

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТ

ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ 60 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН
«XII ТОРАЙҒЫРОВ ОҚУЛАРЫ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«XII ТОРАЙҒЫРОВСКИЕ ЧТЕНИЯ»,
ПОСВЯЩЕННОЙ 60-ЛЕТИЮ ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА

ТОМ 2

Павлодар, 2020

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТ

ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
60 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН
«XII ТОРАЙҒЫРОВ ОҚУЛАРЫ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК
КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ
НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«XII ТОРАЙҒЫРОВСКИЕ ЧТЕНИЯ»,
ПОСВЯЩЕННОЙ 60-ЛЕТИЮ
ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА

ТОМ 2

ПАВЛОДАР
2020

ӘОЖ 378
КБЖ 74.58
Т59

Редакция алқасының мүшелері:

Абишев К. К., Ахметов К. К., Бегимтаев А. И., Бексеитов Т. К.,
Кислов А. П., Эрнazarов Т. Я.

Жауапты хатшылар:

Альмишева Т. У., Бахбаева С. А., Исакова З. С., Касенов А. Ж.,
Кофтанюк Н. В., Талипов О. М.

Т59 Торайғыров университетінің 60 жылдығына арналған
«ХІІ Торайғыров оқулары»: Халықаралық ғылыми-тәжірибелік
конференциясының материалдары. – Павлодар : Торайғыров
университеті, 2020.

ISBN 978-601-345-104-6
Т. 2. – 2020. – 406 б.
ISBN 978-601-345-105-3

Торайғыров университетінің 60 жылдығына арналған
«ХІІ Торайғыров оқулары» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік
конференциясының (30 қазан 2020 жыл) жинағында келесі ғылыми
бағыттар бойынша ұсынылған мақалалар енгізілген: Жаратылыстану
ғылымдары, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар, Экономика
және құқық, Инженерия, Ауыл шаруашылық ғылымдары, Энергетика
және компьютерлік ғылымдар.

Жинақ көпшілік оқырманға арналады.

Мақала мазмұнына автор жауапты.

ӘОЖ 378
КБЖ 74.58

ISBN 978-601-345-105-3 (Т. 2)
ISBN 978-601-345-104-6 (жалпы) © Торайғыров университеті, 2020

2 Секция. Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар
2 Секция. Гуманитарные и социальные науки

2.1 Филологияның өзекті мәселелері
2.1 Актуальные проблемы филологии

**ҒАЛЫМ Қ. П. ЖҮСІПТІҢ ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК
ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ ТИІМДІЛІГІ МЕН ЕРЕКШЕЛІГІ**

АБДЫРОВА А. О.

докторант, «Филология» кафедрасы, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Қоғамның, мәдениеттің дамуына байланысты әдебиет пәнінің бағдарламалары, оқулықтарымен қатар оны оқыту әдістемесі де жетілдіріліп отырады, қалыптасқан отандық әрі әлемдік тәжірибеге негізделеді. Әдістеме мұғалімнің шығармашылық әрекетінің жүйелі болуына қызмет етіп, әдебиетші мұғалімге жоғары талап қояды. «Әдебиетші мұғалім ең алдымен көркем сөз сипатын ашатын заңдылықтарды білу керек. Сондай-ақ көркем туындыны талдаудың ғылыми әдістемелерін жетік меңгеруі қажет. Әдеби шығармаларды талдауда мұғалім мен оқушы арасында бірлескен еңбек, бірлескен шығармашылық өнерпаздық орын алуы тиіс» [1, 31 б.].

Қазақ әдебиетін оқыту мәселелері жайында жазылған зерттеулер, оқулықтар, әдістемелік құралдар, мақалалар баршылық. Ұзақ жылдар бойы осы мәселені көтеріп келген білікті мамандар: Көшімбаевтың «Қазақ әдебиетін оқыту методикасы» (1960), Ә. Қоңыратбаевтың «Әдебиетті оқытудың методикасының очерктері» (1962), «Әдебиетті оқыту методикасы» (1966), «4–7 кластарда әдебиетті оқыту методикасы» (1987), Т. Ақшолақовтың «Көркем шығармаға талдау жасау» (1969), «Көркем шығарманың эстетикалық табиғатын таныту» (1975), Ә. Қасымбековтың «Қазақ тілі мен әдебиетін оқытуды жетілдіру жолдары» (1991), Қ. Бітібаеваның «Әдебиетті оқыту методикасы» (1997), «Әдебиетті тереңдетіп оқыту» (2003), Т. Жұмажанованың «Әдебиетті оқыту әдістемесі» (2009) еңбектерін ерекше атауға болады.

Көркем шығарманы оқытуда ғалым, ф.ғ.д., профессор Қ. П. Жүсіптің ғылыми-әдістемелік еңбектері ерекше. Ғалымның қазақ әдебиетін оқыту және көркем шығарманы талдауға бағытталған еңбектері – ғылымға қосқан жаңалығы, мәні бар зерттеулері деп білеміз. Тәжірибелік ізденістері жинақталып берілген әдістемелік еңбектері: «Көркем сөздің күдіреті» (2000), «Мектепте қазақ

әдебиетін оқыту» (2003), «Әдебиетті оқыту мәселелері» (2011). Сонымен қатар әдебиет пәнін оқыту, оқулық жайы, мұғалімдердің сабақ өткізу өту тәжірибелері, тіл көркемдігін арттыру мәселелеріне арналған мақалалары жыл сайын республикалық басылымдарда жарияланып тұрды. 2011 ж. жарық көрген «Әдебиетті оқыту мәселелері» атты еңбегі қазақ әдебиетін оқытуда шығарма мазмұнын жалаң баяндаумен ғана шектелу, шығарманың көркемдік сипатына, автордың шеберлігіне үңіле алмау сынды орын алып келген олқылықтарды шешуге бағытталған бірден-бір құнды еңбек. Ғылыми-әдістемелік еңбек үш негізгі бөлімдерден тұрады.

1-бөлім. Өлең оқыту ерекшеліктері

2-бөлім. Мектепте эпостық шығармаларды оқыту

3-бөлім. Көркем шығарма тілін таныту

Мектептерде әдебиетті оқыту сапасын көтеруде мұғалімдеріміздің қазіргі қолданып жүрген әдіс-тәсілдерінің өзін білімдік, тәрбиелік мақсаттар үшін пайдалану істерінде бірыңғай методикалық бағыт, жүйе жоқ. Сондықтан да әрбір мектеп, әрбір мұғалім өз түйсігіне (интуициясына), өз мүмкіндігіне қарай оқытады. Соның салдарынан оқушылардың білім дәрежелері де әр алуан болып шығады.» [2, 3 б.]. Ғалым Қ. П. Жүсіп мектепте өлең оқыту барысында оқушыларға сапалы білім беруге, жүргізілетін жұмыстардың тиімділігін арттыруға, уақытты үнемдеуге баса назар аударады. Ғалымның өлең табиғатын танытуда І. Жансүгіровтің «Жетісу суреттерін» 8-сыныпта өту барысына назарымызды аударсақ, мұғалімнің тапсырма-сауалдары мына тұрғыда болып келеді.

1 Тау биіктігін танытатын сөз бен тіркестерін теріп, дәптерге жазу

2 Су көптігін, екпінін межелейтін сөздерді анықтау

3 Су тазалығын, су ағысы сипатын білдіретін сөздерді жазу

4 Өсімдік өсуі

5 Дыбыс сипатын беру

6 Құс көптігі

7 Пішін /форма/ сипатын беру мысалдары

8 Эпитет сөздер

9 Теңеу

10 Метөфора

11 Кейіптеу

12 Ұлттық нақыш

13 Қарабайыр сөздерді пайдалану ерекшелігі

Ықтимал жауаптар:бірінші сауалға байланысты мысалдар және оны талдау үлгілері.

1 Бөленген бұлтқа меңіреу күз

2 Жетісу -кеуден- асқар, аяғын- қол

Қоның -құм, мықынында бар сексеуіл /43/

3 Айқара ала асқарлар жатыр шөгіп,

Жер жаншып, көктің көлбеп төсін еміп. /43/

4 Талғар тау тарғыл ала шоқы биік,

Асқақтайды емшегі, ерні көкке тиіп /45/

5 Текестің көкке өрлеген тік қиясы

Сымпиып сол маңайдың төресіндей /45 б./

Бұлттың белгілі бір биіктікке орналасқанын бағамдасақ, соған бөлену (алғашқы мысалда) әрі тау заңғарлығын ашады, әрі көшпелі қазақ өмірінде жиі қолданылған «бесік» арқылы халық ұғымына жақын ұлттық нақыш үлгісі жасалған. Сондай-ақ /екіншіде/ таудың басы ғана емес, оның кеудесінің өзі «асқар» болуы да тау биіктігін елестетуге бастайды. Үшіншіде асқарлардың көптің төсін емуі де – ерекшелік дәлелі. Көктің тым алыс екенін дәйектесек, оның төсін емуге аузы жету үшін ерекше ұзындық керек екені белгілі. Төртіншіде де таудың төсі көкке тисе, оның соншалық еңселі екені танылады. Соңғы мысалдағы «көкке өрлеген» тіркесі де таудың алып тұрпатын нақты көрсетіп тұр.

Екінші сауалға байланысты талдау барысы:

1 Асқардан ақтарыла арқыраған

Жөкеннің кім аңсамас балдай суын /43/

2 Арқырап асқарынан құлаған су /45/

3 Шу, өне, тауды тарпып шыққан шулап,

Ойнақтап, ырғи, жосып таудан тулап /47/

деген өлең жолдарындағы «арқыраған» сөзі су ағысының тездігін, екпінін білдірсе, «ақтарыла» сөзінде су көптігі байқалады. «Тауды тарпып» тіркесінен ұлттық өрнекті әрі ат тарпуы сияқты судың екпін-күшін байқаймыз.

Кейінгі сауалдарға байланысты мысалдар және оны талдау үлгілеріне тоқтала кетсек, мәселен, ұлттық нақыш үлгілерінің берілу мәні.

1 Шөгіскен шоғыр асқар қатпарланып.../43/.

Күрделі қоныс қайда Күреңбелдей,

2 Құр жатпас қора мұзбен жүгенделмей /44/.

3 Үй -құлше, жұрттың жайған өресіндей /45/

Бұл топтамада тауларды шөккен түйемен салыстыру ертеден түйе бағып өскен қазақ халқына етене жақын болғандықтан, оны ұлттық нақышқа жатқызамыз. Екіншіде «жүгенделмей» сөзі ат мініп күн кешкен қазақ ұғымына ең жақын сөз. Сондай-ақ үйді күлшенанға балайды. Күлше – метафора әрі қазақтың ұлттық тағам атауы. Мұның бәрі- ақынның қазақ ұғымына жақын баламаларды шебер пайдалануы нәтижелері деп білеміз.

Өлеңдер шоғырындағы қарабайыр сөздерді пайдалану ерекшелігіне назар аударсақ. Өлең жолдарында кездесетін «жарбиып», «тіміскілеп», «лағып» сөздері кездеседі.

Ғалым Қ. П. Жүсіп: «Қарабайыр сөздерді қолданудың да шегі, аясы бар. Қарабайыр сөздерді орынсыз қолдану, дербес мақсатқа айналдыру, керексіз жерінде тықпалау біраз ретте натурализмге, қарадүрсінділікке, әрсіздікке апарып соқтыруы да мүмкін» екенін айтады [3, 76]. Қарабайыр сөздермен қатар орын алған әсем көріністі білдіретін баламалар мәні де арта түседі. Мектепте өлең оқыту, өлең табиғатын танытуда ақынның сөзқолданыс ерекшелігін, стилін, шығарманың идеялық-тақырыптық негізіне ондағы әр сөзді бағындыра білсе ғана көркемдік қойнауына терең бойлай аламыз дегенге саяды.

Ғалым мұғалімнің сабаққа кіріспес бұрын екі жайтты ескеру керектігін айтады. Біріншісі, оқушылардың әдеби-теориялық дайындығы, теңеу мен эпитетті т.с.с ажырата білу әзірлігі, оқушылардың әдеби теориялық түсініктерді меңгерудің маңыздылығы баса айтылады. Мәселен, 5–6, 7–8, 9–11 сыныптарда өлең оқыту сынып жоғарылаған сайын күрделене түсетініне назар аудартады. Екіншісі, әр оқушының қолында өлең мәтінінің көшірмесі болуы. Мұғалім ұсынған сауалдар бойынша оқушы алдындағы мәтіндегі сөздер мен сөз тіркестерін лайық сандармен белгілейді. Мұндай әдістің тиімділігі мен ерекшелігі- оқушының ізденуін, қызығушылығын тудырып қоймай, дұрыс-бұрыс жауапты анықтауға, алда қателеспейтіндей шыңдала түсуге әрі шапшаң ойлап, жылдам жауап беруге төселдіреді, өлең оқуға деген ынтасын арттырды.

Әдебиетті оқыту – білім мен біліктілікті қатар талап ететін жауапкершілігі зор жауапты іс. Ғалым Қ. П. Жүсіп әдебиет сабағын тиімді өткізудің, уақытты үнемдеудің нақты әрі ұтымды жолдарын ұсынды.

Ғалым, ф.ғ.д., профессор Қ. П. Жүсіптің ғылыми-әдістемелік зерттеулері – талай жылғы тәжірибелі ізденістерден туған, жан-

жакты зерделеніп жүйеленген еңбек. Ғалым әдебиетті оқытуда, өлең сырын ашуда, көркем шығарма тілін танытуда тың ойлар айтып, соны идея, жаңаша көзқарас қалыптастырып, білім деңгейін биікке көтерді.

ӘДЕБИЕТТЕР

Бітібаева Қ. «Әдебиетті оқыту методикасы» Алматы, 1997ж
Сүлейменова Р. Талғам, тәрбие, талап // «Қазақ әдебиеті» газеті, 13.04.1968ж

Жүсіп Қ.П. Әдебиетті оқыту мәселелері. Павлодар, 2011ж
Әдебиет хрестоматиясы. 8-сынып оқулығы. Алматы, 1993ж

ЛАТИНИЦА В ТЮРКОЯЗЫЧНОМ МИРЕ

АЙТУГАН Т. Н.

студент, I курс, группа «ТОРА», Каракиянский профессиональный колледж,
Мангистауская обл., Каракиянский р-н, с. Курык

АТАНЯЗОВА А. К.

руководитель, преподаватель русского языка и литературы

Азбука жизни диктует свой порядок букв в алфавите.

Борис Крутиер

Моя работа посвящена исследованию влияния политических фактор и культуры на процессы перевода письменности на латинскую графику в тюркоязычных странах, и что алфавит может выполнять не только культурно-историческую функцию, но и быть одной из составляющих политического курса официальных властей.

Я выбрал эту тему потому, что многие думают, что переход на латиницу неправильно, многие предпочитают остаться на кириллице. Многие молодые люди не поддерживают переход на латиницу. Своей работой я хочу открыть им глаза, убедить их что переход на латинский алфавит приносит нам только пользу.

«В переходе на латинскую письменность есть глубокая логика,»- заявил президент Казахстана Нурсултан Назарбаев в своей статье под названием «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» («Курс на будущее: духовное возрождение»), опубликованной недавно, 12 апреля, в газете «Егемен Қазақстан» [1].

«Это связано с современными технологиями, средой и коммуникациями, также с особенностями процессов в обучении

и науке 21-го века. Со школьной скамьи наши дети изучают английский язык и учат латинские буквы, поэтому для молодого поколения не должно возникнуть никаких трудностей и преград. До конца 2017 года с помощью ученых и обсуждения в обществе необходимо принять новый стандарт графики алфавита», – пишет Назарбаев в своей статье. Он отмечает, что за долгую историю существования казахский алфавит переводился на ту или иную письменность исключительно из политических соображений, но никак не в интересах народа.

– Переход на латиницу – это внутренняя потребность в развитии и модернизации казахского языка. Не надо искать черной кошки в темной комнате, тем более, если ее там никогда не было. Напомню, что в 20–40-е годы казахский язык уже использовал латиницу. В трех из пятнадцати союзных республик бывшего СССР до самого момента его распада национальные языки были также на латинице», – пояснил президент [1].

Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев подписал указ о поэтапном переводе казахского языка с кириллицы на латинскую графику. Указом также утверждается новый алфавит на основе латиницы.

Как говорится в указе, опубликованном на сайте президента, переход на латинскую графику должен завершиться к 2025 году. Для этого в правительстве будет создана национальная комиссия.

Переход на латиницу в Казахстане начали обсуждать еще в 2007 году по инициативе президента. В апреле нынешнего года Назарбаев распорядился начать подготовку к введению новой графики.

Необходимо отметить, переход на латиницу – это одна из основ идеи по модернизации общественного сознания.

Во-первых, переход казахского языка на латиницу является сердцевиной программы духовной модернизации Казахстана. Он облегчит формирование трехъязычия в стране, изучение молодым поколением граждан всех трех языков. Опыт ЭКСПО показал, что знакомство с Казахстаном вызвало закономерный интерес зарубежных гостей к казахскому языку, культуре, традициям. Государственный язык, переведенный на латиницу, обеспечит удовлетворение такого интереса для миллионов граждан зарубежных стран, пишущих на латинском алфавите. Соответственно казахский язык станет доступнее для изучения, а страна – привлекательнее с точки зрения развития международного бизнеса и туризма. Для наших соотечественников за рубежом откроются новые возможности в плане

сохранения и развития родного языка и письменности, сближения со своей исторической родиной. А мы получим дополнительный стимул для трансферта в Казахстан инвестиций и технологий. Во-вторых, государственный язык на латинице станет новым каналом включения казахстанского лингвистического пространства в международные коммуникации и мировую экономику. Благодаря латинице, мы сможем наиболее оптимально адаптировать международную научно-техническую лексику в наш национальный словарь. Она облегчит внедрение цифровых технологий и выполнение нашей главной задачи – войти в число 30 мировых лидеров. Иначе говоря, введение латиницы – это чистый прагматизм, направленный на повышение конкурентоспособности страны.

В-третьих, переход на латиницу, применение латинской графики в дополнение к национальному алфавиту стали мировой тенденцией. Люди стремятся знать и изучать языки тех цивилизованных стран, которые добились наибольшего экономического, социального и научно-технического прогресса. Для Казахстана таким ориентиром стали страны Организации экономического сотрудничества и развития (ОЭСР – 35 стран), которые в подавляющем большинстве своем используют латиницу. Например, в Японии и Китае, наряду с иероглифической письменностью, существуют алфавитные транскрипции японского и китайского языков, основанные на латинице. То есть, латинизация алфавитов, любой информации – объективный мировой тренд. В-четвертых, этот шаг повлечет за собой мультипликативный эффект за счет стимулирования инноваций, новых технологий в самых разных сферах и отраслях, в том числе в образовании, более доступными и удобными станут средства глобальной коммуникации.

Модернизация казахского алфавита продиктована желанием расширить его коммуникационные возможности. Об этом сказал президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев в интервью журналисту газеты «Комсомольская правда» [8].

«Данный процесс инициировал наш первый президент Назарбаев в рамках концепции духовной модернизации. Он неоднократно заявлял, что перевод на латиницу коснется только казахского языка, на положение русского языка это никак не повлияет. Мировое информационное пространство в результате ускоренного внедрения новых технологий стремительно трансформируется. Нашим детям предстоит органично вписаться

в новые реалии, поскольку основной информационный поток опирается на латинскую графику», – считает глава государства [8].

Многие страны мира имеют латинский алфавит, в том числе и тюркоязычные государства как Турция, Туркмения, Азербайджан, Узбекистан. Академик Кайдаров поднял вопрос о переводе казахского письма на латиницу еще 25 лет назад на заре независимости [3]. Тогда было предложено 4 варианта: остаться на кириллице, вернуться к арабской вязи, много лет использовавшейся казахами, также тюркские страны хотели перейти на руническое письмо, которое сохранилось у нас с VII века, и переход на латиницу. Сейчас все хотят перейти на латиницу. Четвертый вариант – 34 общетюркских звука. Не так давно собрались представители тюркоязычных народов и пришли к единому мнению - у всех тюрков должно быть 34 знака, чтобы они друг друга в дальнейшем понимали. Это Турция, Азербайджан, Узбекистан – всего более 25 народов, есть и без своего государства народы. Некоторые – уйгуры, татары – в составе других стран. Согласно трудам Ахмета Байтурсынова, в исконно казахском языке имеется всего 28 звуков [4]. В латинице всего 26 букв. Сейчас казахский алфавит на кириллице имеет 42 буквы, потому что включает русские буквы, отсутствующие в системе казахского языка, для удобства написания заимствованных слов.

Четвертый вариант – 34 общетюркских звука. Не так давно собрались представители тюркоязычных народов и пришли к единому мнению – у всех тюрков должно быть 34 знака, чтобы они друг друга в дальнейшем понимали. Это Турция, Азербайджан, Узбекистан - всего более 25 народов, есть и без своего государства народы. Некоторые - уйгуры, татары - в составе других стран. Они тоже хотят присоединиться, чтобы весь тюркоязычный мир был единым.

Мы отстаём от стран держав, мы отстаём от времени. Один из основных факторов нашего отставания это наш алфавит. Не многие понимают кириллицу. А латиницу понимают почти все страны планеты. В 2017 году весь мир смотрел на Казахстан, на Астану. Благодаря ЭКСПО-2017 нашу страну узнали многие страны мира которые не знали, а те которые знали узнали поглубже. Если мы будем переходить на латиницу шансы войти в 30 конкурентоспособных стран мира увеличатся.

В настоящее время только семь стран мира активно употребляют кириллицу в качестве единственного принятого алфавита - Россия, Беларусь, Украина, Болгария, Таджикистан, Кыргызстан и Казахстан. Латиница же занимает лидирующее положение в мире,

поскольку ее знают и пользуются более 4 млрд. населения планеты. Мало того, 99,99 % всех вычислительных и телекоммуникационных систем базируются на латинском алфавите. В случае перехода на него, казахский язык получит возможность отражения в сети Интернет, станет доступнее для изучения, а также поможет нашим гражданам в овладении иностранными языками. А самое главное – Казахстан сможет быстрее интегрироваться в мировое сообщество.

Латинский алфавит (латиница) – восходящая к греческому алфавиту буквенная письменность, возникшая в латинском языке в середине I тысячелетия до н. э. и впоследствии распространившаяся по всему миру. Современный латинский алфавит, являющийся основой письменности большинства романских, германских, а также множества других языков, в своём базовом варианте состоит из 26 букв. Буквы в разных языках называются по-разному. Я считаю, что внедрение латинской графики – это веление времени. Большая часть мира пишет латинскими буквами. Основа международных законов, науки построена на латинских буквах. Латиница – это еще и язык международной политики, высоких технологий. Я думаю, что переход на новую графику позволит лучше выстроить культурные связи с тюркоязычными странами, в большинстве из которых используется латиница. В итоге всей этой огромной работы мы сможем презентовать мировому сообществу через латинскую графику все наши труды об уникальном национальном духовном богатстве.

Я считаю, что еще один важный аспект введения латиницы – это появление новых предпосылок для более эффективной реализации государственной политики триединства языков. Будет значительно легче изучать казахский, русский, английский языки, используя не три, а два вида графики. В силу удобства использования латиницы с положительной стороны скажется изучение казахского языка людьми других этносов.

Конечно, для того, чтобы латинский алфавит укрепился в нашем обществе, нужно время и правильные подходы. Большая часть населения, так или иначе знакома с латинской графикой. Многие из нас изучают европейские языки. Мы каждый день в повседневной жизни сталкиваемся со словами, написанными на латинице. Часто сами направляем различные сообщения в социальных сетях и в мессенджерах. Кроме этого, мы ежедневно используем в своей речи многие слова, заимствованные из латинского, английского, французского и немецкого языков.

Тем не менее, для того, чтобы новый алфавит быстро прижился в обществе, нужно проводить грамотную информационную работу, для самых разных категорий населения, возрастных групп. Важно использовать различные формы донесения информации – внедрять новые методики обучения детей, учащихся средних школ, организовать выход специальных программ, телепроектов.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 «Егемен Қазақстан» «Болашаққа бағдар – Рухани жаңғыру» 12 апрель, 2017 г
- 2 Аманжолов А. Түркі филологиясы және жазу тарихы. – Алматы, 1996.
- 3 Айдаров Ф., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы, 1971.
- 4 Байгүрсынов А. Тіл тағылымы. Алматы, 1992. -448 бет.
- 5 Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – М., 1962.
6. Айдаров Ф. Күлтегін ескерткіші. Алматы: Ана тілі, 1995. – 232 б.
- 7 Қордабаев Т. Түркология және қазақ тіл білімі. Алматы: Рауан, 1991.
- 8 <https://kapital.kz/gosudarstvo/87569/prezident-na-latinitisu-budem-perekhodit-postepenno.html>

HOW CAN OUR STUDENTS BECOME MORE INDEPENDENT LIFE-LONG LEARNERS?

АКОПЯН А.

master, teacher of English language,
Pedagogical College named after B. Akhmetov, Pavlodar

Many great educators have said many great things about the importance of lifelong learning skills. John Dewey, however, probably said it well:

«Education is not preparation for life; education is life itself».

Educators want their learners to succeed both in and out of the classroom. The idea is to make sure that once our children leave school, they no longer need us. In essence, our learners must become teachers and leaders. The point is that they never stop being learners.

This is what it means to be a lifelong learner. Below are a few ways that you can help them achieve this priceless mindset.

- 1 Encourage Learning Ownership

Ultimately, we are responsible for our own learning. Outside of school, students will be expected to learn on their own. Giving them this freedom early on will serve them well in the future. When students own their learning, it sticks with them.

It's also important to show them the rewards of taking such responsibility. This includes higher self-esteem, pride in achievement, and the independence they want. It also adds to their ability to help others.

2 Turn Mistakes Into Opportunities

The practice of learning from mistakes is one of the best lifelong learning skills anyone can master. There is so much we can learn from making mistakes. They remind us that we're human and that we tried. They show us better ways to think and work, and also provide insights into hidden knowledge and awareness. Ultimately we are responsible for our own learning ... when students own their learning, it sticks with them.

Trying new things and stretching ourselves helps us grow mentally and emotionally, as do the mistakes that will inevitably come with this. Our learners are both tough and fragile at the same time. We must always treat mistakes as opportunities, and never as crimes.

3 Stash a Few Go-To Learning Tools

Everyone has tricks that help them learn. For some, its mental repetition, while others create a spur-of-the-moment song about what they want to learn. Ultimately there are dozens of things you can do to help you learn better.

Do your learners regularly read blogs or listen to podcasts? Are there any news lovers? Maybe they're avid readers, or they enjoy debates and discussions for sharing knowledge and ideas. No matter the case, try to give them opportunities to do these things when you can. If they give them a thirst for learning and growing, that's a good thing.

4 Let Them Take the Teaching Reins

Edgar Dale's Cone of Experience was developed in the 1960s. Since then, it has been represented in numerous graphical adaptations. They are diverse in content, but they all seem to agree on one thing: learning retention is maximized when we teach our knowledge to someone else.

Who are your mentors in class? Who are the ones who are assisting others and guiding their peers? These students can impart valuable lessons of learning ownership and knowledge sharing to others. Such pupils can be an inspiration for many.

5 Find Time to Play

Any theater actor will tell you why a play is called a play. It's because, on stage, playing is exactly what you do. In doing so, you learn about yourself and others. You learn communication, comprehension, and unique social skills as you bring stories alive to teach others. The experience is enjoyable to both you and to those watching.

As teachers, we must always treat mistakes as opportunities, and never as crimes.

Play is an important part of learning. It's essential that learning is fun and enjoyable. Otherwise, the learner will resist it. They will associate it with unpleasant intellectual and emotional feelings, instead of the joys of discovery and personal growth. We must ensure our kids never see learning as a chore, but rather as the bold adventure it was meant to be.

6 Set Learning Goals

Since learning should have a purpose, this means having the end clearly in mind. There must be a valid and worthwhile reason for learning. To have any value, it must be a meaningful and useful experience we can move forward within our lives. This is especially true for our learners. Goal setting is one of those lifelong learning skills that strengthen the desire to learn.

Lifelong Learning Skills: Our Gift to Students No matter where they are in life, we must make sure our learners continue learning and growing. We do this by making sure they want to. That is the gift we give them when we release them into the waiting world. What can you do to become an independent lifelong learner? Perhaps the first step is to realize that becoming a lifelong learner is as much about developing curiosity and a thirst for learning as it is about acquiring particular skills. However, there are some tangible strategies and actions that you can take to set you on this path:

- Join professional associations and learn from colleagues.
- Attend professional development seminars and conferences.
- Seek out mentors in the profession.
- Keep up with professional reading.
- Think about starting a blog to record your learning journey.
- Learn about new technologies through exploration and play.

All the above actions can be more easily achieved these days through the use of social media and new technologies.

REFERENCES

1 [https://blog.thelinguist.com/effective-independent-lifelong-learning/\(08/10/2020\)](https://blog.thelinguist.com/effective-independent-lifelong-learning/(08/10/2020))

2 [https://www.tesol.org/docs/default-source/new-resource-library/symposium-on-student-empowerment-8.pdf\(08/10/2020\)](https://www.tesol.org/docs/default-source/new-resource-library/symposium-on-student-empowerment-8.pdf(08/10/2020))

3 [https://www.skillsyouneed.com/learn/lifelong-learning.html\(08/10/2020\)](https://www.skillsyouneed.com/learn/lifelong-learning.html(08/10/2020))

4 [https://www.sciencedirect.com/topics/computer-science/lifelong-learner\(08/10/2020\)](https://www.sciencedirect.com/topics/computer-science/lifelong-learner(08/10/2020))

5 [https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000245101_eng\(08/10/2020\)](https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000245101_eng(08/10/2020))

6 Fostering Independent Learning: Practical Strategies to Promote Student Success (The Guilford Practical Intervention in the Schools Series) Illustrated Edition

7 Coaching Students with Executive Skills Deficits (The Guilford Practical Intervention in the Schools Series) (Lay Flat Paperback) Edition

8 50 Quick Ways to Create Independent Learners (Quick 50 Teaching Series Book 17) Kindle Edition

9 [https://www.tes.com/sites/default/files/tes_strategies_to_develop_independent_learners.pdf\(08/10/2020\)](https://www.tes.com/sites/default/files/tes_strategies_to_develop_independent_learners.pdf(08/10/2020))

10 [https://www.english.com/blog/seven-ways-to-develop-independent-learners/\(08/10/2020\)](https://www.english.com/blog/seven-ways-to-develop-independent-learners/(08/10/2020)).

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР ҰҚСАСТЫҒЫ МЕН АЙЫРМАШЫЛЫҒЫ

АЛИМБАЕВА Г. К.

гуманитарлық ғылымдар магистрі, оқытушы,

М. С. Нарикбаев атындағы КАЗГЮУ ениверситеті, Нұр-Сұлтан қ.

Кез келген тілде екі немесе үш сөзге бір мағына сыйдыратын тіркестер болады. Оларды фразеологизмдер деп атайды. К. М. Абишева «Аударма теориясы мен практикасының негіздері» атты еңбегінде «Фразеологизм – бейненің тұтастығымен, компоненттерінің тұрақты құрамымен сипатталатын тұрақты тіл бірлігі» деген анықтама береді [1, 242 б.]. Ал Гүлдархан Смағұлова өзінің «Сөздік. Мағыналас сөздер» деп аталатын кітабында фразеологизмдерге «Кез келген ұлт тілінде олардың салт-дәстүріне, менталитетіне, тіршілігіне сай ертеден қалыптасқан тұрақты тіркестер» деген анықтама беріп, «Қазақ халқы өзіндік ұлттық ойлау ерекшелігі – дүние шындығын көркем образбен қабылдауы, шешендік сөз өнерін ұлт менталдығы ретінде көрсетуі, қала берді табиғат аясындағы көшпелі өмір салты –

«ішімдегінің бәрі – тілімде, тілімдегінің бәрі – түрімде» дегеніндей, қазақ ұлтының психологиялық терең болмысын байқатады» деп пікір айтады [2, 4 б.]. Шындығында, фразеологизмдер әр ұлттың ой-өрісіне, сана-сезіміне қарай қалыптасып, қолданысқа енеді. Ешбір халық өз менталитетінен, өз түсінігінен тыс ұғымдарды фразеологизм ретінде танымайды. Бұл сөзімді Р. Авакованың «Фразеология теориясы» деп аталатын еңбегіндегі сөзімен дәлелдей аламын: «Фразеологизмдер – халықтың тұрмыс-салтының, әдет-ғұрпының, мінез-құлқының, өмір сүру ортасының, тұрмыс-тіршілігінің, экономикалық және саяси көзқарастары мен өзгерістерінің және т.б. айнасы» [3, 15 б.]. Орыс халқының белгілі ғалымы Т. А. Казакова да фразеологизмдердің мәдени ассоциация жасауға әсері мол екенін айтады [4, 112 б.].

Қазақ халқы көшпелі халық болғандықтан, оның тілінде төрт-түлік малға қатысты фразеологизмдер өте көп: ат құлағында ойнау, ат ізін салмау, ат құйрығын кесісу және т.б. Тұрмысы мал шаруашылығына тәуелді емес халықтың тілінен мұндай фразеологизмдерді кездестірмейтініміз ақиқат. Бұл қазақ тілінде бұрыннан бар *фразеологизмдердің ұлттық айырықшылығы* терминін түсіндіреді. К. М. Әбішева өзінің «Аударма теориясы мен практикасының негіздері» атты еңбегінің «Фразеологизмдердің ұлттық айырықшылығы» атты бөлімінде осы терминді толықтай ашып түсіндіреді. Оның айтуынша, әр ұлттың фразеологиялық ерекшеліктері, біріншіден, сол ұлттың психикалық қырларын, ұлттық сана ерекшеліктерін көрсетеді; екіншіден, сол халық мәдениетінің ұлттық формасы мен ұлттық колоритінің өзгешелігін танытады. Ал Ю. С. Масловтың пікірінше, фразеологизмдер туралы айтқанда олардың ұлттық өзгешелігіне назар аударылады [1, 155 б.].

Дей тұрғанмен дебарлық ұлтқа, халыққа ортақ, баршасына тән ұғым, түсінік негізінде бір халықтың тілінде кездесетін фразеологизмдерді екінші ұлттың тілінен кездестіруге болады. Бұл – барлығына тән тұрмыс-тіршіліктің, күнделікті өмірдебарлығы қолданатын дүниелердің ортақтығы салдарынан деп айтуға болады. Мәселен, қазақ тіліндегі *қас пен көздің арасында* фразеологизмі ағылшын тілінде *in the blink of an eye* деп берілген. Қарап отырсақ, екі тілде де көз сөзі қолданылған, дегенмен барлық сөздері бірдей деп айтуға келмейді. Ал *көздің қарашығындай* фразеологизмі *apple of one's eye* деп бірдей қолданылады.

Осы уақытқа дейін ғалымдардың қазақ және орыс тілдеріндегі фразеологизмдер ұқсастығы мен айырмашылығын талдап, белгілі бір типтерге топтастырған зерттеулерін негізге ала отырып, қазақ

және ағылшын тілдеріндегі фразеологизмдерді мынадай типтерге бөлуге болады:

1 Семантикасы, стилі, лексика-грамматикалық формасы, синтаксистік құрылымы бойынша ұқсас фразеологизмдер (абсолютті эквиваленттілік), мысалы, *to be in the same boat – кемедегінің жаны бір, a dog's life – um өмір, kill time – уақыт өлтіру, like cat and dog – um пен мысықтай;*

2 Мағынасы, стилі жағынан бірдей болмаса да, бір-біріне ішінара сай келетін фразеологизмдер (ішінара эквиваленттілік), мысалы, *add fuel to the fire – отқа май құю, be in two minds about something – екі ойлы болу, break the ice – арадағы мұзды ертіу, feel one's ears burning – құлағы шыңылдау, get off on the wrong foot – аяқты шалыс басы, get out of bed on the wrong side – сол аяқпен тұру, have a sharp tongue – тілі өткір, have one's heart in one's mouse – жүрегі аузынан шығу, make hay while the sun shines – темірді қызғанында соғу, put one's heart and soul into something – жанын салу, put words into one's mouth – аузына сөз салу, turn a blind eye to something – көз жұма қарау, with one's heart in one's mouth – жүрегі аузына тығылу, kill two birds with one stone – бір оқпен екі қоян ату;*

3 Сипаттамалы фразеологизмдер, яғни лексика-грамматикалық формасында ұқсастықтары жоқ, тек мағыналары ұқсас фразеологизмдер, мысалы, *you can't judge a book by it's cover – заттың құны жылтырында емес, сапасында, lighting fast – жылдыздай ағу, bite your tongue – тіс жармай, тіс жарып сөйлемей, a heart-to-heart talk – бетпесін сөйлесу, turn over a new leaf – өмірді жаңа парақтан бастау, come to the point – тоқетерін айту, make a mountain out of a molehill – түймедейді түйедей ету.*

Демек, фразеологизмдерді аударуда, К. М. Әбішеваның пікірінше, олардың ұлттық айырықшылығының сақталуына, ұлттық бейнені дәл жеткізуге назар аудару маңызды [1, 159 б.].

Жоғарыда келтірілген мысалдардан қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологизмдер сыңары екі, үш, төрт не одан көп сөздерден тұратындығын және сөйлемге ұқсайтындығын байқауға болады. Ағылшын тілінде де, қазақ тілінде фразеологизмдерге тән ерекшеліктер бірдей. Атап айтар болсақ, фразеологизмдер екі тілде де бірнеше сөзден тұрады; құрамындағы сөздерді басқа сөздермен алмастыруға болмайды, мысалы, *кемедегінің жаны бір* деген тұрақты тіркесті қайықтағының жаны бір деп, ал *like and cat* деген фразеологизмдегі *dog* сөзін *horse* деп өзгертуге болмайды; екі тілде де фразеологизмдер ғасырлар бойы қалыптасып, халықтың

тіліне сіңіп кеткен; фразеологизм құрамындағы сөздер бірігіп келіп бір мағынаны береді. Бұл фразеологизмдердің формалық ұқсастықтары, ал мағыналық жағынан келгенде ұқсастықтар көп деп айтуға келмейді, бірақ аз да емес. Мұның себебі – жоғарыда айтылғандай, екі халықтың менталитетінің, тұрмыс-тіршілігінің, салт-дәстүрінің әртүрлілігінен. Жоғарыда келтірілген ұқсас фразеологизмдер халық ұғымындағы ұқсастықтарға немесе аударманың жасалуына байланысты болуы мүмкін. Мәселен, екі халықта да уақыт ұғымы бірдей мағынаға ие, сол себепті *uaqym oltıru* және *kill time* фразеологизмдері ұқсас. Ал *have a sharp tongue* – тілі өткір фразеологизмері аударма фразеологизмдерге жатады.

Ал фразеологизмдерді аударғанда бірқатар қиындықтардың туындайтыны белгілі. Фразеологизмдерді аударудағы қиындықтар туралы А. В. Кунин, В. Н. Крупов секілді ғалымдар айтқан болатын. Ал В. В. Виноградов фразеологизмдердің мағынасын берудегі төрт мүмкін жағдайды бөліп көрсетеді. Ол біз жоғарыда қарастырған қазақ-ағылшын тілдеріндегі фразеологизм типтеріне ұқсас. Мәселен, Виноградов айтқан түпнұсқаға барабар фразеологизмдер (*strike while the iron is hot – темірді қызғанында соқ*) біз айтқан семантикасы да, стилі де, лексика-грамматикалық формасы да ұқсас фразеологизмдер болып табылады. Осы қасиеттерді ол да «Подобные примеры можно считать полными эквивалентами. У них высокая степень адекватности лексико-грамматического состава, значения, образности и экспрессивно-стилистической окраски» деп көрсетеді. Алайда толық эквиваленттілік деген ұғымның өзі қатысымды теория екенін айтады, себебі, қалай дегенмен де, әр фразеологизмде сол халықтың ұлттық ерекшелігі болатынын ескеру қажеттігін де атап өтеді. Дегенмен біз жоғарыда айтып кеткен өмір және тұрмыс салтының, психологиялық процестер мен ойлау жүйесінің бірлігі екі тілде де абсолютті бірдей фразеологизмдер тудыруы мүмкін екенін В. В. Виноградов та айтады (*be at the tip of one's tongue – тілдің ұшында болу*) [4, 113 б.]. Ол аударма жасаудың екінші және түрлеріне жоғарыда айтылған ішінара эквиваленттілік пен сипаттамалы фразеологизмдерді келтіреді: сәйкесінше *kill two birds with one stone – бір оқпен екі қоян ату* және *before you know where are you – көзді ашып жұмғанша* деген мысалдарды келтіреді. Оның айтуынша, аударма жасаудың екінші түрінде ағылшын және қазақ тіліндегі фразеологизмдердің кейбір сөздері бірдей болуы мүмкін, ал үшіншісіне сыртқы формасы басқа, бірақ мағынасы бірдей фразеологизмдерді келтіреді.

Бір тілдегі фразеологизмнің екінші тілдегі баламасын табу үшін сол тілде сөйлейтін халықтың мәдениетін, тұрмыс-салтын білу керек. Ғалымдар фразеологизмдерегі ұлттық реңкті таныту үшін оны басқа ұлттармен салыстыру керек дейді, салыстыруға келмейтін тұрақты тіркестер сол ұлттың өзіне ғана тән ұлттық нақышы екенін айтады. Крупновтың айтуынша, фразеологизмдерді аударғанда аудармашы сол ұлттың тарихын, мифологиясын, классикалық және заманауи әдебиетін білуі керек [4, 113 б.]. Себебі фразеологизмдер – ұлт айнасы. Ол – сол ұлттың қоғамдық тіршілігін, сан ғасырдан бері атадан балаға мұра болып келе жатқан дәстүрі мен түсінігін жеткізуші құрал. Бір тілдегі фразеологизмнің мағынасын түсіну үшін оны сөздіктен іздеп, оқи салу жеткіліксіз. Себебі ешқандай сөзік оның мағынасын кеңінен таратып бере алмайды. Кез келген фразеологизмнің шығу себебі болуымен қатар, сол халықтың ой-өрісін, менталитетін танытатын астары болады.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологизмдердің үлкен айырмашылықтарға ие болуы олардың географиялық жағынан да, тілдік туыстығы жағынан да жақын болмауына байланысты. Ағылшын халқы қазақ халқымен көршілес ел болғанда олардың тұрмыс-тіршілігіндегі ұқсастықтар тілдерінде де көрініс табар еді. Болмаса тілдер типіне келгенде екі тіл де жалғамалы тіл болса, олардың фразеологизмдері абсолютті ұқсастыққа ие болар еді. Ал біз жоғарыда қолданған мысалдардың басым көпшілігі аударма тәсілімен жасалған фразеологизмдер болып табылады. Алайда фразеологизмдерге аударма жасаудың өзі оңай шаруа емес, себебі, жоғарыда айтып кеткендей, аудармашы аударма жасалатын тілде сөйлейтін халық туралы мол ақпаратқа ие болуы керек. Бұл туралы В.Н. Крупнов былай дейді: «Задачи, стоящие перед переводчиком при переводе фразеологических единиц, поистине огромны, ему надо передать смысл, отразить образность оборота, найти, по возможности, аналогичное изречение, наконец, не упустить из виду своеобразие и экспрессию идиоматического языка» [4, 113 б.].

Көріп отырғанымыздай, фразеологизмдер кез келген тілде өте үлкен рөл ойнайды. Ол сол халық туралы ақпарат беріп қана қоймай, мәтінге эмоционалды-экспрессивті реңк беруге де септігін тигізеді. Мысалы, «Мүмкіндікті жібермей, әр нәрсені уақытыңда орында» дегеннен гөрі «Мүмкінді жібермей темірді қызғанында соқ» деген сөйлем әлдеқайда эмоционалды-экспрессивті реңкке ие. Ағылшын тілінде де сол: «He had a mistake» деген сөйлемнен гөрі «He got off on the wrong foot» деген әлдеқайда жақсырақ. Формалық

жағынан да, тілдік ерекшеліктері тұрғысынан да келгенде екі тілде де фразеологизмдер бірдей рөл атқарады, бірдей қасиеттерге ие: мағыналық тұтастығы, тіркес тұрақтылығы, қолдану тиянақтылығы.

Қорытындылай келе, қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологизмдердің ұқсастықтары мен айырмашылықтары екі халықтың тұрмыс-тіршілігіндегі, дәстүріндегі, ойлау өрісіндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарға барабар деген қорытындыға келуге болады. Яғни тіл – ұлттың көрінісі болғандықтан, оның сан ғасырдан бері келе жатқан менталитеті, түсінігі тілде көрініс береді. Ал оларды бәрінен де дәл беруші фразеологизмдер деп нақты айтуға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Әбішева К.М. Аударма теориясы мен практикасының негіздері: оқулық. – Астана, 2011. – 242 б.
- 2 Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдер: сөздік. – Алматы, 2010. – 252 б.
- 3 Авакова Р. Фразеология теориясы. – Алматы, 2009. – 292 б.
- 4 Қазақстантану-3. Халықаралық ғылыми конференцияның материалдары. 3 томдық. 2-том. – Астана, 2008. – 368 б.

АНАЛИЗ ФАКТОРОВ ПРИМЕНЕНИЯ СТРАТЕГИЙ КОМПРЕССИИ И ДЕКОМПРЕССИИ В ПРОЦЕССЕ СИНХРОННОГО ПЕРЕВОДА СОВМЕСТНОЙ ПРЕСС-КОНФЕРЕНЦИИ ДОНАЛЬДА ТРАМПА И ВЛАДИМИРА ПУТИНА

АЛШАНОВ Р. К.

докторант, 2 курс, специальность «6D020700 – Переводческое дело»,
Казахский университет международных отношений и мировых языков
имени Аблай хана, г. Алматы

Сегодня популярность синхронного перевода невозможно переоценить. Так как он применяется для установления международных контактов практически во всех сферах человеческой деятельности от официальных международных мероприятий общественно-политической важности до узкоспециализированных встреч. Это объясняется рядом преимуществ синхронного перевода, так как данная форма перевода в сравнении с последовательным переводом колоссально экономит время коммуникативного акта,

существенно повышает динамичность процесса коммуникации и главное даёт возможность перевода одновременно на несколько языков. Но при всех своих преимуществах синхронный перевод предъявляет достаточно высокие требования к переводчикам, так как для его выполнения далеко недостаточно знать в совершенстве два и более языков. Для выполнения профессионального перевода синхронному переводчику необходимо владеть целым рядом компетенций, навыков и исключительными фоновыми знаниями. Более того, синхронисту требуется ежедневное оттачивание своего мастерства, чтобы оставаться постоянно востребованным и способным выполнять переводы любой сложности и даже в условиях помех. Не менее важными являются психологические характеристики и функции профессионального переводчика-синхрониста, включая отличную память, реакцию, концентрацию, стрессоустойчивость. Но даже такого внушительного багажа порой бывает недостаточно, чтобы эффективно решить многочисленные трудности, возникающие непосредственно в процессе перевода. Для этого переводчик прибегает к применению различных стратегий, призванных помочь ему в решении определённых трудностей и выходе из сложных ситуаций. В настоящее время в арсенале переводчика имеются стратегии вероятностного прогнозирования, компрессии, декомпрессии, столлинга, линейности, знакового перевода, проб и ошибок. Это наиболее распространённые стратегии, применение которых обусловлено различными факторами и трудностями – высокий темп речи оратора, лексические и грамматические различия и особенности языков оригинала и перевода, ситуации, в которых необходимо выполнять какие-либо дополнительные переводческие задачи, такие как адаптивное транскодирование, смягчение чрезмерно грубых высказываний и другие. Применение стратегий синхронного перевода способствует успешному преодолению подобных трудностей в переводе и обеспечивает должный уровень его адекватности. В данной статье мы рассмотрим стратегии компрессии и декомпрессии в аспекте их применение в процессе синхронного перевода на материале совместной пресс-конференции Дональда Трампа и Владимира Путина по итогам саммита в Хельсинки 6-го июля 2018 года. Мероприятие длилось 46 минут. Синхронный перевод обеспечивался двумя переводчиками с русского на английский и с английского на русский языки. Мы изучим факторы, вызвавшие необходимость применения стратегий компрессии и декомпрессии,

и на их основе установим, насколько оправданным и эффективным было их применение.

В первую очередь следует отметить, что стратегии компрессии и декомпрессии целесообразно рассматривать совместно, так как они имеют общие основы и тесно взаимосвязаны друг с другом.

«В теории перевода под компрессией подразумевается преобразование исходного текста с целью придать ему более сжатую форму. Компрессия текста достигается путем опущения избыточных элементов высказывания, элементов, восполняемых из контекста и внеязыковой ситуации, а также путем использования более компактных форм выражения» [1, с. 271]. «Умение сокращать и конденсировать живую речь – одно из первых умений в искусстве синхрониста» [2, с. 37].

В основестратегии компрессии лежат два фактора, которые имеют место быть в процессе синхронного перевода: предметная ситуация и избирательность языков. Предметная ситуация служит для обозначения описываемых в дискурсе предметов и связей между ними. Кроме того, любая предметная ситуация подразумевает наличие социокультурного аспекта. Дело в том, что «носители разных языков по-разному воспринимают факты и явления, поскольку эти явления по-разному выражены и сформулированы на их языках» [2, с. 44]. Следовательно, в английском и русском языках одни и те же явления и факты описываются разными способами. При том, что носители разных языков могут использовать разное количество слов для описания одной и той же ситуации. Поэтому синхронисты-переводчики могут эффективно использовать данный фактор для выражения одной и той же мысли меньшим количеством слов, выиграв тем самым время, и выразить свою мысль более идиоматично. Нужно помнить, что в русском и английском языках степень детализации разная: в русском языке она, как правило, выше. В зависимости от этого наблюдения, синхронист может чаще использовать компрессию при переводе с русского языка на английский, соответственно декомпрессию – при переводе с английского языка на русский. Кроме того, наличие определённого количества признаков предметной ситуации в равной степени зависит как от оратора, так и от избирательности того или иного языка в отношении степени детализации и средств её достижения.

Стратегия компрессии широко применяется переводчиками при относительно высокой скорости выступления спикеров. «Скорость отправления сообщения является важным фактором,

способным оказать решающее влияние на качество перевода» [3, с. 29]. Селескович считала, что оптимальный темп для нормального синхронного воспроизведения подаваемого докладчиком материала на языке перевода находится в пределах 100–120 слов в минуту. Скорость отправления сообщения в 150–200 слов в минуту не позволяет переводчику осуществлять сколько-нибудь нормальный синхронный перевод. Ледерер вообще считала, что 100 слов в минуту – максимальный предел для адекватного воспроизводства синхронного сообщения [3, с. 30].

Высокая степень избыточности сообщения является ещё одним фактором, способствующим эффективному применению стратегии компрессии. При чрезмерной избыточности в сообщении наблюдается большое количество повторов и элементов, не несущих основной смысловой нагрузки; одна смысловая группа вытекает из другой. Но необходимо иметь в виду, что при компрессировании избыточной информации, логическая цепочка сообщения по возможности должна сохраняться и легко восстанавливаться в процессе синхронного перевода на другой язык. Таким образом, компрессия представляет собой снижение уровня объективной избыточности сообщения. Компрессия в синхронном переводе осуществляется несколькими способами: выбор наиболее краткого слова из нескольких возможных, выбор более ёмкой грамматической конструкции, выражение одной и той же мысли меньшим количеством слов, сокращение избыточных единиц сообщения. В синхронном переводе компрессия в основном представлена на уровне смысловой группы и на уровне слов. Первый тип – смысловая компрессия, второй – речевая, на уровне частей речи.

И наконец, как показывает анализ многочисленных записей синхронного перевода, синхронисту часто приходится прибегать к вынужденному компрессированию информации, «выбрасывая» определённые смысловые группы из перевода по причине нехватки времени.

Стратегия декомпрессии, как уже упоминалось выше, является прямой противоположностью стратегии компрессии. В процессе осуществления синхронного перевода для обеих стратегий характерны аналогичные ментальные операции. Но для применения стратегии декомпрессии существуют несколько иные предпосылки: зачастую синхронный переводчик затрудняется найти необходимый вариант перевода специализированной терминологии или лексических единиц, употребляемых в узком контексте, не поняв конкретное понятие на исходном языке [4, с. 7], или же поняв исходное понятие,

переводчик испытывает затруднение в поиске аналогичного понятия на языке перевода. В таких случаях вместо точного аналога на языке перевода переводчик может использовать более обобщённое понятие в сочетании с качественным прилагательным. Кроме того, для достижения должного уровня эквивалентности между оригиналом и переводом переводчик нередко применяет приём компенсации. Дело в том, что при переводе неизбежно возникают потери единиц смысла, которые переводчик может и должен компенсировать. «Природа синхронного перевода требует постоянной компенсации в режиме рабочего времени» [3, с. 214]. Иногда стратегия декомпрессии проявляется в качестве спонтанного добавления уточняющего слова или информации, которая хранится в долговременной памяти переводчика.

Теперь приведём качественный и количественный анализ выявленных случаев применения стратегий компрессии и декомпрессии вышеуказанной пресс-конференции. По причине большого объёма исходных данных для анализа, мы вынуждены рассмотреть только малую часть примеров применения изучаемых стратегий. Но и эти примеры ярко иллюстрируют специфику применения стратегий компрессии и декомпрессии при синхронном переводе материала пресс-конференции.

Таблица 1 – Примеры применения стратегии компрессии

Факторы применения	Количество применений	Наиболее интересные примеры	Обоснованность/эффективность применения
Высокая скорость речи при объективно низкой степени избыточности сообщения	22	Самый свежий пример – это тесное оперативное взаимодействие с группой американских экспертов в области безопасности в рамках завершившегося вчера в России чемпионата мира по футболу – The most recent example is their operational operation within the recently concluded world football cup [5] [6]	При анализе работы обоих переводчиков становится очевидным, что речь на английском языке подаётся в более высоком темпе, нежели на русском. Компрессирование информации в большинстве рассматриваемых примерах носит вынужденный характер. Часто такая компрессия приводила к потере важных смысловых групп или к отсутствию перевода целых предложений.
		Хотел бы также отметить, что после завершения окончательного разгрома террористов на юго-западе Сирии, в так называемой южной зоне, ситуация на Голанских высотах должна быть приведена в полное соответствие с соглашением 1974 года – Also crushing terrorists in the southwest of Syria, the south of Syria should be brought to the full compliance with the treaty of 1974 [5] [6]	
		о создании которой мы говорили с Президентом ещё на встрече в Гамбурге – the establishment of which we discussed during our previous contacts. [5] [6]	
		Will you consider extraditing the 12 Russian officials that were indicted last week by a U.S. grand jury? – Вы разрешите экстрадицию 12 российских граждан? [5] [6]	
		наш бывший министр атомной промышленности был выдан Соединёнными Штатами в Российскую Федерацию и осуждён российским судом – there was one extradition case upon the request sent by the United States [5] [6]	

Н а л и ч и е повторов и компонентов сообщения, не несущих смысловой нагрузки	23	расползание угроз терроризма и трансграничной преступности, криминалитета – the creeping thre a to fterrorisman dtrans-national crime [5] [6]	П р и а н а л и з е в ы с т у п л е н и й ораторов становится очевидно, что во время их основных докладов количество повторов информации и о б ъ е к т и в н а я избыточность ниже, чем при спонтанных ответах на вопросы представителей СМИ. Это отразилось и на синхронном переводе, когда синхронисты э ф ф е к т и в н о и о б о с н о в а н н о компрессировали повторы и элементы, не несущие смысловой нагрузки с целью выиграть время
		President Putin may very well want to address it and very strongly, because he feels strongly about it andhe has an interesting idea – Президент Путин, наверное, хотел этот вопрос обсудить. И он очень чётко понимает этот вопрос [5] [6].	
		but our hopes are grounded in America’sdesire for friendship, cooperation and peace – мы желаем дружбы, сотрудничества и мира [5] [6]	
		У нас здесь есть о чём поговорить, есть поле для сотрудничества– We do have space for cooperation here [5] [6]	
		We should have had this dialogue a long time ago, a long time, frankly, before I got to office – мы должны были начать этот диалог давно, даже до того, как я пришел к власти [5] [6]	
		the concept of that came up perhaps a little before, but it came out as a reason – эта концепция фактически была выдвинута как причина [5] [6]	
		В таком случае, если да, как Вы этим владением воспользовались?– How would you use this fact of having the ball?[5] [6]	
The helping of people. Helping of people. Because you have such horrible – if you see – I’ve seen reports and I’ve seen pictures. I’ve seen just about everything. – Помощь людям. Я видел отчёты, фотографии, практически всё видел, что там происходит [5] [6]			

Возможность описания предметной ситуации меньшим количеством слов вследствие разной избирательности языков	15	Мы рассмотрели текущее состояние и перспективы российско-американских отношений, ключевые вопросы международной повестки дня. – We carefully analyze the current status the presentand the future of Russia and U.S. relation ship [5] [6]	П е р е в о д ч и к и вполне обоснованно и э ф ф е к т и в н о в ы п о л н я ю т компрессирование поступающей информации, как только обнаруживают возможность описания предметной ситуации с помощью меньшего количества слов.
		и будет придерживаться именно такой позиции– and this will actac cordingly [5] [6]	
Возможность использования сокращений и аббревиатур	6	The president and I also discussed the scourge of radical Islamic terrorism – Президент и я обсудили вопросы радикального исламизма [5] [6]	Синхронисты успешно воспользовались н а л и ч и е м аббревиатур или более кратких аналогов прецизионной лексики на языке перевода
		to protect our citizens from this global menace – преодолеть это зло [5] [6]	
		потому что это будет убивать переработку, машиностроение и прочие отрасли экономики– because it will drain live juices from allo ther sectors of the economy [5] [6]	
		Мы можем поговорить и о расширении нашего сотрудничества. Пожалуйста, варианты возможны – We can extendit. Options abound. [5] [6]	
		Договор о ликвидации ракет средней и меньшей дальности– The INF treaty	
		Совет Безопасности Организации Объединённых Наций– SecurityCouncil	
Всеобъемлющий план действий по урегулированию иранской ядерной проблемы – TheJCPOA.			
TheUnitedStates – США			
Американская сторона – Americans			
Демократический Национальный комитет – TheDNC			

Таблица 2 – Примеры применения стратегии декомпрессии

Факторы применения	К о л и - чество п р и м е - нений	Наиболее интересные примеры	Обоснованность/ эффективность применения
Необходимость более развёрнутого описания предметной ситуации вследствие разнородности языков	17	<p>Справиться со всем этим можно, только объединяя усилия – We can only cope with these challenges if we join the ranks and work together [5] [6]</p> <p>Особое внимание уделено экономике – We paid more attention to economic ties and economic operations [5] [6]</p> <p>А это должно быть рядовым текущим мероприятием – although it should have been just a current affair, just business as usual [5] [6]</p> <p>For graciously hosting today's summit – за то, что он нас принимает и разрешил проведение саммита [5] [6]</p> <p>President Putin and I were saying how lovely it was and what a great job they did – Президент Путин сказал, как хорошо они справились с работой, как приятно нам здесь находиться [5] [6]</p> <p>За определёнными рамками исчезает рентабельность производств – Because beyond a certain price bracket, it's no longer profitable to produce gas [5] [6]</p> <p>Как Вы этим владением воспользовались? – How would you use this fact of having the ball? [5] [6]</p> <p>Melania, here you go – Мелания, возьми для него мяч [5] [6]</p> <p>Выбросьте, пожалуйста, эту шелуху из головы. – Please disregard these issues and don't think about this anymore again. [5] [6]</p>	

Спонтанное добавление материала	16	<p>Считаю их весьма успешными и полезными. – It think we can call it as success and a very fruitful round of negotiations [5] [6]</p> <p>добросовестной реализации минских договорённостей – the bona fide implementation of Minsk agreement by Kiev [5] [6]</p> <p>но это воспринимается чуть ли не как историческое событие – No wit's perceived and portrayed almost as historical event [5] [6]</p> <p>Который хочет выстроить отношения с нашей страной? – who is willing to restore the relationship with our country, who wants to work with us? [5] [6]</p> <p>Мы будем ожидать от американской стороны, чтобы они допросили тех официальных лиц – Then we would expect that the Americans would reciprocate. They would question officials [5] [6]</p> <p>У нас есть основания полагать, что некоторые сотрудники спецслужб Соединённых Штатов сопровождали эти незаконные сделки. Это только один шаг вперёд. – We have a solid reason to believe that some intelligence officers, guided these transactions. So we have an interest of questioning them. That could be a first step. [5] [6]</p> <p>А если это так, то окончательный вывод в споре подобного рода может вынести только суд, а не оперативные службы. – And if so, if it is a democratic state, then the final conclusion in this kind of dispute can only be delivered by a trial, by the court, not by the executive, by the law enforcement. [5] [6]</p> <p>А если это так, то окончательный вывод в споре подобного рода может вынести только суд, а не оперативные службы. – And if so, if it is a democratic state, then the final conclusion in this kind of dispute can only be delivered by a trial, by the court, not by the executive, by the law enforcement. [5] [6]</p> <p>И чтобы у нас были максимальные шансы на окончательный успех – We will maximize our fighting chance to gather ultimate success on the issue of Syria [5] [6]</p> <p>about 98 percent, 99 percent there, and other things that have taken place that we have done and that, frankly, Russia has helped us with in certain respects – 98–99 процентов территорий фактически освобождено, фактически Россия нам помогла в некоторой степени [5] [6]</p>	<p>Выявление такого количества случаев спонтанного добавления релевантной в рамках данной пресс-конференции информации, но которая не озвучивалась ораторами, указывает на наличие у синхронистов обширных фоновых знаний. Спонтанная декомпрессия информации в большинстве приведённых примеров не всегда была объективно обоснованной. Предполагаем, что переводчики, испытывая колоссальное нервное и умственное напряжение, считали, что исходной информации недостаточно для полного понимания сообщения, и прибегали к спонтанной декомпрессии.</p>
---------------------------------	----	---	---

Таким образом, мы изучили факторы применения стратегий компрессии и декомпрессии и проанализировали случаи применения данных стратегий на материале реальной коммуникативной ситуации. Мы выяснили, что приведённые в теории факторы способствуют частому применению обеих стратегий на практике. Компрессия поступающей информации применяется чаще, чем декомпрессия. В большинстве случаев применение стратегии компрессии наблюдается при высокой скорости подаваемого материала и наличии большого количества повторов и лексических единиц, не несущих основной смысловой нагрузки. Стратегия декомпрессии осуществлялась при необходимости более развёрнутого описания предметной ситуации вследствие разноразличительности языков, а также спонтанном добавлении материала.

ЛИТЕРАТУРА

1. Швейцер А.Д. Перевод и лингвистика. Уч. для институтуов и факультетов ин.яз. -М., Воениздат, 1973. – 280 с.
2. Visson I. From Russian Into English: An Introduction to Simultaneous Interpretation. Ann Arbor, Michigan: Ardis, 1991. – 266 p.
3. Setton R. A Pragmatic Theory of Simultaneous Interpretation / doctoral dissertation, Ann Arbor, Michigan, 1997.– 124 p.
4. Snelling D. Strategies for Simultaneous Interpreting, Camponotto Editore, Udine, 1992. – 258 p.
5. <http://kremlin.ru/events/president/news/58017> (Дата обращения - 28.10.2020)
6. <https://www.politico.com/story/2018/07/16/full-text-trump-putin-meeting-transcript-724369> (Дата обращения - 28.10.2020)

ҚОСТІЛДІ ТҰЛҒАЛАРДЫҢ ТІЛДІК САНАСЫНДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

АСАБАЕВА А. М.

докторант, «Лингвистика» мамандығы, Әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

Психология тұрғысынан сана дегеніміз объективті шындықпен байланысу тәсілін білдіретін адамның ішкі әлемі [11, 397]. Оны психологиялық тұрғыдан зерттеу Л. С. Выготский ұстанымына негізделген, ал А. Р. Лурия бұл тұжырымды саналы әрекеттің

қайнар көздерін ми және рухтың терен қалтарыстарынан емес, өмірдің сыртқы жағдайларынан, ең алдымен, әлеуметтік өмірдің сыртқы жағдайларынан іздеу керек деп түсіндіреді [10, 23]. Бұл идеяны Л. Витгенштейн де қолдай отырып, «әлем мәні әлемнен тыс болуы керек» деп жазды [2, 70]. Осы көзқарастарға сүйене келе, сананы өз ішінде зерттеу мүмкін емес, оны тек сыртқы көріністері арқылы, яғни адамның сөйлеу әрекеті арқылы зерттей аламыз деген тұжырым жасауға болады. Қазіргі когнитивті-дискурсивті парадигма әдіснамасы бойынша сананы белгілі бір этностың ұлттық-мәдени дүниетанымына сәйкес ақпаратты өңдейтін психикалық механизм ретінде қарастыруға болады. Бұл дегеніміз тілдік сана тіл арқылы көрініс табатын болса, екінші жағынан, сол тілдің әсерінде болады, ал тіл ақыл-ой тәжірибесін туындатуда және ұлттық менталитетті қалыптастыруда үлкен рөл атқаратыны белгілі.

Этностың өмір сүру ортасы, өмір салты, мәдениеті және дәстүрлері адам санасын қалыптастырады. Сонымен қатар тілдік сана жалпы санаға қарағанда әлемнің ұлттық-мәдени бейнесінің нәтижесі болып табылады. Мұндай сана құрылымды, логикалық жағынан байланысқан сипатқа ие, өйткені тіл формаларды реттеуге және жеткізуге көмектеседі.

Осылайша, ұжымдық этникалық сана мен ұлттық ойлау жүйесінің ерекшеліктері сыртқы факторлардың әсерінен қалыптасады және өмір сүру жағдайларына тәуелді болады. Ал этникалық ұжымның бір мүшесі ғана болып табылатын тұлғаның жеке санасын алар болсақ, бұл жерде тіл мен сананың тығыз байланысы анық көрінеді. Бұл сана «қоғамның тілдік мән-мағыналары арқылы туындап қалыптасқан шынайы әлемнің көрінісі» [8, 237]. Ұжымдық сана сыртқы әлеммен тікелей байланыса отырып қалыптасатын болса, жеке сананың қалыптасуына ұлттық тілдің әлем бейнесіндегі мағыналар мен стереотиптер әсер етеді. Мағына дегеніміз ұжымдық ойдың ұлттық-мәдени сұрыпталуы десек болады.

Әр түрлі тілдер мен мәдениеттер арасында өз өкілдеріне өзара түсіністік беретін ортақ семантикалық-мағыналық тұрақтылар бар. Тілдік сананың ұлттық-мәдени ерекшелігі осындай мағыналық инварианттарды этнос мәдениетінің ерекшеліктеріне бейімдеуі. Мысалы, орыс тіліндегі свежий (-ая, -ее) сөзі қазақ тілінде беретін мағынасына қарай түрлі сөздермен беріледі. Мысалы, свежий фрукт – балғын жеміс, свежие новости – соңғы жаңалықтар, свежий воздух – таза ауа, т.б.. Сонымен, сана – тіл формаларында ақпаратты

өңдейтін және объективтендіретін менталды механизм. Бір тілде концептуалданған шындық бір сөзбен берілуі мүмкін, ал екінші тілде бірдей нұсқалармен байланыстырылса да, түрлі лексикалық бірліктермен белгіленуі мүмкін.

Тілдік сана матрицалық құрылымға ие деп санаймыз, оның табиғаты этностыңшынайы өмірдегі фактілер мен оқиғаларды түсіндіру ерекшеліктерімен, маңызды ұлттық-мәдени құндылықтарды бөліп алу қабілетімен байланысты. Е. С. Кубрякованың тілді әрекет ретінде қарастыруы оның тағы бір қырын ашуға мүмкіндік берді, атап айтқанда, тілді адамның ақыл-ой, интеллектуалды әрекетінің құралы ретінде қарастыру. Оның пайымдауынша, бұл қазіргі когнитивтік ғылым мен когнитивтік лингвистика үшін жаңа ұстаным [7, 69]. Кез келген адамның іс-әрекеті тілмен бірге жүреді, ал оның нәтижелері сөйлеу мен тілдік формаларда көрініс табады; тіл сананың сыртқы көрінісі ретінде оны зерттеудің маңызды тәсіліне айналады. Тіл мен сана арасындағы қатынас пен байланыс динамикалық және екіжақты сипатқа ие: адам санасының барлық көріністері вербалды формаға ие болуға ұмтылады, ал тілдік белгілер белгілі бір дәрежеде санаға әсер етеді.

Сана – бұлыңғыр шекаралары бар қозғалмалы ашық семантикалық кеңістік, ол тұлға әрекетінің барысында әлемнің ұлттық бейнесін көрсетеді және тілдік жүйе таңбаларында көрініс табады.

Адамдар тіл мен дискурсты сана мен ниеттің көріністерін объективтендіру құралы ретінде қолданады, өз кезегінде сөйлеу материалы субъектінің тілдік санасына әсер етеді, оны қалыптастырады, өзгертеді және шекараларын кеңейтеді. Тіл мен сана өзара қарым-қатынаста және бір-біріне қарай үздіксіз қозғалыста болады. Мағына бұл үдерісте сөздер әлеміне де, сана әлеміне де жататын ортақкөпір рөлін атқарады. Осы орайда қостілді орта мен екі тілдегі сөйлеу материалы жеке тұлғаның тілдік санасын қалыптастыруда қаншалықты рөл ойнайды деген сауал туындайды. Біздің талдауымыз қазақ және орыс тілдерін әр түрлі деңгейде меңгерген билингвтердің сөйлеу материалына негізделген.

Егер адам екі тілде сөйлесе, оны қостілді деп атауға болады. Л. В. Щерба билингвизмнің түрлерін сипаттап, таза және аралас қостілділікті бөліп көрсетті [13, б. 314]. Когнитивтік лингвистика тұрғысынан түсіндірсек, таза қостілділік өкілдерінің тілдік санасында бір-бірімен қиылыспайтын екі бөлек концептуалды аябар екенін байқаймыз және олардың әрқайсысы өзінің тілдік жүйесімен үйлесімде болады.

Қазақстанда бұл топқа орыс мектептерінде оқитын немесе оқыған қазақтардың көпшілігі кіреді. Әдетте таза билингвизм өкілдерінің тұжырымдамалық аялары эквивалентті болмайды және сәйкес келмейді. Таза қостілділік өкілдері орыс тілінде білім алады, орыс тілінде сөйлейді, орыс тілді мәдени ортаға бейім, яғни, оларда орыс тілі – негізгі байланыс құралы болып табылады, сондықтан орыс тілінің концептуалды аясы этникалық тілдің концептуалды аясына қарағанда анағұрлым кең және бай.

Тілдік сананың тағы бір түрі аралас билингвизм өкілдеріне тән. Олардың қатарына шынайы мәдени-тілдік ортада өскен және ана тілінде білім алған қазақтар жатады. Орыс тілінің концептуалды аясы олар үшін екінші орында; ол ана тілінің ұғымдары мен категорияларында қалыптасқан тілдік сананың үстіне сіңісіп кетеді.

Жеке тұлға қоғамдағы маңызды салаларда (білім алу, ақпарат, сауда-экономикалық қатынастар, кәсіби қызмет және т.б.) орыс тілін белсенді қолданатындығына байланысты, осы санаттағы қостілді тұлғалар үшін орыс тілін білу өмірлік қажеттілікке айналады. Күнделікті орыс тілінде сөйлесу аралас билингвизм өкілдерінің тілдік санасына белсенді түрде әсер етеді, оны өзгертеді, тілдік санада мәндік семантикалық аймақтарды жасайды және оларды түсіндіру үшін орыс тілін қолдану ықтималдығы жоғарылайды. Көбінесе бұл аймақтар адамның ғылыми, білім алу немесе кәсіби қызметімен байланысты.

Ұғымдар семантикалық аймақтарға орыс тілінің тілдік формаларымен мағыналарына сай орналастырылады. Дискурсты құру барысында екі тілдің бірін таңдау қажеттілігі нәтижесінде пайда болады? Бұл билингв тұлғаның жайлы қарым-қатынас құруға бейсаналы түрде ұмтылуы себебінен болады. Қостілді тұлғалар жеткізгісі келген мағынаны объективтендіру барысында сол мағынаға ең жуық және тұрақты байланыстарға ие тілдік таңбаны тандайды деген тұжырым жасауға болады.

Орыс тілі көбінесе дискурста қатысушы тұлғаға белгісіз жағдай кезінде, мысалы, телефонмен жарнама бойынша сөйлескенде таңдалады, газеттердегі жарнама мәтіндері, теледидардағы жылжымалы хабарлар орыс тілінде беріледі, әлеуметтік желілерде хат алмасу және операторлармен байланысу осы тілде жүреді.

Тілдік санадағы мағыналық аймақтардан басқа қостілді тұлға санасында семантикалық тұрғыда қыстырылғын тұжырымдамалар болуы мүмкін, өз ойын нақты жеткізу мақсатында билингв сөздердің орыс тіліндегі формасын қолданады. Себебі осы сөздер орыс тілді

дискурста жиі кездеседі немесе бұл ұғымдардың қазақ тіліндегі баламасын табу қиынға соғады. Бұндай жағдайларда сөйлеуші бейсаналы түрде жеткілікті терминологиялық мазмұнға ие опцияны, яғни, орыс тілін тандайды. Осы ұғымның қазақ тіліндегі нұсқасын пайдалану үшін және оған қажетті терминологиялық мағынаны үстеу үшін тілдік сана біраз еңбектеніп, оған сәйкес түсініктемені бере алуы қажет.

Күнделікті қазақша сөйлеу барысында сөз арасында орысша инфинитивті етістіктер, бөлшектер, жалғаулықтар, үстеулер, кіріспе сөздер мен сөз тіркестері, көбінесе зат есімдер, сын есімдер, сондай-ақ фразеологиялық және мақал-мәтел бірліктері жиі кірістірілетіндігі белгілі. Бұл жағдайда орыс тіліндегі сөздің грамматикалық сипаттамалары маңызды емес, тілдік белгінің артында тек түсінік қалады. Өз кезегінде қазақ тілі де орыс тіліне өз ықпалын тигізеді. Қазақ тіліндегі дискурста орыс тіліндегі терминсөздер, сөз тіркестері, фразеологиялық бірліктерінен қолданылады және тақырыптық жағынан шектелмеген, ал орыс тіліндегі қазақ сөздерінің саны аз. Бұл негізінен ұлттық-мәдени шындықты білдіретін сөздер (той, қуырдақ, қазы), әлеуметтік және саяси терминдер (Отан партиясы, «Онай» жол картасы, «Болашақ» бағдарламасы), географиялық атаулар. Осылайша, жаңа әлеуметтік-экономикалық қатынастардың әсерінен Қазақстанда белсенді жүріп жатқан лингвомәдени үдерістер әр түрлі лингвомәдениеттердің қалыптасуына әкеледі деп тұжырымдауға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 В. В. Давыдов және басқ. ред. Психология сөздігі. М.: Педагогика, 1983.
- 2 Лурия А. Р. Язык и сознание. М.: МГУ, 1979.
- 3 Витгенштейн Л. Философские работы. 1 Б. М.: Гнозис, 1994.
- 4 Леонтьев А. Н. Становление мышления и речи // Избранные психологические произведения: в 2-х т. М.: Педагогика, 1983. Т. 1.
- 5 Кубрякова Е. С. В поисках сущности языка: когнитивные исследования / Ин-т языкознания РАН. М.: Знак, 2012.
- 6 Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. М.: Наука, Ленинградское отделение, 1974.
- 7 Ковшиков В. А., Глухов В. П. Психоллингвистика. Теория речевой деятельности. М.: АСТ: Астрель, 2007.
- 8 Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. Ә. Д. Сүлейменова, Н. Ж. Шәймерденова, Ж. С. Смағұлова, Д. Х. Ақанова. Алматы, 2020.

ЭТНИЧЕСКИЕ СТЕРЕОТИПЫ И ИХ ОТРАЖЕНИЕ В РУССКИХ И АНГЛИЙСКИХ ЯЗЫКАХ

ВАФЕЕВ Р. А.

д.ф.н., ученый-лингвист, профессор, Торайғыров Университет, г. Павлодар
ҚАРАТАЕВА Б. С.
магистрант, 2 курс, группа МИФ-22н, Торайғыров Университет, г. Павлодар

Современный язык характеризуется обилием идиом в языке, поскольку язык отражает все идеи и концепции человеческого разума, основанные на опыте общения и взаимодействия людей. Сложившееся представление одной нации о других нациях может иметь большое влияние на межэтнические взаимоотношения. Знание о происхождении стереотипов и механизмах их формирования играет первостепенную роль в предотвращении этнических предрассудков. Такие знания можно получить с помощью языка как блестящего иллюстративного материала в части формирования и развития стереотипов в общественном сознании. В статье рассматриваются этнические стереотипы и их отражение в английском и русском языках на материале идиом, фразовых глаголов и устойчивых выражений. Актуальность обусловлена проблемой мирного сосуществования различных этнических групп, проживающих в мировом сообществе.

Стереотип – это устойчивая комбинация оценок, установок, последствий действий или движений, которые функционируют в той или иной ситуации в целом, независимо от содержания ситуации. Стереотип может быть неоправданным обобщением с целью экономии умственной энергии, времени и других ресурсов; такое обобщение эмоционально обосновано и обусловлено механизмами оценки ситуации или ее определенными характеристиками. Стереотипы связаны с национальной (групповой) культурой и идентификацией; стереотипы существуют как представления о сложных объектах, которые организованы сложным образом со сложными функциями; можно говорить о стереотипах, связанных с описанием людей, чем вещей.

Принадлежность к определенному этносу сильно влияет на социализацию индивида, формирование его личности в рамках определенной национально-культурной общности. Это явление традиционно подчеркивалось в сравнении с некоторыми культурными образами. Знаменитые поэты, писатели, философы говорили о таких вещах, как «German accuracy and punctuality»

– немецкая пунктуальность, точность, «Frenchcourtliness» – французская галантность, «Russian perhaps» – русская авось, «Chinese ceremonies» – китайские церемонии, «African temperament or Southern temperament» – южный темперамент. Эти выражения воплощают в себе широко распространенные национально-культурные стереотипы, основанные на опыте людей в процессе общения с представителями других народов. Этнические стереотипы в последнее время привлекают внимание лингвистов и становятся объектом лингвокультурологических исследований. Типичные стереотипы формируют культуру и выступают в качестве этнокультурных идентификаторов.

Стереотип трактуется как «результат логической категоризации, общий для всех». Это «продукт», который был сформирован участниками групп, а также собственно отношениями между группами и, соответственно, разделялся этими группами» [3, с. 75]. Рассматривая речевые стереотипы и переводя их как фрагмент иностранной речи, выделяются следующие общие черты:

- ненужное использование;
- возможность их существования только на фоне синтагматического остатка;
- они должны быть адекватно приняты теми, кому они адресованы;
- они должны привнести дополнительный смысл в утверждение;
- для их функционирования должен быть некоторый необходимый общий фонд знаний для общества.

В противном случае такие стереотипные представления не могут передать правильную информацию и могут вызвать взаимное непонимание между людьми. Причина стереотипов заключается в том, что люди не стремятся каждый раз по-новому реагировать на окружающие явления, а подводят свои идеи под существующие категории. В этих случаях познавательный процесс остается на уровне обыденного сознания, ограничивая себя жизненным опытом, основанным на типичных для определенной области представлениях. Отказ от стереотипов потребовал бы постоянного напряжения внимания и превратил бы жизненный процесс в бесконечную вереницу попыток и ошибок, а это зачастую небезопасно. Людям легче грубо и предвзято характеризовать широкие человеческие группы как по национальному, так и по социальному признаку. Такая категоризация имеет внутреннюю тенденцию сохранять стабильность в течение длительных периодов

времени. Дети могут усвоить стереотипы, даже не осознавая, к каким группам они относятся. Знание стереотипов национального поведения дает возможность прогнозировать действия, реакции лиц, принадлежащих к определенной этнической группе. При этом реакция индивидов в соответствии со стереотипами может стать неэффективной в условиях неоднозначности ситуации, что может привести к деформации межличностного общения, что может усилить непонимание. Стереотипы национального поведения в повседневной жизни находятся в тесной взаимосвязи с правилами и нормами национального этикета. В экстремальных ситуациях они облегчают поведение и активность и позволяют сэкономить время и силы.

Рассмотрение некоторых способов выражения этнических стереотипов в английском языке дает отдельные названия наций, помимо их прямых основных значений. Они приобрели переносные значения для представителей некоторых этносов; например «Chinese» на американском сленге означает плохо сделанный, для «Jew» означает торговаться, «Scotch» означает подлый, сдержанный, «Turk» означает грубый, тиран и т.д. В английском сленге есть большое количество идиом со словом «Dutch». Это обусловлено фактом географической близости и культурных контактов. Практически во всех смыслах данного набора словесных выражений наблюдаются отрицательные оценочные характеристики. Слово «Dutch» очень часто символизирует что-то плохое и ненадежное. Например, «Dutch comfort» означает плохое утешение; «Dutch defense» – ненадежная или злая защита; «Dutch gold» – фольга; «Dutch treat» – это пикник для двух или более человек, стоимость которого распределяется между участниками поровну или пропорционально тому, что потребляется; «Dutch bargain» – это сделка, сделка, заключенная с бутылкой крепких напитков; «Dutch act» означает самоубийство, происхождение этой идиомы может быть обусловлено тем фактом, что в скандинавских странах люди часто кончают жизнь самоубийством. «Dutch feast» – это застолье, на котором хозяин напивается перед гостями; идиома «Dutch courage» – спиртное; ложное мужество от употребления спиртных напитков. Эта идиома восходит к периоду англо-голландской войны конца XVII века, когда капитан корабля заставлял своих моряков пить крепкие напитки, чтобы быть храбрыми перед битвой. «Dutch uncle» – это тот, кто дает добрый совет, человек, который дает совет одному из своих родственников. «Dutch auction» – это продажа,

при которой цена чего-либо постепенно понижается, пока кто-то не соглашается купить это; «go Dutch» означает, что каждый из людей оплачивает свою еду, напитки, развлечения и т. д., когда они куда-то идут вместе; «in Dutch» – в беде. «Dutch barn» – это фермерское здание с крышей, но без стен, которое используется для хранения сена. «Irish coffee» – горячий напиток, приготовленный из кофе, ирландского виски и сливок. «Irish Setter» – большая собака с длинными темно-рыжими волосами; «Irish stew» – это густой суп из мяса, картофеля, лука и других корнеплодов. «Mexican breakfast» – это сигарета и чашка кофе или стакан воды; «Mexican standoff» – безнадежное противостояние, безнадежный пристальный матч; «Mexican wave» – это эффект, который создается, когда все люди, наблюдающие за игрой в футбол, бейсбол и т. д., встают, двигают руками вверх и вниз и снова садятся одна за другой в непрерывном движении; «Mexican rank» – это временный ранг. «French bean» – это фасоль с длинной зеленой оболочкой, которую собирают когда она молодая и мягкая; «French bread» – это белый хлеб в форме толстой палочки; «French chalk» – это мел, который используется для рисования линий на ткани при изготовлении одежды; «French doors», «French windows» – это пара легких дверей из стекла в раме, обычно выходящих в сад или на балкон; «French dressing» – смесь масла и уксуса, которую кладут на сырые овощи; «French polish» – это прозрачная жидкость, которую наносят на деревянную мебель для защиты и сияния; «French seam» – это двойной шов, используемый при пошиве одежды, который скрывает обрезанные края. Выражение «to assist in the French sense» означает без какого-либо участия; «French leave» означает уходить, не прощаясь. Выражение на русском языке звучит, как уйти по-английски имеет такое же значение. «Indian gift» – это подарок, за который ожидается такой же подарок; «Indian ink» – это черные чернила, произведенные в Китае и Японии, используемые при написании идеографов кистью.

Все эти идиомы появились в языке как причина человеческого опыта, путешествий и изучения других культур. Понимание и правильный перевод таких идиом может помочь понять происхождение таких установочных выражений, идиом и историю человеческих взаимоотношений, изучение истории появления этих идиом открывает исторические страницы взаимодействия соседних народов. Ментальные стереотипы предполагают наличие модели построения оценивания. Эту модель нельзя сводить к списку личностных качеств и нельзя соотносить с целостным

менталитетом. Ментальность определяется как система образов, которые лежат в основе человеческого понимания мира и своего места в этом мире и, таким образом, определяют действия и поведение людей. Представители разных культур используют разные способы «измерения» и описания личностей в повседневной жизни. Например, представители западных культур (европейской или североамериканской), описывающие себя и других людей, часто используют абстрактные черты характера, тогда как китайцы, японцы или корейцы гораздо чаще используют ролевые описания.

Стереотипы исторически изменчивы. Например, такие формулировки, которые были типичны в определенный период времени в одной культуре, например, *stable and politically literate* *efficient*, *ambition manager* различаются по времени и ситуациям использования, так как они были типичны для определенного периода времени и истории конкретной нации. О том, что система переходит из одного устойчивого состояния в другое, можно судить как об изменении ментальных стереотипов. Стереотип может быть действующей моделью, с помощью которой можно регулировать и контролировать общество.

Стереотип можно рассматривать как культурную категорию, влияющую на формирование коллективной культурной идентичности. Его можно охарактеризовать как коллективный, так как его разделяют все члены сообщества, обеспечивая им взаимопонимание; а также может быть нормативным, поскольку все члены сообщества обычно рассматривают стереотип как норму или правило; стереотипы воспроизводимы, поскольку они регулярно воспроизводятся в неизменной форме в словесных текстах.

Языковые стереотипы могут быть представлены предложениями, абзацами, текстами. Большой интерес представляют устойчивые неметафорические словосочетания или дискурсивные стереотипы. Например, пушкинский гений, братские чувства, материнская ласка. Стереотипы дискурса культурно специфичны. Следует отметить, что культурная специфика не является синонимом национальной специфики. Различные культуры могут быть одинаковыми в разной степени, что приводит к совпадению культурных коннотаций. Культурная связанность лежит в основе стабильности и повторяемости. По сути, это цитаты из разных типов дискурса. Они лишены авторства. Они нормативны, привычны и обладают всеми свойствами стереотипов. Такие стереотипные словосочетания являются языковыми «привычками», вечными сублимациями идей. В

какой-то мере можно сказать, что эти стереотипные словосочетания фиксируют время, замедляя его путь. Следовательно, старение дискурсивных стереотипов указывает на то, что в дискурсе произошли определенные изменения, что, в свою очередь, указывает на временные изменения. В этом случае можно говорить об их историчности. Историчность дискурсивных стереотипов явно проявляется, когда они сосредоточены на исторических личностях или исторических событиях, например, наполеоновские планы (большие, большие планы). Соответственно, их можно рассматривать как культурный код, как фрагменты коллективно воспроизводимой культурно-исторической интерпретации. Некоторые стереотипы формируются внутри культурной модели на основе реальных фактов. Такие стереотипы проявляются в мифологизации реальных людей, например политиков, поэтов, ученых и т.д. Историческая фигура, такая как Наполеон, конструируется в культурной языковой модели как «Великий Завоеватель», «Победитель», мы говорим, наполеоновские амбиции, Наполеоновский синдром, и нет таких выражений, как «наполеоновский провал», поскольку Наполеон как историческая личность культурно обусловлен. Стереотип «гений» связан в русской культуре с Пушкиным. Мы говорим: гений Пушкина, пушкинский гений, талант Пушкина. Это сильный стереотип. Рассмотрим несколько примеров стереотипов в мировой литературе. Например, стереотип «Красота» «Женственность» ассоциируется в русской культуре с персонажами Ивана Тургенева. Эти стереотипы сохранены в сочетаниях тургеневские девушки. Это сравнение применяется, когда автор хочет подчеркнуть эмоциональную тонкость и требовательность личности. С Дон Кихотом связан стереотип самоотверженности и щедрости. В языке есть такие словосочетания, как воевать с ветряными мельницами, рыцарь печального образа.

Изучая стереотипы на материале идиом, фразовых глаголов и устойчивых выражений, мы узнаем историю человеческих взаимоотношений соседних стран, их взаимодействия в определенные периоды времени. Изучение мировой литературы дает возможность понять происхождение таких установочных выражений и идиом, понять содержание дискурса и правильно передать их значение, следовательно, все эти знания облегчают понимание других людей в межкультурном общении и облегчают взаимное понимание. Этнические стереотипы, как представления о других нациях, отражаются в языках, они представлены в идиомах

и установках. Несомненно, они обогатили языки, дав широкое понимание человеческого общения.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Брагина Н.Г. Память в языке и культуре / Н.Г. Брагина. – М.: ЯСК, 2007. – 520 с.
- 2 Карасик В.И., Прохвачева О.Г. Иная ментальность / В.И. Карасик, О.Г. Прохвачева. – М.: Гнозис, 2005. – 352 с.
- 3 Красных В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? / В. Красных. – М.: Гнозис, 2003. – 375 с.
- 4 Липпман У. Общественное мнение / У. Липпман. – М.: ИФОРМ, 2004. – 384 с.
- 5 Тер-Минасова С. Язык и кроскультурная коммуникация / С. Тер-Минасова. – М.: Слово, 2000. – 624 с.
- 6 Федорова Л.Л. Стереотипы в языке, коммуникации и культуре / Л.Л. Федорова. – М.: РГГУ, 2009. – 598 с.
- 7 American Idioms Dictionary / Spears R. – М.: Русский язык, 1991. – 464 с.
- 8 Dictionary of American Slang / Spears R. – М.: Русский язык, 1991. – 528 с.
- 9 Longman Dictionary of Contemporary English. Pearson Education Limited, 2000. – 1692 p.
- 10 Macmillan English Dictionary for Advanced Learners / Macmillan Publishers Limited, 2002. – 1691 p.
- 11 Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English / Hornby A.S., A.P. Cowie. – Delhi Oxford University Press Bombay Calcutta Madras, 1990. – 1036 p.

ДИСКУРС И ТЕКСТ

ВАФЕЕВ Р. А.

д.ф.н., профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар

Филологии как целостной научной дисциплине гуманитарного профиля принадлежит главенствующая роль в формировании необходимых знаний для проникновения в содержание того или иного текста, для его истолкования на фоне развития культуры. В тексте скрыто три вида информации:

1) содержательно-фактуальная (о чем и что говорится в данном произведении);

2) содержательно-концептуальная (о чем, что и как рассказывает это событие, с помощью каких средств и приемов оно передано);

3) содержательно-подтекстовая (о чем + что + как + зачем + с какой целью) [1, с. 27–29].

В основу подобных утверждений положен богатый теоретический и практический опыт исследований текста.

Анализ проблемы соотношения текста и дискурса прежде всего требует рассмотрения некоторых исторических сведений, касающихся изучения текста как единицы языка, интегрирующей в себе все другие единицы – от фонемы до предложения, и способствующих проникновению в его смысл и определению его практической направленности. Изучение текста глубоко уходит своими корнями в античность, имеет историю, насчитывающую свыше двух тысяч лет. Здесь важно подчеркнуть тот факт, что издревле на Земле одним из самых почитаемых занятий считалось толкование священных книг. Это требовало глубоких знаний и умения соотносить то или иное историческое предание с реальностью. Возникновение науки о разновидностях текстов В. А. Маслова связывает с появлением литературы, возникшей на сравнительно зрелой стадии письменных цивилизаций [2, с. 10]. Наибольшее влияние на развитие европейской филологии оказала греческая литература, отличавшаяся богатством поэзии, развитием таких жанров, как эпос, лирика, драма; наличием философской, исторической, логографической прозы, фольклорных текстов.

В период рождения средиземноморской литературы, формируется классическая филология. Ученые-филологи занимаются критикой текста, грамматикой, историей литературы, отбором, анализом, комментированием, исправлением и перепиской текстов. Согласно классификации Леви-Стросса, европейские культуры принадлежат к числу «горячих»: «они помнят все уже созданные тексты (в широком смысле) и стремятся к тому, чтобы создать текст, не похожий на существующие» [2, с. 11]. Факты подобного рода убеждают нас в том, что изучение текста происходило медленно, от постепенного проникновения в его содержание и осмысления его к форме и пониманию его структуры.

К концу второго тысячелетия возрос интерес к филологии, к тексту, с чем связано развитие новых технологий, предполагающих процесс обобщения и обмена знаниями на уровне предметов,

символов, текстов. При этом Ю. В. Рождественский выделяет три этапа в развитии русской филологии, отмечая их специфические особенности [3, с. 21]. Так, первый этап продолжался до 70-х гг. XIX века. В то время были выработаны особые принципы классификации текстов по родам, видам и формам словесности, проведена систематизация всех видов текстов.

На втором этапе, охватывающем период с конца 70-х гг. XIX века до 30-х гг. XX века, классификация текстов по родам и видам словесности была заменена учением о формах словесности. Ученые занялись исследованием исключительно поэтических форм речи. Весомый вклад в изучение проблем стихотворного текста внесли такие видные ученые, как Ю. М. Тынянов, В. В. Виноградов, Б. А. Ларин и др. [4, с. 38–51]

Третий этап начался с 30-х годов XX века. Особо активный интерес к исследованию связного текста пробуждается в 40-50 гг. XX века. Именно в этот период определена такая структурная единица, как сложное синтаксическое целое (ССЦ), или сверхфразовое единство (СФЕ). Текст стал рассматриваться как динамическая система, в связи с чем появилось понятие «речевая деятельность». В подтверждение этого Л. В. Щерба, рассматривая «языковой материал» как один из аспектов языковых явлений, отмечает, что текст – это «не деятельность отдельных индивидов, а совокупность всего говоримого и понимаемого в определенной конкретной обстановке в ту или иную эпоху жизни данной общественной группы». Отсюда ясно, что текст адресован слушателю, читателю, в противном случае «языковой материал вне процессов понимания будет мертвым, а само понимание вне как-либо организованного языкового материала невозможно» [5, с. 26]. Мысли ученого явились основополагающими для исследований не только языка и речи, но, наряду с этим, вероятно, и первыми штрихами к пониманию дискурса.

Далее, в 60–70 годы, проведено глобальное исследование текста: изучены различные способы связи предложений в тексте, рассмотрено соотношение абзаца и сложного синтаксического целого, определены признаки текста. Значительным событием явилось создание теории текста (грамматики текста), именуемой также лингвистикой текста, или синтаксисом связного текста. Предметом изучения этой науки стал сам текст, исследуемый лингвистическими методами, взаимосвязь и функционирование языковых знаков как элементов текста. Лингвистика текста получила

полные права гражданства в нашей стране с марта 1974 года – момента проведения первой научной конференции «Лингвистика текста». Научный интерес к этому феномену, причем представленному в новом ракурсе, продолжается до настоящего времени. Современной теории текста, тесно соприкасающейся с различными отраслями знаний гуманитарного профиля, принадлежит одно из ведущих мест. Согласно стилистическому подходу, «текст (от латинского *tekstus* – ткань, сплетение, соединение) можно определить как объединенную смысловой и грамматической связью последовательность речевых единиц (прозаических строф), фрагментов, разделов и т.д.» [6, с. 16].

В подтверждение истинности вышеизложенного, следует привести трактовки текста, принадлежащие различным областям знаний. Это, несомненно, способствует более глубокому раскрытию сущности его речевой организации с позиций деятельности человека. Так, по мнению Н. С. Валгиной, с точки зрения заключенной в нем информации – «текст – это прежде всего информационное единство», с позиций психологии его создания – «текст – продукт речемыслительной деятельности субъекта», прагматически – «текст – это материал для восприятия, интерпретации» [7, с. 9].

Совокупность данных характеристик можно дополнить, учитывая структуру, речевую организацию, стилистику текста и т.д., т.е. объяснить текст в большей мере под углом зрения лингвистики. Вслед за Р. К. Потаповой, текстом будем считать «последовательность языковых единиц, образованную непрерывной цепочкой субститутов, имеющих два измерения (синтагматическое и парадигматическое)» [8, с. 8]. Это определение указывает на построение текста, раскрывая сущность системно-структурного подхода, в рамках которого обнаруживается разграничение «единиц текста и категорий (когезии, когерентности, завершенности, информативности, членимости, модальности и др.), определения закономерностей сцепления единиц в связный цельный текст» [9, с. 55].

Сущность речевой организации текста, вскрывающей «его онтологические и функциональные признаки» как системы, наиболее полно представлена И. Р. Гальпериным, рассматривающим текст, прежде всего, как факт письменной формы языка: «Текст – это произведение речетворческого процесса, обладающее завершенностью, объективированное в виде письменного документа, обработанного в соответствии с типом этого документа, произведение, состоящее из названия (заголовка) и ряда особых единиц (сверхфразовых единств), объединенных разными типами

лексической, грамматической, логической, стилистической связи, имеющее определенную направленность и прагматическую установку» [1, с. 18].

Таким образом, данные дефиниции текста свидетельствуют о том, что в настоящее время текст интенсивно исследуется, вместе с тем, прослеживаются разноаспектные подходы к его изучению. Нельзя не согласиться с мнением Р. К. Потаповой, обращающей наше внимание на то, что «самая трудная задача – определить, что такое текст» [8, с. 108].

Мнения исследователей сходятся на том, что текст – это продукт речи, в большей мере реализующийся в письменной форме, он имеет собственную внутреннюю структуру, обладает связностью и завершенностью. Взгляды ученых различны на проблемы объема, длины текста, в определении его лингвистического и нелингвистического статуса, в отношении текста к результату либо процессу речевой деятельности, в принадлежности этой единицы к форме речи устной или письменной или только письменной. В настоящее время также отсутствует единство в употреблении самого термина названия дисциплины – текст изучается под разными названиями: «теория текста», «структура текста», «лингвистика текста», «герменевтика», «грамматика текста», «стилистика текста», «текст-дискурс», «дискурс» и т.д.

Актуальной на данный момент является и проблема отношения текста к языку или речи, имеющая принципиальное методологическое значение. Известно, что дихотомия «язык-речь» была впервые рассмотрена Фердинандом де Сосюром в «Курсе общей лингвистики», вышедшем в свет в 1916 году. Так, ученый, проводя заметную грань между социальным и существенным (языком) и индивидуальным и более или менее случайным (речью), принимал, однако, во внимание взаимодействие языка, речи и речевой деятельности. Подобное утверждение, по всей видимости, подводит к мысли, что текст одновременно имеет отношение и к языку, и к речи. Это подчеркивает двойственную природу текста: между языком и речью существует неразрывная связь.

Собственный взгляд на подобную проблему излагает А. Е. Супрун, рассматривая текст «как некоторую лингвистическую данность», при этом утверждая, что «процесс, в котором возникает текст, есть речевой процесс. Для осуществления этого процесса человек использует специальное устройство – язык. Язык является устройством для производства и приема текстов человеком» [10, с. 74]. Иными

словами, как языковая единица, текст определяется на грамматико-семантическом уровне; как единица речи – представлен с учетом параметров, заданных конкретным речевым актом. Следовательно, текст является принадлежностью и языка, и речи, а не только речи.

Анализ лингвистической литературы, показывает, на этот счет существует и несколько иная точка зрения. Так, ряд российских ученых (Н. Д. Зарубина, Н. А. Купина, В. В. Кузнецов и др.) ограничиваются видением в тексте языкового образования последовательных единиц, рассматривая «языковые средства в реальных языковых актах» [11, с. 26]. Другие же исследователи, напротив, связывают текст только с речью, аргументируя это тем, во-первых, что сам процесс речи (устной или письменной) приводит к порождению текста – речевого произведения, развертывающегося в синтагматический план описания ряда; во-вторых, имеется в виду порядок бинарного членения синтаксических единиц, предполагающий превращение при реализации в речи таких языковых единиц, как словосочетание, простое и сложное предложение, соответственно, в синтагму и высказывание.

На основании вышеизложенного возможно утверждать, что текст – это сложный, более того, противоречивый феномен исследования, содержащий в себе до настоящего времени немалое количество спорной и неизученной информации, требующей серьезного подхода и тщательного анализа, причем будут возникать все новые аспекты его исследования типа «текст-дискурс».

В связи с переходом лингвистической науки на новую, более сложную ступень своего развития – от описательной и классификационной к антропоцентрической – тезис Ф. де Соссюра «изучать язык в самом себе и для себя», предполагавший отсутствие какой-либо опоры на внешние, экстралингвистические факторы, был заменен на «центр человеческой деятельности и общения» [12, с. 76]. Поэтому язык стал изучаться «как сплошная среда, вне которой и без участия которой ничто не может произойти в нашей жизни» [13, с. 5]. Соответственно этому, к трактовке категорий грамматики, а к тексту в особенности – как высшей и включающей в себя все другие, стал приемлемым современный антропоцентрический подход, согласно которому «языковая деятельность включается в континуум: природа – человек – общество» [14, с. 3], и человек как объект и субъект находится в центре этой деятельности. «Каждый текст предполагает общепонятную (то есть условную в пределах данного коллектива) систему знаков, язык (хотя бы язык искусства).

Если за текстом не стоит язык, то это уже не текст, а естественно-натуральное (не знаковое) явление, например комплекс естественных криков и стонов, лишенных языковой (знаковой) повторяемости, – утверждает М. М. Бахтин. – Но одновременно каждый текст (как высказывание) является чем-то индивидуальным, единственным и неповторимым, и в этом весь смысл его (его замысел, ради чего он создан). Это то в нем, что имеет отношение к истине, правде, добру, красоте, истории. По отношению к этому моменту все повторяемое и воспроизводимое оказывается материалом и средством. Это в какой-то мере выходит за пределы лингвистики и филологии. Этот второй момент (полюс) присущ самому тексту, но раскрывается только в ситуации и в цепи текстов (в речевом общении данной области)... Этот второй полюс неразрывно связан с моментом авторства...» [Бахтин [www. Infotilib.info/philol/bahtin/probltext/html](http://www.infotilib.info/philol/bahtin/probltext/html)]. Таким образом, текст – это результат продуцирующего и регулирующего поведения автора. В нем запечатлены «следы поведения автора», в том числе и языковые следы.

В исследованиях, проводимых на стыке лингвистики с гуманитарными науками, «понимание речевого взаимодействия преодолело границы простого процесса приема / передачи информации» [15, с. 8]. Тесное сотрудничество логиков, философов и лингвистов, привлекающих «свежий языковой материал, обогатило представление о спектре пропозиционных установок, их таксономии, об отражении картины мира и языка» [14, с. 4]. При современной трактовке текста на первый план выступают вопросы коммуникативного характера, «и текст как объект исследования предстает здесь как вербальная информативная единица «в действии», т.е. обладающая прагматическими и функциональными качествами» [7, с. 7]. Поэтому предметом исследования теории текста становятся признаки и характеристики ... текста как коммуникативной единицы высшего уровня, как цельного речевого произведения.

Данные утверждения дополняют мысль З. Я. Тураевой, которая констатирует, что «текст – это инструмент, с помощью которого осуществляется социальное взаимодействие». Именно текст является объектом воплощения культуры народа, материализации знаний, передающихся от человека к человеку, от поколения к поколению. Очерчивая предмет лингвистики текста, ученый характеризует его онтологические, гносеологические и эпистемические параметры. С точки зрения онтологии, текст представляет собой «совокупность предложений, объединенных в структуру различными типами связи,

единством прагматической установки и определенной информацией»; согласно гносеологическим установкам, «текст есть отраженная и преломленная в сознании и реализованная в языковой материи картина реального или альтернативного возможного мира», в соответствии с эпистемической трактовкой – это «уровень языковой системы, средство воплощения и фиксации знаний» [14, с. 3–4].

Между тем, важно представить и когнитивный аспект его. Как известно, конец XX – начало XXI века проходит под знаком распространения когнитивной парадигмы знаний, вследствие чего усиливается интерес к социальной вариативности языка. Когнитивная лингвистика, являясь сравнительно молодым направлением в науке о языке, ставит перед собой задачи изучения и описания системы представления знаний, процессов обработки и переработки информации, исследование общих принципов организации познавательных способностей человека в единый ментальный механизм и установление их взаимосвязи и взаимодействия. При этом основными структурами когнитивной теории к пониманию текста являются схемы, сценарии, фреймы, скрипты, гештальты, картинки и мыслительные образы, в которых смоделированы знания о мире, значимые для понимания текста. Они существуют в нашем сознании, упорядочивая во времени, последовательности ряд стереотипных событий, «все они есть совокупность информации, хранимой в памяти, которая обеспечивает адекватную когнитивную обработку стандартных ситуаций» [16, с. 46]. В образном представлении З. Я. Тураевой, «схемы, сценарии, фреймы – это хранимые в памяти пакеты информации, обеспечивающие локальную и глобальную связность текста» [14, с. 6].

Вышеперечисленные типы структур, являясь традиционными единицами когнитивистики, используются в методике описания и интерпретации концептов, понимаемых как: а) «наиболее абстрактных, обобщенных понятий, отражающих различные сферы деятельности» [17, с. 24]; б) «неких квантов знания, отражающих содержание всей человеческой деятельности» [18, с.28–37]; в) «результата соединения словарного значения слова с личным и этническим опытом человека» [16, с. 37]; г) «понятий, погруженных в культуру» [19, с. 3–11]; д) «объекта из мира «Идеальное», имеющего имя и отражающего культурно-обусловленное представление человека о мире «Действительность» [20, с. 106]. В данных положениях концепт представлен с

позиций различных научных подходов, включая социологический, семантический, культурологический. Тем не менее актуально воспроизвести его точное определение, в частности под углом зрения когнитивной лингвистики. Принимая точку зрения В. А. Масловой, концептом будем считать «семантическое образование, отмеченное лингвокультурной спецификой и тем или иным образом характеризующее носителей определенной этнокультуры. Концепт, отражая этническое мировидение, маркирует этническую языковую картину мира и является кирпичиком для строительства «дома бытия» (по М. Хайдеггеру). Но в то же время – это некий квант знания, отражающий содержание всей человеческой деятельности. Концепт не непосредственно возникает из значения слова, а является результатом столкновения словарного слова с личным и народным опытом человека (по Д. С. Лихачеву). Он окружен эмоциональным, экспрессивным, оценочным ореолом» [18, с. 36].

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981. С. 18-74.
- 2 Маслова В.А. Филологический анализ художественного текста. Мн.: Университетское, 2000. С. 6-24.
- 3 Рождественский Ю.В. Общая филология. М.: Фонд «Новое тысячелетие», 1996. С. 21
- 4 Тынянов Ю.Н. Вопрос о Тютчеве. Поэтика. История литературы. Кино. М., 1977. С.38-51.
- 5 Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1974. С. 26.
- 6 Солганик Г.Я. От слова к тексту: Книга для учащихся ст.классов. М.: Просвещение, 1993. 189 с.
- 7 Валгина Н.С.. Теория текста: Учебное пособие для вузов по специальности 021500 Издательское дело и редактирование. Книжное дело. М., Логос, 2002. С. 9-43.
- 8 Потапова Р.К.. Речь: коммуникация, информация, кибернетика: Учебное пособие. Изд. 3-е, стереотипное / Р.К. Потапова. М., Едиториал УРСС, 2003. С.107-144.
- 9 Карпилович, Т.П. Моделирование процесса смысловой компрессии текста: когнитивно-дискурсивный подход. Монография.
- 10 Супрун А.Е. Лекции по теории речевой деятельности: Пособие для филологических факультетов вузов. Мн.: Белорусский фонд Сороса, 1994. С. 73-75.

11 Малычева Н.В. Текст и сложное синтаксическое целое: системно-функциональный анализ. Дис. д-ра фил. наук. Ростов-на-Дону, 2003. С. 11-60.

12 Вафеев Р.А.. Использование теории актуального членения в обучении неродному языку // Сборник статей по методике преподавания русского языка. М.: Высшая школа. Вып.3. 1985. С. 75-85.

13 Гаспаров Б.М. Язык. Память. Образ. Лингвистика языкового существования. М.: НЛЮ, 1996. 352 с.

14 Тураева З.Я. Лингвистика текста: Лекции. СПб.: Образование, 1993. С. 3.

15 Владимирова Т.Е. Межличностный дискурс как прагмалингвистическая целостность // Теория и новации в преподавании русского языка как иностранного: Международная научно-практическая конференция. М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 22-24 ноября 2006: Тезисы докладов. М.: МАКС Пресс, 2006. С. 44-46.

16 Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: Учебное пособие. 2-е изд. Мн.: ТетраСистемс, 2005. С. 10-182.

17 Абрамова Е.И. Когнитивная лингвистика: Брест: БрГУ им. А.С.Пушкина, 2002. С. 24.

18 Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Русская словесность. Антология. М.: Akademia, 1997. С. 28-37.

19 Арутюнова Н.Д. Введение // Логический анализ языка: Ментальные действия. М.: Наука, 1993. 424 с.

20 Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. М., 2001. С. 106.

СООТНОШЕНИЕ «ТЕКСТА» И «ДИСКУРСА»

ВАФЕЕВ Р. А.

д.ф.н., профессор, Торайғыров университет, г. Павлодар

Первые попытки дифференцировать лингвистические категории «текст» и «дискурс» в отечественной науке были предприняты в середине 60-х годов прошлого столетия, примерно на десятилетие раньше возникновения когнитивной лингвистики. Следует отметить, что к этому времени лингвистика, перейдя к более глобальным исследованиям – от отдельного предложения

до анализа целой синтаксической цепи единиц подобного типа, образующих текст, а также к речи как явлению социальному – породила современную теорию дискурса, оказавшуюся на стыке ряда гуманитарных дисциплин – языковедческих, лингвокультурологических, этнических, литературоведческих, общественных.

Изначально термин «дискурс» имеет связь с античной риторикой. Однако в 50-60-е годы XX века в европейской лингвистике, по определению Э. Бенвениста, дискурс рассматривается как речь, принадлежащая говорящему, а в представлении З. Харриса и М. Фуко, это дискурс-анализ, основывающийся на представлении последовательности высказываний. Эти ученые, используя опыт своих предшественников, считают определяющей позицию говорящего по отношению к субъекту высказывания. При этом именно точка зрения Э. Бенвениста более всего была принята тогда еще советскими лингвистами. Так, исследуя текст, Н. И. Жинкин заостряет внимание на замысле его создателя, а И. И. Ковтунова пытается приблизиться к объяснению категорий текста с опорой на роль образа-автора [1, с. 151]. Это, вероятно, в большей мере соотносится с литературоведческим аспектом изучения текста-дискурса. Важно обратить внимание и на то, что термин «дискурс» до конца 80-х годов прошлого века в отечественной лингвистике нигде активно не используется. Это, по всей видимости, объясняется жизнестойкостью прежнего, структурно-семантического подхода к языковым явлениям, незрелостью сознания входить в формирующуюся парадигму.

В настоящее время, как показывает анализ научной литературы, дискурс, помимо лингвистики, является объектом исследования и других областей знаний, связанных, в частности, с человеческой деятельностью. Среди дисциплин подобного рода возможно выделить такие, как компьютерная лингвистика, искусственный интеллект, психология, философия, логика, антропология, культурология, этнология, семиотика, теология, юриспруденция и др. Каждая из них рассматривает дискурс под определенным углом зрения, указанное явление изучается с точки зрения той или иной конкретной дисциплины, анализируется в соотношении с текстом.

Рассмотрим понятие «дискурс», имеющее отношение непосредственно к лингвистике. Так, дискурс (от позднелат. *discursus* – бегание взад-вперед; движение, круговорот; рассуждение, беседа, разговор) в более общем представлении – все то, что говорится и пишется, это «процесс становления и развития

речевой деятельности вместе с результатом и соответствующим социокультурным контекстом» [2, с. 14]. В этом понимании дискурс возможно считать его видовой категорией в отношении понятий типа речь, текст, монолог, диалог.

Касательно дискурса существует немало исследований. Т. П. Карпилович, проводя в своей монографии сравнение дискурса с текстом, при этом ссылаясь на мнение Д. Шифрин относительно изучения дискурса, предлагает различать три подхода: формальный, функциональный и формально-функциональный. Так, по ее мнению, приверженцы первого подхода под дискурсом понимают «язык выше уровня предложения или словосочетания» [3, с. 52]. Это позволяет судить о дискурсе как единице структурно ориентированной лингвистики. Следующий подход к определению дискурса предполагает «изучение его функций в широком социокультурном (в том числе лингвокультурном – И. Б.) контексте в их тесной связи с функциями языка» [3, с. 52]. Формально-функциональный подход, пытаясь совместить в себе идеи двух предыдущих, выделяет «не набор изолированных единиц языковой структуры, а целостную совокупность контекстуализированных единиц употребления языка», т.е. определяет «дискурс как высказывание» [3, с. 2]. Такое видение объекта, вероятно, способствует определению специфики дискурса как единицы общения в пределе того или иного социума в соответствии с определенной моделью этикета культуры и в этническом соотношении с ситуацией.

Ю. С. Степанов отмечает, что дискурс имеет место только в таких текстах, в которых для выражения особой ментальности активизирована особая грамматика и лексика, особые правила словоупотребления и синтаксиса [4, с. 38]. Эта взаимообусловленность предоставляет возможность соотносить дискурс с функциональным стилем, хотя дискурс «будучи «языком в языке», является одновременно и особой социальной данностью» [3, с. 53]. По мнению Н. А. Слюсаревой, «дискурсом является такой отрезок текста, в пределах которого определяющим фактором выступают тематические связи, причем их разрыв может свидетельствовать о переходе к новому дискурсу с иной организацией» [5, с. 40]. Данная трактовка позволяет представить дискурс как сложное синтаксическое целое. А сложное синтаксическое целое Р. А. Вафеевым рассматривается как единица, характеризующая дискурс [6, с. 29].

В понимании Н. Д. Арутюновой «дискурс (от франц. discours – речь) – связный текст в совокупности с экстралингвистическими, прагматическими, социокультурными, психологическими и другими факторами; текст, взятый в событийном аспекте; речь, рассматриваемая как целенаправленное социальное действие, как компонент, участвующий во взаимодействии людей и механизмах их сознания» [7, с. 136–137]. Автор, обращая внимание на неязыковые факторы и социальную направленность дискурса, показывает то, что это явление одновременно и социально, и индивидуально. Следует отметить, что данная трактовка с позиций прагмалингвистики является презентацией дискурса как интерактивной деятельности участников общения, способной оказать воздействие друг на друга.

Подобного мнения также придерживаются авторы «Экспериментального системного толкового словаря стилистических терминов», предлагая рассматривать дискурс как «последовательность речевых актов, образующих связный текст, погруженный в экстралингвистический контекст» [8, с. 69]. Созвучна предыдущим утверждениям и позиция П. В. Токаревой, которая под дискурсом имеет в виду «некий фрагмент языка, ограниченный определенными логико-лингвистическими и социальными условиями» [9, с. 53].

Согласно утверждению Ван Т. А. Дейка, определение дискурса возможно представить в широком и узком смысле: «в широком смысле – коммуникативное событие, которое может иметь вербальные и невербальные составляющие», понимается как «сложное единство языковой формы, знания и действия». В этой трактовке прослеживается междисциплинарный характер этого явления, на образование которого влияют не только грамматические и прагматические факторы, но и социальные, такие, как мнения и установки коммуникантов, их этническая принадлежность, личностные характеристики (намерения, чувства, эмоции). В то время как «в узком смысле выделяют только вербальную составляющую коммуникативного действия и говорят о ней как о «тексте» или «разговоре» [10, с. 121-122]. Таким образом, вербальность и коммуникативная направленность выступают как существенные обстоятельства функционирования дискурса.

М. Я. Дымарский, подвергая детальному анализу многочисленные определения дискурса, представленные российскими и зарубежными учеными (Н. Д. Арутюновой, Е. В. Какориной, И. П. Ильиным, А.-С. Греймасом и Ж. Курте, М. Фуко, К. Гаузенблазом и др.), как наиболее оригинальную, выделяет версию В. Г. Костомарова и

Н. Д. Бурвиковой: «Дискурс – это текст, образовавшийся в процессе дискурсии, когда смысл «на выходе» становится адекватным авторскому замыслу. Дискурсия начинается там, где появляются дополнительные смыслы, отличные от буквального понимания текста. Приближение к пониманию этих дополнительных смыслов комплектуется будущий дискурс» [11, с. 56]. Комментируя сказанное, он резюмирует, что «дискурс представляет собой ментальное образование, возникающее в сознании читателя в процессе такого восприятия текста, которое отталкивается от буквального понимания, и существующее ровно столько, сколько длится процесс восприятия и понимания текста» [11, с. 5].

Итак, дискурс, глубоко проникающий в сферу сознания, рассматривается на когнитивно-семантическом уровне. В связи с этим, аналогичным предыдущему возможно считать утверждение Н. В. Малычевой, констатирующей, что выделение дискурса именно как «текста, реализуемого в речи», предполагает новый подход к тексту как «концепции коммуникативно и когнитивно заданного фрагмента действительности в языковой (образноязыковой) форме» [12, с. 26, 28]. Созвучным этому также является предложение Т. В. Милевской, рекомендующей под дискурсом понимать «совокупность речемыслительных действий коммуникантов, связанную с познанием, осмыслением и презентацией мира говорящим и осмыслением реконструкцией языковой картины мира продуцента реципиентом» [13, с. 88]. Подобную точку зрения разделяют В. Г. Борботько, С. Ю. Тюрина [14, В. 3]. В данном случае интерпретация дискурса соотносится непосредственно с трактовкой когнитивистов, в понимании которых презентация знания и познания – не что иное, как способ и уровень отражения процессов мышления.

Подводя итог сказанному, отметим, что все истолкования дискурса, во-первых, отражают его связь с социокультурными, лингвокультурными, этнокультурными факторами, во-вторых, – с ментальностью того, кто его создал, и того, на восприятие кого он рассчитан. Понятие дискурс соотносено с процессуальной, результативной формой бытия, прагматико-процессуальными особенностями речемыслительного произведения. Дискурс – речемыслительное произведение, рассматриваемое в ракурсе процесса его творения автором и восприятия читателем как результата деятельности. Это динамический аспект онтологии и анализа речемыслительного произведения. Дискурс как

процессуальная форма речемыслительного произведения имеет содержание, связанное с «внутриречевым поведением» автора, и внутриречевые действия, направленные на продуцирование речемыслительного произведения и обеспечение адекватного восприятия его читателем. Вместе с тем важно подчеркнуть: семантическая многоплановость дискурса породила употребление при нем множества всякого рода определений, конкретизирующих его смысл и сферу употребления. Так, существуют монологический дискурс, диалогический дискурс, разговорный дискурс, а также дискурс институциональный, принявший вектор направленности к одной из областей человеческой деятельности.

Подробнее остановимся на последнем, так как институциональный дискурс, его черты не совсем ясны и не четко определены. Следует указать, что пространственная сфера использования подобного дискурса достаточно разветвлена, охватывает различные аспекты коммуникативной деятельности. В связи с этим, является необходимым выделение таких его видов, как риторический, политический, газетный, деловой, научный, образовательный, религиозный, медицинский, судебный и др. По мнению ученых, каждый из дискурсов, являясь статусно-ориентированным, отличается собственным подязыком (специальной лексикой, фразеологией) [15, с. 68]. Это, в свою очередь, способствует реализации целей, осуществляемых адресантом в процессе общения и специфических относительно определенной конституации. Что касается непосредственно структуры текста того или иного институционального дискурса как в общем, так и в частных его видах, то он включает «творимый текст + ранее созданные текст»; контекст его также складывается из двух составляющих: «ситуативный контекст» и «культурный контекст» [16, с. 25–33]. Реализация институционального дискурса предполагает участие в общении той или иной пары участников коммуникации – ученика и учителя, ученого и коллеги, журналиста и читателя, врача и пациента, священника и прихожанина и т.д. Установление многих видов институционального дискурса не может не быть полезным для исследовательской практики лингвистической науки: способствуя рождению новых научных идей и мнений, оно принесет весомый вклад в изучение как глубинной его структуры, так и диапазона его составляющих.

Попытаемся раскрыть некоторые из этих разновидностей: газетного дискурса, риторического дискурса, образовательного

дискурса, анализируя структурные особенности газетного дискурса, отвергает общепринятую точку зрения» рассматривать дискурс лишь как стилистическую специфику вкупе со стоящей над ней идеологией», считая ее ограниченной в раскрытии сути предмета обсуждения. В ее понимании дискурс, с одной стороны, «понятие, стоящее над речью и текстом», а с другой стороны, носит двойственный характер, включая «одновременно два компонента: и динамический процесс языковой деятельности, и ее результат (т.е. текст)» [17, с. 90].

Обращаясь, в частности, к риторическому дискурсу, К. В. Исаакиду предлагает понимать его как «взаимодействие между отдельным индивидом и аудиторией, между которыми устанавливаются иерархические социальные отношения» [18, с. 134]. Его специфика заключается в отсутствии пространственных и временных преград, в «ярко выраженной направленности на воздействие со стороны адресанта на адресата» с целью изменения мировосприятия адресата, установления определенного консенсуса между говорящим и его объектом, т.е. коллективным адресатом [Исаакиду 2002:135]. Отсюда видно, что риторическому дискурсу может принадлежать активная роль в процессе вербальной коммуникации и в позитивном преобразовании взглядов его участников. Вместе с тем, К. В. Исаакиду, сопоставляя модели коммуникативного акта, предложенные ведущими учеными (Р. Якобсоном, Л. А. Михайловым, В. П. Соломиным и др.), устанавливает параметры, присущие всякому дискурсу, являющиеся одновременно условиями возникновения и развития общения:

- наличие коммуникантов: адресанта и адресата;
- наличие сообщения (информации, текста);
- наличие определенных намерений (целей) коммуникантов;
- наличие «общей системы координат» между коммуникантами (общий язык, знания о мире);
- наличие общих условий для реализации коммуникации (или коммуникативная ситуация) [18, с. 126].

Таким образом, совокупность данных универсалий в сущности возможно принять за обобщенную характеристику дискурса. Н. В. Иноземцева, касаясь аспектов образовательного дискурса, относит его к эпохе Просвещения, что было вызвано формированием научного подхода к проблемам образования. Не предлагая четкой дефиниции этого типа дискурса, но отмечая непосредственную роль его в коммуникации образовательных учреждений со

своими потребителями со ссылкой на труды Н. Н. Мироновой и Ван Т. А. Дейка констатирует: «...образовательный дискурс – это «прагматический дискурс» (по терминологии Н. Н. Мироновой), который отличается набором определенных коммуникативных стратегий. Или «контекстуальных макростратегий» [19, с. 88]. При этом он реализуется в ряде направлений, как набор в вуз, встречи с будущими студентами, профориентация, консультационные услуги, тестирование, учебный процесс и т.д. В образовательном виде дискурса мы выделяем четыре типа: дошкольный образовательный дискурс, школьный, вузовский, дискурс непрерывного образования.

Всякий вид дискурса, постоянно расширяет границы своего исследования. В связи с этим следует обратиться к статье А. Х. Азаматовой, в которой дискурс рассматривается как объект когнитивного терминоведения. При этом его назначение состоит в «знаковой деятельности, вербально опосредованном социокультурном взаимодействии, в котором происходит формирование языковой личности» [20, с. 14]. Именно в модели языковой знак представлен «в единстве значения и смысла, порождения и восприятия речи, текста (системного знака) и метатекста (индивидуального знака), потому элементарная структура знака должна соотноситься со структурой дискурса» [20, с. 14]. Такая трактовка является актуальной для понимания дискурса как ментально-коммуникативного процесса, продукта этого процесса и результата металингвистической деятельности социума. Таким образом, признание определения дискурса в качестве объекта терминоведения является объективным, способствующим решению многих проблем конкретной области знания на основе универсальных закономерностей знаковой деятельности личности. В этой связи, по нашему мнению, дискурс – это вербально опосредованная деятельность в специальной сфере, в процессе которой происходит формирование профессиональной языковой личности, что является когнитивным механизмом коммуникативного процесса развития знака (в том числе научного, т.е. терминологизация).

Анализ научного материала по вопросам текста и дискурса дает основание утверждать, что о дискурсе как сугубо о произведении речетворческого процесса, представленном изолированно от внешних факторов, сказать недостаточно, т.е. при таком подходе содержание дискурса объективно не может быть раскрыто и понято. На современном этапе развития языкознания это явление рассматривается в широком социокультурном и прагматическом

контексте. Исходя из его институциональности, под дискурсом возможно понимать совокупность речевых произведений, функционирующих в определенной общественной сфере и в определенный временной отрезок, имеющих дополнительные экстралингвистические характеристики, непосредственно связанные с прагматическими, социокультурными и психологическими факторами.

Именно в этом контексте Н. Д. Арутюнова представляет определение дискурса как «речи, погруженной в жизнь» [7, с. 136–137]. Данная дефиниция подчеркивает динамический характер обозначаемого понятия и является фактором того, что, в отличие от текста, этот термин не приемлем к наименованию и трактовке древних текстов, отдаленных во времени от нашей реальности. Данный подход как раз и подводит к пониманию отличия дискурса от текста «как фиксированного результата, продукта (процесса)» [11, с. 60]. Текст вследствие самодостаточности в своем процессе может быть преобразователем и производителем нового смысла. Как дополнение к сказанному следует понимать позицию Ю. М. Лотмана, констатирующего, что дискурс – это «текст в контексте, текст во взаимодействии с другими текстами и с семиотической средой, это «информационный генератор, обладающий чертами интеллектуальной личности» [21, с. 132, 147]. Аналогичную мысль мы находим и в трудах Л. С. Выготского, считающего, что высказывание подобного характера не только включает в себя все предыдущие, но и дополняет их содержание.

Отрадно осознавать, что в последние годы понятие «дискурс» развивается, поэтому уже сейчас заметна тенденция к применению методологии дискурса к языковому материалу разной культурно-исторической отнесенности: Библейским текстам и апокалиптической литературе, а также произведениям литературы, текстам массовой культуры, психоанализу» [22, с. 78].

В связи с вышеизложенным отметим следующее: трактовки текста и дискурса свидетельствуют о том, что понимание дискурса в основном исходит из трактовки текста. На современном этапе развития лингвистической науки дискурс рассматривается как текст в развитии, поскольку в речевом процессе он может обогащаться новыми смыслами.

Тем не менее, многие исследования ученых позволяют утверждать, что эти понятия не следует отождествлять. Так, С. С. Дрига, принимая во внимание опыт предыдущих исследований,

предлагает дискурсом считать «текст плюс ситуация», текстом, наоборот, – «дискурс минус ситуация» [22, с. 78–79]. Такая трактовка, во-первых, указывает на привязанность дискурса к определенной социальной ситуации, во-вторых, отражает непосредственное отношение, т.е. прикрепленность к реальному, физическому времени, в котором он и протекает. В связи с этим, вероятно, дискурс не предусматривает воспроизведения, поскольку физическое время необратимо и невозпроизводимо.

Текст, в противоположность дискурсу, имеет связь со временем косвенно и опосредованно. «Текст существует в физическом времени не сам по себе, а лишь в оболочке материального объекта – носителя текста, который, как и любой материальный объект, подвержен старению и распаду. Собственно же существует не в этом времени, а во времени – пространстве культуры» [11, с. 60].

Предыдущим определениям дискурса и текста созвучно утверждение Г. М. Левиной, четко раскрывающей соотношение текста и дискурса формулой: «дискурс = текст + контекст». Здесь под контекстом, в широком смысле слова, понимается общая культура, общий социум, профессиональные знания, а в узком смысле, – конкретная ситуация [23, с. 25–26]. Автор комментирует и приводит в пример возможных ситуаций соотношения дискурса и текста, пытаясь обнаружить разницу между ними: 1. Текст жив – дискурс мертв. 2. Текст мертв – дискурс жив. 3. Текста нет – дискурс жив. 4. Текст один – дискурсов много [Левина 2002: 26].

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Жинкин 1982: Н.И.Язык как проводник информации. М, 1982. 159 с.
- 2 Владимирова Т.Е.Призванные в общение. Русский дискурс в межкультурной коммуникации. М.: КомКнига, 2007. С. 8, с. 32.
- 3 Карпилович Т.П. Моделирование процесса смысловой компрессии текста: когнитивно-дискурсивный подход. Монография / Т.П. Карпилович. - Мн.: МГЛУ, 2003. – С. 52-55, 226 с.
- 4 Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения // Семиологическая грамматика. М.: Наука, 1981. С. 38.
- 5 Слюсарева Лингвистика речи и лингвистика текста // Аспекты общей и частной лингвистической теории текста. М.: Наука, 1982. С. 40.
- 6 Вафеев Р.А.Искусство как источник крылатых выражений // Тезисы докладов республиканской научно-методической

конференции: Обучение языкам в вузах культуры и искусства. Бишкек, 1988. С. 28-39.

7 Арутюнова Н.Д. Лингвистический энциклопедический словарь. Под ред. Ярцевой В.Н. М.: Советская энциклопедия, 1990. С.136-137.

8 Никитина С.Е., Васильева Н.В. Экспериментальный системный словарь лингвистических терминов. М., 1996. С. 69.

9 Токарева П.В. Актуальные вопросы описания современного отечественного школьного письменного дискурса (специфика вопросов в учебных текстах) // Новая Россия: новые явления в языке и науке о языке: Материалы Всеросс. науч. конференции, 14-16 апр. 2005 г., Екатеринбург, Россия /под ред. Л.Г. Бабенко. Екатеринбург: Изд-во Урал. Ун-та, 2005. С.310-318.

10 Дейк ван Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. М.: Прогресс, 1989. С.121-122.

11 Дымарский М.Я. Проблемы русского текстообразования: Сверхфразовый уровень организации художественного текста. Дис...докт. фил. Наук. СПб, 1999. С. 5 - 84. 12. Малычева Н.В. Текст и сложное синтаксическое целое: системно-функциональная

13 Милевская Т.В. Дискурс, речевая деятельность, текст // Теория коммуникации и прикладная коммуникация. Вестник Российской коммуникационной ассоциации. Ростов н /Д: ИУБиП, 2002. Вып.1. С.88-91.

14 Борботько <http://ru.wikipedia.org/wiki>; Тюрина WEB-журнал: Выпуск 3

15 Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса. Волгоград, 2000. 368 с.

16 Карасик В.И. Структура институционального дискурса // Проблемы речевой коммуникации: Межвуз. Сб. науч. тр. Саратов: Изд. Саратовского ун-та, 2000. С. 25-33.

17 Исхакова И.В. Структурные особенности газетного дискурса // Научно-методическое обеспечение процесса обучения русскому языку в школе и вузе: Тезисы докладов участников международной научно-практической конференции: 15-16 марта 2001 г. М.: МГПУ, 2001. С. 90-93.

18 Исаакиду К.В. Риторический дискурс, его параметры и структура // Структурно-семантические, когнитивные, прагматические и другие аспекты исследования единиц разных уровней: Межвузовский сборник научных статей. Бирск: Бирский гос. пед. институт, 2002. С. 125-135.

19 Иноземцева И.В. Дискурсивные аспекты современного образовательного пространства // Научно-методическое обеспечение процесса обучения русскому языку в школе и вузе: Тезисы докладов участников международной научно-практической конференции: 15-16 марта 2001г. М.: МГПУ, 2001. С. 47-48

20 Азаматова А.Х. Терминоведение – дискурс – языковая личность // Проблема языка в современной научной парадигме. VII Седелниковские чтения: Сборник материалов научно-практической конференции // Под ред. Темиргазинной З.Н. Павлодар, 2007. С. 12-18.

21 Лотман Ю.М. Избранные статьи: в 3-х т. Т.1. Таллинн, 1992. С. 132, 147, 202.

22 Дрига С.С. О соотношении понятий «дискурс» и «текст» // Актуальные вопросы обучения иностранным языкам: опыт, стратегии, перспективы: Сборник материалов третьей межвузовской научно-практической конференции: 27 марта 2004 г. Сургут: РИО СурГПИ, 2004. С. 78-79.

23 Левина Г.М. Варианты соотношения текста и дискурса С. 105

ЭФФЕКТИВНЫЕ МЕТОДЫ И ПРИЁМЫ ОБУЧЕНИЯ НАПИСАНИЮ ЭССЕ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

ДЕРУНОВА Е. Н.

учитель русского языка и литературы, ОСШ №2,
Железинский р-н, с. Железинка

Эссе занимает сегодня особое место не только в системе изучения предметов «Русский язык» и «Литература». С внедрением обновленного содержания образования этот вид творческой работы стал одним из основных для целого ряда гуманитарных дисциплин. С 2017 года эссе является формой итоговой аттестации выпускников средней школы, а начиная с 2020 года писать эссе на итоговом экзамене будут и выпускники основной школы. Однако при всей популярности этого жанра школьного сочинения в Казахстане сегодня наблюдается острый дефицит учебной и методической литературы, посвященной написанию эссе [1, с. 13]. И потому тема настоящей статьи «Эффективные приемы обучения написанию эссе на уроках русского языка и литературы» отличается новизной и актуальностью.

Целью исследования стало выявление приемов, которые позволят сделать процесс обучения написанию эссе более эффективным, интересным и понятным для учащихся с разным уровнем учебной мотивации и подготовки.

Достижению поставленной цели служит выполнение следующих задач:

- 1 Анализ имеющейся литературы по теории и методике написания эссе;
- 2 Исследование приемов обучения написанию эссе и выбор наиболее эффективных из их числа;
- 3 Разработка дидактического материала для обучения написанию эссе.

Проведя небольшую экскурсию по книжным магазинам своего города, любой из вас легко убедится в том, что большую часть представленного там ассортимента пособий по написанию эссе составляют российские издания по подготовке к ЕГЭ. Связано это, скорее всего, с тем, что в России сочинение-рассуждение небольшого объёма стало формой итоговой аттестации школьников (в составе единого государственного экзамена) ещё в 2009 году. И за десять лет там успели наработать кое-какой материал.

Наиболее популярными на нашем книжном рынке сегодня являются пособия Л. С. Степановой «Сочинение-рассуждение на ОГЭ» и Л. Н. Черкасовой «ОГЭ-2020. Русский язык. Сочинение-рассуждение и изложение». Автор первого из названных изданий рассказывает о разных форматах написания сочинения, предлагает учащимся упражнения, тексты и задания для тренировочных сочинений [8, с. 4]. Кроме того, данное пособие содержат примеры ученических работ. Также Л. С. Степановой рассмотрены основные языковые средства выразительности речи.

Книга Л. Н. Черкасовой состоит из трёх разделов. В первом разделе приведены полезные методические рекомендации по написанию изложения. Во втором разделе содержится пошаговая инструкция по написанию сочинения-рассуждения на морально-этическую и лингвистическую темы, а также возможные модели сочинений и различные тренировочные задания. Третий раздел посвящен типовым тренировочным вариантам тестов [9, с. 10].

Ещё одно полезное издание – книга В. Слуцкого «Сочинение без мук», адресованная школьникам и абитуриентам, желающим самостоятельно научиться писать сочинения. Автор выделяет

несколько чисто технических проблем в работе над сочинением и предлагает простые пути их решения [7, с. 6].

К сожалению, встретить отечественные пособия по методике обучения написанию эссе на полках книжных магазинов пока невозможно. Однако в сети Интернет удалось найти несколько статей Казахских авторов по данной тематике. Одним из таких авторов является Н. Н. Ниязбаева, кандидат педагогических наук, доцент Костанайского государственного университета А. Байгурсынова. В работе «Практика рефлексивного обучения студентов: написание эссе» Н. Н. Ниязбаева подчёркивает: «Несмотря на то, что эссе как жанр написания известен, сложности возникают часто». В целом статья посвящена возможностям эссе как метода рефлексивного обучения студентов высших учебных заведений [1, с. 16].

В результате обзора литературы совершенно очевидным становится факт, что учителя и школьники нашей республики испытывают сегодня острую нехватку учебных, методических и дидактических материалов, направленных на облегчение работы по написанию эссе. Данное обстоятельство натолкнуло автора настоящего исследования на мысль о необходимости создания пособий такого рода.

Методика обучения написанию эссе пока еще не получила нужного освещения в учебной литературе. Возможно, именно поэтому данный вид творческой письменной работы проводится школьными учителями недостаточно системно. Между тем сочинение-рассуждение, которым по сути и является эссе, [3, с. 22] известно довольно давно, и опыт его проведения за эти годы уже был накоплен.

Обучение написанию эссе – одна из наиболее важных задач учителя-словесника, работающего не только в выпускных классах, но и в среднем звене. Ведь, как справедливо отмечают ученые, занимающиеся разработкой методов обучения написанию сочинений-рассуждений, 10–11 лет – это те возрастные границы, когда целесообразнее всего начинать работу по обучению сочинениям такого типа [5, с. 28].

Таким образом, уже в среднем звене необходимо начинать практически готовиться к итоговому эссе в 11-м классе. Написание эссе требует от школьника умения логически мыслить, строить самостоятельное высказывание, грамотно и последовательно излагать свои мысли. И чтобы учащийся успешно написал сочинение

в одиннадцатом классе, подготовку к этому необходимо начинать с пятого.

Авторы статей по методике обучения написанию эссе предлагают учителям-словесникам использовать для работы в среднем звене следующие приёмы:

1 Активно использовать на уроке биографии писателей, очерки, этюды жизни. Предлагать небольшие письменные работы.

2 Часто тема выпускного сочинения сформулирована в виде цитаты. Поэтому на уроках в среднем звене тоже можно чаще работать с великими мыслями великих людей.

3 Работа на уроке с определениями важных нравственных понятий. Давать задания на создание собственных определений.

4 Каждый урок должен быть зафиксирован в тетради в виде опорного конспекта (новая лексика, яркие мысли, прозвучавшие на уроке, выводы).

5 Темы необходимо выбирать такие, которые могут заинтересовать ребят

6 Стратегия РАФТ [6, с. 9].

Данная стратегия напоминает пятиэтапный способ написания текста, только в данном случае несколько четче структурируется стадия пробы пера, то есть, сам процесс создания первичного текста.

После этапа инвентаризации учащимся предлагается определиться с четырьмя параметрами будущего текста:

Р – ролью. То есть, от чьего имени вы будете писать?

А – аудиторией. Кому вы будете писать?

Ф – в какой форме вы будете писать (анекдот, рассказ, диалог, эссе).

Т – тема. На чем будет сосредоточен ваш текст? Какова его основная идея?

7 Приём «Другая точка зрения».

Суть приёма в том, что ребята пытаются представить и описать хорошо известные им события, явления и вещи не со своей точки зрения, а с точки зрения другого участника событий: им может быть предмет, животное или человек [2, с. 13].

8 Упражнения для развития писательского навыка.

В качестве творческой работы можно предложить ребятам написание рассказа, письма, сказки и пр. как от первого, так и от третьего лица, от имени неодушевленных предметов и животных.

Эссе, предлагаемое в качестве новой формы итоговой аттестации по русскому языку и литературе в 9 и 11 классах, имеет целью

проверить, насколько учащиеся умеют творчески осмысливать выбранную тему, выразить свое мнение и суждение по поставленной проблеме, аргументируя свою позицию.

Кроме того, эссе проверяет умение создавать собственное связное высказывание на заданную тему на основе собственного жизненного и читательского опыта. Написанная учеником работа должна соответствовать признакам функционально-смыслового типа речи рассуждение и, следовательно, выстраиваться по определённым композиционным правилам. Необходимо обратить внимание на то, что данные умения будут востребованы в ходе дальнейшей учебной деятельности выпускников (не только при изучении русского языка). Ведь эссе в последние годы стало очень популярной формой творческой работы для большинства гуманитарных дисциплин в средне-специальных и высших учебных заведениях.

В связи с этим работа по обучению написанию эссе требует необычайно пристального внимания учителей.

Организация работы по формированию умения писать эссе в рамках подготовки к итоговой должна состоять, на наш взгляд, из следующих этапов:

- знакомство с особенностями эссе как жанра школьного сочинения;

- анализ критериев оценивания эссе;

- знакомство с примерными темами работ, группировка тем по направлениям и классификация тем по типу формулировки;

- знакомство с алгоритмом работы над эссе;

- составление тезисов к темам разных типов;

- подбор аргументов из художественной литературы и других источников;

- создание собственного текста с использованием алгоритмов.

Как говорилось выше, большинство современных школьников пишут очень мало и практически не говорят. Тестовые формы заданий, активно внедряемые в школьные программы в последние годы, выработали у сегодняшних выпускников серьёзный страх перед текстами объёмом более трёхсот слов, не говоря уже об устном изложении своих мыслей. Поэтому на начальном этапе подготовки к написанию эссе так важна поддержка учителя [4, с. 18].

Ввиду сказанного наиболее приемлемой для обучения написанию эссе оказалась стратегия «Руководимое письмо» [2, с. 79]. Суть стратегии состоит в том, что учителя проводят обучение определённым письменным навыкам. Это может быть

составное, редакционное и оценивающее письмо, обеспечивающее дополнительную поддержку для свободного письма. Руководимое письмо нацелено на группы учеников, соответствующих следующему этапу их обучения посредством оценки учителей. В процессе руководимого письма ученики получают поддержку на разных этапах процесса. Во время обучения учителя рассчитывают на то, как можно использовать руководимое письмо, как поддержать формулировку мыслей, модели процесса планирования и редактирования или составления самостоятельного высказывания. Письмо помогает точно выражать мысли, использовать сложные предложения, логические связи и т.д. После написания необходимо проверить работу, отредактировать, произвести корректировку, отразить влияние на читателя, обсудить следующие шаги и установить новые задачи. Посредством «руководимого письма» учитель направляет деятельность учащихся в нужное русло с помощью алгоритмов, инструкций, рабочих листов.

В ходе работы над данным проектом на основе стратегии «руководимое письмо» было создано дидактическое пособие «Тренировочные задания для подготовки к написанию итогового эссе по русскому языку и литературе» <https://infourok.ru/trenirovochnie-zadaniya-dlya-podgotovki-k-itogovoyu-attestacii-po-russkomu-yaziku-i-literature-1987480.html>. Материал пособия включает в себя рабочие листы, содержащие задания-инструкции, которые подобраны в соответствии с таксономией Блума и отвечают образовательным потребностям учащихся с различными уровнями мыслительной деятельности. Содержание заданий обеспечивает формирование у учащихся следующих умений и навыков: работа с информацией (поиск в различных источниках, выделение главного, интерпретация), построение оценочных высказываний, создание текстов заданного жанра и структуры и т.д.

Последовательное выполнение заданий по принципу алгоритма позволит учащимся справиться с целым рядом трудностей, которые обычно возникают у них при написании эссе (написание вступления, подбор цитат, переходы между частями эссе и т.д.), и постепенно выработать собственный творческий подход к созданию текстов данного жанра.

ЛИТЕРАТУРА

1 Ниязбаева Н.Н. Практика рефлексивного обучения студентов: написание эссе. – Костанай, 2016.

2 Сауирбаева А.Т. Активные методы и приемы обучения на уроках русского языка и литературы // Материалы региональной научно-практической конференции «Теория и практика преподавания русского языка и литературы в образовательных учреждениях Республики Казахстан в контексте обновленной программы». – Талдыкорган, 2019.

3 Дмитровский А.Л. Эссе: очерк теории жанра. – Орёл: Картуш, 2006.

4 Кайда Л.Г. Эссе: стилистический портрет. – М.: Наука, 2008.

5 Нарушевич А.Г., Нарушевич И.С. Итоговое выпускное сочинение в 11 классе. – М., 2016

6 Сайт «Учительская газета» <http://www.ug.ru/insight/12>

7 Слуцкий В. Сочинение без мук. – М., 2017

8 Степанова Л.С. Сочинение-рассуждение на ОГЭ. – М., 2019.

9 Черкасова Л.Н. ОГЭ-2020. Русский язык. Сочинение-рассуждение и изложение. – М., 2019.

КОНЦЕПТ БРЕКСИТ В СОВРЕМЕННОМ БРИТАНСКОМ МЕДИА ДИСКУРСЕ

ЖАУКЕНОВА Д. Е.

магистрант, группа МИФ 22н, Торайғыров университет,
учитель английского языка, СОШ № 25, г. Павлодар

Статья посвящена анализу функциональных характеристик концепции Brexit в британских медиатекстах. Цель данной работы - показать, что изучаемая концепция сформирована и широко распространяется в современном британском медиадискурсе. Научная новизна обусловлена недостаточным знанием процесса формирования и распространения концепций в данном типе дискурса. Проанализировать характеристики текстовой реализации концептов, изучаемых в английских СМИ. Особое внимание автор уделяет концептуальным метафорам, которые помогают понять и выразить концепцию Brexit на английском языке. Результаты показывают, что, во-первых, семантическая структура исследуемого концепта динамична, а во-вторых, автор медиатекста сознательно изменил эту структуру из-за желания повлиять на восприятие и понимание политических событий.

В современном информационном обществе одной из наиболее распространенных сфер использования языка является

меиадискурс. Актуальность исследования обусловлена тем, что текущее состояние языка и его изменения во многом зависят от характеристик и функций СМИ. Поэтому для более достоверного описания современных языковых явлений и процессов целью данного исследования является дискурс британских СМИ.

Лексологов, журналистов, обычных читателей и пользователей Интернета интересуют не только сами слова, но и стоящие за ними концепции. Современный меиадискурс - это среда для формирования, выживания и реализации концепций.

Существуют разные взгляды на то, как эта концепция повлияет на принятие Великобританией возможности выхода из ЕС. По словам Максвелла, термин «Brexit» отражает текущую тенденцию к выбору запоминающихся имен для описания событий.

Маркетологи используют феномен Brexit как пример хорошей репутации («бренда») в политическом или экономическом процессе. Если вы выберете правильное название и повторите его несколько раз в СМИ, это будет рассматриваться как отказ от политических врагов или экономических конкурентов. В отличие от Европейского Союза, название противоположной Бременской программы (например, Соединенное Королевство) не широко используется в средствах массовой информации и, следовательно, не существует среди англоговорящих [1].

Возникает парадоксальная точка зрения, потому что фраза *leavingtheEuropeanUnion* имеет надлежащую силу («*hasanappropriategravity*»), а слово «Brexit» кажется банальным («*soundsalmosttrivial*»), поэтому к нему сложно отнести всерьез.

Следует отметить, что статьи о термине Brexit пишут не только лингвисты, но и политические репортеры, комментаторы и репортеры новостей. Для них Brexit - интересный социально-политический дискурс – это не лексическая единица, а слово, обозначающее определенное понятие. Как правильно отметила Е. Р. Левенкова, «языковое выражение и понимание социальной и политической реальности осуществляется в основном через концепты». В то же время особенность концепции является частью ее ценности. Концепции всегда отражают отношения между восприятием или объектами в определенной культуре в контексте чувств, переживаний и ассоциаций.

Отношение к Brexit выражается через использование оценочных прилагательных, ярких метафор и легко запоминающихся фраз (*catchphrases*) для описания процесса выхода страны из ЕС,

например: *hardBrexit* [2] – жесткий сценарий Брексита, *softBrexit* [Ibidem] - мягкий сценарий Брексита, *dirtyBrexit* – грязный Brexit, *spicyBrexit* – острый Brexit, ‘*bad-tempered*’ Brexit [Ibidem] – злой Brexit, *Brexitcircus* – цирк Брексита, *Brexitmadness* [Ibidem] – безумие Брексита, *Brexitsoap* – мыльная опера под названием «Brexit». Вынося в заголовок вопрос «*IsTheBrexitJuiceWorthTheSqueeze?*». / Стоит ли Brexit свеч? или сравнивая надежды на референдум с призрачными иллюзиями во фразе «*Brexitwonderland*» / страна чудес Брексита, авторы статей однозначно дают понять о своих политических взглядах и отношении к выходу из ЕС и навязывают свое видение и понимание проблемы.

Исследование роли метафор в социальном и политическом дискурсе имеет не только лингвистическое значение. Метафоры и приемы, такие как сатира и преувеличение, влияют на восприятие и понимание политических событий. Исследователи отмечают, что чем сложнее понять политические процессы, тем чаще мы полагаемся на метафоры для понимания политических вопросов, которые могут сыграть ключевую роль в обсуждении наших взглядов и выборе приоритетов.

Согласно теории концептуальной метафоры, метафора является основным механизмом восприятия абстрактного понятия, поэтому абстрактное мышление возможно. Система метафор играет центральную роль в понимании наших отношений с внешним миром и действию в соответствии с этой концепцией.

В британском медийном дискурсе существует около 200 концептуальных метафор о Брексите. Они принимают различные модальные варианты речевых и визуальных моделей, подтверждая сложную структуру исследуемой концепции, позволяя по-разному интерпретировать оценочную часть.

Повторное размышление, повторные ссылки, добавление множества новых текстов и их распространение по различным каналам могут повлиять на детали текстового представления исследуемой концепции.

Поэтому в контексте выхода страны из Евросоюза самой распространенной фразой является приговор в речи премьер-министра Великобритании Терезы Мэй в 2016 году. / *BrexitmeansBrexit*. Это предложение лаконично и по существу, с разными классификациями и выражает отношение премьер-министра к результатам референдума. Кроме того, при дословном чтении он не раскрывает значение слова или значение форвардного процесса, что позволяет

противникам Брексита решить эту проблему, присоединившись к языковым играм, таким как: «Whatdoes ‘BrexitmeansBrexit’ mean?» В политическом медиа-дискурсе языковые игры используются, чтобы «убедить субъект сформировать мнение о своем объекте, сформировать мнение, поставить вопросы и устранить доверие» [3], что можно найти в примере статьи, в которой обсуждается заявление премьер-министра. Ожесточенные дискуссии в СМИ и постоянное повторение фраз в разных контекстах привели к появлению новой версии Brexit, что означает Brexit-Brexit. / Брексит относится только к Брекситу. Премьер-министр Великобритании первоначально сказал: «There’sbeenmuchjocularit yaroundthetermBrexitmeansBrexit, butitdoesmeanBrexit». / О термине «Брексит значит Брексит» много шуток, но на самом деле это означает Брексит.

Таким образом, анализ особенностей концепта Brexit как части британского медиадискурса выявляет динамическую семантическую структуру изучаемого концепта. Благодаря средствам массовой информации политический неологизм Брексита стал частью общественно-политического дискурса. Он использует прилагательные, четкие метафоры и рациональные фразы для определения выхода страны из Евросоюза, что позволяет автору медиатекста постоянно меняться. Наиболее распространенные концептуальные метафоры, которые помогают выразить концепцию Brexit развод, Brexitземлетрясение и BrexitRoad.

Таким образом, концепция Brexit предоставляет информацию о реальном или возможном состоянии вещей в мире в контексте эмоций и отношений. Он отражает прагматические, социальные и культурные характеристики современного медийного дискурса, и его основная цель - использовать многоязычные инструменты, влияющие на личную и общественную осведомленность.

ЛИТЕРАТУРА

1. Варданян Л. Б. Национально-культурные особенности понятия «безопасность» в русском и английском языках // Гуманитарные науки и образование. 2014 год. №3 (19). С.111-115.
2. Белфастский телеграф [Электронный ресурс]. Сайт: <https://www.belfasttelegraph.co.uk> (дата обращения: 21.07.2018).
3. Blogactiv [Электронный ресурс]. Сайт: <https://financialguy.blogactiv.eu> (дата ввода: 21.07.2018).

ЭТНИЧЕСКИЕ СТЕРЕОТИПЫ СКВОЗЬ ПРИЗМУ ЯЗЫКА В КАЗАХСКОЙ, РУССКОЙ, АМЕРИКАНСКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРАХ

ЖИЕНБАЕВА А. Ж.

ученица, Гимназия для одаренных детей имени Абая, г. Павлодар

ТАЙБУПЕНОВА К. К.

научный руководитель, г. Павлодар

Этностереотипы являются компонентами языковой картины мира. Они рассматриваются в современной лингвистике, как проекция этнокультурных ментальных представлений. В настоящей работе этнический стереотип понимается нами как фрагмент языковой картины мира, устойчивое, ментальное представление о свойствах, поведении, образе жизни различных народов [8].

По мнению выдающегося ученого-евразийца Л. Н. Гумилева, каждый этнос имеет свой неповторимый стереотип поведения, который может меняться от поколения к поколению. Он считает, что «объединиться в этнос» нельзя, так как принадлежность к тому или иному этносу воспринимается самим субъектом непосредственно, а окружающими констатируется как факт, не подлежащий сомнению. Основным в определении этноса Л. Н. Гумилева является противопоставление себя другим коллективам. И так, основным признаком этноса является противопоставление себя всем прочим коллективам, «весь мир делится на своих, объединенных языком, культурой, верой, землей, и на чужих – носителей другой культуры, языка, веры, пришельцев из других стран». Реальной основой этнической природы человеческого бытия является, по мнению Л. Н. Гумилева, стереотип поведения [10].

Кудрявцев выделяет несколько параметров, согласно которым формируются авто- и гетеростереотипы:

- 1 Общий стиль поведения. Например, простота, откровенность (прямота), честность, терпимость, искренность
- 2 Общий стиль деятельности. Например, трудолюбие, выносливость, работоспособность
- 3 Отношение к людям. Например, гостеприимство, радушие, отзывчивость, милосердие
- 4 Отношение к себе. Например, гордость, самолюбие, уверенность в себе
- 5 Качества ума. Например, ум, смекалка, любознательность, талантливость

6 Эмоциональные качества Например, чувствительность, сентиментальность, порывистость

7 Социальное поведение. Например, патриотизм, коллективизм, национальная гордость или пьянство, воровство, паразитизм.

8 Ментальные характеристики. Например, расчет на «авось», непредсказуемость в критической ситуации, вера в «доброту царя», широта души при узости ума и т.п. [11].

С целью выявления качеств этнических портретов и автопортретов и соответственно уровня готовности респондентов к межэтническому общению в сентябре 2020 года я провела анкетирование русских и казахских информантов – жителей Павлодарской области.

Информантам было предложено назвать присущие, по их мнению, качества своего и соседних этносов: казахов русских и американцев пользуясь методом выборочного и свободного описания.

Я опросила 79 человек казахского и русского этноса. Респондентам нужно было охарактеризовать свою, соседнюю и американскую нацию.

Итак, в портрете казах глазами казаха самыми популярными характеристиками оказались, гостеприимство, патриотичность и непунктуальность, в портрете казах глазами русского это были гостеприимство, щедрость и завистливость.

В портрете русский глазами казаха самыми популярными характеристиками оказались вежливость, коммуникабельность и хитрость, ну а русские охарактеризовали себя почти так же, доброжелательные, вежливые и коммуникабельные люди.

В портрете американец глазами казаха самыми популярными характеристиками оказались вежливость, жизнерадостность и агрессивность, русские же охарактеризовали данный этнос иначе. Они выбрали толерантность, патриотичность и вспыльчивость.

Сопоставив результаты анализа материалов социолингвистического опроса, можно сделать вывод, что в них представлен набор одних и тех же качеств, характеризующих рассматриваемые этносы. Этот факт доказывает стабильность и устойчивость стереотипов и их закреплённость в языковом сознании носителей языка. Исходя из этого я пришла к выводу что в большинстве своем респонденты охарактеризовали свой, соседний и американский этнос исходя из вышеназванных параметров, таких

как, общий стиль поведения, общий стиль деятельности, отношение к людям и эмоциональные качества.

Исходя из выше указанного, я выявила среднее арифметическое число каждого параметра. Самый большой процент у казахов – это общий стиль поведения – 66,18 %, у русских это параметр отношение к людям – 36,04 %, ну а у американцев это социальное поведение – 42,7 %.

Для выявления таких антропонимических элементов в сентябре 2020г. я провела анкетирование русских и казахских информантов, жителей Павлодарской области. В предложенной информантам анкете содержался вопрос: назовите, пожалуйста, 3 выдающихся русских, казахских, американских персон которых можно было бы включить в «коллективный портрет» русского, казахского, американского этноса.

Три самых популярных выдающихся казахских персон по «коллективному портрету» Абай Кунанбаев, Нурсултан Назарбаев и Абылай хан.

Три самых популярных выдающихся русских персон по «коллективному портрету» были Александр Пушкин, Федор Достоевский и Владимир Путин.

В американском «коллективном» портрете респонденты выбрали Дональда Трампа, семью Кардашьян-Дженнер и Барака Обаму.

Анализ социолингвистического опроса по выявлению «коллективного портрета» казахского, русского и американского этноса показал, что «коллективные» портреты и автопортреты носят стереотипизированный, установочный характер, антропонимические списки имеют постоянный набор одних и тех же выдающихся личностей.

В заключении хотелось бы отметить что, результаты мировосприятия представителей разных культур и народов находят непосредственное выражение в этнических стереотипах. Этнические стереотипы являются важным элементом сознания и самосознания этносов, так как аккумулируют в себе культурные, духовно-нравственные ценности этноса, особенности его поведения. Функционирование этнических стереотипов позволяет выявить различия в этническом облике, обычаях, традициях, особенностях поведения.

Стабильная картина мира, отраженная языком, образуется за счет отражения привычного предметного мира, который

закрепляется в виде привычных стереотипных представлений. В своем возникновении и функционировании стереотипы связаны со стремлением носителей языка вносить в речь коммуникацию, элементы стандартизованности, типичности, национального видения и понимания мира. Результаты восприятия друг друга представителей разных культур и народов находят непосредственное отражение в этнических стереотипах, которые эксплицируются в языке.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Аникин В.П., Круглов Ю.Г. Русское народное поэтическое творчество. — Л.: Просвещение.
- 2 Байбурин А.К. Этнические аспекты изучения стереотипных форм поведения и традиционная культура // Советская этнография. - М. Наука, 1985.
- 3 Бартминский Е. Базовые стереотипы и их профилирование / Стереотипы в языке, коммуникации, культуре
- 4 Бартминский Е. Базовые стереотипы и их профилирование / Стереотипы в языке, коммуникации, культуре: сб. ст. / сост. и отв. ред. Л.Л. Федорова.
- 5 Батыгин Г.С. Стереотипы поведения: распознавание и интерпретация М.: РГГУ, 2009. // Социологические исследования. — М.: Наука, 1980
- 6 Белова О.В. Этноконфессиональные стереотипы в славянских на- родных представлениях
- 7 Березович Е.Л., Гулик Д.П. Ономазиологический портрет «человека этнического»: принципы построения и интерпретации // Встречи - 400 с. этнических культур в зеркале языка М.: Наука, 2002.
- 8 Березович Е.Л. Этнические стереотипы в разных культурных кодах / Стереотипы в языке, коммуникации, культуре: сб. ст. / сост. и отв. ред. Л.Л. Федорова.
- 9 Бергельсон М.Б. Межкультурная коммуникация: вопросы теории и практики // Вестник МГУ. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная ком- М.: РГГУ, 2009.
- 10 Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. – Л.: Изд-во Ленингр. Ун-та, 1989.
- 11 Кудрявцев В.Т. Психология развития человека. Основания культурно-исторического похода. – Рига, 2001
- 12 Остин Дж.Л. Слово как действие. // Новое в зарубежной лингвистике. — М.: Прогресс, 1995.

13 Паршин П.Б. Речевое воздействие. - URL: [http://www.krugosvet.ru/ enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/RECHEVOE_VOZDESTVIE.93.html?page=0,4](http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/RECHEVOE_VOZDESTVIE.93.html?page=0,4)

14 Потапова О.В. «Словообразовательная активность этнонимов живого великорусского языка» Владимира Даля // Вестник 10 Сер. 4.-2004

ҰЛТТЫҚ ҚОЛӨНЕР ТАҚЫРЫБЫНДА ЧАТ-БОТ ҚҰРАСТЫРУ БАРЫСЫНДА СЕМАНТИКАЛЫҚ КАТЕГОРИЯЛАРДЫ АНЫҚТАУ

ЖОЛДАСОВА Д. С.

студент, Филология білім бағдарламасы, М. Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

ЖУМАБАЕВА А. М.

п.ғ.к., доцент, Филология және журналистика кафедрасы, М. Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

Сөз өз мағынасында осы сәтке дейінгі қоғам жинақтаған білімді сақтайды. Алайда бұл білім үнемі толығып отырады, ол өз құрамына басқа да мағыналық белгілерді жинай береді [1, 4 б.]. Сөйтіп сөз өзі ие болған мағыналарды тілдік қорға енгізе отырып, өз қызметін, тілдегі қолданыс ауқымын кеңейте түседі.

Әр тіл – өз бойында ұлт тарихын, төл мәдениетін, танымы мен талғамын, мінезі мен санасын, кәсібі мен салтын, дәстүрі мен даналығын тұтастықта сақтаған таңбалық жүйе. Осындай мазмұнды құрылымына сәйкес ол – жай таңбалық жүйе емес, ұлт болмысын тұтас сипаттайтын мәдениет.

Мәдениет ұғымының ғылымда сан түрлі анықтамалары бар екені белгілі. Өз зерттеулерінде солардың бәрін таразылай келіп, ұлт болмысы мен тіл қызметінің сабақтастық қағидасын ұстанатын академик Ә. Қайдар мәдениет ұғымын «жеке адамның басына тән қасиеттен басталып, бүкіл ұлттық менталитетті, ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық сана, дүниетаным, салт-дәстүр, рухани-материалдық байлықтың бәрін түгел қамтитын өте күрделі ұғым, әрбір этносқа тән белгілі бір табиғи-әлеуметтік ортаға сәйкес қалыптасатын құбылыс» деп санайды [2, 3 б.]. Өмір-тіршілік салты, ортақ тіл, ортақ дүниетаным, ортақ психология сияқты ұғымдардың бәрін бір этнос бойында тұтасқан ұлттық болмыс ретінде танып-білудің ең басты құралы – тіл екендігін ғалым ерекше атап көрсетеді.

Тілді қарым-қатынас жасау мен ойды білдірудің ең басты тәсілі деп қана емес, жалпы мәдени білімнің жиынтығы ретінде қарайтын қағида тіл білімі тарихындағы зерттеу тәжірибесімен ұштасады.

Әрине, мәдениет те тіл сияқты ақпаратты жеткізуші семиотикалық (таңбалық) жүйе, бірақ тілдің мәдениеттен айырмашылығы – оның тілді тұтынушы (адам) арқылы өзін-өзі ұйымдастыра алатын қабілетінде болса, ал мәдениет ең алдымен, есте қалатын ақыл-ой жетістігінің жиынтығы болып саналады. Сондықтан тіл арқылы мазмұндалған ұлт болмысы мен мәдениетін тану тіл білімінің қазіргі антропологистік бағыттағы лингвомәдениеттану саласының еншісіне тиіп отыр. Оның өзегі «Тіл – ұлт (ұлттық тұлға) – мәдениет ұғымдарынан тұрады. Осы тұрғыдан қарасақ, мәдениет – тіл арқылы көрініс табатын, адам өмірін, іс-әрекетін ұйымдастырушы, ұлттың заттық және рухани құндылықтар өрісі. Ал, тілді адамның әлеуметтік тұрмысын қамтитын мәдениеттен, тарихтан тыс қарапайым коммуникативтік таңбалық жүйе деп қарастыру ол туралы жалаң түсінікті қалыптастырады және оны зерттеудің мүмкіндіктерін шектейді. Демек, тіл – әр халықтың тарихи-мәдени ұлы мұрасын өз бойында «Әлемнің тілдік бейнесі» негізінде сақтаушы, жеткізуші және танытушы қазына [2, 211 б.].

Тұрмыстық лексика топтамасына жататын киім-кешек лексикасы. әсіресе, тақырыпты лексиканың әлемдік бейнені суреттей алатын арнайы бір ақпарат беретін бірлік деп алғандықтан, алынған ақпараттар арқылы халық санасына, әдет-ғұрпы, өткен өмірі мен бүгінгісіне шығу және аталмыш лексикалық тақырыптағы жай сөздер ретінде қарамай, адаммен, халықпен байланыста қарау бүгінгі таңдағы лингвомәдениеттанудың, когнитивті лингвистиканың 21 ғасыр зерттеуінің мазмұндылығына үстемдік танытқандығын айқындайды.

Ұлттық киім бай тарихи мәдени мұра, оны зерттеу бізді өткен ғасырлардағы әдет ғұрып, салт дәстүр, халықтың хал ахуалынан кең көлемде жан жақты хабардар етеді. Қазақ халқының киімі басқа ұлттардан өзгеше өзіндік қасиетке толы. Мұның басты себебі, қазақ халқының табиғат төсінде өсіп, еркін ғұмыр кешуімен байланысты. Қазақтың ұлттық киімдері негізінен ертедегі көшпенділер киімдерін еске түсіреді. Қазір өзіміз киіп жүрген бірқатар киім үлгілері сақ дәуірінен бастау алады.

Киімдердің етек жеңіне рәміздік ұғымды тұспалдайтын ою өрнек элементтерін салу, үкі тағу, жын перілерден, пәле жаладан,

ауру сырқаудан қорғайды, магиялық күш әсер етеді деген сенімнен туған. Кейіннен үкіні тақия, сәукеленің төбелеріне, домбыраға, бесікке қадаған. Үкінің қара қасқасын ерлер, балақ жүнінің ұлпасын әйелдер қолданған. Үкі құсын қазақ қасиетті деп білген. Ежелгі бақсылар, батырлар, сал серілер де үкі тағып жүрген [3, 155 б.].

Пайдалану, тұтыну ерекшеліктеріне байланысты киім күнделікті, сәндік киімдерге, жыл мезгілдеріне қатысты қыстық, маусым аралық және жаздық киімдер деп бөлінеді.

Жас және жыныс ерекшелігіне қарай: сәби киімі (ит көйлек, тақия), бала киімі (кепеш, мала- қай, құлақшын, жейде, дамбал, шалбар, етік, бешпент, шапан), бозбала киімі (тақия, етік, жейде, шалбар), бойжеткен киімі (желбіршекті көйлек, тақия, кәзекей), қалыңдық киімі (сәукеле, желек), келіншек, бәйбіше киімі (көйлек, кимешек, жаулық, қамзол, кебіс, мәсі, көкірекше), күйеу, жас жігіт, ақсақал киімдері (шапан, ішік, бешпент, сырма шалбар, ақ жейде, дамбал, саптама етік, кебіс, мәсі) деп түрлерге бөлінеді.

Қазақтың ұлттық киімдері әрі алуан, әрі олар халықтың көшпелі тұрмысына лайықты жасалған. Оның негізгі материалдары төрт түлік малдың өнімдері – тері мен жүнінен, одан басқа киізден жасалды. Сырт киімдерге тері мен жүн пайдаланылса, жеңіл киімдер үшін қажетті материалдар сол мал өнімдеріне, малға айырбасталып, сатылып алынған. Ежелгі қазақ салтына тән мал терісінен істелген сырт киімдерге тон (оның қаптама, камзолша деген екі түрі бар) ішік, жарғақ, шекпен, шапан жатады. Қаптама-қысқы боранда малшылар киетін тон түрі. Махамбеттің «Қаптай соққан боранда, қаптама киген тоңар ма?!» дейтіні осы. Камзолша – етегі тізеден жоғары келетін қысқа тон. Тон орнына қасқырдың, түлкінің, қарсақтың, күзеннің т.б. аңның терісінен сыртын матамен тыстап тіккен киімді «ішік» дейді. Бұл сияқты аңның қымбат терісінен жасалған ішіктерді құдаларға сыйға тарту дәстүрі болған. Кедей адамдар ішікті қоян, саршұнақ терісінен де жасап киетін. Бірақ, олардың сапасы нашар болып келгендіктен, өздерін «бір жылға қоян терісі де шыдайды» деген сөздермен жұбатқан. Құлынның терісінен астарсыз тігілген тонды «жарғақ» дейді. Сыртқы киімнің бір түрі – күпі. Ол қойдың не түйенің жабағы жүнінен жасалған. Жылылығы тері тоннан кем емес. Жеңіл сыртқы киім немесе жүннен тоқылған шекпен. Түйе жүнінен тоқылған шекпенді дәулетті адамдар ғана киген. Шамасы келмегендер оны қой жүнінен тоқып киген. Қысты күні малшылар (әсіресе жылқышылар) шекпеннің сыртынан тон қабаттап киетін болған. Қазақ жерінде шапандар әр түрлі тігілген: сырмалы шапан,

қаптал шапан, қыз-келіншектерге арналған қималы шапан, т.б. Ал, сәнді шапандарды түрлі түсті масаты матадан тігіп, оларға түйме орнына асыл тастар орнатылған күміс қапсырма (ілгектер) тағылған. Сыйлы қонаққа шапан жабу тәрізді қазақтың ертеден қалыптасқан дәстүрі күні бүгінге дейін жалғасып келеді. Қазақтың аяқ киімдері – байпақ, етік, кебіс, мәсі.

Мәсі – аяқ киімнің бір түрі. Оның етіктен айырмасы өкшесі болмайды, сыртынан кебіс киеді. Қысты күні малшылар етіктің ішінен қозы жүнінен басылған байпақ (ұйық) киген. Етіктің табанына киізден ұлтарак салған. Кебіс – мәсінің сыртынан киюге арналған, былғары- дан тігілген қонымсыз аяқ киім. Бұрын кебісті галош орнына киген. Қазақтың ұлттық бас киімдері – тақия, сәукеле, орамал, кимешек, бөрік, тумак, малақай. Бөрік, тумак, малақай – қара бұйра жүнді елтіріден (қозынікі), түлкі мен құндыз, жанат терілерінен, сілеусін терісінің пұшпағынан, бұлғын, кәмшат терісінен істеледі. Тақия – ұлттық өрнегіне, тігілу мәнеріне қарай әр алуан үлгіде дөңгелек пішінді жеңіл бас киім. Тақияны бір түсті матадан (сәтен, шұға, барқыт т.б.) көлемін аласа, төрт сай немесе дөңгелек үшкіл төбелі етіп тігеді. Қыздар тақиясын жібек жіптермен әсем кестелеп, моншақ, асыл тастармен безендіреді. Сондай-ақ тақияға үкі қадаған.

Сәукеле – қызды ұзатқанда киетін бас киім. Қыз сәукелені күйеуінің еліне киіп барады деп тіктірген. Сәукеле – арнайы ақ киізден немесе арасына қыл салынып сырыған матадан жасалып, сырты қымбат матамен (барқыт, атлас, мәуіті, шұға) қапталып, шетіне құндыз, кәмшат терісінен айналдыра тігіледі. Сәукеленің арнайы күміспен жасалған төбелдірігі (үш қарыс шамасы), оның маңдайшасына, екі жағына тізілген маржаннан салпыншақ бет жақтау және арт құлағы (белге дейін) болады [4, 198 б.].

Ал үстіне киілген жеңіл сырт киімі – бешпет пен шалбар. Олар қызыл түсті былғарыдан тігілген. Бешпет – екі жеңі ұзын, қысқа етекте, ойық жағалы, оның өн бойына үш жапырақты өсімдіктер тәріздес әшекейлер көмкерілген. Жағасы, етегі, екі өңірі барыстың айбарлы тұмсығы бейнеленген төрт бұрышты ірі-ірі алтын әшекейлер жапсырылған. Бешпеттің бүкіл бойы үш мыңға жуық алтынмен әшекейленген. Шалбар – аузы кең, әрі ышқыры бітеу, былғарыдан тыстап тігілген сырт киім. Шалбардың балағы етік қоны- шының ішіне салынып, оның екі жаны тұтастай ұсақ алтын әшекейлермен көркемдеген. Бешпеттің сыртынан буынған кісе белдік иленген

қайыстан астарланып, шет-шеті тарамыспен оюланып тігіледі. Белдіктің өн бойы кесек алтынмен тұтас қапталып, әшекейленген.

Ұлттық киім-кешек – қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін, тарихи даму эволюциясындағы түрлі кезеңдер мұраттары мен тұтынуларын көрсететін ең басты тарихи атрибуттардың бірі. Өз халқының тұрмысын, киім кию үлгісін, қолөнерін бағалап, тани білмеген адам – басқа халықты да тани алмайды, бағалауға қабілетсіз. Олай болса, қазіргі күнгі ұлттық сана-сезім есейіп, өз әдет-ғұрпымыз, салт-санамызды түгендеп, қайтарып алуға кіріскен сәтте тарихтан хабардар болу, оған түсініктен қарау, жақсысын алып, жаманынан жирену – ұлттық борышымыз, ата дәстүрі алдындағы парызымыз болуы шарт.

Қорыта айтқанда, киім-кешек атаулары әлем тілдерінің басым көпшілігінің лексикасының ең көне қабатын құрап, көптеген атаулардың, таңбалардың тілде қалыптасуына негіз болған бірліктер санатына жатады. Әрине, тіл-тілдегі киім кешек атауларының тұрмыстық лексикада қолданылу деңгейі, кездесу жиілігі әр түрлі.

Әрине, мәдениетті, рухани көріністерді бейнелейтін тіл, өнер, миф, өнер, дін және т. б. негізде құрылатын семиотикалық жүйе. Бірақ көшпенді мәдениетінде, қазақ мәдениетінде мәдениеттің таңбалық негізі, рәміздік жүйедегі ұлттың психологиясы, сакрализациясы негізінен тіл арқылы сипатталады. Сондықтан мәдениеттің коммуникативтік, мұрагерлік табиғатына сәйкес оның ашық жүйе ретінде сақталуы, кейінгі ұрпаққа жетуі, жаңғыруы, танымы игерілуі, жетілуі тіл арқылы іске асатынын қазіргі тіл білімінің антропоэзеттік бағыттағы зерттеулерінде қарастыру – аса тиімді.

Telegram көмегімен чат-бот құрастыру кезінде, сұрақ-жауаптарды таңдау барысында жоғарыда сілтеме жасалған тілші ғалымдардың еңбектеріне сүйеніп, ұлттық қолөнерге қатысты сөзқолданыстардың семантикалық категорияларын топтастырдық.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ф. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Алматы: Санат, 1997. – 265 бет.
- 2 Кайдаров А.Т. Тысяча образных и метких выражений. – Астана: Білге, 2003. – 368 стр.
- 3 Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 240 бет.
- 4 Жанпейсов Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка. – Алматы: Ғылым, 1989. – 282 стр.

THE FEATURES OF WORKING WITH NON-EQUIVALENT VOCABULARY ON ENGLISH LESSONS

ZHUMASHEVA A. Sh.

Doctor of Philosophy, associate professor of Pedagogy, professor,
Pavlodar State Pedagogical University, Pavlodar

KABYLBEKOVA A. M.

post-graduate student, Toraigyrov University, Pavlodar

The study of a foreign language is becoming more and more relevant in the modern conditions of democratic development of the country, striving for wider contacts in the world. Teachers note the importance of teaching a foreign language as a means of communication for schoolchildren to understand the community of the world cultural process and realize the special role of the culture of each people in it. Therefore, teaching a foreign language is impossible without knowledge of non-equivalent lexical units.

From the point of view of E. M. Vereshchagin and V. G. Kostomarov, equivalent vocabulary is words that cannot be semantized using translation (they do not have stable correspondences in other languages, do not have semantic correspondences in the content system characteristic of another language), that is, «words whose content plan cannot be compared with any pagan lexical concepts. Therefore, the concept of «equivalent vocabulary» includes not only the absence of an equivalent, but also the reason for such absence – «reflection by the word of a specific material and spiritual culture» [1, 35–129 p.]. This is due to the difficulty in understanding and memorizing such words by students.

Particular importance in teaching a foreign language is given to the word as a bearer of information about the culture of the country that language studied. The language, and with it the word, are an objective and inelible guardian and witness of culture.

Teaching the lexical side of speech in a foreign language at all times attracted special and close attention. This is due to the fact that lexical knowledge, skills are assigned a decisive role to build their own statement, to understand the statements of others [2, 135 p.].

Teaching the lexical side of speech involves considerable difficulties, primarily associated with the semantization of lexical units, their memorization and further use in the process of creating and perceiving foreign language speech.

In order to analyze equivalent vocabulary in Smile, the student's book for 3 grade, we took the classification of equivalent vocabulary

S. I. Vlakhov and V. S. Florin [3, 5–30]. In our opinion, this classification is most convenient for non-equivalent analysis and most fully reflects the content of the realities of languages.

According to their classification, all equivalent vocabulary from the Smile for grade 3 can be divided into the following categories:

1 Geographical realities:

Antarctica, San Diego, California, the USA, Kazakhstan, Scotland, Marumi, Japan, Sri Lanka, the UK, Mexico, Russia, China, Venice, Genoa, Indonesia, Spain, The Dead Sea, Portsmouth, Rio de Janeiro, planet.

– Names of endemics (plants and animals):

Zebra, pandas, giraffes

2 Ethnographic realities:

a) Everyday life:

food and drinks:

Sausages, muffins, sandwiches,

clothes:

Scarf, boots, jumper, jeans, cap, jacket, sandals, blouse, shorts, uniform, costume.

housing, furniture, utensils:

Sofa, lamp, microwave, ноутбук, energy, batteries, electricity, plastic, medicine, plasters, bandage.

b) Houses and buildings:

Zoo, theatre, museum, market, park, garage, hall, bank, hospital, office, supermarket.

3 Work:

Pilot, doctor, chef, diver.

4 Art and culture:

Sport, surfing, karate, picnic, skateboarding, medal, guitar, violin, piano, tambourine, shopping, comics, football, baseball, badminton, hockey, show, kilt, kimono.

5 Measures and money:

Pennies, minutes, seconds.

6 Authorities and holders of power:

Princess.

Thus, we see that in the Smile Student's book of the English language for the 3rd grade, examples of equivalent words are given, which are well implemented and explained by the authors of the book [4, 5–120 p.]. Basically, equivalent vocabulary in the Student's book is translated by transliteration [5, 4–90 p.]. This method is the simplest of

all, since it implies the exact transfer of signs of one script with signs of another script.

The success of teaching a foreign language is largely determined by the favorable psychological climate in the lesson, the presence of motivation among students. The fascination of the gameplay, the novelty of the game situation, the spirit of the competition do not leave students indifferent, create an emotional mood, the motivation of foreign speaking [6, 54 p.]. Their novelty, the surprise and brightness of the images used in them, the inconsistency, and very often, the contrast of the images in English and Russian realities surprise and attract students.

Being vivid, figurative expressions, equivalent vocabulary can be used as verbal supports that will tell students what to talk about and how to talk.

The main thing is creativity. Each English teacher can find rich material and use it in their activities. At the same time, these equivalents can be used in speech. This will allow you to best learn them, which means to enrich the vocabulary of students, establish inter-language, intercultural communication and form a certain type of worldview.

REFERENCES

- 1 Vereshchagin E.M., Kostomarov V. G. Linguistic and regional theory of the word. – M.: Russian language, 1980. – 320p.
- 2 Barkhudarov L.S Language and translation: questions of the general and particular theory of translation. – M.: International Relations, 1975. – 237 p.
- 3 Solovova E.N. Methodology for teaching foreign languages. Basic lecture course. – Moscow: Enlightenment, 2002. – 157 p.
- 4 Jenny D., Bob O. Smile for Kazakhstan. Student's Book. Express Publishing, 2019. – 130 p.
- 5 Jenny D., Bob O. Smile for Kazakhstan. Workbook Book and Grammar Book. Express Publishing, 2019. – 98 p.
- 6 Yazyakova N. Foreign languages: theory and teaching methodology. Textbook for students of pedagogical universities. M., 2010. – 90 p.

ПОРТРЕТЫ КНЯЗЯ МЫШКИНА И ДОРИАНА ГРЕЯ: ИМАГОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД КАК ПРОЯВЛЕНИЕ МЕТАФИЗИКИ

ИОСТ О. А.

к.ф.н., профессор, Торайғыров университет, г. Павлодар

САВЧУК М. И.

магистрант, Торайғыров университет, г. Павлодар

Понятие «имагология» сравнительно недавно появилось в гуманитарных науках. Термин возник от лат. «*imago*» – образ, изображение, отражение. «Имагология – общегуманитарная научная дисциплина, занимающаяся изучением складывания, восприятия и преобразования образов чего-либо (страны, народа, культуры и т.д.), а также практическая деятельность по созданию имиджей. Основным предметом исследований имагологии является образное восприятие «чужого» представителями разных культур (стран, народов); предметом имагологии также являются: 1) устойчивые образы, объективированные в литературе (в литературоведении); 2) национальные образы и этнические стереотипы, их влияние на общество (в этнологии); 3) стереотипы в том или ином языке (И. лингвистическая); 4) представления участников культурного диалога друг о друге (в культурологии); 5) социальные функции представлений (в социологии)» [1, с. 122].

Имагологический анализ весьма актуален и плодотворен в современной науке о литературе. Истоки его кроются во французском сравнительно-историческом литературоведении 1950-ых гг. Первыми, кто решил двигаться в этом направлении, были два французских ученых – профессор Сорбонны Жан Мари Карре и его коллега Мариус-Франсуа Гийяр. В своей монографии «Французские писатели и немецкий мираж: 1800–1940» [2]. Ж.-М. Карре проанализировал формирование и эволюцию образа Германии во французской литературе XIX – первой половины XX в., акцентируя внимание не на литературном влиянии, а на восприятии образа «других», тем самым задав новый вектор изучения. М.-Ф. Гийяр в работе «Сравнительное литературоведение» [3] продолжил мысль о необходимости имагологического подхода – в рамках компаративистики, утверждая плодотворность сравнения не влияний разных национальных литератур или конкретных авторов друг на друга, а рецепцию образа «других».

Важным этапом в развитии имагологии является статья бельгийского ученого Хуго Дизеринка «К проблеме «имиджей»

и «миражей» и их исследования в рамках сравнительного литературоведения» [4]. Автор считает задачей имагологического подхода к литературе изучение созданных в ней образов других народов, наций, при этом подвергая ревизии само понятие «нация».

Новый перспективный имагологический импульс задай. Леерсен, который утверждает значимость процесса узнавания: «когда Мы представляем себе, что Другие думают о нас, и когда Другие размышляют о том, что Мы думаем о них» [5, р. 24], вводя при этом понятие «метаобразов». Й. Леерсен убеждён в том, что имагологический анализ помогает понять суть «своих» и «чужих»: «Мы обвиняем Других в злом умысле, верим в то, что они относятся к нам несправедливо, с глубокой враждебностью, не понимая, что таким образом мы сами демонстрируем злой умысел и враждебность, приписывая эти качества Другим» [5, р. 24].

Теорию и историю имагологии плодотворно изучает А. Р. Ощепков [6], отмечая усиление ее в современной российской литературоведческой науке, перечисляя, в том числе исследователей, внесших серьезный вклад в развитие данного подхода (Е. Ю. Артемова, В. Е. Багно, Н. П. Михальская, А. Ф. Строев, В. П. Трыкова и мн. др.).

Итак, имагология как «активно развивающаяся дисциплина, связанная с потребностью понимания особенностей «чужих» и необходимостью изучения механизмов формирования их «образов» [7, с. 23], в общем и целом предполагает различные основания для выявления образов «чужих» и «своих». Важны, на наш взгляд, в первую очередь, метафизические основания, когда «чужим» становится иной образ духовности.

В этом смысле важным примером имагологического подхода может служить анализ портретов персонажей романов Ф. М. Достоевского «Идиот» (1868) и О. Уайльда «Портрет Дориана Грея» (1890), с акцентом на ключевые фигуры. Под портретом понимается в данном случае изображение внешних черт человека и внутренних, душевных и духовных, особенностей личности.

Знакомство с князем Мышкиным происходит на первых страницах романа, при описании его внешности: «... молодой человек, тоже лет двадцати шести или двадцати семи, роста немного повыше среднего, очень белокур, густоволос, со впалыми щеками и легонькою, востренькою, почти совершенно белою бородкой. Глаза его были большие, голубые и пристальные; во взгляде их было что-то тихое, но тяжёлое, что-то полное того странного выражения, по которому некоторые угадывают уже с первого взгляда в субъекте падучую

болезнь. Лицо молодого человека было, впрочем, приятное, тонкое и сухое, но бесцветное, а теперь даже досиня изыбшее» [8, с. 6].

При этом, представляя портрет главного персонажа романа, Достоевский уделяет сугубое внимание глазам, ибо, по русской поговорке: «глаза – это зеркало души». Такие характеристики, как «большие», «голубые», «пристальные» сообщают о сосредоточенном, глубоком и задумчивом человеке. Кроткий взгляд добавляет смиренности и спокойствия. От князя идет энергетика света и тепла. Он внимательный слушатель, охотный собеседник. При разговоре с Рогожиным и Лебедевым он с готовностью отвечает на их вопросы. Он не обидчив, не вступает в спор, не злословит и не осуждает.

Внешняя красота гармонично сочетается в Мышкине с глубинным внутренним прекрасным содержанием. Князь Лев Николаевич Мышкин, как солнышко, согревает, утешает, освещает. М. М. Дунаев указывает на главную черту князя – смирение: «Князь Мышкин, Князь Христос, от начала и до конца романа – смиренен прежде всего» [9].

Князь Мышкин выстраивает отношения с другими персонажами по-доброму. Он находит к каждому человеку свой подход. Он чувствует людей и понимает, как нужно вести себя в определенных ситуациях. Одним из проявлений его благородной природы следует выделить сцену, когда Гаврила Ардалионович Иволгин замахивается на свою сестру, чтобы ударить. Князь останавливает его, тот не выдерживает и бьёт князя по щеке.

Мышкин не отвечает обидчику на удар, но произнесенные им слова устыдили Иволгина, заставили задуматься над своим поступком: «Станным и укоряющим взглядом поглядел он Гане прямо в глаза; губы его дрожали и силились что-то проговорить; какая-то странная и совершенно неподходящая улыбка кривила их. – Ну, это пусть мне... а ее все-таки не дам!.. – тихо проговорил он наконец; но вдруг не выдержал, бросил Ганю, закрыл руками лицо, отошел в угол, стал лицом к стене и прерывающимся голосом проговорил: – О, как вы будете стыдиться своего поступка! Ганя действительно стоял как уничтоженный» [8, с. 124].

Душа князя чувствует боль и страдание других людей. Его трепетное отношение к одной из главных героинь романа Настасье Филипповне демонстрирует это наиболее полно. Впервые князь видит Настасью Филипповну на чёрно-белой фотографии: «На портрете была изображена действительно необыкновенной красоты

женщина. Она была сфотографирована в черном шелковом платье, чрезвычайно простого и изящного фасона; волосы, по-видимому темно-русые, были убраны просто, по-домашнему; глаза темные, глубокие, лоб задумчивый; выражение лица страстное и как бы высокомерное. Она была несколько худа лицом, может быть, и бледна...» [8, с. 33].

Бледность лица, изнеможенный вид наводят персонажа на мысли о несчастной жизни этой женщины: «– Удивительное лицо! – ответил князь, – и я уверен, что судьба ее не из обыкновенных. Лицо веселое, а она ведь ужасно страдала, а? Об этом глаза говорят, вот эти две косточки, две точки под глазами в начале щек. Это гордое лицо, ужасно гордое, и вот не знаю, добра ли она? Ах, кабыдобра! Всё было бы спасено!» [8, с. 39]. Портретное описание Настасьи Филипповны позволяет автору поднять проблему красоты, которая, являясь особым даром свыше, налагает на человека определенные обязательства. Им нельзя распорядиться, исходя из своих эгоистичных, корыстных целей. Красота должна служить Добру и Истине. Собственно Красота, Добро и Истина выступают в творчестве Достоевского триединым основанием жизни человека. Сам Мышкин жертвует ради данной страдающей женщины своим счастьем.

Итак, портрет Мышкина свидетельствует о главной сущности данного персонажа, «положительно прекрасного человека», образцом которого выступает в человеческой истории Христос. Как известно, автор на полях рукописи романа указал: «князь Мышкин – князь Христос». Достоевский пытался показать человеку пример, должный служить для каждого человека ориентиром его личного устремления. Самопожертвование, любовь, бесстрашие, смирение, терпение, отсутствие сребролюбия, гордыни – главные добродетели человека как образа Божьего, которые следует достичь человеку, реализующему христианские заповеди.

Роман Уайльда, согласно названию, начинается с описания не живого человека, как в тексте Достоевского, а его изображения – портрета. То есть в данном произведении действительно дан портрет, в прямом значении этого слова: «Посреди комнаты стоял на мольберте портрет молодого человека необыкновенной красоты» [10, с. 8]. Лорд Генри восхищается увиденным, и чтобы выразить свой восторг полнее, он прибегает к образам древнегреческой мифологии: «... и этим юным Адонисом, словно созданным из слоновой кости и розовых лепестков. Пойми, Бэзил, он – Нарцисс» [10, с. 9]. Лорд Генри иронично замечает, что молодой человек

не отягощен работой ума, мыслительными процессами: «Судя по портрету, твой таинственный молодой приятель, чье имя ты упорно не хочешь назвать, очарователен, – значит, он никогда ни о чем не думает. Я в этом совершенно убежден. Наверное, он – безмозглое и прелестное Божье создание» [10, с. 10]. Как видим, автор тоже говорит о человеке как Божественном творении.

Далее дается портрет (уже в переносном смысле слова) – Дориана, когда в разговоре с лордом Генри Бэзил Холлуорд делится своим внутренним страхом, посетившим его при первой встрече с Дорианом: «Глаза наши встретились, и я почувствовал, что бледнею. Меня охватил какой-то инстинктивный страх, и я понял: передо мной человек настолько обаятельный, что, если я поддамся его обаянию, он поглотит меня всего, мою душу и даже мое искусство» [10, с. 14].

Внешний облик Дориана Грея показывается глазами лорда Генри, который так точно подметил его сходство с героями древнегреческой мифологии: «Лорд Генри смотрел на Дориана, любуясь его ясными голубыми глазами, золотистыми кудрями, изящным рисунком алого рта. Этот юноша в самом деле был удивительно красив, и что-то в его лице сразу внушало доверие. В нем чувствовалась искренность и чистота юности, ее целомудренная пылкость» [10, с. 27]. Но Дориан Грей не смог и не захотел сохранить чистоту и целомудрие своей души. Пропитываясь насквозь идеями лорда Генри о земном наслаждении, плотских удовольствиях, он губит себя, отравляя всех вокруг собственным ядом. Первой его жертвой становится молодая актриса – Сибила Вейн.

Их знакомство происходит после написания портрета (который, по желанию Грея, должен взять на себя все изменения внешности, так как они не должны коснуться живого Дориана), когда лорд Генри пробуждает в Дориане страстные желания испробовать в жизни все. На одной из вечерних прогулок по Лондону Грей посещает спектакль, главную роль в котором играет Сибила. Дориан влюбляется в неё с первого взгляда. Именно он дает описание девушки: «...представьте себе девушку лет семнадцати, с нежным, как цветок, личиком, с головкой гречанки, обвитой темными косами. Глаза – синие озера страсти, губы – лепестки роз. Первый раз в жизни я видел такую дивную красоту! Вы сказали как-то, что никакой пафос вас не трогает, но красота, одна лишь красота способна вызвать у вас слезы. Так вот, Гарри, я с трудом мог разглядеть эту девушку, потому что слезы туманили мне глаза...

Как мог я не полюбить ее? Гарри, я ее люблю. Она для меня всё» [10, с. 76]. Как видим, Уайльд строит свой роман – в плане портретного описания – подобно Достоевскому: в обоих романах главные персонажи-мужчины поражены женской красотой. При этом важно отметить и принципиальное отличие рассматриваемых текстов: у Достоевского дан портрет – в переносном смысле – Мышкина, и портрет – в прямом значении (фото) – Настасьи Филипповны; Уайльд же сначала дает портрет – в прямом смысле – Дориана, а потом описание им – портрет в переносном значении – Сибилы.

В романе далее Сибила, как и Настасья Филипповна – в Мышкина, страстно влюбляется – в Дориана. Девушка грезит им во сне и наяву, называет его «Прекрасным Принцем». Встреча с любовью меняет её мир, разрушая его. Она больше не может играть на сцене так талантливо и правдиво, как делала это раньше: «Пока я вас не знала, я жила только на сцене. Мне казалось, что это – моя настоящая жизнь. Один вечер я была Розалиндой, другой – Порцией. Радость Беатриче была моей радостью, и страдания Корделии – моими страданиями. Я верила всему... Но ты пришел, любимый, и освободил мою душу из плена. Ты показал мне настоящую жизнь. И сегодня у меня словно открылись глаза. Я увидела всю мишурность, фальшь и нелепость той бутафории, которая меня окружает на сцене. Сегодня вечером я впервые увидела, что Ромео стар, безобразен, накрашен, что лунный свет в саду не настоящий и сад этот – не сад, а убогие декорации. И слова, которые я произносила, были не настоящие, не мои слова, не то, что мне хотелось бы говорить. Благодаря тебе я узнала то, что выше искусства. Я узнала любовь настоящую» [10, с. 125]. На самом деле это не настоящая любовь, а страсть, которая всегда губительна.

Дориан сокрушен признанием возлюбленной. Он не ожидал такого удара: «... – вы убили мою любовь! Раньше вы волновали мое воображение – теперь вы не вызываете во мне никакого интереса. Вы мне просто безразличны. Я вас полюбил, потому что вы играли чудесно, потому что я видел в вас талант, потому что вы воплощали в жизнь мечты великих поэтов, облекали в живую, реальную форму бесплотные образы искусства. А теперь все это кончено. Вы оказались только пустой и ограниченной женщиной. Боже, как я был глуп!.. Каким безумием была моя любовь к вам! Сейчас вы для меня ничто» [10, с. 127]. Персонаж являет убийственную жестокость. В Дориане восстает безудержная гордыня, тщеславие:

«Я хотел сделать вас великой, знаменитой. Весь мир преклонился бы перед вами, и вы носили бы мое имя» [10, с. 127]. Он никогда не любил бедную девушку. Он тешил свое эго.

Верх цинизма проявляется в Дориане, когда он уходит, оставляя Сибилу в состоянии рухнувшего в одну минуту мира: «– Ну, я уйду, – сказал он наконец спокойно и громко. – Не хотел бы я быть бессердечным, но я не могу больше встречаться с вами» [10, с. 129]. Жестокость и холодность, которую проявляет Дориан по отношению к девушке, доводит её до самоубийства.

Таким образом, проанализировав портреты персонажей указанных романов, мы видим кардинально противоположных персонажей. Князь Мышкин – носитель высокой нравственности, милосердия, любви. Дориан Грей, одержимый жаждой страстей, служит только своему эгоизму, гордыне и тщеславию. При этом имагологический подход, в данном случае духовных позиций, позволяет сделать вывод о том, что в романах, принадлежащих к разным национальным литературам, явлены общие метафизические основания. Здесь нет противопоставления «свой-чужой» на уровне национальных особенностей, но даны антиподы-персонажи на уровне духовном: князь Мышкин с его ориентацией на Христа и Дориан Грей с его отвержением христианских добродетелей. Они – совершенно «чужие» – по метафизическому содержанию. Но авторы романов (и Достоевский, и Уайльд) – оба – отражают христианскую концепцию мира и человека. В этом смысле они – «свои». При этом один, отражая православное воззрение, создает идеал личности (в данном случае важно, что это именно русский писатель, по его же собственному убеждению: «русский значит православный»), а другой (опять же вполне закономерно это английский автор) – создает образец апостасийного персонажа, вызывающего отвращение. Оба писателя достигают одной цели: читатель сориентирован на христианский идеал личности.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Чубарьян А. О. Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь. – М.: Аквилон, 2014. – 576 с.
- 2 Carré J. – M. Les écrivains français et le mirage allemand: 1800-1940. – Paris: Boivin, 1947. – 223 p. [на франц. яз.].
- 3 Guyard M. – F. La littérature comparée. – Paris: PUF, 1951. – 499 p. [на франц. яз.].

4 Dyserinck H. Zum Problem der «Images» und «Mirages» und ihrer Untersuchung im Rahmen der vergleichenden Literaturwissenschaft // Arcadia. 1966. №1. P. 107 – 120. [Электронный ресурс]. [на нем. яз.]. – URL: <https://imagologica.eu/CMS/upload/dyser.pdf> (дата обращения 25.10.2020).

5 Leerssen J. Imagology: On using ethnicity to make sense of the world // Iberical, Revue d'études ibériques et ibéro-américaines. 2016. № 10. P. 13–31. [на англ. яз.].

6 Ощепков А. Р. Имагология в курсе «теория культуры» / А. Р. Ощепков // Высшее образование для XXI века: VII международная научная конференция / Изд-во Моск. гуманит. ун-та. – Москва, 2010. – Выпуск 2. – С. 3–15.

7 Ложкина А. С. Роль периодической печати СССР в формировании образа Японии (исторический опыт 1930-х гг.) / А. С. Ложкина // Уральский исторический вестник. – № 1. – 2009. С. 20–31.

8 Достоевский Ф. Идиот. (Мировая классика). – СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2015. – 640 с.

9 Дунаев М. М. Вера в горниле сомнений // Русский Гуманитарный Интернет-Университет. 2003 г. [Электронный ресурс]. – URL: https://palomnic.org/bibl_lit/bibl/dunaev/11/ [дата обращения 23.06.2020].

10 Уайльд О. «Портрет Дориана Грея» (перевод с английского М. Абкиной). – М.: Эксмо, 2020. – 320 с.

РЕЧЕВЫЕ СТРАТЕГИИ И ТАКТИКИ В ПОЛИТИЧЕСКОМ НОВОСТНОМ ДИСКУРСЕ СОВРЕМЕННЫХ БРИТАНСКИХ СМИ

ИЩАНОВА Г. М.

магистрант, 2 курс, кафедра «Иностранная филология»,
Торайғыров университет, г. Павлодар

В центре внимания многих языковых исследований находится дискурс, который сегодня расширил свои границы. В последние годы дискурс изучается с точки зрения языковых характеристик объектов и коммуникации с текстом. Таким образом, с когнитивной и лингвистической точки зрения концепции дискурса и текста связаны причинно-следственной связью: текст возникает в дискурсе и является его «началом».

Е. И. Шейгал наделяет дискурс следующими характеристиками:
– функциональная завершенность и коммуникативная определенность конкретного дискурса;

– системность соблюдается в закономерностях продуцирования любого дискурса и регулярных способах речевой деятельности (синтаксических, прагматических, семантических, сигматических);

– предельность и одновременно отсутствие строгих структурных ограничений. В дискурс может входить любое количество единиц речевой деятельности: от двух речевых актов до множества событий [12, с. 16].

О. С. Ахманова понимает дискурс как текст, погруженный в коммуникативную ситуацию и допускающий много измерений [2, с. 205]. А Ю. С. Альшева определяет дискурс как связный текст в сочетании с экстралингвистическими – психологическими, социокультурными, прагматическими и другими факторами [1, с. 191].

Язык рассматривается как целевое социальное действие. С лингвистической точки зрения дискурс объединяет сам текст как изолированный вербализованный результат языка и контекста, в котором он функционирует, культурно и ситуативно [1, с. 192].

В последнее время политический дискурс как область реализации манипулятивного воздействия политиков на читателей СМИ привлекает интерес все большего числа лингвистов. Этим вопросам посвящены труды таких учёных, как Ю. Н. Караулов, Т. ванн Дейк, П. Б. Паршин, Е. С. Кубрякова, Дж. Лич, Дж. Лакофф, Д. В. Джонсон, В. И. Карасик, В. З. Демьянков, А. Н. Баранов и др.

Актуальность нашего исследования связана с недостаточным изучением такого значимого явления в современной политической и общественной жизни, как политический дискурс современных британских СМИ.

Поскольку существует множество определений политического дискурса, мы сочли полезным рассмотреть несколько определений дискурса.

Политический дискурс, когда Т. А. Ван Дейк – это серия жанров, определяемых политикой. Эти жанры включают выступления политиков перед гражданами, парламентские дебаты и инаугурационные речи. Дискурс – это «... сложное коммуникативное явление, охватывающее социальный контекст, который передает представление как об участниках коммуникации, так и о процессах производства и восприятия сообщения» [3, с. 113].

По мнению авторов, таких как: Авдеенко И. А., Шунейко А. А., политический дискурс описывается как «любое языковое образование, предмет, адресат или содержание которого относятся к сфере политики» [13, с. 48].

Политический дискурс - это специфический тип дискурса, о чём свидетельствуют многие работы таких авторов, как И. М. Кобозевой, М. Р. Желтухиной, В. З. Демьянкова, Е. И. Шейгал.

Согласно Р. Водаку, функции политического дискурса включают:

- делимитативную (отличие от иного);
- персуазивную (убеждение);
- персуазивно-функциональную (создание убедительной картины лучшего устройства мира);
- информативную;
- групповыделительную (содержательное и языковое обеспечение идентичности);
- аргументативную [8, с. 21].

А. П. Чудинов указывает на особенности языка политического дискурса:

- эзотеричность (истинный смысл понятен только кругу избранных);
- фантомность (некоторые символы языка политики не обладают денотатом в действительности);
- театральность;
- неопределенность (политические деятели зачастую выражают свою точку зрения в обобщенном виде);
- иррациональность (упор на подсознание);
- дистанцированность [11, с. 86].

По мнению Ж. В. Зигманн, политический дискурс – это вербальная коммуникация, в которой отправителю и получателю отводятся социальные роли для их участия в политической жизни, а предметом коммуникации является политическая жизнь общества [4, с. 92].

Выступления и поведение политиков привлекают все большее внимание общественности. Власть всегда считалась одной из доминирующих социальных ценностей. Чтобы получить приоритет в политике, люди используют самые разные средства. [9, с. 42]

Британский политический дискурс – это совокупность текстов различных жанров (парламентский, масс-медийный, предвыборный дискурс), содержащих в течение определенного периода времени важную информацию, направленную на внедрение консервативной идеи посредством речевой деятельности.

Подводя итог, можно сделать вывод, что функции политического дискурса основаны на главном принципе – борьбе за власть [10, с. 28].

Для целей этой статьи особый интерес представляет рассмотрение политических манипуляций, осуществляемых с помощью тактик и стратегий, ядром которых являются воля, эмоции, ценностные категории, таких британских политиков, как Дэвид Кэмерон и Маргарет Тэтчер.

Например, изучая выступления британских политиков Дэвида Кэмерона и Маргарет Тэтчер, следует отметить, что в их выступлениях всегда присутствует удивительное сочетание деловитости и красноречия. Таким образом, Д. Кэмерон зарекомендовал себя как непревзойденный оратор, умеющий ясно выражать свою позицию, обладающий тонким чувством юмора и самоиронией. Исследуя личностные и коммуникативные характеристики Д. Кэмерона, можно увидеть, что его отличает: практичность, рациональность и открытость. Семья и религия – важнейшие ценности для него. Речь М. Тэтчер полна смелости и убежденности, что подтверждает её образ «железной леди». Все это, несомненно, отражено во всех выступлениях политиков. Рассмотрим их подробнее. Консервативные представители активно используют лексемы, апеллирующие к эмоциональной составляющей аудитории:

– *«Never more so than in each other's – and in humanity's – bleakest hours»* (Д. Кэмерон, Australian Parliament: David Cameron's speech, 2014);

– *«And, my goodness, were we magnificently supported by the working miners who believed in us, who believed in the same principles that we believed in, and only wanted a chance to demonstrate their belief»* (М. Тэтчер, Speech to Conservative Candidates Conference, 1992).

Отличительной чертой консервативного дискурса является его метафорика. Политические речи во все времена отличались особой метафоричностью:

– *«This is no arid chronicle of obscure facts from the dust-filled libraries of history»* (М. Тэтчер, Speech to the College of Europe, 1988);

– *«You have always been a pioneering country. And today you are writing another remarkable chapter in your national story»* (Д. Кэмерон, Australian Parliament: David Cameron's speech, 2014).

В современном политическом дискурсе употребляется сленговая лексика в выступлениях политических деятелей. Например, сленговые единицы могут служить отражением сплоченности, желания говорящего передать социальную роль,

которую он играет в данном контексте. Употребление сленговой лексики говорит о важности более свободного варианта общения. Использование сленга говорит о важности более свободного варианта общения. Использование сленговой лексики - отличительная черта Д. Кэмерона. В своем обращении к австралийскому парламенту Д. Кэмерон неоднократно использует этот прием: «*There is no more dependable ally when the chips are down*» (Д. Кэмерон, Australian Parliament: David Cameron's speech, 2014).

Поскольку выступление политика должно убедить аудиторию в правильности избранного оратором пути, автор использует аллюзии, то есть стилистические образы, содержащие отсылку, аналогию или намек на определенный литературный, исторический, мифологический или политический факт, включенный в закреплённый в текстовой культуре или в повседневном языке [3].

Еще одна заметная черта политического дискурса – тактика самопрезентации, которая состоит в противопоставлении власти и ее предшественников. Это создает положительный образ говорящего на фоне действий предыдущего периода [5, с. 26].

Д. Кэмерон часто использует эту технику в своих выступлениях, чтобы еще раз подчеркнуть конструктивность своей политики: «*For the last 5 years this government has been working through a long-term economic plan to turn Britain around. That plan is working*» (Д. Кэмерон, Free schools announcement: David Cameron's speech, 2015). В этом примере указана конкретная дата – 2010 год, когда Д. Кэмерон стал премьер-министром. Это свидетельствует о том, что все достижения и благоприятные изменения в стране начались с того момента, как Д. Кэмерон стал главой государства.

На синтаксическом уровне британские политики часто используют риторические вопросы, параллельные конструкции, повторения и анафоры. Использование анафоры повышает убедительность аргументов, создает ощущение их целостности, придает языку характерную интонационную и ритмическую выразительность [14, с. 58].

Анафора – широко используемый стилистический прием, поскольку обладает высокой степенью убедительности: «*Great are the arts who had been wise enough to keep their sword and armour in case of danger. Great hearts who had harnessed the genius of scientists so that your armed forces had the very best equipment. Great hearts who knew that the sovereignty of freedom and justice had to be upheld not by pious sentiments or platitudes, but by staunch and valiant deeds of men and*

women» (М. Тэтчер, Speech receiving Presidential Medal of Freedom, 1991).

С помощью анафоры, Д. Кэмерон призывает общество к действию. Комбинация анафорической конструкции с конструкцией «*let's*» делает заявление еще более убедительным, в то время как Д. Кэмерон выражает свою готовность сотрудничать с народом и работать вместе для достижения поставленных целей: «*Let's welcome that diversity, instead of trying to snuff it out. Let's stop all this talk of two-speed Europe, of fast lanes and slow lanes, of countries missing trains and buses, and consign the whole weary caravan of metaphors to a permanent siding. Instead, let's start from this proposition: we are a family of democratic nations...*» (Д. Кэмерон, David Cameron Speech on EU Referendum, 2013).

Также стоит отметить, что функции политического дискурса определяют частое использование семантического повторения, поскольку они основаны на функции убеждения, воздействия. Повторы имеют функцию подчёркивания. Они используются для выделения основной идеи, которая напрямую связана с основной темой текста [6, с. 72].

В своем выступлении о реформах миграционной политики Д. Кэмерон подчеркнул слово «*fairness*». Таким образом, Поэтому политик подчеркивает необходимость открытой и справедливой миграционной политики: «*And there's an even bigger reason for addressing immigration too. It's about fairness – real fairness. Fairness for people already living here, working here, contributing here...*» (Д. Кэмерон, Prime Minister's speech on immigration, 2015).

В политическом дискурсе важную роль играет также использование риторических вопросов в аргументации действий. Включение такого синтаксического устройства в язык позволяет слушателям обдумывать вопросы, которые они задают, и, возможно, приходиться к некоторым выводам самостоятельно. Риторические вопросы могут указывать на то, что есть проблемы, которые необходимо решить. Речь Д. Кэмерона, адресованная представителям Евросоюза, полна риторических вопросов:

– «*We insistently ask: How? Why? To what end?*» (Д. Кэмерон, David Cameron Speech On EU Referendum, 2013);

– «*And I would ask: when the competitiveness of the Single Market is so important, why is there an environment council, a transport council, an education council but not a single market council?*» (Д. Кэмерон, David Cameron Speech on EU Referendum, 2013).

Еще одно средство воздействия – использование противоположностей в политическом дискурсе. Это может служить контрастом между позициями спикера и его оппонента «It's as if one country's success is somehow another country's failure» (Д. Кэмерон, Australian Parliament: David Cameron's Speech, 2014). В политических выступлениях М. Тэтчер прослеживаются противоположности таких терминов, как «справедливость – пристрастность», «сила – слабость»: «With in the EEC, the interests of individual nations are not identical and our separate identities must be seen as a strength rather than a weakness» (М. Тэтчер, Speech at Kensington Town Hall, 1976).

Таким образом, анализ политических выступлений М. Тэтчер и Д. Кэмерона является подтверждением того факта, что консервативное мышление, несомненно, влияет на все уровни языковых политиков, которые используются для продвижения консервативных идей.

Также интересно рассмотреть стратегии и тактики политического дискурса на примере выступлений Дональда Трампа:

1 Тактика призыва (We must reclaim our country's destiny and dream big and bold and daring / Мы должны восстановить предназначение нашей страны и мечтать о великом, дерзком и смелом. I will harness the creative talents of our people and we will call upon the best and brightest to leverage the tremendous talent for the benefit of all / Я привлеку к делу творческие таланты нашего народа и призываю лучших из лучших использовать свои гигантские способности на общее благо).

2 Агитационная стратегия и тактика обещания (Every single American will have the opportunity to realise his or her fullest potential. The forgotten men and woman of our country will be forgotten no longer / Каждый американец и американка получают возможность полностью реализовать свой потенциал. Забытые мужчины и женщины нашей страны больше не будут брошенными);

3 Аргументативная стратегия и тактика указания на перспективу (We are going to fix our inner cities and rebuild our highways, bridges, tunnels, airports, schools, hospitals... And we will put millions of our people to work as we rebuild it / Мы приведем в порядок наши внутренние города и отстроим дороги, мосты, туннели, аэропорты, школы и больницы. Мы отстроим нашу инфраструктуру, сделав ее лучшей в мире, кстати, и миллионы людей будут работать над этим).

4 Тактики учета ценностных ориентиров адресата (We will embark upon a project of national growth and renewal / Мы запустим

проект национального возвышения и обновления. We will get along with all the other nations willing to get along with us / Мы будем жить в мире с теми странами, которые хотят жить в мире с нами);

5 Стратегия самопрезентации, то есть построение имиджа политика, реализуется через тактику солидарности (стремление создать впечатление общности стремлений, интересов, взглядов спикера и аудитории). Например: Д. Трамп часто использует в своей речи местоимения «мы» и «наш», что видно из стратегии формирования эмоционального настроения адресата, которая реализуется через тактику единства, как показывает следующий пример: (That is now what I want to do for our country / Сейчас я хочу сделать это для нашей страны. We have a great economic plan / У нас есть великий экономический план...); тактики обращения к эмоциям адресата (we will also finally take care of our great veterans... / мы позаботимся о наших замечательных ветеранах. America will not long settle for any thing less than the best / Америка больше никогда не согласится на что-либо, кроме лучшего) [7].

Подводя итог, можно сделать вывод, что основная функция политического дискурса – борьба за власть. Основная стратегическая задача политика – убедить оппонента и избирателя обосновать и отстаивать свою точку зрения, что требует умелого владения тактикой аргументации.

Проанализировав политические выступления Великобритании, следует сделать вывод, что главной чертой, которая прослеживается во всех выступлениях обоих политиков, является проблема сохранения традиций и ценностей, складывавшихся веками. На лексическом уровне М. Тэтчер и Д. Кэмерон активно используют слова, апеллирующие к эмоциональной составляющей адресата, то есть эмоционально-оценочные слова. Одна из главных черт дискурса консервативных политиков – его богатая метафорика. В дискурсе каждого политика есть «уникальные» темы, которые затронет только этот оратор. Исследуется проблема отражения ценностных концепций в политических текстах, которые являются фундаментальными в дискурсе консерваторов и пронизывают буквально все выступления М. Тэтчер и Д. Кэмерона. Для Д. Кэмерона, например, ключевыми понятиями являются – равенство, социальная стабильность, семья, религия, а для М. Тэтчер – демократии, свободы, морали. Что касается синтаксических характеристик выступлений говорящих, то

часто встречается большое количество риторических вопросов, смысловых повторов, анафор и параллельных конструкций.

Исследование показало, что арсенал средств речевого воздействия в политическом дискурсе достаточно велик. Только умение пользования им может помочь политику добиться успеха, поскольку одна и та же тактика и язык могут оказаться положительными для имиджа политика, стать мощным методом языкового воздействия или сыграть для него отрицательную роль. Эффективность применения той или иной стратегии и тактики зависит от особенностей языковой ситуации и типа языковой культуры адресата, а также от интеллектуальных усилий языковой личности.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Алышева Ю.С. Политический дискурс и его анализ // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 2. Языкознание. - 2018. - № 2 (16). - С. 191-195.
- 2 Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. - М.: Либроком, 2015. - 576 с.
- 3 Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. - М.: Флинта, 2010. - 308с.
- 4 Зигманн Ж. В. Структура современного политического дискурса речевые жанры и речевые стратегии: дис. канд. филол. наук. - М., 2013. - 216 с.
- 5 Иссерс О. С. Речевое воздействие. - М.: Флинта, 2016. - 224 с.
- 6 Кубрякова Е.С. О тексте и критериях его определения // Филологические науки. Вопросы теории и практики. - 2017. - № 11. - С. 72-81.
- 7 Роль СМИ в межнациональном общении. Менталитет и речевой этикет нации: Специфика межкультурной коммуникации в текстах СМИ [Электронный ресурс]. - 2019. / А. Н. Качалкин. - Режим доступа: <http://evartist.narod.ru/text12/13.htm>.
- 8 Седов К.Ф. Дискурс как суггестия: Иррациональное воздействие в межличностном общении. - М.: Гнозис, 2016. - 300 с.
- 9 Седых, А.П. К вопросу о стратегиях и тактиках в институциональном дискурсе / А.П. Седых, М.И. Шевченко // Научный результат. Сер. Вопросы теор. и прикл. лингв. - 2016. - с. 42-51.
- 10 Стернин, И.А. Введение в речевое воздействие / И. А. Стернин. - Воронеж: Воронеж, гос. ун-т, 2017. - 252 с.

11 Чудинов А. П. Российская политическая метафора в начале XXI века // Политическая лингвистика. Вып. 1. - Екатеринбург. - 2018. - № 5. - С. 86-93.

12 Шейгал, Е. И. Семиотика политического дискурса. - М.: Гнозис, 2014. - 326 с.

13 Шунейко А.А., Авдеенко И.А. Адаптация коммуникативного пространства под свои задачи как этап реализации сценариев информационно-коммуникативных событий // Ученые записки Комсомольского-на-Амуре государственного технического университета. - 2017. - Т. 2.- № 9.- С. 48-56.

14 Шунейко А.А., Авдеенко И.А. Стереотипы речевого поведения // Русская речь. - 2016. - № 2. - С. 58-59.

ПРОБЛЕМА КУЛЬТУРЫ РЕЧИ МОЛОДОГО УЧИТЕЛЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В ШКОЛАХ С ГОСУДАРСТВЕННЫМ ЯЗЫКОМ ОБУЧЕНИЯ

КУЛАХМЕТОВА М. С.

к.ф.н., профессор, Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар
АЙГУМУСОВА С. С.

магистр, кафедра «Иностранного языка», Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар

Еще в 2007 году в своем обращении к народу Казахстана «Новый Казахстан в новом мире» Н. А. Назарбаев предложил начать поэтапную реализацию культурного проекта «Триединство языков», согласно которому необходимо развивать три языка: казахский как государственный язык, русский как язык межнационального общения и английский как язык успешной интеграции в мировую экономику [1]. В связи с этим была разработана Концепция многоязычного образования [2]. Рассматривая многоязычное образование как эффективный инструмент для подготовки подрастающего поколения к жизни во взаимосвязанном и взаимозависимом мире, эта концепция фокусируется на углубленном изучении казахского государственного языка в гармоничном взаимодействии с преподаванием русского и английского языков [3].

Особую роль играют профессионально значимые личностные качества, педагогические способности, владение педагогическими приемами при обучении иностранному языку в школах с государственным языком обучения [4].

В педагогическом дискурсе речевое поведение учителя играет важную роль, а речь означает, что он использует для установления контакта с учениками, поддержания общения в выбранном тоне в соответствии с их социальными ролями и ролевыми позициями по отношению друг к другу, то есть в построении межличностного диалога, что происходит по определенным правилам. Эти правила объединяет такое понятие, как «речевой этикет».

Под речевым этикетом следует понимать правила речевого поведения, выработанные обществом, обязательные для членов общества, национально специфические, закрепленные в речевых формулах, но в то же время исторически изменяемые. Степень владения речевым ярлыком определяет степень профессиональной пригодности человека. Владение речевым этикетом способствует приобретению авторитета, вызывает доверие и уважение. Одним из важнейших условий полноценного общения является вежливое и доброжелательное отношение к собеседнику в различных ситуациях вербального общения. Другими словами, каждый учитель должен помнить о достоинстве каждого ученика, при этом необходимо передавать и обучать учеников коммуникативным ритуалам, существующим в нашем социокультурном пространстве, как указывают многие исследователи. Кроме того, современный образовательный процесс считается одним из наиболее оптимальных и интенсивных «способов вхождения человека в мир науки и культуры», в связи с чем каждый учитель, как мы его видим, должен иметь определенные стратегии и тактики ведения урока. Кроме того, учитель иностранного языка должен хорошо владеть двуязычным языком, то есть уметь общаться на двух языках в школах с государственным языком обучения.

Определяются различные подходы к обучению как центральное стратегическое направление для организации многоязычного образования. Б. А. Жетписбаева рассматривает их в комплексе с другими методологически значимыми подходами, разработанными в педагогике [5].

В связи с этим очень важным представляется соблюдение основных стратегий и тактик речевого поведения учителя. И так, Н. А. Антонова выделяет три основные стратегии речевого поведения учителя в классе: императивная, информативная и коммуникативно-регуляторная.

Важная стратегия, направленная на управление всей деятельностью ученика на уроке иностранного языка в школах с

государственным языком обучения, реализуется с использованием определенной тактики, наиболее важными из которых являются тактика концентрации, стимуляция физической и умственной активности, установление и поддержание речевого контакта и наблюдение за деятельностью учеников.

На первом этапе занятия оно реализуется с использованием тактики установления речевого контакта и улучшения умственной деятельности. Так, например, в начале урока учитель косвенно побуждает ученика к действию, используя в речи вопросы или мотивационные фразы, используя смягчающие элементы: «Кто хотел бы...?», «Пожалуйста».

На других этапах урока (объяснительный этап или обобщение повторения) задача учителя – стимулировать физическую и умственную активность учеников, дать им возможность работать, призывать к совместным действиям, обращаться ко всему классу с помощью мотивационных предложений в речи: «Давай».

Типичная форма выражения мотивов – мотивирующие высказывания глаголом в форме повелительного наклонения. Однако гораздо чаще учитель использует выражения общего действия, смягчающие степень неравенства, авторитарности учителя: «ОК! Давай сделаем это вместе! На старт, внимание, марш!»

Кроме того, учитель часто использует инструкции в виде вопросов для учеников и побуждает учеников сосредоточиться на изучаемом материале: «Ну, а что вы думаете о...?»

Убедительная стратегия часто реализуется через тактику регулирования: учителю важно корректировать ход урока, следить за работой учеников: «Хорошо, дети, посмотрите на доску, пожалуйста».

Еще одна стратегия речевого поведения учителя на уроке иностранного языка в школах с государственным языком обучения – информативная. Информативная стратегия действий учителя является наиболее важной на уроках объяснения. Информативная стратегия осуществляется с использованием тактики для инициирования общения, улучшения физической и интеллектуальной активности учеников начальных классов, поддержания этой активности, объяснения, разъяснения, устного контакта, оценки действий учащихся. При реализации этой стратегии учитель использует множество повторений, оценочных или вопросительных утверждений, которые фокусируют внимание учеников на объясняемом материале. В этом случае используются следующие речевые клише: «Ну, давай ...», «Есть вопросы?»

Стратегия регулирования коммуникации реализуется в основном с использованием тактики установления голосового контакта, тактики его поддержания и тактики прерывания голосового контакта. Уже на первом этапе любого урока тактика установления голосового контакта реализуется через речевое приветствие, обращение, сообщение по теме нового урока: «Доброе утро, дети!».

Тактика поддержания голосового контакта в рамках коммуникативно-регулятивной стратегии реализуется на протяжении всего урока, чаще всего посредством различных типов комментариев и оценок со стороны учителя, как положительных, так и отрицательных: «Молодец!»

Всегда есть много таких утверждений, реализующих линию поддержания голосового контакта в классе; учитель просто не может без них обойтись. Он обязательно должен давать оценку деятельности учеников. Эти предложения делают общение живым и эмоциональным, позволяют учащимся понять, правильно ли они выполняют задания и так далее.

В конце урока педагог снова использует коммуникативно-регуляторную стратегию, которая осуществляется с помощью тактики прерывания речевого контакта. Педагог логично завершает речевой контакт и подводит итоги урока, подводит итоги. Конструкция речевых действий в тактике прерывания речевого контакта может быть разной в зависимости от этапа обучения: «Итак, мальчики и девочки, наше время истекло».

Таким образом, речь учителя состоит из стереотипных высказываний. Чаще всего встречаются мотивационные высказывания. Формы мотивации во многом зависят от возраста учеников, от типов и этапов урока, от личности учителя, от психологического типа в классе, от типа педагогической культуры.

Обучение иностранному языку в школах с государственным языком обучения требует от учителя высоких профессиональных навыков, любви к детям, а также усилий и умения преподнести материал таким образом, чтобы ученики не только усвоили его, но и проявили интерес к предмету. Несомненно, этого можно достичь, приложив определенные усилия, и, как показывает практика, успех зависит не столько от опыта, сколько от энтузиазма, энергии и интереса учителя.

При обучении иностранным языкам в школах с государственным языком обучения могут возникнуть определенные проблемы,

но они должны служить не препятствием, а стимулом для профессионального роста учителя. Среди них: 1) проблема раннего воспитания, которая влияет на психологические и возрастные особенности конкретного ребенка; 2) задача эффективного внедрения игровой деятельности в учебный процесс для повышения мотивации детей; 3) трудность усвоения письменной речи в младшем школьном возрасте; 4) вопрос преподавания фонетического материала из-за нехватки времени на уроке. Изучение иностранного языка с психологической точки зрения - это «сложный процесс формирования в коре головного мозга новой речевой системы, которая начинает существовать одновременно и постоянно взаимодействует с уже развитой системой родного языка и испытывает ее разрушительное влияние» [6].

В последнее время статус иностранного языка в Казахстане существенно изменился. Вхождение в мировое сообщество обусловило экономическую и социально-культурную ситуацию в стране огромным спросом на знание иностранных языков и создало сильную мотивационную основу для учебы.

Сегодня формируется совершенно новая методика изучения иностранных языков в школах с государственным языком обучения, цель которой – формирование коммуникативной компетенции – научиться общаться, говорить, понимать и уважать другую культуру. Иностранный язык, будь то английский, немецкий или что-то еще, не должен восприниматься учащимися как учебная дисциплина, предмет, а должен занимать более высокое положение как неотъемлемая часть современной жизни, как средство общения [7]. И поэтому на плечи преподавателей в школах с государственным языком обучения ложится сложная и ответственная задача создания простого, но в то же время практически полноценного общения, взаимодействия, языковой связи между учениками.

Для решения этой проблемы нужна помощь опытных преподавателей, которые готовы работать не только с языком учеников, но и быть в курсе учебного процесса, так как мы должны научиться уважать другую культуру и не забывать о своей культуре и обычаях.

В настоящее время наблюдается стремительный рост потребности в повышении квалификации и переподготовке кадров. В связи с этим возникает необходимость в создании новых программ обучения для старших классов среднего образования, проведении методических

семинаров квалифицированных учителей, которые могут передать свой опыт и знания о методах обучения молодежи.

Но самое главное, конечно, методы изучения иностранного языка в школах с государственным языком обучения. Один из наиболее серьезных и всеобъемлющих методов изучения иностранного языка является лингвосоциокультурным и предполагает обращение к такому компоненту, как социальная и культурная среда. Мы думаем по-казахски или по-русски, и только потом переводим слова на иностранный язык, сравниваем их с правилами грамматики и произносим предложение. В начале обучения этот процесс слишком утомителен. Поэтому необходимо сразу научить его думать и говорить по-английски. Так дети в школах с государственным языком обучения учатся говорить на родном языке, они буквально усваивают язык. Но они не знают грамматических правил. Они поймут теорию намного позже. На этом принципе основаны многие современные методы изучения иностранного языка.

Очень важной частью лингвистического мышления является понимание языка не только в связи с конкретным государством, но и с определенной частью страны, региона и т. д. При таком подходе язык идет рука об руку с культурой части страны, региона, то есть с идеями, обычаями определенной группы людей, общества.

Язык – это «мощный социальный инструмент, который формирует поток людей в этнос, который формирует нацию посредством хранения и передачи культуры, традиций и общественного сознания в данном речевом комплексе. При таком подходе к языку межкультурное общение – это прежде всего «достаточное взаимопонимание между двумя собеседниками или людьми, обменивающимися информацией, принадлежащими к разным национальным культурам». Тогда их язык становится «знаком принадлежности говорящих к определенному сообществу».

Лингвистический социокультурный метод сочетает лингвистические структуры (грамматику, лексику и т.д.) с экстралингвистическими факторами. Итак, на пересечении мировоззрения в национальном масштабе и языка, то есть своего рода мышления (не будем забывать, что человек принадлежит той стране, на языке которой он мыслит) рождается богатый мир языков. Мы познаем мир через мышление в определенной культурной сфере и используем язык для выражения наших впечатлений, мнений, чувств, восприятий.

Целью изучения языка в школах с государственным языком обучения с помощью лингвосоциокультурного метода является содействие пониманию собеседника, формирование восприятия на интуитивном уровне. Поэтому на современном этапе развития системы языкового образования приоритетными должны быть:

- 1) подготовка квалифицированных педагогических кадров, способных и готовых к инновационной деятельности в образовательных учреждениях с государственным языком обучения;
- 2) формирование современной системы непрерывного изучения языка, ее преемственность;
- 3) повышение качества обучения иностранным языкам с учетом национальных, международных требований и языка обучения;
- 4) активизация инновационных процессов в изучении языков;
- 5) обеспечить возможность изучения большего количества иностранных языков;
- 6) укрепить материально-техническую базу учебных заведений;
- 7) совершенствование различных форм повышения квалификации учителей иностранных языков в школах с государственным языком обучения.

Помимо обозначенных нами проблем, конечно, есть ряд других, которые предполагают, что система обучения иностранным языкам требует серьезного пересмотра, который помогает разрушить старые стереотипы пассивного обучения, заставляет учеников думать, искать ответы на сложные жизненные вопросы вместе с учителем. Понимание плюсов и минусов школьной программы позволит скорректировать курс изучения английского языка и сделать это наиболее эффективно уже в университете.

На современном этапе комплексное изучение речевого поведения учителя в структуре педагогического процесса представляется весьма актуальным.

Культура речи учителя определяется уровнем его общей культуры. Постоянная работа учителя над собой, повышение уровня общей культуры также будут способствовать росту его педагогического мастерства.

Таким образом, мы видим, что одним из важнейших компонентов педагогического мастерства учителя является его речь. Это инструмент профессиональной деятельности учителя, с помощью которого можно решать различные педагогические задачи: сделать сложную тему на уроке интересной, а процесс обучения – привлекательным, создать на уроке в школах с государственным

языком обучения – искреннюю атмосферу общения, установить контакт, достичь взаимопонимания с учащимися; сформировать в них чувство эмоциональной защищенности, придать уверенность в себе.

Умение глубоко, осмысленно, образно, буквально правильно выражать собственные мысли, убеждать учеников в правильности своих взглядов, отстаивать личное мнение в дискуссии - неотъемлемые качества квалифицированного преподавателя. От этого навыка во многом зависит эффективность обучения учеников и общения с ними. И владение этими навыками необходимо каждому учителю.

Изучение иностранного языка для младших школьников требует от учителя особого мастерства, ведь на нем лежит большая ответственность. Важно не только знать иностранный язык, но и уметь его выучить, любить свое дело, быть тактичным и ответственным.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Назарбаев Н.А. Новый Казахстан в новом мире // Казахстанская правда. – 2007. – 1 марта. – № 33 (25278).
- 2 Концепция развития иноязычного образования Республики Казахстан. – Алматы, 2006.
- 3 Сысоев П.В. Языковое поликультурное образование: что это такое? // Иностранные языки в школе. – №4.-2-14с.
- 4 Коджаспирова Г.М. Педагогика в схемах, таблицах и опорных конспектах. – М.: 2007. - 169 с.
- 5 Жетписбаева Б.А. Полиязычное образование: теория и методология: моногр. – Алматы: Білім, – 328 с
- 6 Пирожкова А. О. Обучение английскому языку младших школьников с учетом их психологических особенностей [Текст] / А. О. Пирожкова // Проблемы современного педагогического образования. – 2014. – № 44-1. – С. 199–207.
- 7 Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М.: Высшая школа, – С. 144–145.

ОВЛАДЕНИЕ РАЗЛИЧНЫМИ ВИДАМИ ЧТЕНИЯ НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ В КАЗАХСКОЙ АУДИТОРИИ

НУРМАГАМБЕТОВА Н. С.

преподаватель, Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар

Цель и задачи обучения любому чтению определяются общей целью и задачами обучения русскому языку. Это следующие цели и задачи: 1. Коммуникативно-практические; 2. Воспитательно-образовательные; 3. Профессионально-методические.

Чтение является важным видом речевой деятельности и овладение им как полноценным средством коммуникации на русском языке. Владение чтением предполагает полное, глубокое и беспереводное понимание оригинального текста на русском языке во всех литературных стилях и жанрах.

В практике обучения русскому языку как иностранному различают несколько видов чтения. Они дифференцируются по следующим основным критериям:

- 1) по участию голоса, то есть чтения вслух и чтения про себя;
- 2) по участию родного языка, то есть чтение с непосредственным пониманием (беспереводное чтение) и переводное;
- 3) по степени проникновения в содержание читаемого, то есть чтение с общим охватом содержания и чтение с глубоким проникновением в читаемое;
- 4) по приоритетности психологической структуры чтения (синтезу-анализу), то есть синтетическое чтение (домашнее) и аналитическое чтение [1, с. 15].

Данные критерии можно было бы разнообразить, однако достаточно для начального обучения студентов уже отмеченных. Накопление и развитие индивидуального читательского опыта достигается на практических занятиях языка и достигается в результате частного и увлеченного чтения профессионально-ориентированной литературы различных стилей и жанров. Практическая работа со студентами требует изучения некоторых видов чтения.

Так, чтение вслух в психолингвистической и методической литературе рассматривается как средство обучения технике чтения про себя. Оно включает выразительное чтение и рассматривается как одна из профессиональных целей обучения русскому языку. В нем можно выделить техническую сторону, т.е. технику чтения

вслух и про себя, и собственно содержательную сторону чтения - извлечение из письменного текста различной информации (2, с. 20).

Техника чтения базируется на связи зрительно-графических образов языковых элементов с их речемоторными и звуковыми образами с одной стороны, и с их значениями – с другой. Как отмечают психолингвисты, работа речевого аппарата является обязательным компонентом не только чтения вслух, но и чтения про себя. Это позволяет рассматривать чтение вслух как важнейшее средство обучения чтению про себя. Однако немаловажно знать те трудности, которые преодолевают студенты при овладении навыками чтения текстов на русском языке. К таким трудностям, связанным с интерферирующим влиянием родного языка, можно отнести :

- 1) чтение букв и буквосочетаний, обозначающих мягкие и твердые гласные звуки;
- 2) чтение согласных с нарушением сингармонизма и без его нарушения;
- 3) чтение согласных без палатализации перед гласными переднего ряда;
- 4) твердый приступ гласных в начале слова и слога;
- 5) оглушение звонких согласных перед звонкими согласными;
- 6) ударение в производных и сложных словах;
- 7) отсутствие навыков интерферирования разных типов предложений.

Навыки чтения вслух, как и любые другие, формируются и совершенствуются в упражнениях. Так, например на уровне А и В необходимо определять те слова и предложения которые несут на себе логическое ударение, тренировать студентов в выделении при чтении коммуникативно (тему-рему) и логически важных членов предложения. Необходимо научить также правильному интонированию наиболее распространенных типов повествовательного, вопросительного, побудительного, простых и сложных(сложносочиненные и сложноподчиненные) предложений. При этом важно обращать внимание студентов на отличие в ритмическом членении предложения и характер пауз при чтении как на родном и русском языках. Например, на отсутствие пауз между существительными и относящимся к ним словами, входящими в одну ритмическую группу; между личными местоимениями и глаголом, между предлогом и существительным и др.

Чтение вслух как средство обучения технике чтения на любом уровне владения языком должно проводиться сначала на хорошо понятном материале в аудитории. Образцы выразительного чтения на аудиозаписи прослушиваются до чтения текста.

В методической литературе и в практике обучения русскому языку различают по роли родного языка в процессе понимания два вида чтения: чтение с непосредственным пониманием (без участия родного языка) и переводное чтение. Тот и другой вид чтения имеет место в практике преподавания русского языка [3, с. 55]. Главным фактором владения беспереводным чтением является активное владение языковым материалом. Психолингвистические основы такого владения образуют речевые динамические связи на всех уровнях языка. При чтении эти речевые связи проявляются в свободном и быстром опознании графических образов языковых явлений и соотнесения их значений, что обеспечивает интуитивно-целостное понимание смысла текста, без обращения к родному языку.

В начале обучения чтение развивается на основе устной речи и тем самым создаются благоприятные условия для развития умения непосредственного понимания русских текстов, отвечающих определенным методическим требованиям, основным из которых является требование доступности.

При таком решении проблемы студенты сначала читают беспереводно. На этом этапе чтение опирается на русскоязычную внутреннюю речь, последняя в свою очередь совершенствуется в результате систематического чтения, становясь основой беспереводного владения языком вообще. Сам процесс чтения вызывает заметный интерес у студентов, поскольку содержание читаемого понимается без дополнительных усилий, непосредственно и легко. Такое чтение аналогично чтению на родном языке.

Второй поход к решению данного вопроса состоит в том, что уже в самом начале, на уровне А, студенты читают достаточно сложные по языку и содержанию тексты, включающие значительное количество незнакомого лингвистического материала, в частности лексики [4, с. 45]. Студенты вынуждены работать со словарем знакомясь со значительным количеством незнакомых слов, заниматься дешифровкой сложных по своим синтаксическим конструкциям предложений. Подобное чтение сопряжено с определенными трудностями, осложняющими понимание и стимулирующими обращаться к родному языку и к словарю и снижающими интерес к содержанию читаемого. По нашему

мнению, оба подхода в их крайнем выражении нельзя признать методически целесообразными и необходимыми. Так в первом случае текст не содержит для студентов новой информации поэтому может показаться скучным и слишком легким, во втором – извлечение новой информации через анализ и перевод приучает в самом начале к дискурсивному владению и поэтому опосредованному. А это значит несовершенному чтению на русском языке. Разумное решение вопроса состоит в тщательном подборе текстов для начального обучения чтению, построенных в основном на знакомом материале, включающем небольшое количество новой лексики, и достаточно интересных по содержанию. Практика работы обучения русскому языку студентов в казахской аудитории предъявляет единые методические требования, которые могут быть сформулированы следующим образом:

1 Тексты должны способствовать патриотическому, нравственному воспитанию.

2 Тексты должны иметь образовательную и познавательную ценность, обогащая студентов знаниями в области политического строя и социальной структуры общества истории, культуры, обычаев народа, язык которого изучается.

3 Тексты должны демонстрировать образцы использования современного русского языка во всех стилях и жанрах художественной, (поэзия, проза, драматургия), публицистической и научной литературы

При выборе текстов для чтения желательно придерживаться следующих методических принципов:

1) принцип концентрической повторяемости лексики с учетом уровня владения русским языком студентами данного курса;

2) принцип приемственности в жанре и стиле читаемых текстов. Эти принципы обеспечивают закрепление ранее пройденного на более сложном материале способствуют тем самым совершенствованию, развитию навыков и умений чтения, углубляют знания современного русского языка. Для аналитического чтения должны быть использованы как произведения малых форм (короткий рассказ, басня, сказка, стихотворение, эссе) целиком, так и завершенные в смысловом и композиционном отношении отрывки из произведений, знакомых студентам, прочитанные ими в рамках домашнего или дополнительного чтения. Тексты для анализа должны быть характерными для определенного функционального стиля, жанра, литературного направления, автора, чтобы проанализировав

один текст под руководством преподавателя в аудитории студент мог далее самостоятельно работать над аналогичными текстами. Следует подчеркнуть, что домашнее чтение как самостоятельный вид занятия занимает видное место в системе занятий по русскому языку еще на уровне А. Оно является одной из целей обучения этому виду речевой деятельности и одним из средств обучения русскому языку в казахской аудитории.

Будучи самостоятельным видом занятий, чтение является одновременно одним из элементов комплексного обучения языку и органически входит в него. Это должно находить свое отражение в характере изучаемого языкового грамматического и лексического материала. Поскольку задача домашнего чтения на данном этапе изучения русского языка является наряду с обучением чтению также развитием навыков устной речи (в том числе и произносительных) все виды работы нами обычно подчинены этой задаче: а именно чтение отрывков вслух, постановка различных вариантов вопросов к тексту и ответы на них, инсценировки отдельных отрывков, монологическое высказывание от имени действующего лица, пересказ небольших тематических отрывков в соответствии с заданиями.

ЛИТЕРАТУРА

1 Вафеев Р.А. Обучение аналитическому чтению и монологической речи на материалах произведений В.И. Ленина: учеб. пособие для аспирантов /Р. А. Вафеев, А.И Ковалев. - Кабул:-1988-144стр/.

2 Клычникова З.И. Психологические особенности обучения чтению на иностранном языке. М.Просвещение.1983.

3 Вафеев Р.А. Обучение навыкам актуального членения предложения в составе текста /Р.А.Вафеев //Русский язык и литература в киргизской школе.-1983.-№3.-С.55.

4 Леонтьев А.А. Речевая деятельность. - В кн.: Основы теории речевой деятельности М.1971.

ОСОБЕННОСТИ АРГУМЕНТАЦИИ И МАНИПУЛЯЦИИ В РЕКЛАМЕ УПАКОВОЧНЫХ ТЕКСТОВ

ПОПОВИЧ О. А.

к.ф.н., ассоц.профессор (доцент), Торайғыров университет, г. Павлодар
САГЫНДЫКОВА Г. М.
магистрант, Торайғыров университет, г. Павлодар

В современном обществе различные виды рекламных сообщений являются неотъемлемым элементом социальной коммуникации. Каждый день человечество имеет дело с большим потоком информации, к которому относится и реклама. Но человек воспринимает не все рекламные сообщения, он выборочно воспринимает и способен замечать только ту рекламу, которая привлекает его внимание, предложение, которой отличаются от другой, и которая предлагает удовлетворение его потребностей.

Из существующих определений рекламы можно выделить конститутивные элементы рекламного текста: информация направленная на аудиторию и доведенная до адресата через каналы СМИ, СМК. Следовательно, в рекламе сообщение и деятельность неразрывно связаны, они не могут, фактически, существовать друг без друга. Реклама рассматривается как системное единство таких компонентов, как рекламное сообщение, социальная практика, рынок товаров и услуг, продукт деятельности, предназначенный для продажи, обмена, рекламоделец, рекламопроизводитель.

Реклама является одной из форм маркетинговых коммуникаций, которая оплачена рекламодателем и имеет свою целевую аудиторию. Для достижения успеха и эффекта новизны на потребительском рынке рекламные компании создают новые способы воздействия на потребителей рекламной продукции, находят новых рекламных героев, совершенствуют рекламные образы, слоганы.

В рекламных коммуникациях, построенных в первую очередь как раз на процессе убеждения в необходимости целевого действия, аргументация играет ключевую роль, так как от состоятельности приведенных аргументов для потребителя зависит принятие сообщения бренда аудиторией.

Аргументация представляет собой коммуникативную деятельность субъекта, цель которой – убедить адресата через обоснование правильности своей позиции. В книге «Теория аргументации» Ивин А. А. даёт следующее определение

аргументации: «Аргументация – это приведение доводов с целью изменения позиции или убеждений другой стороны (аудитории)».

Как и любая другая, рекламная аргументация должна иметь основную цель – четкие представления о том, чего именно мы хотим достигнуть и в чем убедить, какой именно тезис должен сформироваться у потенциального потребителя при контакте с рекламой.

Важным в рекламной коммуникации является коммуникативное воздействие на потребителя, адресата. В этой связи эффективность коммуникативного воздействия будет определяться грамотным выбором рекламных средств – они должны создавать иллюзию правильного выбора предлагаемой услуги или товара.

Окупись в мармеладное настроение (реклама конфет фирмы «Рахат»).

«Рахат» – фабрика, которая создает настроение.

«Нобелевские окна» (реклама пластиковых окон).

Фруктам тесно в новом «Даниссимо». В 2 раза больше фруктов! (ДАНИССИМО, творожок, слоган российской кампании, 2008 г.).

Ешь то, что нравится (РОЛЛТОН, еда быстрого приготовления).

Вкус, рождённый мечтой (СЛАВЯНКА, кондитерская фабрика.Имиджевый слоган).

уГОСТИ себя настоящим (СЕРГИЕВО-ПОСАДСКИЙ МЯСОКОМБИНАТ.Слоган предприятия, которое использовало местное свежее сырьё и строго придерживалось ГОСТа).

Машина любовь в каждой ложечке (GERBER, детское питание. Рекламный девиз в России).

Курица довольна! (ПЕТЕЛИНКА, куриные полуфабрикаты. Имиджевый слоган).

Нам не стыдно смотреть коровам в глаза. Ведь в йогуртах «Валио» нет консервантов (VALIO, йогурт компании Valio).

Главный по огурцам (ДЯДЯ ВАНЯ, продуктовая компания, 2009 Огурцы в разных видах – продукт-флагман компании).

Вкусная честная еда (КАМПОМОС, мясоперерабатывающий комбинат в Москве.Имиджевый слоган, 2009).

Сегодня реклама, по мнению О. Н. Ткаченко, С. С. Марочкиной, является вполне повседневным и обычным способом распространения информации о товаре. Потребитель избалован различными красочными видами рекламы, которые уже не воздействуют на него. В связи с этим производитель обязан использовать новые методы

влияния на потенциального покупателя через рекламу. Наиболее популярными и эффективными являются методы и средства манипулирования.

Рассмотрим, как именно могут внедряться манипуляции в рекламную продукцию. Чаще всего используются следующие приемы:

1 Выделение курсивом, шрифтом, подчеркиванием определенных слов, которые, складываясь в местоимения, слоги, фразы, обладают конкретным, но уже другим смыслом. Выделенные буквы, слоги в целом «откладываются» в голову читающего без участия его воли.

2 Открытые вопросы, которые обращают на себя внимание вследствие своей незавершенности. «Скрепляясь» с конкретной информацией, использование вопросов будет актуализировать ее. Вопросы имеют прямое отношение к смыслу существования человека. Использование их усиливает манипулятивное воздействие на людей, так как они апеллируют к коллективному бессознательному. Такая реклама очень легко запоминается, так как активизирует комплекс дополнительных вопросов, связанных с обыденными ценностями.

3 Ссылка на влиятельных людей, которыми могут быть эстрадные певцы, простой обыватель, референтная группа.

4 Размывание понятий. Для этого используются многозначные слова. Они могут восприниматься по-разному в различных культурах, что даёт возможность «играть» словами.

5 Замена имени и предмета – нужный манипулятивный метод. Он заключается в сокрытии настоящего имени или его замене другим, часто противоположным. Например: в коммерческой рекламе перечисляется большое количество различных компонентов крема, из чего потребитель, мало что понимающий в этом, делает вывод – крем надо купить.

6 Использование чисел. Поскольку человек верит в числовую информацию, она распространяется и на текст. Чаще используются «средние показатели». С одной стороны, это цифры, но относительно отражающие действительность. Цифры «волшебным образом» действуют на сознание, невольно привлекают внимание потребителей. «Скоро», «срочно» также создают условия для манипулирования. Они зачастую встречаются в рекламной продукции с цифрами – «Распродажа. Цены снижены на 50 %».

7 Использование образов детей и животных создаёт приятное впечатление, тем самым формирует положительное отношение к товару. У женщин образы детей ассоциируются с материнским инстинктом и оставляет эмоциональный след, в результате чего информация хорошо запоминается, у мужчин – ассоциируются с образом слабого, вызывает потребность покровительствовать [3].

Можно с уверенностью сказать, что манипуляция присутствует во всех сферах общественной жизни.

Как известно, любой потребитель товаров при совершении покупки обращает внимание на упаковку продукции, которую имеет практически любой товар, реализуемый на рынке. Упаковка представляет собой тару, мешок, коробку, пакет, ящик, обертка и другое. То есть, упаковка – это своего рода вместилище, оболочка товара.

Наиболее активно используют упаковку как источник информации о продукте производители майонезов, кетчупов, приправ. За данными продуктами довольно прочно закрепилась репутация вредных, содержащих большее количество химических добавок, не соответствующих правильному питанию. Рекламодатели всячески стараются преодолеть сложившиеся стереотипы, для этого используются надписи, типа «без ГМО», «без консервантов», «без искусственных красителей», «100 % натуральный» и т.п. Часто встречается надпись «натуральный состав», выполненная очень крупными буквами.

Кроме того, на майонезах и кетчупах также можно встретить следующие надписи:

– отсутствие искусственных компонентов и ГМО в составе майонеза подтверждено Системой добровольной сертификации пищевых продуктов, изготовленных без применения искусственных компонентов и ГМО;

– запатентованный метод контроля качества продуктов;

– при производстве используются яйца кур-несушек, условия содержания которых приближены к естественным условиям несения яиц;

– БИОконтроль, органик контроль и так далее.

Производители утверждают, что, если у майонеза натуральный состав, значит у майонеза отличный вкус. Например, на упаковке майонеза «Ряба» присутствует такая надпись: «Любимый вкус и качество натурального майонеза сохраняются благодаря уникальной рецептуре и инновационным технологиям изготовления».

Кроме того, на упаковке майонеза «Ряба» мы можем увидеть маркировку о прохождении продуктом добровольной сертификации, подтверждающий отсутствие ГМО и других искусственных компонентов.

На упаковке майонеза «Слобода» мы читаем следующее: «Из отборных натуральных ингредиентов, соединенных в правильной пропорции, получается особенно вкусная и полезная еда». «Calve» представляет «очень вкусный томатный кетчуп», «с отборными натуральными ингредиентами».

Надписи о натуральности и пользе широко представлены на упаковках молочной продукции – молоке, йогурте, кефире и пр. Например, на упаковках кефира производители стараются указать, что:

- у них свои фермы;
- собственные молочные комплексы;
- продукт не содержит сухого молока;
- продукт без консервантов;
- продукт содержит полезные бактерии, которые укрепляют

иммунитет;

– качество и безопасность продукции обеспечены сертифицированной системой.

Широкое распространение молочной продукции с использованием растительных масел, которые удешевляют производство, толкает производителей, не использующих такие методы, к использованию формулировок «настоящая сметана», «настоящее масло», «настоящее молоко». «Алексеевское» сливочное масло «настоящее» и полезно для детей и взрослых. «Настоящие маслины», выращенные в экологически благоприятных районах Греции и т.д. Так производители сообщают о натуральном происхождении своей продукции.

Аналогичную информацию несет в себе и прилагательное «живой». Например, «живые» сливки, «живой» йогурт, хлеб на живой закваске и так далее. Данное определение используется для выделения на фоне конкурентов, использующих в производстве молочной продукции консерванты, позволяющие хранить продукт неестественно долго.

Как мы можем заметить, производители могут всевозможными способами привлекать потребителей к своему продукту с помощью упаковки.

В результате рассмотренного материала, можно сказать, что сегодня на рекламном рынке динамично используются различные

методы манипулирования. Они являются эффективным средством из-за того, что используют стереотипы, хранящиеся в сознании людей. Но реклама не всегда несёт в себе правдивую и честную информацию. Поэтому моральной оценке подлежит сам факт воздействия на аудиторию. Но, невзирая на это, данные методы в рекламе существовали и будут существовать всегда вне зависимости от мнения людей от них, как и любые другие инструменты, уже на деле доказавшие свою эффективность. Сегодняшний этап рекламной деятельности должен приобретать ориентацию на социум и стремиться не только удовлетворить разнообразные потребности людей, но и не навредить обществу. Реклама должна заключать интересы всех участвующих в ней сторон. В связи с этим существует вопрос как их использовать. Каждая компания решает его для себя сама, однако на мой взгляд это та самая ситуация, когда выгода должна согласовываться с моральными устоями общества.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Апресян Ю.Д. Избранные труды. Том II. Интегральное описание языка и системная лексикография [Текст] / Ю.Д. Апресян. - М.: Школа «Языки русской культуры», 1995. - 767 с.
- 2 Ткаченко, О. Н. Специфика визуального исполнения рекламного сообщения [Текст] / О. Н. Ткаченко, С. С. Марочкина // Омский научный вестник. - 2013. - № 1. - С. 212-214.
- 3 Гаврилова, Е. Н. Психология восприятия рекламы [Текст] / Е. Н. Гаврилова. - М.: ИндексМедиа, 2009. - 205 с.
4. Дмитриева, Л. М. Разработка творческой концепции рекламного продукта [Текст] / Л. М. Дмитриева. - Боровичи, 2013. - 174 с.
- 5 Галактионова, Г. В. Сравнительный анализ вербального и невербального компонентов рекламы в гляцевых журналах (на материале английского и русского языков) [Текст] / Г. В. Галактионова, Н. В. Дороднева, Н. А. Овсянникова // Фундаментальные исследования. - 2015. - № 2. - С. 2742-2745.
- 6 Утробина Т. Г. Психолингвистическое моделирование смысла визуализации вербальных концептов в рекламе [Текст] / Т. Г. Утробина // Язы и культура. - 2012. - № 1-1. - С. 194-198.
- 7 Костюнина М. В. Сравнительный анализ риторической аргументации в предвыборном дискурсе Б. Обамы и Дж. Маккейна // Политическая лингвистика. Екатеринбург: Уральский

государственный педагогический университет. – 2011. – № 2. – С. 125–132.

8 Москвин В. П. Эвфемизмы в лексической системе современного русского языка [Текст] / В. П. Москвин. - 2-е изд. - М.: Ленард, 2007. - 236 с.

9 Стернин И.А. Основы речевого воздействия. Учебное издание [Текст] / И.А. Стернин. - Воронеж: «Истоки», 2012. - 178

10 Сусов И.П. Лингвистическая прагматика [Текст] / И.П. Сусов. - Винница, Нова Книга, 2009. - 272 с.

11 Шиллер Г. Манипуляторы сознанием (Пер. с англ.; Науч. ред. Я. Н. Засурский) [Текст] / Г. Шиллер. - М.: Мысль, 1980. - 287 с.

12 Битянова М.Р. Социальная психология: наука, практика и образ мыслей: учебное пособие [Текст] / М.Р. Битянова. - Москва: Эксмо-Пресс, 2001. - 576 с.

13 Богданов В.В. Лингвистическая прагматика и её прикладные аспекты: [Текст] / В.В. Богданов // СПб: Прикладное языкознание. - 1996. - С. 268-275.

14 Менджерицкая Е.О. Термин «дискурс» в современной зарубежной лингвистике [Текст] / Е.О. Менджерицкая // Лингвокогнитивные проблемы межкультурной коммуникации: Сб. ст. - М., 1997. - С. 130-133.

15 Ивин А.А. «Теория аргументации» Учебник. М.: Владос, 1997. 352 с.

ФУТУРАЛДЫЛЫҚ КАТЕГОРИЯСЫ ЛИНГВОСИНЕРГЕТИКАЛЫҚ АСПЕКТІНДЕ

РЫСАЛДЫ Қ. Т.

ф.ғ.д., профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ.

СЕРИКОВА А. С.

докторант, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ.

Адамның мінез-құлқы бар білім құрылымдарымен және ол өзі сол әлемді қалай бейнелеп жеткізетіндігімен анықталады. Сонымен қатар, қазіргі заманғы адам әлемді тілден тыс бейнелемейді. Таным мен когнития тілден толық босатылмайды. Тағы бір маңызды мәселе – когнитивтік ғылым когнитиямен айналысады, ал когнитивтік лингвистика – тілмен тікелей байланыста оның

когнитиясымен айналысады деп айтқан кезде, тіл мидың, адам ақылының ең маңызды құрамдас бөлігі екенін есте сақтауымыз керек [1, 448 б.]. Әр адам өзінше танып, өзінше қабылдайды және ол сол адамның белгілі тәжірибесіне, қабілетіне біліміне, ерекшелігіне байланысты», деген еді. Әркім іс-әрекеттерге, мінез-құлыққа, құбылыстарға өзінің ойлау өресі жеткенше, өз түсінігі шеңберінде баға береді. Бұл күні қазақ тіл білімінің танымдық бағытын зерделеу, оның себеп-салдарын айғақтау, ғылыми-теориялық ұстанымдары мен ұғымдық бірліктерін жүйелеу әрі когнитивтік парадигма негіздерін анықтау өзекті тілдік мәселелер ретінде күн тәртібіне еніп келеді. Қазақ лингвистикасының тарихын тілтаным теориясының қалыптасуымен байланыстыру, соның негізінде жекеленген тұлғалардың тілтанымдық тұжырымдарымен танысу, сол арқылы қазақ халқының төл қазынасын құрайтын құндылықтарына зер салу, оларды зерттеу нысанына қарай арнайы бағыттарға топтап қарастыру-барлығы дерлік қазақ тіл біліміндегі когнитивтік ұстанымдардың бастамасын зерделеуге, олардың негізін әлемдік қордың бір бөлшегі есебінде бағалауға көмектеседі, яғни қазақ тіл білімінің тарихи негізінен бастау алатын тілтаным теориясы уақыт сұранысынан туындай келіп, қазіргі жалпы лингвистиканың өзекті мәселесіне айналғаны көпшілікке мәлім [2, 120 б.]. Тіл – барлық когнитивтік қызмет орталығы Онда барлық когнитивтік процестер мен қабілеттер өз мәнін табады. Сонымен қатар тіл – бұл осы процестер мен қабілеттердің жүзеге асырылуын қамтамасыз ететін ерекше жүйе. Бұл когнитивтік және тілдік құрылымдардың өзара байланысы тіл және қабылдау, тіл және бейнелі ойлау, тіл және сана, тіл және жад туралы жеке сұрақтар түрінде зерттеуші қандай когнитивтік құраммен жұмыс істейді және ол қандай когнитивтік құрамдас рөлді үйренгісі немесе толығырақ сипаттағысы келетіндігі нақтыланады. Басты мәселе адамның санасында оның әлемді түсінуі мен біліп тануы [3, 67 б.]. Соның ішінде қарастырылатын нәрсе ол фреймдік құрылымдар

Футуралдылық категориясын беріліп отырған фреймдік құрылымдар арқылы лингвосинергетикалық аспектіде талдауға болады :1) тілек; 2) келісім; 3) қимылды жүзеге асыруға ықтималдылық; 4) субъектінің қимылды жасауға мәжбүрлігі; 5) қимылды жасаудың/ жағдаят туындауының заңдылығы; 6) модальды бағадан айырылған бейтарап проспективтілік.

Фреймдік құрылымдар белгілі бір түрде тілдік мазмұндық категориялау деңгейінің құрамдастарымен арақатынас орнатады,

олардың арасында біз жүргізіп отырған зерттеу үшін семантикалық функциялар мен базалық модельдер релевантты болып табылады. Осылайша, фреймдік құрылымдар қоршаған дүниенің тұжырымдау және қайта таныстыру функциясын ғана емес, нақты өмірдік жағдаяттарда адамның қызмет ету стратегиясын дайындауға қатысты, сонымен бірге оның тілдік жүріс-тұрысына да қатысты бағдарламалаушы функцияны орындайды деген қорытынды жасауға болады. Футуралдық бір жағынан футурумның ұғымдық категориясымен, екінші жағынан футуралдық семантикалық функциялар жинағымен ара қатынаста болатын функционалдық-семантикалық категория [4, 121 б.]. Футуралдық категориясы тілдік семантика тұрғысынан-төрт категорияның категорияаралық әрекеттестігінің нәтижесі: футуралдық, модальдық, аспектуалдық. Келер шақтың коммуникациялық табиғаты болашақты білдіру саласында іске асырылатын индивидтің коммуникациялық-прагматикалық стратегиясының жинағы түрінде ашылады: сөйлеу адресантының проспективтік қимыл жасауға тілегінің сыртқы мән-жайларға тәуелділігі/ тәуелсіздігі – сөйлеу адресантының проспективтік қимылды іске асыру кезінде адресат реакциясына бағдарлануы (немесе оның болмауы) – оқиғалардың себеп-салдарлық тізбегіне проспективтік қимылды қосу – проспективтік қимылға қатысты сөйлеу адресантының «сыртқы» позициясы: адресант – алда болатын қимылды бағалайтын тысқары бақылаушы.

Осылайша, футуралдылық категориясы семантикалық деңгейде, сондай-ақ нақты актілерде коммуникацияды іске асыру кезінде басым түрде модальды [5, 127 б.]. Басқа жағынан, фрейм күрделі және қарапайым ұғым ретінде сәйкес келеді. Бұл жағдайда фрейм күрделі концепт ретінде әрекет етеді. Дәл осындай мағынада Н. Н. Болдырев фреймді – «көлемді, көпкомпонентті концепт, ақпарат «аумағы» болатын, стереотиптік жағдай туралы білім» деп түсіндіреді. Бұл зерттеушіде фрейм мен концептің қарама-қарсы қойылуы концепте көрсетілген объектілердің ерекшеліктері негізінде құрылады: концепт қандай да бір объектіні, бейнені көрсетеді, сондықтан ол бүкіл жағдайды көрсететін фреймге қатысты «қарапайым» болып табылады. Когнитивтік лингвистикада фрейм ұғымын түсіну үшін екі тәсіл бар деп айтуға болады: фрейм білім құрылымы және фрейм білім беру құрылымы ретінде [6, 54 б.]. Бір жағынан, футуралдылық фреймдері адамның когнитивтік жүйесінің бөлігі ретінде қарастырылады. Бұл жағдайда фрейм нақты когнитивтік құрылым ретінде анықталады, «оның қандай да бір әлем

білімінің құрылымдалған фрагменті, қандай да бір мәннің айналасында қалыптасқан оның болмыс саласы туралы жалпылама жиынтық түсінік ретінде». Екінші жағынан, фрейм когнитивтік құрылымды ұсыну құралы, «белгілі бір, жиі қайталанатын жағдай туралы білім мен пікірді беретін когнитивтік модель» болып табылады.

Қазіргі лингвистикада қатысымдық акт орталығында лингвистер мұқият назар аударатын нәрсе ол мәтін. Мәтін когнитивтік құбылыстарға тікелей байланысы бар феномен ретінде қарастырылады. Жеке көріністер негізінде өзінің концептуалдық жүйесін әзірлеу және игеру кезеңінде халықтың дамуы нәтижесінде құрылған ерекше фреймдер жатыр [7, 456 б.]. Мәтін жоғары деңгейдегі құрылым болып табылады, онда әлем туралы білім беріледі және түсіндіріледі.

Кез келген мәтіннің міндеті оқырманға әсер ету болып табылады, бірақ ол, мәтін авторы өзінің ойына барабар тілдік құралдарды таңдаған, ал оқырман мәтінді автордың ойына сәйкес түсінген жағдайда ғана мүмкін болады. Мәтінде көрсетілген жаңа білім бұрын және оған таныс фрейм түрінде қабылдайтын белгілі бір жауапты санада тудыруы тиіс. Фрейм – сөздің ең көп қолданылатын контекстерінің көрінісі ретінде қарастыруға болатын сөздің когнитивтік картасы; сөз семантикасының өзгерісі болатын барлық бағыттардың констатациясы ретінде; білімнің толық лексикографиялық көрінісіне ұсыныс ретінде қарастыруға болады [8, 140 б.]. Футуральды семантиканың когнитивтік репрезентациясының деңгейін зерттеу нәтижесінде, біз қоршаған ортадағы қызметтің стереотипті жағдайының динамикалық моделін білдіретін футуральды жағдайлар фреймдерінің жиынтығын бөліп көрсеттік. Олардың оқиғалардың перспективалық дамуына және оларға белгілі бір тұлғалар шеңберінің қатысуына қатысты пікір білдіру мақсаты бар.

Фреймдердің әрқайсысы негізінде жатқан концептінің қандай да бір қырын ашады, ал оларды салыстыру болашақты білдірудің жалпы идеясының айналасында салынып жатқан тілдік өзара іс-қимылдың нақты жағдайларының жиынтығы туралы, сондай-ақ олардың параметрлері туралы түсінік береді [9, 50 б.]. Сондай-ақ, біз бөлген фреймдердің саны соңғы болып табылмайды, бұл болашақ категориясының көп қырлылығымен және оның барлық аспектілерін және олардың мәтіндегі репрезентация механизмдерін анықтаудың күрделілігімен байланысты.

Бұл фреймдердің көпшілігі модальды боялған, өйткені олар таным субъектісінің, оның жай констатациясы ғана емес, алдағы жағдайға көзқарасын білдірудің нәтижесі ретінде көрінеді. Фрейм компоненттерінің құрылымында фондық (тұрақты) және айнымалы компоненттерді ажыратуға болады. Фондық компоненттерге сөйлеушінің позициясынан футуральды бағдарлау жатады. Ауыспалы компоненттерге сөйлеушінің сипатталған оқиғаларға қатынасын көрсететін және сөйлеудің қатысымдық фокусын құрайтын модельдің модальды құрамдас бөлігі жатады

Футуралдық категория үшін футуралдық және модальдылық категорияларының әрекеттестігі біршама тұрақты және маңызды болып табылады, бұл келер шақтың когнитивтік табиғатымен шартталған [10, 108 б.].

Біздің көзқарасымызша, фреймнің екі түсінігін – білім құрылымы мен білім беру құрылымы ретінде ажырату кезінде, фреймді білім құрылымы ретінде зерттегенде біз тілге – феноменге жүгінеміз, ал фреймді білім беру құрылымы ретінде зерттеу кезінде назар объектісі болып тіл – құрылмасы табылады. Фреймнің білім құрылымы ретінде анықтауына сүйене отырып, біз тәжірибе арқылы қазіргі орыс тілінде не болмаса басқа тілде сөйлейті сөйлейтін адамның санасын зерттеуге тырысамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы, 1992. – 448 б.
- 2 Lakoff, George. Moral Politics: How Liberals and Conservatives Think, 2nd edn. Chicago: University of Chicago Press, 2010, p. 120 [ағылшын тілінде].
- 3 Жаманбаева Қ. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – А., 2013, 67 б.
- 4 Маслова. В.А. Когнитивная лингвистика. – Минск., 2004, -с. 121.
- 5 Ақбердиева.Б. Когнитивтік лингвистика (тілдік жүйедегі мифтік - танымдық құрылымдар) Алматы: Арыс, 2009. -127б.
- 6 Рысалды Қ. Сын дәрежесі категориясы: функционалды-коммуникативтік табиғаты (қазақ және неміс тілдері негізінде): филол. ғыл. докт. автореф. – Алматы, 2007. – 54 б.
- 7 Evans, Vyvyan. 'How we conceptualise time', Essays in Arts and Sciences, 2004, p-456 [ағылшын тілінде].
- 8 Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. – Ленинград, 2015. – 140 б.

9 Жанпейісов Е. Қызметтік грамматиканың бастау ұғымдары // ҚР БЖҒМ мен ҰҒА Хабарлары. Филология сериясы. – Алматы, 2003, 50 б.

10 Ахметжанова З.К. Функциональные-семантические поля русского и казахского языков. – Алматы: Наука, 2013, 108 б.

LANGUAGE POLICY, LANGUAGE PLANNING AND THE PROBLEM OF CHOICE OF LANGUAGE OF EDUCATION IN THE DEVELOPMENT OF MULTILINGUALISM IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SAGYNDYK E.
student, 10th «B» grade
ISKAKOVA D. S.
supervisor

One of the key aspects of Kazakhstan's society in the process of economic and social modernization is the language policy. It is known that the head of state pays great attention to the national language policy and deserves a comprehensive study and analysis, since the unique project «Trinity of languages» is being realized in our Republic on the initiative of the Head of state. In the multilingual and multicultural modern world, the problem of combining languages and finding effective and viable programs in the field of languages for the consolidation of societies is acute. In this regard, the importance and relevance of multilingual education as a result of the implementation of the first President's idea «Trinity of languages» is not in doubt. Multilingualism – a requirement of time. It opens the way to mutual understanding of people, the development of spiritual thought, and the knowledge of the surrounding truths. Free language communication with representatives of different nationalities and peoples is especially important in today's polylingual society. During the meeting, topical issues of multilingualism (polylinguism) and bilingualism (bilingualism) were discussed which means of communication for both scientists from far, near abroad and domestic scientists. M.: publishing house of KAZ. In his speeches, Nazarbayev repeatedly spoke about the importance and significance of the development of multilingualism for the multinational Kazakh society. The idea of trilingualism in Kazakhstan was first voiced by the first President in 2004, and then several times stopped on this topic. In 2007, the Address to the people of Kazakhstan new Kazakhstan in a

new world proposed a phased implementation of the cultural project «Trinity of languages». As a harmonious part of the spiritual development of the people, language policy is not separated from the large-scale General policy of social modernization. The first President believes that for successful modernization, every citizen should be useful to their country. One group of scientists-researchers says that bilingualism and multilingualism hinder the development of the national language, weaken the social activity of the speaker of the state language.

In the library of the Archive of the first President of the Republic of Kazakhstan there is a collection of documents which are called «Language Policy in Kazakhstan (1921–1990)», published in 1997. The collection includes archival documents from 1921 to 1990, reflecting different periods of implementation of language policy in Kazakhstan. The twenties of the last century caused great hopes among the representatives of the Kazakh intelligentsia to strengthen the status of the Kazakh language. As noted in the preface of the documents: «This stage – from 1921 to 1926 can be called «romantic». The documents of those years reflect the concrete steps of the state bodies to strengthen the status of the Kazakh language, the compilation and release of the first textbooks with the active participation of A. Baytursynov, the introduction of the Kazakh language into executive work, the training of national cadres, and the wide involvement of them in the work of the state apparatus». At the end of the 1920s, processes began for the Romanization of the font of the Kazakh language. Further in the foreword it is said about the next stage in the language policy in Kazakhstan – a short decade of the existence of the Latinized alphabet. When at the beginning of the 1930s, the rooting of the apparatus, the introduction of privileges for specialists who knew the Kazakh language, the introduction of mandatory designations in the Kazakh language of the names of institutions, organizations and enterprises aroused interest in the Kazakh language by representatives of non-Turkic peoples, including Russian and Ukrainian. Perhaps this short stage of the liberal attitude of the authorities towards the Kazakh language is caused by the consequences of the devastating famine of the 1930s, which claimed about half of the Kazakh population, mainly people of advanced and childish age, whose loss loses the lively continuity of any language. In April 1938, the decision of the Council of People's Commissars of the Kazakh SSR «On the reorganization of national schools» was issued; in December 1940 the law «On the translation of Kazakh script from Latinized into a new alphabet on the basis of Russian graphics» was published. On the consequences of these decisions M. Zh. Khassanayev writes: «From

this point on, language policy has abruptly changed in relation to the nature and methods of resolving language and linguistic problems to the prevalence of the Russian language in Kazakhstan, expressed primarily in the use of force methods for the introduction of the Cyrillic alphabet. The tone in these events was set by party organs. In addition, after the mass political repressions of 1937–1938 the entire intellectual elite were practically exterminated, so there was no opposition to the policy of violent Russification». On May 14, 1941, the Council of People's Commissars of the Kazakh SSR abolished the resolution of the Central Election Commission and the Council of People's Commissars as of September 1, 1933 «On the Benefits of Professionals Who Know the Kazakh Language». In December 1941, the State Terminology Committee under the Council of People's Commissars of the Kazakh SSR was licensed. Language planning and policy arise out of sociopolitical situations where, for example, speakers of various languages compete for resources or where a particular linguistic minority is denied access to basic rights. One example is the U.S. Court Interpreters Act of 1978, which provides an interpreter to any victim, witness, or a defendant whose native language is not English. Another is the Voting Rights Act of 1975, which provides for bilingual ballots in areas where more than 5 percent of the population speak a language other than English. We must understand two unalterable rules: first, modernization is impossible without preserving national culture. Second, to move forward, a nation must leave behind the elements of the past that hinder its development. Why is this so important for the future? If the people of Kazakhstan pass judgment on the world only from within the windows of their houses, they will not be able to see that storms are coming in the world or in neighboring countries. They will not see the woods for the trees or the factors that sometimes force us to change approaches dramatically. The problem of choosing the language of instruction undoubtedly is Terminology of trilingual education in the context of Kazakhstan. For the entire history of independent Kazakhstan; language issues have occupied an important place in state policy, becoming some of the most hotly debated questions on the national stage. By the year 2020, 100 % of the population is expected to speak the Kazakh language, 95 % Russian and 25 % English. For the implementation of these goals a fundamentally new type of learning – e-learning – is being developed. Its test-project has been initiated within 44 institutions. In 2014 the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan is increasing the number of such institutions by providing them with the Internet access at the speed of 4 to 100 Mbit per sec. The outcome of the research is based

on the sociolinguistic data which has been conducted in all regions of the country, using the methods of sociolinguistic data collection. At the same time, there are regions where Kazakh predominates (chiefly in the south and the west of Kazakhstan). The ethnic composition of the different regions might explain this variation. Given the low level of Kazakh knowledge in some regions, it is evidently necessary to strengthen the state language. However, this should be done not by displacing Russian, but by developing an adequate and accessible methodology for teaching Kazakh.

Language policy consists of the authoritative allocation of resources to language and pertains either to the status or the corpus of the language for which policy is designed. Status policies are prohibitory, permissive, or supportive, several examples of each being given along a time-line extending from the French Revolution to today. A particularly difficult area of language status policy is that of reversing language shift, particularly so if such policy is undertaken only when intergenerational mother-tongue transmission has become relatively rare. The culture of language policy is similar to the more general political culture of the participating authorities. The weight of my research project is visible on governmental level. The knowledge of English language gives the citizens of our country to straightforwardly study science and culture of Europe. That means that the need of translator will be decreased, the youth of Kazakhstan will be able to study in Europe while possessing much more complicated and progressive science knowledge and use it in the name of our country. The development of language policy in the Republic of Kazakhstan is supposed to enrich its language and make it great again. Moreover, the affection of English and Russian language policies in Kazakhstan has led to the growth of the educational system and opportunities. For example, with the help of being able to master other languages we can possess information from the original source. In conclusion I would say that language is a required tool of communication between people of different nations, regions of living, ethnics and traditions. Even though nowadays it is significant to learn multiple languages in order to maintain contact with people from other countries, it is also meaningful to not forget your mother language and culture you have grown in.

REFERENCES

1 Akanova, D.Kh. E.D. Suleimenova, and Shajmerdenova N.Zh. Linguistic Situation and Experience of Language Planning Experience in Kazakhstan. 2010.

2 Amalbekova, M. Phenomenon of bilingual personality in ethno-language landscape of Kazakhstan. Phenomenon of bilingual personality in ethno-language landscape of Kazakhstan. 2009.

3 Khasanov, B.Kh. Sociolinguistic Problems of the Functioning of Kazakh Language in the Republic of Kazakhstan. 1992.

4 Cooper, R. L. Language planning and social change. Cambridge: Cambridge University Press. 1989.

5 Humboldt, W Language and Philosophy of Culture. 1985.

6 Wiley, Terrance G. "Language Planning and Policy," in Sandra McKay, Nancy H. Horberger, Sociolinguistics and Language Teaching, Cambridge University Press, pp 103-147. 2003.

7 <https://e-history.kz/en/news/show/7031/>

8 <https://www.thoughtco.com/what-is-language-planning-1691098>

ЗНАЧЕНИЕ СЛОВА КАК ЗНАНИЕ О МИРЕ (К ПОСТАНОВКЕ ВОПРОСА)

СЕИЛХАНОВА А. А.

магистрант, Торайғыров университет, г. Павлодар

Слова способны обозначать явления действительности (предметы, признаки, действия, состояния, отношения и т. д.), выражать чувства, эмоции, волеизъявления человека.

Слово как единица языка характеризуется двухаспектностью: оно выступает в языке одновременно как номинативная и как коммуникативная единица. Значение слова как номинативной единицы формируется как результат отражения действительности сознанием человека. Отражение закреплено словом в качестве его содержания, и материальная оболочка выступает как опора абстрактного мышления, осуществляемого содержаниями слов. Это содержание выступает и как коммуникативное значение слова в речевом акте [7, с. 7].

Таким образом, слово по отношению к предмету номинации выступает как номинативная единица, а по отношению к коммуникативному акту – как коммуникативная. Номинативный аспект слова выделяется при его гносеологическом анализе. Коммуникативный аспект слова выделяется при анализе коммуникативного акта, текста. Оба эти аспекта непосредственно затрагивают значение слова и делают его феноменом языка и

мышления одновременно, связывая язык и мышление друг с другом [Там же].

Под знанием о мире следует понимать всю совокупность знаний, относящихся к тому или иному предмету. Знание о мире включает научное, бытовое и энциклопедическое знание. Существует и неязыковое знание. Неязыковые знания о мире – это знания, которые не входят в значения языковых единиц в виде отдельных семантических компонентов; языковые знания представлены в виде компонентов в структуре значения слова. Языковые знания, таким образом, выступают как один из компонентов знания о мире, свойственного человеческому сознанию [7, с. 18].

Л. С. Выготский пишет: «Сознание отображает себя в слове, как солнце в малой капле воды. Слово относится к сознанию, как малый мир к большому, как живая клетка к организму, как атом к космосу. Оно и есть малый мир сознания. Осмысленное слово есть микрокосм человеческого сознания» [3, с. 361].

А. Н. Леонтьев отмечает: «Иметь сознание – владеть языком. Владеть языком – владеть значениями. Значение есть единица сознания» [4, с. 35]. Согласно А. Н. Леонтьеву сознание состоит из значений слов. Тем самым значение является единицей сознания.

С точки зрения психологов, знание о мире не имеет принципиального качественного отличия от лексического значения; в словах и словосочетаниях «представлена свернутая в материи языка идеальная форма существования предметного мира, его свойств и отношений, раскрытых совокупной общественной практикой». Известный советский психолог А. Р. Лурия подчеркивает: «Слово не только обозначает предмет, но и выполняет сложнейшую функцию анализа предмета, передает опыт, который сформировался в процессе исторического развития поколений» [7, с. 24].

Слово хранит в своей семантике знания, накопленные обществом на данный момент его развития. Значения формируются из текстов путем свертывания, редукции и осмысления этих текстов, а также из практической деятельности людей. Кроме того, значение постоянно изменяется, углубляется, уточняется за счет пополнения и изменения состава своих компонентов [7, с. 22].

Приведем пример из книги «Германия». Тацит, описывая быт древних германцев, сообщает, что мужчины-воины проводили время в праздности, в перерыве между военными схватками валялись в своих хижинах на медвежьих шкурах. Это зарисовка была подхвачена в XVI веке гуманистами и литераторами, от них и

пошло фразеологическое выражение *auf der Bärenhaut liegen* «бить баклуши, бездельничать» [6, с. 9].

Лексическое значение слова представляет собой разновидность знания о мире. Именно поэтому оно оказывается в тесной зависимости от свойств и признаков предметов окружающей действительности. Значение слова изначально существует для фиксации знаний людей, полученных в процессе познания окружающей действительности [7, с. 23].

Широко известно деление лексических значений слов на прямые и переносные. При обозначении словом разных предметов и явлений, то есть при наличии разных лексических значений, отношения между словом и называемыми им предметами и явлениями проявляются по-разному. В зависимости от характера связи, отношение между словом и обозначаемым им предметом различаются лексические значения прямые и переносные.

Прямые значения позволяют отражать предмет прямо, минуя посредство других значений того же слова. Как исходные, первичные по происхождению эти значения обычно описываются в толковых словарях на первом месте.

Переносное значение слова обнаруживается благодаря наличию у данного слова других значений.

Переносные значения слов различаются в зависимости от типа переноса значения слов. Наиболее распространенным типом переноса лексических значений является метафора [5, с. 274–275].

Например, разговорное выражение *blauen Sonntag machen* «прогулять день, не выйти на работу» – давнего происхождения. Первоначально *der Blaumonntag* назывался последний день карнавала. Этот день по традиции нерабочий. Цветообозначение *blau* в составе этого слова Дуден объясняет тем, что в последующие за праздниками дни поста кирхи украшаются голубыми сукнами. Поскольку горожане в последний день праздников, предвидя последующий пост, проводили в особом веселье и пьянстве, слово *blau* стало обозначать «пьяный, подвыпивший». Сочетанием *blaue Stunden* (в прямом переводе голубые часы) называют «приятные часы отдыха» [6, с. 76].

Если слово *blau* в вышеуказанных примерах имеет отрицательную коннотацию, то в сочетании со словом *Planet – der blaue Planet* является синонимом к слову земля. *Blau* ассоциируется с неопределенной (иногда загадочно-романтической) далью: *ins Blaue träumen, reisen, ins Blaue hinein* «в неизвестность» [Там же].

Кроме этого имеется словосочетание *ins Blaue hinein reden*, которое переводится как говорить вздор, молоть чушь [8].

На казахский язык *blau* переводится как көк. Интересным является то, что слово көк в таких словосочетаниях как көк мылжын [1, с. 72] (говорить много, пренебрежительно), көк жалқау [Там же, с. 85] (бездельничать) имеет схожее значение с немецкими *ins Blaue hinein reden*, *blaue Stunden* или *blauen Montag machen*. В обоих случаях цветообозначение «blau/көк» придает словосочетаниям отрицательную коннотацию.

От значения слова отличается его употребление. Употребление – это или след былых применений слова, не создавших особого значения, или новое применение одного из значений слова в индивидуальном, не вполне обычном фразеологическом окружении, в своеобразной ситуации, с новой образной направленностью. При переносном или композиционно осложненном применении слова в каком-нибудь из его основных значений возникают новые, своеобразные смысловые оттенки [2].

Анализ компонентов значений слова, в том числе слов, употребляемых в переносном значении, их применение в определенном контексте, изучение их происхождения и мотивированности дает нам возможность получить еще более подробную информацию о культуре носителей языка и создать дополнительную языковую картину мира.

Но при изучении значений слов разных языков (в данном случае немецкого и казахского языков), не относящихся к одной языковой группе, представляет нам возможность выявить не только различия, но и сходства. А более детальное рассмотрение причин этого «тождества» может дополнительно пролить свет как на историю языка, так и на историю народов-носителей языка.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Г. Смағұлова. Мағыналас фразеологизмдер. Сөздік. – Алматы, 2010. – с. 72, 85.
- 2 В.В. Виноградов. Вопросы языкознания. – Москва. – 1953. – с. 22.
- 3 Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6 т. Т. 2: Проблемы общей психологии / Под ред. В.В. Давыдова. – Москва: Педагогика, 1982. – с.361.

4 Леонтьев А.Н. Философия психологии: из научного наследия / под ред. А.А. Леонтьева, Д.А. Леонтьева. – Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1994. – с.35.

5 Немченко В.Н. Введение в языкознание. – Москва: Дрофа, 2008. – с. 274-275.

6 Розен Е.В. Немецкая лексика: история и современность. – Москва: Высшая школа, 1991. – с. 9, 76.

7 Стернин И.А. Лексическое значение слова в речи. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1985. – с. 7-24.

8 Большой немецко-русский словарь. [Электронный ресурс]. – URL: <https://classes.ru/all-german/dictionary-german-russian-Lein-term-13017.htm> [дата обращения 23.10.2020].

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ

СҮТЖАНОВ С. Н.

ф.ғ.д., профессор, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.
САРСЕНБАЕВА Б. Ғ.

п.ғ.к., профессор, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.
ҚҰРМАНҒАЖАЕВА Э. С.

ф.ғ.к., доцент, Алматы менеджмент университеті,
Тілдерді дамыту орталығы, Алматы қ.

Жалпы, әлеуметтік негізі мен басты мақсатына қарай, жәдитшілдік ағым ағартушылық сипатқа ие. Солай бола тұра, оқу жүйесін қайта жаңғырту әлеуметтік-экономикалық, тұрмыстық және мәдени-идеологиялық қатынастарды да қамтыды. Жәдитшілдер халықтың хал-ахуалын жақсарту мақсатында мәдени-ағарту орындарын көбейту, баспасөз ісін дамыту сияқты мәселелерді жөнге қойып, әйел теңдігін, тіл, дін бостандығын талап етті. Сонымен, жаңашыл топ өкілдерінің талап-тілектері түркі жұртының өркениет өрісіне жетуі, дәуірдің алдыңғы қатарлы ұлттары игерген мәдениет жетістіктерінің күнделікті тұрмысқа енуі сияқты мақсат-мұраттарға келіп сайды.

Жалпы, ағартушыларға тән болмыс-бітімде жәдитшілдер ой-пікір еркіндігін әспеттеп, схоластика мен қасан қағидалықтан ада болудың қажеттігін атап көрсетті. Олар көне дүниеге көз жұмып табынуға қарсы болды және прогреске тежеу жасайтын теория мен практиканы сынады.

Жәдитшілдердің көзқарастары демократиялық негізде қалыптасты. Жаңа буржуазиялық қатынастардың жақтаушылары ретінде олар буржуазия тобының мүддесін ғана қорғаған жоқ. Олар бүкіл топтардың, оның ішінде прогресшіл ой-түсініктегі діндарлардың да сұраныстарымен үндестіктерін білдірді. Олардың бүкіл қызмет барысы түркі қоғамындағы әлеуметтік және мәдени артта қалушылықты женуге бағытталды. Түркі халықтары ғасырлар бойы Ресейдің құлдық бұғауында күн кеше жүріп, әлеуметтік теңсіздікпен қатар ұлттық езгі мен діни кемсітуді бастан кешті. Осы тұрғыда патша әкімшілігі тарапынан орыстандыру мен шоқындыру секілді отарлау саясаты жүргізілді. Сондықтан жәдитшілдердің іс-әрекеттерінде құлдық езгіден құтылу мен теңдік жағдайын қалыптастыру мақсаты болды. Олардың мәдени-ағартушылық саладағы тынымсыз еңбектері ұлттық сананы ояту мен құлдық психологиядан ажырауды алға міндеттеді. Жәдитшілдер түркі халықтарының басқа ұлттармен, атап айтқанда, орыс халқымен саяси, экономикалық және құқықтық қатынастарда тең тұруын қалады. Сондай-ақ, шет аймақты мекендеуші ұлттардың әлемдік мәдениет жетістіктерін орыс халқымен бірдей тең тұрғыда тұтынуына жағдай жасалуын талап етті. Сонымен қатар, жәдитшілдер исламият аясынан алшақтамай іс-әрекет қылды. Олар мұсылмандық құндылықтарды қорғады және исламның имани-этикалық қағидаларын бұлжытпай орындауды қалады. Жанаруды жақтаушылар ретінде олар құдайшыл қасандық пен діни әдет-ғұрыпты сынады әрі уақыт талабына орай дін қызметін қайта қарауды, шарифат заңдарына жаңа тұрғыдан келуді, т.б. мәселелерді көтерді.

Ғалымдардың пайымдауынша, жәдитшілдік бар болмысында ағартушылық ағым саналады. Атап көрсеткеніміздей, ол ХІХ ғасырдың 80-жылдары қалыптаса бастады. Оның өкілдері тарихи аренадан өздеріне дейін басталған ағартушылық дәстүрді жалғастырушылар ретінде көрінді. Сөйтіп, Ресей түрік мұсылмандары ислам аясындағы жаңа ағартушылық арнаның көкжиегін кеңейтіп, әлемдік өркениетке ұмтылды. Жәдитшілдіктің лебі қазақ даласына да жетті. Сол тұстағы қазақ ағартушылығының бел ортасында жүрген Ахмет Байтұрсынов, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Міржақып Дулатов, Ғұмар Қараш, Мақыш Қалтаев, т.б. осы жаңа оқу үлгісіне қолдау білдіріп қана қоймай, оның кеңінен таралуына қолғабыс қылды. Ал, А. Байтұрсыновтың: «Услу жәдит», яғни «төте оқу» жазу жолының бар екенін білеміз, бірақ

бұл жол қазақ арасында аз тараған соң, біздің мақсат – сол оқуды қазақ арасында көбірек жаю» [1], – деуі бұл сөзімізді нақтылайды. Ағартушы-ғалым осылай деп қана қоймай, араб жазу емлесін қазақ тілінің табиғатына лайықтап, дыбыстық жүйеге ыңғайлады. Сөйтіп, жәдитшілдік негіздегі қазақ балаларының сауатын ашатын «Әліпби» («Төте жазу») мен тіл үйрететін «Тіл құралы» еңбектерін жазды. Ана тіліміз бен әдебиетіміздің реформаторы қазаққа қандай мектеп керектігі жайын өзекті мәселе ретінде көтеріп, жұртшылықтың назарын үнемі соған аударуға тырысты. Мәселен: Ахмет Байтұрсынов «Қазақ» газетіндегі «Жазу жөндеу» («Қазақ», 1913, № 43), «Мектеп керектері» («Қазақ», 1914, № 52) т.б. мақалаларында сол кезеңнің көкейкесті проблемаларын көтеруді алға қойды. Әрине, бұл мәселелер жөнін сөз еткен бір А. Байтұрсынов қана емес. Ұлт келешегі үшін аса қажетті оқу-ағарту мәселелері зиялы қауым өкілдерін түгел толғандырды. Ұлты үшін ұлардай шулаған ұландар өздері шығарған газет-журнал беттері мен кітаптарда бұл мәселені бірінші кезекке қойды. Жәдитті жақтап, халқын өнер-ғылымға, іргелі ел болуға үндеген Алаш ардақтыларының бірі – Ғұмар Қараш еді. Ол «Айқап», «Мұғалім», «Шура», «Қазақстан» газет-журналдарында заманының көкейкесті мәселелерін көтерген өлең, мақалаларын жариялады. Мысалы: «Ұлтымыздың дамуына байлық-игіліктің әсері қандай?» деген ғылыми-публицистік еңбегінде ұлт келешегіне пайдалы іс – жаңа типті мектептердің көбеюін қолдайды: «Русия мұсылмандарының байлары қаражаттарын көрінген жерге мешіт, медресе салуға жұмсайды. Бұл мәселе, сырттай қарағанда ұлттың өсуі-оянуы сияқты көрінгенмен, шындығында даму белгісі емес... Мешіт салдырғаннан гөрі бір ұлттық мектеп салдырып, соған сабақ беретін мұғалімдер даярланса, қажетті кітаптар алынса, газет, журналдар шығарып, арзан бағамен сатса ... пайдалы іс болар еді» [2, 117–118].

Осы іспетті еңбектеріне қарап, Ғұмарды ислам дінінің таралуына қарсы болды деген жаңсақ пікірге бой алдырмаған жөн. Бұл жөнінде, Қ. Сыдықов былай дейді: «Ғұмардың ислам діні жөніндегі көзқарасын өлеңдері мен кітап күйінде жариялаған пәлсәпалық ой-толғамдарынан һәм мақалаларынан айқын тануға болады:» ... ислам дінінің тек ахирет үшін ғана емес, бұл дүние үшін де маңызы бар» («Дін Исламның жақсылықтар жайлы» «Шора» журналы, 1911, №14) [3, 18]. Шынында, Ғұмар «...діннің өзі адамдарды дұрыс сақтай алады, дұрыс жолға бағыттайды» деп,

ислам дінінің тәрбиелік, әлеуметтік маңызын дәріптейді. Кейде өлең сөзге ерік беріп:

Ұлт намыс, жұрт намысы деген істер,
Имандай жүрегіне сіңер ме екен?
Ащы ауыз ашырқанып айтқан сөзді,
Құрандай құлағына ілер ме екен? [2, 45].

дейді ағартушы ақын. Сөйтіп ұлт келешегі үшін қарекет қылуды, ғылым-білімді игеруді, адал еңбек етуді өсиеттейді. Ақынның айтуында, мұндай имани қылық-қасиеттер адамның өзін-өзі тануына жол ашады.

Осы тақылеттес ой-пайымдар сілемін сол тұста ғұмыр кешкен қай қаламгердің болса да, шығармашылығынан байқарымыз анық. Өйткені сол ірілі-ұсақты қалам иелерінің бәрі дерлік замана сазы, уақыт тезіне орай үн қатты. Мәселен, «ұлт ұраншысы» атанған М. Дулатұлы: «Оқушыларға жәрдем жамияты» атты «Қазақ» газетіндегі мақаласында: «Жалғыз сүйеніш, жалғыз үміт оқуда. Теңдікке жетсек те, жұрттығымды сақтасақ та, дүниеден сыбағалы орнымызды алсақ та, бір ғана оқудың арқасында аламыз. Жақсылыққа бастайтын жарық жұлдыз – оқу. Надан жұрттың күні қараң, келешегі тұман» [4, 166] – деп, кемел келешектің сырын ашады, болашақтың барысын болжайды. Қазақ оқымыстылары «заманына қарай амалын» жасап, ұлттық ұлы арманын ұлықтап, қалың елдің халін қамдады. Ұлт ұйтқысы, сана сарасы атанған – «Қазақ» газетінің бетінде қазақ қоғамының оқу-ағарту тәрбие мәселесіне көп көңіл бөлінді. Әсіресе, А. Байтұрсынов, Ә. Бөкейханов, Ғ. Қараш, М. Дулатов, С. Дөнентаев, Т. Жомарбаевтардың т.б. мектеп-медреселер салып, ашу, мектептегі оқу-ағарту ісі, қазақ шәкірттерінің хал-жағдайы т.б. мәселелер төңірегінде сөз қозғап, оны ұлттық деңгейге дейін көтергенін байқаймыз. Тіпті «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің арасындағы полемика, яғни бірі – «қадим» жазу үлгісінде қалуды қуаттап («Айқап» басқармасы-С.С.), екіншісі – «жәдитті» жақтауына орай туындаған пікірталас осы оқу-ағарту ісіне байланысты өрбиді. Демек, сол кездегі ұлттың ұлы мұраты, келешектің келбеті – оқу-білім, өнерге еру, надандық, тоғышарлықтан жеру екенін қазақ оқығандары басылымдар беттерін барынша насихаттады.

Өрине, ағартушылықта, яғни енді өнер, білімге үндеуде Абай, Ыбырай салған сара жол алғаш өлең өрімі арқылы өрнек тапқаны мәлім. А. Байтұрсынов, М. Дулатов, С. Торайғыров, М. Жұмабаев

бастаған Алаш ардақтылары Абай поэзиясынан күш-қуат алып, оның азаттық-ағартушылық, адамгершілік арналарын кеңейтті.

Бұл ретте Алаш ағартушылық әдебиеті өкілдерінің орны ерекше. Алдыңғы толқын ағалар жолын тандап әрі татар қандастарына қарап қатарласқан топтың легінде С. Торайғыров тұрды. Ақын «ілініп-салынған» хадилінен жәдит оқуының артықшылығын айта келіп:

Ая, талип, шәкірттер,
Дәрменсіз дертті кәріптер,
Міне, қалай миллетін,
Тырысып, өнер алып қал.
Ұйқысын аш, көңілін аш,
Алға қарай барып қал! – [5, 20] дейді.

Дәуір тынысына дамылдап, дін-исламды уағыздап, қатарластарынан қалыспай жұртты жаңалыққа жұмылдырмақ ниетпен өз тарапынан өзгеше пікір қосақтағандардың бірі – Мақыш Қалтаев. Оның әдеби мұрасы турасында, ғалым Б. Кенжебаевтың: «Ақын өз кезіндегі қазақ халқының отар халін, кенже қалып, қорлық көріп отырғанын, қараңғылығын, надандығын, зәру қажеті оянып, ілгері ұмтылу, прогреске жету екендігін сезінеді, әлінше дәл бейнелейді», – [6, 52] деуі шындыққа саяды. Мақыш мұрасының бір өзгешелігі – ағартушылық сарынның діни дүниетаныммен астасып жатуы. Оған деген нақты жауапты ақын шығармаларынан табамыз:

Әр милләтті қарасақ осы күнде,
Өнер, ғылымын себепкер қылды дінге.
Діннің де өнермекен тұрағы деп,
Жаратпас біздің халық алса тілге [7, 14].

Өз таным-түсінігі мен шығармашылық қабілет-қарымына орай, жәдитшілдік тұрғыда екі бағыт ұстады: бірі – батыстық қалыптағы оқу үлгісі де, екіншісі – діни-ағартушылық еді. Мақыш, Нұржан, Мәшһүр Жүсіп, Ғұмар секілді қалам иелері дін ғылымын көркейтуді, сөйтіп имани қасиеттерді бойға сіңіруді уағыздады. Ал, Міржақып, Ахмет, Сұлтанмахмұт, Жүсіпбек, Мағжан сынды жаңа толқын тобындағылар өркениет өресіндегі батыстық бағытты қалады. Алайда олар дін-исламнан біржола қол үзуді емес, қайта оған (дінге – С. С.) иек сүйеуді, яғни исламның тәлім-тәрбиелік, эстетикалық мән-маңызын арттыруды көздеді. Бұл тұрғысында екі топ иелері де пікірлес болды. Мысалы, «аят пенен хадистен, адал ниет, ақ істен» бір жаңылмаған Ахмет (Байтұрсынов):

Тән көмілер, көмілмес еткен ісім,
Ойлайтындар мен емес – бір күнгісін.

Жұрт ұқпаса, ұқпасын жабықпаймын,

Ел-бүгіншіл, менікі-ертеңгі үшін, – [8, 39]

– десе, діндарлығына сай Мәшһүр Жүсіптің ғылым-білімге деген көзқарасы исламиятқа негізделген.

Мақсаты асыл (хасыл) болып ойындағы,

Алла һәм ер тілегін мақұл еткей!

Түгелі кемесіне мініп шыққан,

Ғылымның тәлиптерге (тәлиблерге) нұрын төкпей! [9, 96].

Адамзатты жаратқан Хақ-тағаланы тануын, білуге үйрететін, сөйтіп адамдықтың ұрығын себуші дін ғылымын оқуға уағыздайды. Бұл секілді өлең жолдарын Шәкәрім, Мақыш, Нұржан, Ақан сері шығармашылығынан көптеп кездестіреміз.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Ресей империясында қалыптасқан жәдит қозғалысы башқұрт, казак, өзбек, қырғыз халықтарының зиялы қауымын өз маңына біріктірді. Қозғалыс әсерін империяның оңтүстік өңірінен байқауға болатын еді. Бұл өңірдегі ескі оқу әдісін өзгерту қажет болды. Жәдитшілдер ортағасырлық схоластикада тоқыраған және Құран сүрелерін жаттаумен шектеулі қасаң ағартушылыққа қарсылық туғызды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Байтұрсынов А. // Кітапта: «Қазақ» газеті. Құрастырушылар: Ү. Сүбханбердина, С. Дәуітов, Қ. Сахов. – Алматы, 1998 – 11 б.
2. Қараш Ф. Ойға келген пікірлерім. – Орынбор, 1910. // Кітапта: Ғұмар Қараш. Замана. – Алматы: Ғылым, 1994. – 240 б.
3. Сьдиыков Қ. Ағартушы, ойшыл, қайраткер акын // Кітапта: Ғұмар қараш. Замана. – Алматы: Ғылым, 1994. – 240 б.
4. Дулатұлы М. // Кітапта: «Қазақ» газеті.- Құрастырушылар: Ү. Сүбханбердина, С. Дәуітов, Қ. Сахов. – Алматы, 1998. – 12 б.
5. Торайғыров С. Алаш ұраны. – Алматы, Жазушы, 2002. – Б. 121.
6. Кенжебаев Б. XX ғасыр басындағы әдебиет. – Алматы: Білім, 1998. – 248 б.
7. Қалтайұлы М. Шығармалары: өлеңдер, аудармалар, мақалалар. – Алматы: Білім, 1998. – 266 б.
8. Байтұрсынов А. Шығармалары: өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.
9. Көпейұлы М. Ж. Көп томдық шығармалары. 2 том. – Алматы: Алаш, 2003. – 432 б.

РЕЧЕВЫЕ СТРАТЕГИИ И ТАКТИКИ ГОВОРЯЩЕГО В РЕКЛАМНОМ ДИСКУРСЕ

ШАИКОВА Г. К.

к.ф.н., ассоц. профессор (доцент), Торайғыров университет, г. Павлодар

Речевое поведение человека, как и любое другое (стилевое, имиджевое, культурное и т.д.) – это определенный образ взаимодействия с окружающей средой и внешнее выражение внутренней сути человека. Любое поведение определяется способностью изменять свои действия под влиянием внешних и внутренних факторов.

Многие черты речевого поведения являются частью «врожденной» природы (например, издавать отдельные звуки), некоторые – приобретенными (произносить слова и целые фразы).

Речевое поведение человека можно проследить по реализации им всевозможных стратегий и тактик. Их выбор зависит от множества факторов.

Цель данной статьи – определить речевые стратегии и тактики, используемые в рекламных текстах. В настоящее время рекламный дискурс позволяет выявить наиболее эффективные стратегии и тактики, поскольку реализует воздействующую функцию.

Нами было проанализировано более ста рекламных текстов для выявления наиболее частотных речевых стратегий и тактик.

В своей статье мы опираемся на классификацию, предложенную Ю. К. Пироговой, которая делит стратегии рекламного дискурса на позиционирующие и оптимизирующие.

Позиционирующие стратегии создают определенное восприятие рекламируемого товара и помогают его выделить в ряду других, ему подобных. Реализация данной стратегии осуществляется посредством различных тактик.

Оптимизирующие стратегии ориентированы на оптимизацию воздействия рекламного текста, на создание благоприятных условий коммуникации.

Как правило, в каждой рекламе сочетаются стратегии двух видов. Например, в рекламе о порошке Ariel применяется подстратегия дифференциации, помогающая выделить рекламируемый объект в ряду конкурирующих, мнемоническая, позволяющая повысить запоминаемость части сообщения, и подстратегия аргументации. *«Успех моей гостиницы зависит от контроля над расходами.»*

Приходится быть очень разборчивой в тратах, учитывая особенно рост цен. Но я нашла способ сократить **расходы** на электроэнергию, благодаря *Arial*. **С *Ariel* я могу стирать уже при 30 градусах. Ведь он удаляет многие сложные пятна, даже при низкой температуре.** Таким образом, экономлю 30% затрат на электричество и получаю отличный результат уже **при 30 градусах. С *ариArie*ль не просто чисто, а безупречно чисто!**».

Однако приемы манипулирования используются разные. Для выделения рекламируемого объекта в ряду конкурирующих рекламном дискурсеиспользуется тактика преувеличения (гиперболизации). «Теперь любимого сада хватит даже на **самую большую семью**. **Любимый 2 литра.** Еще больше любимого, еще больше любви», «...**Наша самая стойкая и натуральная краска *Shwarzkopf***», «Снять самую сильную заложенность носа и ощутить свежесть ментола поможет отривин ментол. И ваш насморк **как ветром сдуло**», «Теперь есть непревзойденная сила, подтвержденная аттестатом Ростест».

Часто в текстах рекламы встречается серия лексических и семантических повторов, семантическое согласование начала и конца текста. «Ни одна **чашка кофе** не пройдет бесследно для **белизны** ваших зубов. Поэтому жуйте **Orbit white** с серебряными звездочками **каждый** раз после кофе. Он помогает сохранить **естественную белизну** зубов. Для ослепительной улыбки жуйте **Orbitwhite** после **каждой чашки кофе**. **Orbitwhite – естественная белизна** зубов. Ешь, пей, жуй **Orbit!**», «**В майонезе «Ряба» ничего лишнего:** солнечные желтки, золотистое масло и ароматная горчица входят в состав превосходного **майонеза «Ряба».** **«Ряба» майонез. Ничего лишнего.**».

Наиболее эффективный прием языкового манипулирования в рекламном дискурсе – риторический вопрос, который позволяет создать иллюзию диалога с адресатом и формирует желаемое (адресантом) видение ситуации, вследствие чего неявно навязываются определенные действия. «**В чем секрет нежности шоколада *Milka*?** Осталось только альпийское молоко, чтобы шоколад получился действительно нежным. Уникальный рецепт шоколада с альпийским молоком. В этом секрет нежности *Milka*. Попробуй шоколад *Milka* в новой упаковке», «Я наконец-то решилась на стойкое окрашивание. Но все мы хотим выглядеть естественно. **Не правда ли?...**».

Для подтверждения подлинности и значимости информации нередко применяется тактика «апелляция к авторитету». «– Изжога. Причина изжоги – кислота. – **Профессор.** – Представьте, что это ваш желудок», «**Как стилист *Wella* я стремлюсь не просто создать естественный объем, а объем, который останется даже на второй день**», «... **Опыт профессионалов.** Для ваших волос». Иногда авторитетом становится адресат, поскольку собственное здоровье и здоровье детей является главным в жизни человека. «Если бы **вы** сами готовили яблочное пюре для малыша, **вы** бы взяли лучшие плоды, которые выращиваются без искусственных удобрений и зреют на ветке, накапливая витамины».

Тактика воздействия на сенсорные каналы и в то же время привлечения внимания является одной из основных в рекламных текстах, поскольку зрительное, кинестетическое или другое восприятие способствует сохранению информации в памяти человека надолго. «... **Представьте, что это ваш желудок. Смотрите, как быстро нейтрализовалась кислота**», «**Нажми** на кнопку *Gillette Fusion Power Phantom*. **Представь себе бритву с лезвиями, которые ты почти не чувствуешь.** Трение лезвия может вызывать раздражение. **Включи *Fusion Power*.** Смягчающие микроимпульсы помогают уменьшить трение настолько, что ты почти не **почувствуешь** разницу. Самое комфортное бритве от *Gillette* – это то, которое ты почти **не чувствуешь** ...».

Таким образом, исследование стратегий и тактик разных видов в рекламном дискурсе позволяет лучше понять специфику коммуникации и моделировать процесс отбора различных коммуникативных средств и их взаимодействие.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Имплицитность в языке и речи. – М., 1998.
- 2 Иссерс О.К. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. Изд. 5-е. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 288 с.
- 3 Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – М., 2000.
- 4 Киселева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. – Л., 1978.
- 5 Назаров М.М. Массовая коммуникация в современном мире: методология анализа и практика исследований. – М., 2000.
- 6 Пирогова Ю.К. Стратегии коммуникативного воздействия в рекламе: опыт типологизации. – <https://psycho.ru/library/190>.
- 7 Почепцов Г.Г. Теория и практика коммуникации. – М., 1998.

8 Рекламный текст: семиотика и лингвистика / Под ред. Пироговой Ю.К., Паршина П.Б.– М., 2000.

СИСТЕМНО-СИНЕРГЕТИЧЕСКОЕ ОСНОВАНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ДИСКУРСА

ШАХМЕТОВА Н. А.

к.ф.н., асс. профессор (доцент), Торайғыров университет, г. Павлодар

Языковые процессы, как и мыслительные, подобны большому техническому механизму, работающему без остановки, автоматически обеспечивающему непрерывность функционирования. На это указывал В. фон Гумбольдт следующим образом: «...в языке, как в непрестанном горении человеческой мысли, не может быть ни минуты покоя, ни мгновения полной остановки. По своей природе он представляет собой устремленное вперед развитие, движимое духовной силой каждого говорящего» [1, с. 158].

Постоянное изменение языка состоит, во-первых, в постоянном изменении составных элементов языка, то есть как звуков слов, так и их значений, во-вторых, изменение языка с течением времени заключается в приобретении языком новых фактов, не существовавших в нем прежде, и, в-третьих, изменение языка обнаруживается в утрате языком тех или иных фактов, существовавших в нем прежде [2, с. 160]. При этом язык выступает как система, поддерживающая равновесие подвижного и устойчивого, динамического и статического. Именно в этом и состоит специфика языковой самоорганизации, ключевого понятия синергетической парадигмы. Не удивительно в этой связи то, что проблема системности языка вновь стала привлекать внимание ученых-лингвистов (см. работы Дж. Лайонз, И. М. Кобозевой, Г. И. Тираспольского, Ю. В. Рождественского, В. А. Карпова, А. Е. Кибрик и т.д.).

Теме синергетики посвящено не так уж много трудов, хотя она представляет интересную область исследования (труды Г. Хакен и др.; И. А. Герман, Н. Ф. Алефиренко, Е. В. Бондаренко, А. К. Каиржанова и других ученых).

Синергетика – это новый взгляд человека на мир и на самого себя, следовательно, это формирование личности нового типа (в синтезе интеллектуального и образного), то есть с особым типом мышления – нелинейного. Нелинейность мышления предполагает

умение человека ориентироваться в сложном и противоречивом мире, прогнозировать будущее, выбирать наиболее оптимальный вариант развития ситуации из множества тех, которые именуются «точками бифуркации». Известный социолог и философ Ю. Лотман отмечает: «Когда достигается точка бифуркации, движение как бы останавливается в раздумье перед выбором пути. В этот момент люди имеют возможность осуществлять свой выбор и неизменно соотносят свои действия с образом цели, представлением о результатах» [3, с. 56].

Человек, попадая в тот или иной культурный континуум, «ведет себя, сообразуясь не столько с предметно-чувственной средой своего бытования, сколько с тем миром норм, традиций, ценностей, которые служат категориально-семантическими доминантами соответствующей этнокультуры. Знание, представленное стереотипом, является тривиальным, достоянием каждого члена определенного социума или социальной группы. Жизнь человека в том или ином культурном пространстве – это формирование, развитие и совершенствование единого мира интенций и ценностно-смысловых отношений» [4, с. 75-76]. При этом происходит перекатегоризация уже известного, подведение его под новые категории: «В процессе перекатегоризации традиционная категориальная сетка, определявшая видение мира, разрушается и возникают новые ассоциативно-смысловые связи и отношения, перекраивающее когнитивное пространство, меняющее стандартное представление о том или ином фрагменте окружающего мира. Собственно действительность остается прежней, но в результате ее осмысления сквозь иную призму отдельные ее фрагменты воспринимаются в новом облике» [4, с. 78].

Принцип нелинейного мышления лежит в основе когнитивных структур – метафоры, архетипа, гештальта и т.д. Нелинейность мышления проявляется в семантическом сдвиге от денотативного (экстенционального) до сигнификативного (коннотативного, интенционального, метафорического), множественности художественного текста (художественного дискурса) – интертекста, гипертекста, текста в тексте: «Мыслеобразы – тот зыбкий, но, тем не менее, проходимый мост, который ведет к отдаленным приложениям синергетики, в том числе, к таким феноменам, которые трудно поддаются логическому и даже вербальному анализу» [5, с. 81].

Исследование речевой деятельности как принципиально диссипативной системы, эволюционирующей под воздействием

флуктуаций элементов, позволяет рассматривать текст как временное состояние относительной устойчивости системы [6, с. 146]. «Обнаружилось, что синергетика позволяет использовать на принципе дополнительности разработанные ранее приемы исследования текста именно потому, что принципиально объясняет эволюцию любой сложной диссипативной системы саморазвитием. Выясняется также, что многие... явления, воспринимаемые лингвистами как асистемные, демонстрируют именно сущностные свойства языка/речевой деятельности как синергетической системы» [6, с. 147].

Качественное изменение состояния языковой системы происходит и в порождении художественного дискурса. В частности, в аспекте соотношения «языковая личность – художественный дискурс», на наш взгляд, принципиально важно, что прагматикон литературной личности (единицы которого – деятельностно-коммуникативные потребности) является неустойчивой динамической системой. «Человек дан самому себе как текучее и неоформленное множество противоречивых и смутных тенденций, но задан себе – как завершенное и божественно простое единство иерархически соподчиненных сил» [7]. Это противоречие, вызванное авторской интенцией в соотношении «субъекта речи» («литературной личности для себя») и «образа автора» («литературной личности для читателя») в рамках языковой личности¹, так и читательской интенциональности, обусловленной стилем восприятия языковой личности², является одним из синергетических факторов художественного дискурса.

Базовыми синергетическими факторами, в совокупности порождающими самоорганизацию дискурса, являются следующие компоненты:

- 1) объективный мир;
- 2) автор, то есть литературная личность (с учетом индивидуальных способностей);
- 3) реципиент, то есть читатель (с учетом индивидуальных способностей);
- 4) канал (в рамках художественной коммуникации контакт письма и чтения);
- 5) код – язык, обеспечивающий возможность восприятия идейно-художественного содержания произведения.

Эстетическая ценность художественного произведения заключается в том, из объективного мира создается художественный мир. Высокая степень гармонии диалога читателя с автором,

созвучия их душ способствует моделированию жизненного поведения читателя. Это происходит в том случае, когда уровни языковой самореализации интерпретатора в унисон авторской интенции (как ни парадоксально! – залогом объективности интерпретации является любовь к произведению, автору). Именно в этом случае создается объективно возможный мир.

Обобщая, можно сказать, что если результатом деятельности языковой личности¹ (автора) является литературно-художественная трансформация объективного мира в художественный мир, то итог деятельности языковой личности² (читателя) – дальнейшее преобразование художественного мира в объективно возможный мир. Следовательно, «художественный дискурс, если суммировать открытое множество интерпретаций, предстает ядром в пульсирующей массе «психоэнергетических излучений», набегающих волн интерпретаций, созвучных с авторской интенцией» [8, с. 286]. Поэтому его необходимо рассматривать не как «готовый результат для потребления, а воплощенный творческий процесс, не раз навсегда данный ответ, а заданный вопрос, заключающий в себе путь для каждый раз нового и самостоятельного решения» [9, с. 10], для каждый раз новой интерпретации.

Подлинная сущность художественного дискурса развивается «на рубеже двух сознаний, двух субъектов» – писателя (языковой личности¹) и читателя (языковой личности²) [10, с. 127]. Из семиотического продукта творческой деятельности литературной личности в процессе художественной коммуникации индивидуальные интерпретации реконструируют художественную реальность и заключенный в ней духовно-этический и эмоционально-интеллектуальный смысловой потенциал. Литературное произведение выступает плодом писательской интенции, художественным сообщением автора читателю-интерпретатору. В момент художественной коммуникации генерируется особое ментальное единство: реализация авторской интенции и продукт читательского восприятия, составляющие так называемый *художественно-герменевтический круг* (курсив наш – Н.Ш.). «Текст создается с самого начала как осмысление и утверждение своего поступка и воплощается в конечном счете в диалогической реакции другого, то есть в момент провокации в другом своего текста ответа» [11, с. 18].

В лингвистической науке герменевтика находится в центре внимания ученых-лингвистов. Ей посвящены работы Н. G. Gadamer (1960), W. Dilthey (1972), E. D. Hirsch (1976), F. D. Schleiermacher

(1977); Е. А. Цургановой (1994), А. Diemer (1997), А. А. Богатырева (1998), И. С. Болдоновой (1998), Г. И. Богина (1999), В. А. Лукина (1999), П. Рикера (2003) и др.

Термин «герменевтика» (греч. *hermeneutike*) означает «искусство интерпретации, истолкования».

Каковы точки зрения ученых-лингвистов на герменевтику?

Немецкий ученый Д. Э. Шлейермахер трактует интерпретацию как творческий акт, когда бессознательное выступает в качестве импульса [12]. Этим объясняется создание метафор в процессе художественной коммуникации. «Это может быть создание индивидуального образа на базе соответствующего слова-дескриптора или включение его в некоторый постоянный, но индивидуализированный контекст, или обрастание его определенным набором опять-таки индивидуальных, специфических ассоциаций, или выделение в нем какого-то особого нестандартного, нетривиального признака, и т.п.» [13, с. 13]. Благодаря неожиданному семантическому скачку происходит метафорическая «вспышка», представляющая предмет в новом, преображающем его свете. Восстановление смысловой гармонии на уровне ассоциативно-вербальной сети языковой личности², преодоление возникающего рецептивного барьера на ее лингво-когнитивном уровне происходит в результате мгновенного возникновения очага когнитивного напряжения в тезаурусе и последующей положительной разрядки, заставляющей вибрировать также эмоциональную сферу прагматикона. В результате возникает ощущение «удовольствия от художественного дискурса», происходит эстетическое, духовно-нравственное развитие читателя как языковой личности.

Дильтеевский метод интерпретации основывается на теории понимания как интуитивного самопостижения, являющегося основой всякого человеческого знания [14]. Ученый описывает движение интерпретации в художественной коммуникации: «Для всякого толкования характерно движение вперед, которое переходит от восприятия определенных частей к попытке захватить смысл этого целого, точнее, определить и сами части. Неудача этого момента обнаруживается в том случае, когда отдельные части не становятся при этом понятнее. Это побуждает к новому определению (их общего) смысла до тех пор, пока он не станет достаточным. Эти попытки продолжаются до тех пор, пока не исчерпывается весь смысл, который заключается в данных проявлениях жизни (текстах)» [14, с. 229–230].

По мнению Э. Д. Хирша, все интерпретации, созданные в процессе восприятия, должны быть соотнесены с авторским замыслом. Авторское намерение («принцип авторской авторитетности»), как считает ученый, является центром всей герменевтической системы [15].

Важным этапом в современном развитии герменевтики становится выход в свет книги Х. Г. Гадамера «Истина и метод: Основные черты философской герменевтики». Заслуга Х. Г. Гадамера в его подходе к данному вопросу: понимание постигается в зависимости от культурно-исторической традиции. «В начале любой герменевтики необходимо выставить требование о преодолении противоположности между традицией и историей, историей и знанием о ней. Предвосхищение смысла какого-то явления духовной жизни не является действием субъективности, оно определяется узами, связывающими нас с традицией» [16, с. 267].

В задачу герменевтики, по Гадамеру, не входит создание метода понимания, а лишь выявление условий, при которых происходит сам акт понимания: «Из промежуточного положения, в которое поставлена герменевтика, следует, что ее задача заключается вообще не в том, чтобы разрабатывать метод понимания, но в том, чтобы прояснять те условия, при которых понимание совершается» [16, с. 350]. Следовательно, герменевтику от любой другой науки отличает ее подход к проблеме. Герменевтика, исследуя проблему, не задается вопросом «*Что это?*» (как любая из наук), а ставит перед собой вопрос «*Что происходит при достижении этого?*» Здесь важно подчеркнуть, что она рассматривается как техника интерпретации, представляющая средства практического искусства истолкования.

Герменевтический подход формирует особое мышление, которое, на наш взгляд, направлено не в центр проблемы, а на пути ее развития. Эту мысль наглядно подтверждает и *герменевтический круг*, который является одним из опорных понятий герменевтики. Движение по герменевтическому кругу, во-первых, дает возможность увидеть проблему не в целом, а в ее частных проявлениях и, во-вторых, исключает однонаправленное движение в момент решения проблемы (раскрытие 'неявного', скрытого смысла; преодоление 'блоков' в художественной коммуникации – под 'блоком' имеется в виду ситуация повышенной семантической сложности, попадая в которую, рефлексия не находит своего развития).

Адекватность восприятия художественного дискурса и его понимание определяется тем, насколько велика та часть общих

смыслов, которая имеется в сознании языковой личности¹ (адресанта) и языковой личности² (адресата). Для более глубокого понимания художественного дискурса требуется соотнесение всего его содержания с жизненным опытом читателя как языковой личности².

В аспекте художественной рецепции, на наш взгляд, важны проанализированные языковой личностью¹ (литературной личностью) характеристики восприятия: 1) неосознаваемость (разница между нашими ощущениями и результатом нашего восприятия не осознается); 2) уровневость (сам процесс восприятия ступенчатый); 3) соотнесение с действительностью; 4) механизм вероятностного прогнозирования (опора на прошлый опыт, осуществление вероятностного прогнозирования). Восприятие производится на двух ступенях – собственно восприятию и пониманию; последнее есть раскрытие смысла.

Таким образом, герменевтический круг формируется всей совокупностью актов продуктивной деятельности автора (далее обозначим цифрой 1) и рецептивной деятельности читателя (далее обозначим цифрой 2). Смысловые трансформации в парадигматических отношениях языковых единиц осуществляются на базе данных ассоциативно-вербальных сетей, тезаурусов, прагматиконов языковых личностей¹ и ² через дискурс как герменевтический медиатор.

Итак, герменевтическая цепь, которая фиксирует смысловые трансформации в дискурсе, объединяющем структуры литературной личности и читателя, выглядит следующим образом: объективный мир → интенциональность автора → художественный мир → интенция автора → (смысл¹ – содержание¹ – значение¹ – культурные концепты¹) → (культурные концепты универсальные) → интенциональность читателя → (смысл² – содержание² – значение² – культурные концепты²) → объективно возможный мир → интенция читателя = автор → (смысл²⁼¹ – содержание²⁼¹ – значение²⁼¹ – культурные концепты²⁼¹). Она представляет путь от индивидуального смысла языковой личности¹ к индивидуальному смыслу языковой личности² как носителей двух концептосфер, национальную специфику которых можно выявить только при сравнении языков. Разные языки придают в целом национальный колорит художественному дискурсу.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / Пер. с нем.- М.: ОАО ИГ “Прогресс”, 2000. – 400 с.
- 2 Фортунатов Ф.Ф. Сравнительное языковедение. Общий курс // Введение в языковедение: Хрестоматия / Сост. А.В.Блинов и др. – М.: АспектПресс, 2001. – С. 158–170.
- 3 Лотман Ю. Вопросы современной философии. – М.: Прогресс, 1996. – 415 с.
- 4 Алефиренко Н.Ф. Поэтическая энергия слова. Синергетика языка, сознания и культуры. – М.: Academia, 2002. – 387 с.
- 5 Малинецкий Г.Г. Синергетика – теория самоорганизации. – М.: Наука, 1983. – 146 с.
- 6 Герман И.А. Лингвосинергетика. – Барнаул: Алтайская академия экономики и права, 2000. – 166 с.
- 7 Бахтин Н.М. Из жизни идей. Статьи. Эссе. Диалоги. – М.: Сов. писатель, 1995. – 327 с.
- 8 Ворожбитова А.А. Теория текста: Антропоцентрическое направление. – М.: Высш. шк., 2005. – 367 с.
- 9 Гиршман М.М. Литературное произведение: теория художественной целостности – М.: Языки славянских культур, 2007. – 560 с.
- 10 Бахтин М.М. Проблема текста. Опыт философского анализа // Вопросы литературы. – 1976. – № 10. – С. 122–151.
- 11 Пешков И.В. Изобретение как категория риторики: автореф. ... канд.филол. наук. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 25 с.
- 12 Schleiermacher F.D. Hermeneutik und Kritik.–Frankfurt a. M., 1977. – 466р.
- 13 Караулов Ю.Н. На уровне языковой личности // Предварительные публикации ИРЯ АН СССР. – М.: Ин-т рус. яз. АН СССР, 1985. – Вып.164. – С. 4–29.
- 14 Dilthey W. The rise of hermeneties // New lit history. – Charlottesville, 1972. – Vol.2, № 2. – P. 229–243.
- 15 Hirsch E.D. The aims of interpretation. – London, 1976. – 177 p.
- 16 Gadamer H.G. Wahrheit und Methode. – Tübingen, 1980. – 486p.

2.2 Тарих, археология және этнографияның өзекті мәселелері

2.2 Актуальные вопросы истории, археологии и этнографии

ПРОБЛЕМЫ КОНСЕРВАЦИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ КИМАКСКОЙ КУЛЬТУРЫ

АЙДАРКЕНОВА К. Б.

преподаватель, Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар

Подробный анализ археологического материала наглядно показывает глубину фундаментальных проблем, которые сформировались в рамках развития прикладной археологии. Опубликованные теоретические работы специалистов свидетельствуют о динамичном развитии данной дисциплины. Решение ключевых задач, связанных с развитием науки, актуально на международном уровне и в рамках научных национальных проектов Казахстана. К числу приоритетных целей можно отнести датировку и особенности исторического развития культурных ценностей. Также это касается порядка смены археологических эпох, методик консервации памятных наследий и музеефикации ценных объектов.

Одним из поздних государственным образованием на севере Центральной Азии в древнетюркскую эпоху было объединение кимако-кыпчаков с центром на Иртыше. Первые исторические сведения о государстве датированы началом IX столетия. Предпосылкой для его развития в казахской степи стал распад Уйгурского каганата. Исторический период также связан с господством енисейских кыргызов в Центральной Азии. Именно падение кочевого каганата подтолкнуло многочисленные племена к переселению в район Прииртышья.

Тюрки-кочевники смогли подчинить местное самодийское население, что послужило основой для более сложной социальной и политической организации. Более того, само кочевое население делилось на семь племенных групп (ими, кимаки, татары, байандуры, кыпчаки, ланиказы, аджлады), из которых две (ими и кимаки) возвышались над остальными [4, с. 35]. В результате в Кимакском каганате во второй половине IX в. существовала трех-четырёхуровневая иерархия, что способствовало начальным этапам формирования раннегосударственных структур.

Большинство арабо-персидских сочинений IX–XI вв. рассматривают кимаков как исключительно кочевой народ, с одним лишь городом – резиденцией кагана [4, с. 116]. В то же время в мусульманской историографии нашли отражение и такие факты, как существование центральной администрации и наместников, административного деления, письменности, фискальной политики в каганате, развитие в центре каганата 16 городов, добыча серебра и т.д. [4, с. 66]. Однако подтвердить значительную часть этих оценок с помощью данных археологии пока не удаётся. К сожалению, археологических подтверждений данного процесса нет. Историки активно ведут дискуссии на предмет достоверности общественно-политического развития племен. Уверенно утверждать можно только то, что распад кагана произошел в начале XI столетия.

Ученые сходятся во мнении, что изучение археологической культуры кимаков сопряжено с рядом трудностей. В первую очередь это связано с неоднозначностью исторических памятников. Для решения данной проблемы предложен вариант отождествления кимаков со сротскинской культурой Северного Алтая. Также это касается соседних районов Западной Сибири. Анализ письменных источников того времени показывает, что расселение кимакских племен было масштабным [6, с. 103–118].

Государственная форма устройства кимаков носила полиэтничный характер. Основанием для данного утверждения является вхождение в состав образования ряда тюркоязычных народов. Культурная схожесть между восточно-казахстанскими и североалтайскими племенами подтверждается рядом археологических артефактов Западного Алтая. Историческую ценность также имеют культурные традиции, сформировавшиеся среди племен долины Иртыша.

Но все же, с учётом высказанных выше положений, мы считаем, что следует разделять археологические памятники Прииртышья, идентифицируемые с собственно кимаками; и памятники сротскинской культуры, оставленные племенами, входившими в состав кимако-кыпчакского объединения, в том числе и кыпчаками. Раскопки археологических памятников позволяют выделить характерные черты погребального обряда: одиночное захоронение с конем или шкурой коня; захоронения в подбоях в деревянных гробах с конем или предметами конской упряжи. Преимущественная ориентировка всех погребенных – восточная и северо-восточная [2, с. 94].

Отдельного внимания заслуживают результаты исследований Арслановой Ф. Х., которая провела комплексные археологические раскопки в Бобровском могильнике. Исторический памятник расположен в районе Павлодарского Прииртышья. Погребениям VII–IX столетий присущи сожжение трупов и одиночные захоронения. Ритуал часто проводился с сопроводительным размещением коня. Все ямы оббивались деревом, чтобы исключить просыпание земли [2, с. 104]. Перекрытия выполнялись из бревен березы. В других могильниках Павлодарского Прииртышья встречаются захоронения черепов и конечностей коня, погребения в овальных могильных ямах с перекрытием из березовых бревен, захоронения в «деревянных ящиках», расположение нескольких могил под одной курганной насыпью, керамика и кости животных в насыпях курганов [2, с. 113]. В Павлодарском Прииртышье нет квадратных оград из горизонтально уложенных плит с вертикально стоящими стелами, «длинных курганов» и погребений в каменных ящиках, которые получили распространение в сrostкинской археологической культуре [3, с. 185].

Более подробно изучить особенности уклада их жизни можно в книге «Страна кимиков». Преимущественно поселения формировались вдоль долины Иртыша. Востоковеды утверждают, что столицей государства являлся город Имакий. Предположительно центр политической жизни был расположен в среднем течении реки Иртыш.

К сожалению, ни одного крупного поселения или города так и не было обнаружено. Информация о культурных ценностях преимущественно берется из могильников, каменных изваяний.

В процессе изучения культурного наследия кимакской цивилизации ученые столкнулись с рядом проблем. В частности, это касалось трудностей консервации и музеефикации археологических памятников, которые сформировались в период средневековья. Сохранность артефактов выступает одной из актуальных тем, которая активно обсуждается в ученой среде. Акцент ставится на факторах антропогенного и природного типов, разрушительно воздействующих на объекты материальной культуры. При раскопках не всегда удается сохранить целостность памятников и их качественный вид. В результате существенно усложняется процесс консервации и музеефикации объектов.

Практика показывает, что наиболее эффективным инструментом сохранности культурного наследия памятников средневековья является охрана соответствующих территорий. Действующее

законодательство четко регламентирует порядок легализации природных парков, заповедных зон и пр. Таким образом, обеспечиваются целостность археологических комплексов, уникальность культурных ландшафтов.

Организация работ консервационно-реставрационного типа сопряжена с рядом трудностей. Отсутствие стандартизированного методологического подхода не позволяет классифицировать профильные действия специалистов. Так, в опубликованных работах Федорова В. И. предложены варианты разделения консервационных мер. Первая группа имеет архитектурно-техническую направленность для конструктивного укрепления исторических памятников. Реставрационные работы направлены на восстановление недостающих элементов. Вторая группа включает комплекс физико-химических средств защиты. Данный подход обеспечивает качественную сохранность объектов без изменения его основных характеристик [7, с. 9–15].

Не менее актуальны исследования на предмет эффективных методов консервации. В работах Бориса Альтшуллера и Ольги Постниковой акцентируется внимание на особенностях аналитической реставрации. Ученые подчеркивают важность качественного анастилоза и целостности реконструкционного процесса. Выбор оптимальной методики зависит от вида сооружения, степени его износа. Также учитывается будущая форма экспонирования [1, с. 25–34]. Стандартизация консервационно-реставрационных методов позволяет выделить несколько наиболее результативных подходов. По мнению советских ученых Николая Недовича и Леонида Беляева, к их числу можно отнести методы «колпака», макетирования и натурной консервации [5, с. 120–126].

Подробный анализ данной проблематики показывает, что методология консервации исторических памятников остается несовершенной. Археологический инструментарий для физической сохранности культурного наследия должен быть модернизирован.

На практике большая часть археологических памятников отображена на специальных картах землепользования. Современная система охраны историко-культурного наследия четко регламентирована действующим законодательством страны. Механизм перераспределения хозяйственной деятельности учитывает расположение всех археологических объектов и их особенности. Определение историко-культурного наследия приведено в отдельном нормативно-правовом акте Казахстана от

2 июля 1992 года. В соответствии с законом, к данной категории относятся все археологические объекты, характеризующие историческое прошлое народа. Также сюда относятся природные ландшафты, геологические образования, духовные и материальные элементы культурной среды.

Практика показывает, что большая часть археологических объектов уязвима перед факторами естественного разрушения. В первую очередь это связано с нахождением артефактов под землей. Увеличение общего количества исторических памятников на территории Казахстана создает дополнительные трудности для их сохранения. Данное направление должно стать приоритетным в области культуры Казахстана. Глава государства, продолжает линию на сохранение и популяризацию исторических памятников и истории Казахстана. «Семь граней Великой степи», также, как и программы «Рухани жанғыру» – это формирование национального самосознания казахстанцев. В этом направлении большое значение имеет работа по восстановлению истории казахского народа, исследованию сакральных мест. Поэтому формирование Единого реестра объектов культурного наследия должно стать актуальной проблемой в сфере государственного учета и охраны объектов археологического наследия.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Альтшуллер Б.Л., Постникова О.Н. Методические проблемы долговременного сохранения каменных архитектурно-археологических памятников // Методические основы охраны и использования памятников археологии. М., 1987. С. 25–34. С. 30
- 2 Байпаков К.М., Таймагамбетов Ж.К. Археология Казахстана: Учебное пособие для студентов вузов. — Алматы: Казакуниверситеті, 2006. — 355 с.
- 3 Кляшторный С.Г., Д.Г. Савинов. Степные империи древней Евразии// СПб: Филологический факультет СПбГУ. 2005. – 346 с.
- 4 Кумеков, Б. Е. Государство кимаков IX – XI вв. по арабским источникам – Алма-Ата: Наука, 1972. – 157 с.
- 5 Недович Н.Д., Беляев Л.А. Из практики объединения «Росреставрация» по консервации и музеефикации памятников археологии // Методические основы охраны и использования памятников археологии. М., 1987. С. 120–126.
- 6 Савинов Д.Г. Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху// Л., изд-во ЛГУ. 1984. – 174 с.

7 Федоров В.И. Некоторые вопросы методики консервации каменной кладки // Сообщения НМС по охране памятников культуры Министерства культуры СССР. М., 1965. Вып. 1. С. 9–15.

ВОСТОЧНЫЙ ТУРКЕСТАН В ИСТОРИИ КАЗАХСКО-КИТАЙСКИХ ОТНОШЕНИЙ

АЛИНОВ А. А.

магистр, учитель истории, Березовская ООШ, Железинский р-н
КАИРБЕКОВ Ж. Н.
учащийся 9 класса, Березовская ООШ, Железинский р-н

Оценить вклад тюркского мира в историю Казахстана и Китая можно лишь рассмотрев развитие народов Восточного Туркестана. О необходимости изучения тюркской истории писал востоковед XIX в. А. Казем Бек: «Мы должны употребить все средства к исследованию этого племени, от которого остались нам памятники литературы и о котором всякое открытие разольет новый свет на историю всего народа тюркского» [1, с. 5].

Кочевая тюркская цивилизация, колыбелью которой был Восточный Туркестан, оказывала сильное влияние на Китай на всем протяжении истории. Поэтому без изучения истории буферной зоны между «Поднебесной» и «Великой степью» невозможно определить историческое значение современных отношений дружественных держав Казахстана и Китайской Народной республики. Данное исследование поможет понять историю крупного региона Центральной Азии, осмыслить его особенности, и будет интересна широкому кругу слушателей.

Объектом исследования является история Восточного Туркестана с момента появления первых кочевых «империй». Предметом исследования стал исторический опыт взаимоотношений кочевников с оседло земледельческим населением, «Великой степи» и «Поднебесной», Казахского ханства и Китая.

Восточный Туркестан расположен в самом сердце Азии. Логической восточной границей Восточного Туркестана является Великая Китайская Стена на западе, естественные границы – Тарбагатайские горы на востоке. Из-за своего удобного расположения на древнем Шелковом Пути, более 2000 лет он был центром торговли, это время и стало хронологическими рамками исследования.

Целью научной работы является исследование опыта взаимоотношений кочевников «Великой степи» с оседлыми народами «Поднебесной».

В ходе исследования были задействованы общенаучные методы анализа и синтеза. При решении ряда исследовательских задач использовались историко-генетический метод. Суть его заключается в последовательном раскрытии контактов кочевников Туркестана и оседлого населения Китая. Идеографический метод предполагает описание источников и памятников раннеюрского периода. Данный метод позволил увидеть особенности кочевой цивилизации Туркестана в сравнении с оседлой культурой Китая. Историко-системный метод позволил добиться структурности исследования.

Исследование призвано найти ответы в прошлом на современные вызовы в Центральноазиатском регионе. В казахстанском обществе назрели вопросы связанные с присутствием китайских инвестиций в экономике страны. В прессе стали проскальзывать идеи о «китайской колонизации Казахстана», а том, что Восточный сосед действует по принципу «мягкой силы». «Равноправные отношения» в глазах казахстанских граждан становятся противоправными. Интонация в словах СМИ еще более стала усиливаться после событий минувшего года, началом распространения каранвирусной инфекции. Основываясь на фактах в истории казахско-китайских отношений мы попытаемся разобраться насколько мнение о «китайской угрозе» является верным!

Поиск ответа на поставленную проблему до этого времени не осуществлялся, хотя и стал камнем преткновения в казахстанском обществе. Из сказанного следует, что тема статьи поставленная с данного угла обзора является новой в науке.

Процессы распространения древнетюркских языков и диалектов по всей территории, включающей Восточный Туркестан и Среднюю Азию, происходили как в результате миграции с востока сюда тюркских племен, так и в результате ассимиляции части местного населения, говорившего на индоевропейских языках в тюркоязычной среде [5, с. 51].

Основываясь на политической истории, экономическом развитии двух крупных кочевых империй – гуннов и тюрков стоит заключить, что история Казахстана и Китая тесно связаны постоянными контактами «Великой степи» и «Поднебесной». Однако центр их взаимоотношений на протяжении долгого времени

находился в Восточном Туркестане, который являлся колыбелью тюркского мира [1, с. 10; 3, с. 15].

Расположенный в самом сердце Азии Восточный Туркестан был центром торговли Великого Шелкового пути. Исторически являясь частью тюркского мира, народы населявшие регион с начала IX века приняли ислам. Благодаря этим событиям появились выдающиеся памятники тюркской письменности. Однако тюркские народы, в большинстве своем представленные уйгурами, в Восточном Туркестане были оккупированы Цинским Китаем, потеряв с середины XVIII века свою самостоятельность. После присоединения к Китаю, вслед за уйгурскими, джунгарскими земель между китайцами и казахами установилась граница (Синьцзянь) [5, с. 57; 4, с. 101–114; 7; 9, с. 14].

Как мы можем увидеть из исторических событий, Китай не пытался проникнуть за пределы естественных границ, которыми являются Тарбагатайские горы и Джунгарский Алатау. Причиной тому является то, что выход за пределы естественных границ стал бы угрозой для существования имперского государства, постольку, поскольку восточная граница стала бы очагом непрекращающейся войны. Из истории XIX века очевидно, что Китай и его жители видели в кочевниках казахам скорее выгодных партнеров для торговли [12; 10, с. 111; 11; 12; 13, с. 7].

Казахские торговцы везли в Китай лошадей для китайских и синьцзянских конных войск, а также необходимые в хозяйстве различные товары, а оттуда привозили чай, хлопок, шелк и изделия из фарфора. Казахско-китайские торговые отношения были выгодными для обеих стран. Первый караван был послан ханом Абылаем, который дошел до Синьцзяня в январе 1789 года [1, с. 21].

Из всего выше сказанного можно сделать заключение, что китайский имперский двор пытался наладить отношения с Казахским ханством в новое время, а казахи кочевники как бы сменили своих предков гуннов, тюрков на востоке возвысив свое государство. Очевидно, что центр некогда величественного Тюркского каганата сместился с востока на запад, который придал во время правления ханов Есима, Жангира, Тауке, Абылая Казахскому ханству статус «Великой Степи».

Подводя итог, стоит отметить, что опасения казахской общественности по поводу китайского влияния на Казахстан являются не верными, поскольку опыт истории демонстрирует,

что Китай не имел завоевательных намерений по отношению к казахским землям.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Кляшторный С. Г., Колесников А. А. Восточный Туркестан глазами русских путешественников: (вторая половина XIX в.). – Алма-Ата: Наука, 1988. – 224 с.
- 2 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата, 1984;
- 3 Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.; Л., 1951.
- 4 Кляшторный С. Г. Древнетюркские рунические памятники как источники по истории Средней Азии. М., 1964.
- 5 Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах в 2 томах. Т. 2. – М. 1950;
- 6 A Brief History of East Turkestan [Электронный ресурс] // World Uyghur Congress. – Режим доступа: <http://www.uyghurcongress.org/ru/?p=488>, свободный (май 2017);
- 7 Синьцзян-Уйгурский автономный район [Электронный ресурс] // Энциклопедия Китая. – Режим доступа: <http://infokitai.com/sintszyan-ujgurskij-avtonomnyj-rajon.html>, свободный (май 2017);
- 8 Хафизова К. Установление казахско-китайских отношений в новое время [Электронный ресурс] // Журнал «Тамыр»: искусство, культура, философия. – Режим доступа: <http://infokitai.com/sintszyan-ujgurskij-avtonomnyj-rajon.html>, свободный, (май 2017);
- 9 Каримова Н.Э. Взаимоотношения народов Центральной Азии и Китая в XIV – XVII вв. (по материалам китайских источников): – автореф. дисс... док.истор. наук. – Ташкент, 2006;
- 10 Хафизова К. Международные связи Вали хана [Электронный ресурс] // Мысль. – 2015, №7;
- 11 Казахско-китайские отношения [Электронный ресурс] // Казахская библиотека. - Режим доступа: <http://bibliotekar.kz/vsemirnaja-istorija-za-8-klass-1640-1914/kazahsko-kitaiskie-otnoshenija.html>, свободный (июнь, 2017)
- 12 Dzungaria, East Turkestan, Xinjiang Uyghur Autonomous Region, and the Uighurs and Oirats who lost their independence [Электронный ресурс] // портал «About the countries». – Режим доступа: <http://www.portalostranah.ru/view.php?id=205>, свободный (июнь 2017);

13 Галиев, В. В. Казахстанско-Синьцзянская торговля в период «серебряного» кризиса и восстания ихэтуаней / В.В. Галиев; Нац. АНРесп.Казахстан.Ин-т истории и этнологии им.Ч.Ч.Валиханова ; Казахстаника. - Алматы, 1996. – 17 с;

ҚАҢЛЫ ҚАЙДАН ШЫҚҚАН?

АРТЕЛЬ А. Қ.

студент, 4 курс, 5В011400- Тарих мамандығы,
Гуманитарлық ғылымдар жоғарғы мектебі,
М. Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

Қаңлы ру – тайпалары туралы сөз еткенде, Қаңлылардың шығу тегі, олардың таралу өрісі, даму – өркендеу кезеңдері, түркі халықтарының тарихында алатын рөлі туралы айтылып бітпеген талас пікірлердің көп екендігін аңғарамыз. Ханзу ғалымы Уи Цуан: «Үш ордаға бөлінген қазақтар ежелгі Қаңлылар» – дейді [1, 138-151 б.].

Ендеше Қаңлы тарихы туралы түптеп зерттеп, тереңдеп іздену керек! Ол – қазақтың көне тарихы. Қаңлы туралы жазу – қазақ тарихы туралы жазу. Қаңлы атауының шығу түп-төркінің анықтауға атсалысып жүргендердің ой-пікірлерін өзара салыстырып, саралап көргенде олар негізінен үлкен екі тұжырымды анықтап айтатыны аңғарылады. Оның бірі: Қаңлы атауы «өзен-су» мағынасын білдіретін кан//қа гидрония түбірінен туындаған деп қараса, екіншісі:қаңлы атауы көне түркі тіліндегі «арба» мағынасындағы қаңға сөзінен және сол арбаның қаңқа-қаңқа етіп шыққан дыбысынан туындаған деген жорамал бар. Бұл кан//қан түбірінен өрбіп, әр кезде әр аймақта дамыған «Қаңлы» ұғымына байланысты атаулардың жалпы саны 40-тан астам екен. Азия құрлығының көне картасын қарап отырсаңыз үлкенді-кішілі өзен-су және солардың жағасындағы елдімекен атауларын кездестіресіз. Мәселен, Үндістан жерінен ұлы да қасиетті Ганг өзені, Оңтүстік Корей жерінен Сеуіл қаласын қажарып ағып жатқан суы мол Канган өзені, Солтүстік Кореядан Канге қаласы, Қытай еліндегі – Цзань өзені, Сырдарияның бір замандағы аты Қан//Қаңға болған.О. Т. Молчанованың Сібір, Томск, Таулы Алтай өлкелерінің жаратылыс өңірін зерттеген «Топонимиялық сөздіктерінде»«Қан» деген атауының бірнеше нысандарын ұсынды. Енисейдің Сібірден өткен жерінде оң жақтан құятын «Қан» деген өзен арналары бар. Дәл осы жерде «Қан» деген

картада «Канск» қалашық, орман ағашын топтап ағызатын « биржа және гидролиз » зауыты бар.

Ертеде жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының деректерінде: Аққорған төңірегіндегі Ангреннің төменгі ағысында Сырдарияның он жағалауында 10 шақырымдай « ойпат-шұңқыр жер Канга немесе Канка деп аталады » деп жазады [2, 164-84 б.].

Қаңғалас – этнотопоним: сонау Саха елінің (Якутияның) жеріндегі таудың аты. Ол таудың қаңлы тайпасымен қандай байланысы барын тілге тиек етеміз. Сахара республикасының халық жазушысы, Алаш сыйлығының лауреаты, Савва Тарасов Алматыда болған кезінде шығыстанушы Бақыт Тұрсынқұловтың Қаңғалас тауы туралы сауалына былай деп жауап беріпті:

«– Иә, ол біздің – Қазығұртымыз. Мен қазығұртта, жеңген де болған, қызым дакеліп қайтты. Қаңғалас тауы – біздің қасиетті туымыз. Саха халқы нақ осы таудың бауырынан өрбіген. Әллия бабамыз осы жерді мекен етіпті. Тау аты сол кісінің түпкі негізінен байланысты Қаңғалас сендерше (Қаңлы) тау аталған. Сондықтан якуттар (сахалар) да өздерінің негізі түп атасын қаңлылар деп есептейді» [3, 8-12 б.].

Қаңғалас – Н.Аристовтың айтуынша: Якуттар (сахалар) өздерін екі атадан Әллиядің 12 ұлының ең үлкені Ханғалас, оның атымен Қаңғалас ұлысы аталады. Одан тараған ұрпақ – Лена (Сібірдегі) өзенінің екі бойын жайлайтын ханғала тайпасы [4, 330 б.]. Қаңлы – тайпа атауы. Шағатай ұлысының ханы Тоғылық- Темір ханның жауға жасалатын жорығына қатысушы үш түркі тайпасының және қолбасшысы Қаңғалы тайпасы деп аталған [5, 32 б.].

Ресейдің Минвода қаласының батысында Волга-Дон күре жолының бойында қазіргі күнде «Кангли» атымен сақталған (аумағы 10 км.) көне қалашық бар. Өткен тарихи жағдайларды ескерсек, XIII ғасырдан бастап қаңлылардың біраз этикалық топтары осы өлкелерге қоныс ауыстырып, жергілікті ақ-ноғай, қара ноғай ру-тайпаларымен жіті араласып, сіңісіп, өздерін «ноғайлымыз» деген атаумен атап кеткен. Қаңлы, ғұн, сақ, үйсін, қыпшақтармен тарихи тұрғыдан терезесі тең, бір деңгейдегі түркі тайпасы деп атау қажет. Өр алуан еңбектерде кездесе беретін қаңлы тегін сан-саққа жүгіртіп, біресе иран, біресе сақ, біресе печенек, алан, қыпшақ т.б. тайпалардан шығаратын жорамалдар да баршылық. Бұл пікірді айтудағы мақсатымыз – түркі халықтарында жиі кездесетін қаңғалас, қаңға, қаңғар, кеңгелес, кенерес тағы осы сияқты біраз

атаулардың басқаларға емес, қазақ-қаңлы этносына тікелей қатысы бар туыс атаулар екенін көзі қарақты оқырмандарға құлаққағыс ету.

Қаңлы атауына байланысты бір көзқарастылар: түркі әлеміне, түркі тану ғылымына кеңінен таралған болжам-жорамалдардың бірі – оның төркінін көне түркі тілдеріндегі «Қаңға» > «арба» сөзінен шығуы. Бұның түп негізі VIII ғасырда дүниеге келген «Оғызнама» дастанында айтылып қалған бір ауыз әңгімеге байланысты. Қалыптасып қалған аңыз сарыны қарапайым ел жадында емес, тіпті ғұлама ғалымдардың дуалы аузымен айтылып, қаламына ілігіп, шежірешілердің баянына арқау болып, дамып, тіпті күні бүгінге дейін сақталып келе жатқандығы мәлім. Осы аңыз туралы әйгілі түркі зерттеуші ғалым А. М. Щербактың қаңлы туралы көне ұйғыр тіліндегі нұсқасын арнайы зерттеп, жариялаған талантты ғалым, ертерек көз жұмған Құлмат Өмірәлиевтің қазақша аудармасы мына төмендегідей: «Үлкен бір ұрыстан соң Оғуз қағаның әскеріне, нөкеріне ел-жұртына жеңілген елден сондай үлкен олжа түсті, жүкті тиеуге, алып жүруге, ат, қашыр өгіз аздық етті.

Оғуз қағанның әскерінде үздік шебер бір кісі бар еді. Оның аты Бармақлұғ Жосын Білік еді. Бұл шебер бір қаңға (арба) жасады. Қаңға үстіне мүлікті тиеді, қаңғаның (арбаның) алдына адамдарды жегіп тартып кете берді. Нөкерлердің, халықтардың бәрі мұны көріп, тездетіп тағы қаңға (арба) жасатты. Мұндай қаңға жүргенде «қаңға, қаңға» деп шикылдап дыбыс шығарып жүрді. Оғыз қаған қаңғаларды көріп күлді де: «Қаңға, қаңғамен» өлі олжаны тірілер алып жүрсін; саған қаңғалық аты беріліп қаңға аты сақталсын» деп айтты [6, 208 б.].

Жоғарыда келтірілген және басқа да деректер мен әртүрлі еңбектерден алынған мағұлматтарды сараптап талдап-тарата келіп, қаңлының қай тұлғада (қай, қаңға, қаңғар, қаңгуй, кенгерес, кенегес т.б.) айтылып жазылмасын, «Оғызнамада» келтірілген аңыз бойынша қаңлы-қаңға – «арба» сөзіне байланысты емес, өзен-су мағынасын білдіретін о бастағы негізгі түбір – қаңқаннан туындаған, «өзен адамы», өзенді ел, өзен бойына жайлаған тайпа, одан аз дегенде 10 ғасыр бұрын өз алдына мемлекет құрып, іргелі әрі ұзақ жасап келе жатқан көне топтардың бірегейі, қазақ жерінде өсіп-өнген тайпа – қаңлының бұрынғы атауы деуімізге негіз бар. «Қаңғой (қаңлы) мемлекеті» – түркі әлеміндегі ең көне мемлекеттердің бірі. Бұл атау ойдан туындаған қиял емес, қағазға қатталып, Қытай қолжазба қорында сақталып, талай ғасырлар аттап бізге жеткен тарихи деректер негізінде қалыптасқан ғылыми, тарихи

ұғым. Қаңлы мемлекеті туралы деректерді де тілге тиек ете кеткенім жөн шығар [7, 217 б.].

1996 жылы Қазақстанның бір топ қазақ-ұйғыр тілші, тарихшы ғалымдары делегациясы Қытайдың Пекин қаласында болғанда таныстырушы бір қытай ғалымы: «Мына Тянь-янь-мынь алаңының шетінде тұрған Гугун мұражайы, мұнда көне қытай қолжазбалары сақталады, сіздердің көне тарихтарыңыз осында жатыр. Бірақ оның есігі елдің бәріне ашық емес. Тарихи деректемелер мен жылнамалардың бәрі осында жинақталған, олар өте мол, әрі өте қатаң бақылауда. Онымен танысу үшін жоғары деңгейдегі мемлекет аралық келісім қажет» деген екен [8, 30–35 б.].

XIII ғасырдың басында Шыңғыс ханның жер қайысқан қалың қолы Қазақстанның оңтүстік өлкесіне қаптап кіргенде сол кездегі хорезмшах Мұхаммедтің құзырындағы жер мен қалаларды қорғау үшін Шыңғыс қолына бірінші болып қарсы шыққан Мұхамедтің анасы, тегі қаңлы Туркен хатунның өзіне ғана бағынған 20 мыңдай сардарлары мен сарбаздары болған. Моңғолдардың қоршауында қалған Отырар қаласын алты ай бойы бермей, ерлікпен қорғаған қаланың әкімі қаңлы Қайырхан болатын. Оның сарбаздарының көпшілігі қаңлылар еді деп жазылған тарихи деректерде. Қазақ біртұтас халық болып қалыптасуына бұрынғы дәуірлерде оның этикалық негізін құраушы қаңлы, ұйсін, қыпшақ, арғын т.б. ірі тайпалардың өзара жақын, бірақ өзіндік ерекшеліктері де бар өз тілдерінің қалыптасқандығы жөнінде тарихшы ғалымдарымыз жазып жүр. Өзбек ғалымдарының пікірі бойынша: Қаңлы тілі – Орта Азиялық жазба әдеби тілдерінің, атап айтқанда: көне өзбек, түркімен, татар, қыпшақ, ұйғыр т.б. әдеби тілдердің қалыптасуына әсерін тигізіп, ұйтқы болған [9, 85–89 б.]. Осылардың бәрін қорытып, ой тұжыра келгенде, ең көне түркілердің бір қауымы – қаңлылардың да тайпа деңгейінде қалыптасқан, мемлекет ауқымында да қолданыс тапқан ауызша да, жазбаша да әдеби тілі болғандықтан батыл байлам жасауымызға болады. Біздің осы пікірімізді Бартольдтың: «И так чисто тюркскими элементами вошедшими в состав киргиз-казацкого народа, из его нынешнего тюркского языка главную часть можно признать только канглов и кипчаков» деген дәйекті сөздері нықтай түседі [10, 276 б.].

Қаңлылардың саны тура[лы айтар болсақ, халықтың саны тұрақты құбылыс емес: ол әрқашанда өніп-өсіп, азайып-көбейіп, өзгеріп отырады. Мысалы, өткен ғасыр басында 17 миллионға жеткен Қытай халқы бүгінде жер жүзіндегі жоғары деңгейдегі ұлы

державеға айналып жатыр. Уақытында сол Қытай халқымен сан жағынан тең болмаса да, әскери күш сынасып, әртүрлі текетірестерге барып жүрген Кангюй мемлекетіндегі қаңлылардың жалпы саны сол кезде 0,5 млн-ға барған. Қазіргі жорамал бойынша қаңлы ұрпағының бүгінгі саны да сол 0,5 млн шамасында. Оның басты себептерінің бірі – қаңлы әулетінің кезінде жан-жаққа ыдырап, Орта Азия мен Қазақстан жерінде және одан тыс аймақтарда жаңадан қалыптаса бастаған көптеген түркі халықтарының (өзбек, түркімен, қырғыз, татар, ноғай, саха-түркі т.б.) құрамына еніп, солармен бірігіп, сіңісіп кетуіне байланысты деп қараған жөн. Мәселен, X–XI ғғ. дейін қаңлы саны 0,5 млн-нан 1 млн аралығында болса, XI–XII ғғ. шамамен 8,5 млн деп көрсетілді. 1883 жылғы ресми демографиялық деректерде Верный уезінде – 300, Әулиеатада Таразда – 350, Шымкентте – 978, Ташкент уезінде – 1650 түгін қаңлы жайлады деп көрсетілді. Бұлардың жалпы саны 2778 түгін де, әрбір түгінде орта есеппен 5 жаннан бар дегенде, онда қаңлының Қазақстан мен Өзбекстан жерлеріндегі жан саны 14 мыңға жуық болғандығын көрсетеді [11, 3 б.].

Қорыта айтсақ, түркі әлеміне тән дәстүрде ежелден-ақ ру-тайпа, ұлы, халық аттарын қалай болса, солай қоя бермеген. Түркілерге қатысты ол этнонимдердің баршасы міндетті түрде белгілі бір мағынаға құрылып, уәжге негізделген. «Қаңлы» атауын таратқанда «қаң» өзен-су мағынасындағы сөзден туындап, көп вариантты атауға айналған деген ойды тілге тиек еттік. «Өзен адамдары», «өз бойын жайлағандар», «өзенді ел» деген мағынада, яғни арбанында, жеке кісінің де ат-есімі емес, өзенді, сулы, нулы жерді мекендеп өскен, барша тірлік-тіршілігін Сыр мен Амудария секілді өзен бойларын жайлаған тайпа екендігі айдан анық. Сонымен, Сыр мен Амудария Қаңлы елінің дүниеге келіп, кіндік қаны тамған ата мекені. Асан Қайғы бабамыз Жиделі-Байсыннан кейін Сыр бойында болғанда: «Ағашты ойнап тіксең шындап шығатын, түгін тартсаң, түбінен майы шығатын жер екен» деген екен. Қаңлы тайпасы жалпы түркі әлеміне тұқымы кең жайылған, этнодемографиялық құрамы ең көп тараған этникалық қауымның бірі және де Қаңлы ізін бүкіл түркі әлемінің төрт бұрышынан түгел кезіктіруге болады деген тұжырымға зерттеушілердің бәрі қосылады. Қаңлы тайпасы – Сібірдің Лена, Енисей, Жетісу, Шу, Талас, Сырдария, Арыс, Шыршық, Келес өзендерінің бойын мекендеген өркенді ел.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 К. Шониезов «Канг давлативаканглилар». Ташкент, 1990, -138-151 б.
- 2 Е. Смирнов. Развалина города Канки. - ПТКЛА, - год V, - 1900, - 164-84 б.
- 3 Қ.Тұрсынқұлов Қазығұрт: аңыз бен ақиқат. – Алматы, Тоғанай Т баспасы, 1998, - 8-12 б.
- 4 Н.Аристов, 330 б.
- 5 М.Хайдар Дулати. Тарих-и-Рашиди. Ташкент, 1996, -32 б.
- 6 Қ.Өмірәлиев VIII-XII ғасырдағы көне түркі әдеби ескерткіштері, Алматы, 1985, - 208 б.
- 7 «Оғызнаме». Алматы, 1986, -217 б.
- 8 Шыңжаң халық баспасында Қытайдың Батыс өңіріне арналған жинақ. Үрімші, 1987, -30-35 б.
- 9 З.Дусимов. Хорезм топонимлари. Ташкент, 1976, -85-89 б.
- 10 В.В.Бартольд. Соч.т. V. -276 б.
- 11 М.Әбдіәкім. «Қаңлы», «Уақыт» газет, 1992, - 3 б.

РОБОТТАРДЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУДЕ ПАЙДАЛАНУ: МАҢЫЗЫ ЖӘНЕ БОЛАШАҒЫ

АУЕЗОВА Ф. Ж.

«Тарих» пәнінің оқытушысы, Каспий өңірі «Болашақ» колледжі, Ақтау қ.

Робототехника-елімізде енді ғана дамып келе жатқан инновациялық сала. Робототехника роботтардан басқа автоматтандырылған техникалық жүйелер мен өндірістік үдерістердің ең жаңа техникалық жиынтықталуын әзірлеу мен қолдану жолдарын зерттейтін ғылым.

Тарихи-археологиялық жұмыстарға роботтар және роботтехникалық технологиялар 2010 жылдардан бастап ғана қолданыла бастады. Әсіресе мұхит асты археологиялық мұраларды зерттеуде су асты роботтары арқылы көптеген тарихи жаңалықтар ашылуда.

Бұл зерттеу мақалада Қазақстанға әлі жетпеген бірақ әлемдік тарихи зерттеу саласында орны жетпес роботтарды археологиялық қазбаларда пайдалану тарихы және олардың жұмыс жасау принципі талданады. Сонымен бірге роботтехника түсінігі баяндалып, оның дамуы туралы ой өрбітіледі.

Мақала ғылыми жаңалықтардағы фактілермен толықтырылып, қорытынды бөлімінде біздің елімізге қатысты шешімдерді де қарастырған.

Робототехника (робот және техника; ағылш. Robotics-роботика)- роботтардың құрылысымен, жұмысы мен қолдануымен айналысатын, оған қоса олардың басқару, сезіну мен мәлімет өңдеумен айналысатын механикалық, электр және электронды инженерия мен компьютер ғылымдарының біріккен саласы.

Робототехника роботтардан басқа автоматтандырылған техникалық жүйелер мен өндірістік үдерістердің ең жаңа техникалық жиынтықталуын әзірлеу мен қолдану жолдарын зерттейтін ғылым.

Автоматтандырылған машиналар, басқа сөзбен айтқанда роботтар, адамдардың орнына қауіпті жерлерде, немесе зауыттағы құрастыру үдерістерінде жұмыс істей алады. Роботтар сыртқы келбеті бойынша, жүріс-тұрысы мен танымы бойынша адамдарға өте ұқсас болуы әбден мүмкін. Қазіргі таңда ғалымдар гуманоид роботтарды барынша адамдарға ұқсас қылуға тырысып жатыр.

Автономды түрде жұмыс істейтін роботтар туралы мәлімет көне кезден бастап ойлана бастаған, алайда сол тақырыптағы зерттеулер XX ғасырға дейін басталмаған. Ертегі кезеңнен бастап, роботтар бір күні адамдардың жүріс-тұрысына еліктейді және де адамдар сияқты адамдардың жұмыстарын істей алады деп болжалған.

Әлемдегі Жапония, Германия, АҚШ, Корея сынды елдерде аталған сала жоғары деңгейде дамыған. Бұл елдерде робототехниканың үздік жетістіктері ғылымда, өндірісте кеңінен қолданылады. Германиядағы өндірістік роботтарды шығару жөніндегі әлемдік көшбасшы «KUKA» компаниясы, Жапониядағы «KAWASAKI ROBOTICS», «FANUC», «OTC Daihen», «Panasonic», АҚШ-тағы «Triton Manufacturing», «Kaman Corporation» сынды компаниялар соның айғағы.

Қазақстандағы робототехника саласы бұл елдермен салыстырғанда 15-20 жылға кенже дамыған. Аталған сала алдағы 10-15 жылда қарқын алатын секілді. Онда да қолдау болса, қаржыландыру мәселесі шешілсе. Ал мамандарға тапшылық болмайтынына сенуге болады. Себебі қазір елімізде Назарбаев зияткерлік мектептерінде, Назарбаев университетінде, басқа да оқу орындарында балалардың, жастардың аталған саланы игеруіне мүмкіндігінше жағдай жасалып отыр.

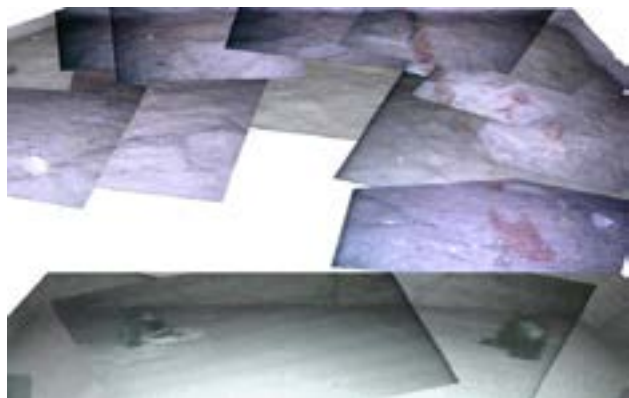
Ал енді тарих сынды гуманитарлық саладағы зерттеулерге роботтың көмегі бар ма әлде ол тек өміріміздің техникалық жағына

ғана маңызды ма деген сұрақ ғалымдарды көптен толғандырып келді. Алайда археологиялық зерттеулерде соңғы жылдары роботтарды қолдану арқылы тарих ғылымының жеткен жетістіктері ғалымдарды және әлемдік ғылыми ортаны дүр сілкіндірген болатын.

Бірнеше жыл бұрын ежелгі Ацтектер астанасы Теотиуақан пирамидаларын зерттеу барысында археологтар 30 сантиметрлі қашықтан басқарылатын роботты пайдаланды. Ол «Тлалок-1» (Тлалок-1) деп аталды. Тек оның көмегімен көшбасшылардың жер асты қабірлері орналасқан ішкі бөлмелерді көруге болады. Робот сол жерде болғанына қарамастан, қабір әлі ашылмаған - ғалымдар ғимаратқа зиян келтірмей, үй-жайға ене алмады.

Сонымен қатар аталмыш роботтың көмегімен Хеопс пирамидасында жұмбақ камера ашылды, оның ені тар желдеткіш шахтада болды. Бөлменің ашушысы Лидс (Ұлыбритания) ғалымдары жасаған «Джеди» роботы болды.

Өкінішке орай, мистикалық әуесқойлар үшін бөлмеде ерекше ештеңе болған жоқ, ал есік металл қисық тырнақтары бар (ол ежелгі микросхемалар туралы нұсқада жазылған) жай ғана тас тақтай болды. Кішкентай бөлме, едендегі иероглифтер-бұл «Джедидің» алдында пайда болған барлық нәрсе. Дегенмен, егер ол болмаса, онда псевдотарих жанкүйерлері әлі де Гиза пирамидаларының терендігінде атом реакторын іздей бастар еді.

Сурет 1 – Гиза пирамидасындағы робот арқылы түсірілген панорамдық археологиялық суреттер

Роботтар су асты археологиялық зерттеулеріне қолданылып бастады. Көп ұзамай, 2014 жылы, ғалымдар тобы, National Geographic

арнасымен бірлесе отырып, робот-сканерлерді пайдаланып, атақты Атлантика океанының дәл көшірмесін жасай алды.

Сурет 2 – Джеди роботының Хеопс пирамидасына жүргізген археологиялық зерттеу схемасы

Осы зерттеулердің көмегімен лайнердің апатқа ұшырауының көптеген ерекшеліктері анықталды: ол қалай және неліктен баяу және болашақта не болады? Титаник 100-150 жылда металдарды жейтін бактериялар тандағандықтан, бұл сквотте болды. Тек жоғары дәлдіктегі карта ғана цифрлық үлгі түрінде алып кемеңің бейнесін сақтайды.

Жарты ғасырдан астам уақыт бойы робототехника сенімді және тез дамуына қарамастан, механикалық ассистенттердің көмегінсіз адамға ашылмайтын тарихтағы әлі күнге дейін қара дақтар бар. Жерорта теңізі елдеріндегі ежелгі әлемнің бүкіл тарихы Афины, Рим, Каир сияқты қалалардың астына-боттардың көмегімен ғана су басқан бөлмелерге, ежелгі кәріздер мен су құбырларына түседі.

Израильдің ең көрнекті археологтарының бірі Шемона Перестің айтуынша, інжіл тарихы роботтарды зерттеу үшін қолданылған кезде ғана ашыла алады.

Жалпы ұзындығы 600 шаршы километр болатын және қазіргі заманғы адам ешқашан болған емес, шын мәнінде Киелі Қала астындағы ежелгі әлемнің ең құпиялы храмдарының бірі-Пактінің Арқаны тек роботтар көмегімен зерттеуге болады. Еуропалық археологтар сол үмітке ие: Париждің жанындағы катакомбы үлкен тарихи маңызға ие, бірақ оны қарапайым археологтар зерттей

алмайды себебі адамның физикалық қасиеттері шектеулі Роботтар арқасында өркениеттер тарихына қатысты біздің түсінігімізді өзгертетін әлі талай тарихи құпиялар жатқаны мәлім. Роботтар зерттеушілердің өмірін құтқара алады, дәл өлшеу жүргізеді, карталар жасайды және табылмаған, жоғалған тарихи қазыналарды табады деп материалдық әлем армандайды.

Археологияда пайдаланылатын роботтардың жіктелуі:

Ровина. 2012 жылы Германияда Rovinarproject жобасы жасалды, оның мақсаты адамдарға қауіпті немесе жетпейтін жерлерді ендіруге, тексеруге және картаға түсіруге қабілетті мобильді робот жасау. Ровина роботының арқасында көп деңгейлі құрылымы бар Рим маңындағы катакомбалардың 3D картасы жасалды.

Тлалок-1. 2010-шы жылдардың басында Teotihuacan пирамидаларын зерттеу үшін 30 сантиметрлі Tlalok-1 қашықтан басқарылатын робот пайдаланылды. Ол пирмадидадағы жерленген көшбасшылар мен олардың топтары орналасқан ішкі палаталарды көруге мүмкіндік берді.

Қайталанатын әрекеттерді орындауға қабілетті роботтар

2015 жылы 5 мамырда өткен халықаралық көрмеде робот көмекшісі археологы таныстырылды. Өндірістік робот негізінде жасалған KUKA LBR iiwa, ассистент археолог топырақты алып тастауға және қазбаларды тазалауды, склеивания бөліктерін, үзінділерді қазуды жүзеге асырады. Роботтың артықшылықтарының бірі-бұл күн сайын тәулік бойы щеткалар мен қырғыштармен ең кішкентай қозғалыстар жасауға мүмкіндік береді. Робот сонымен қатар фрагменттің барлық бөліктерін HD пішімінде суретке түсіре алады, жазба өзгереді, радиокөміртекті талдауды жүргізеді.

Қазіргі таңда робототехника тез дамып келе жатқан сала. Технология қалай тез дамыса, робототехника да солай тез дамиды, өйткені робототехника технологиямен тығыз байланыста. Технология дамыған сайын зерттеулер, әрлендер өзгеріп дамиды, соның арқасында роботтардың қолдану аймағы да ұлғаяды.

Қазіргі таңда роботтар үйде, кәсіпорындар мен әскери салада қолданылады. Көптеген роботтар миналар мен бомбаларды залалсыздандыру сынды адамдарға тікелей зардап алып келетін жағдайларда қолданылады.

Өлке тарихына келетін болсам, мен мекен еткен Маңғыстау түбегінің археологиясы әлі күнге дейін түбегейлі нақты зерттелмеген. Дегенмен, бүгінгі таңда қолда бар мәліметтерге сүйене отырып, жалпы суреттеу арқылы өте ертеде мекендеген адамдардың өмір

сүруі, олардың айналысқан шаруашылық түрлерін білуге болады. Бұл өңірдің тас дәуірінде адамдар мекен еткен көптеген жерлері киелі деп саналады, өйткені мұнда 362 көріпкел әулие жерленген. Маңғыстау түбегі мен Үстірт жазығына адамдардың қоныстану ерекшелігінің басты себебі олар мекендеген жерлерде су көздерінің болуы еді. Археологиялық зерттеулерге сүйенсек, тұщы су көздері жақын орналасқан жерлерде немесе оның айналасында адамдар ежелден қоныстанған. Палеогидрологиялық және археологиялық деректер негізінде аймақтардың (Орта Азия өзен арасы және Солтүстік Каспий жағалауы) ландшафты климатын салыстыру нәтижесінде Маңғыстау мен Үстірт климаты мен табиғатының өзгеріске ұшырағанына 10 мың жыл болғаны геопалеологиялық зерттеулер нәтижесінде дәлелденді. Маңғыстау өңірінің палеолит заманына зерттеу жұмыстарын 20 ғасырдың 60-жылдары геолог А. Г. Медоев жүргізді. Оның тапқан мекен-орындарынан өкінішке орай күні бүгінге дейін ғылыми тұрғыда терең зерттелмеген, тек ол адам жасаған Маңғыстау палеолиті геохронологиясы, археолог Ж.Таймағамбетовтың ғылыми-зерттеу еңбегіне негіз болып алынды. Бұл еңбегінде автор Маңғыстау өлкесінде автохтондық мәдениеттің тас индустриясы өте ертеде пайда болғанын, яғни палеолит дәуірінің үш кезеңінде де болғанын анықтап дәлелдеді.

Алдағы уақытта Қазақстандағы археологиялық қазбаларда да роботтар пайдаланыла бастайды деп сенемін. Әрине елімізде пирамидалар сынды күрделі құрылыстар болмағанымен, әлі талай ашылмаған көне қалалар мен қорымдар жеткілікті екені белгілі. Отырар қаласының өзінің тек азғантай бөлігінің зерттелуі де техникалық күштің қажеттілігін көрсетті.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 «Информатика негіздері» журналы №4-2008ж. Ж.Садыбекова «Оқу-тәрбие үрдісінде ақпараттық-коммуникациялық технологияны қолдану қажеттілігі»

2 Филиппов С. «Робототехника для детей и родителей» СПб: Наука 2011, 263 с.

3 Боголюбов А.Н., Никитин Д.А. Популярно о робототехнике. Киев:Наука. Думка, 1989ж 200 с.

4 Макаров И.М., Топчиев Ю.И. Робототехника: история и перспективы. М.: Наука, Издательство МАИ, 2003.350 с.

ВЕЛИКОЕ НАСЛЕДИЕ ИСТОРИКА А. Х. МАРГУЛАНА

БАТТАЛОВ А. Б.

магистр педагогики и психологии, учитель истории, СОШ № 24, г. Павлодар

С обретением суверенитета возникает необходимость вернуться к своим основам, понимание прошлого, образуется перед нами вопрос, кто мы, родившиеся на древнейшей земле Республики Казахстан? Работы великого ученого дают нам ответ на эти вопросы. Работы А. Х. Маргулана по истории и культуре nomadов Великой Степи помогают нам найти ответ на этот вопрос. Понимание истории нужно для того чтобы сформировать мировоззрение молодежи, кто будет жить в новом В его трудах основная мысль это представление и быт жителя степных просторов. Он открыт народу и миру, что помогает нам воспринять понимание культуры народов, живущих на территории Казахстана. Это является традицией понимания и уважения народа, проживающим на территории Казахстана [1; с. 2].

Выдающаяся творческая личность ученого, его взгляд на понимание мира сближает его с идеями великих философов Древнего Востока их имена словно солнце, озаряющее путь развития человечества из прошлого в будущее. А. Маргулан является собирателем ценного материала, всю свою жизнь он изучал богатую историю родного края и сделал ее осязаемой для всех [2].

Алькей Хакимович Маргулан относится к великим деятелям истории, внесший большой опыт в развитие исторической школы в Казахстане. А. Маргулан занимался почти 30 лет исследованием творчества трудов Ч. Валиханова. У А. Маргулана большое количество трудов по истории, монографии Коркыт, Манас [3].

А. Х. Маргулан не только создавал труды и монографии по своим исследованиям, он также подготовил большую плеяду специалистов по истории широкого профиля, которые в дальнейшем продолжили его большую работу по развитию исторической науки, так как не зная историю, по его мнению, мы можем исчезнуть и перестать существовать в будущем.

Научное наследие А. Х. Маргулана это подвиг ученого с мировым именем, это выражение любви к своему народу, к его истории, языку, обычаям, традициям, он вознес культуру своего народа на мировой уровень, сломав колониальную парадигму евроцентризма, установив новое евразийское мышление в историографии.

О великом историке, исследовавшем историческое наследие, было написано достаточное количество трудов. Все материалы о А. Х. Маргулане были написаны исследователями в научных изданиях, журналах, газетах. Все труды подразделяются на следующие виды: труды, где характеризуется вклад в Чокановедение, исследования по археологии и культуре народа.

В 1857-1867 годах он возглавил работу по написанию труда Ч. Валиханова, который состоял из 5 томов. Он изучил все рукописное наследие Ч. Валиханова, составленные комментарии, результатом стало собрание сочинений. В сочинения входил материал в период расцвета творчества Ч. Валиханова до 1857 года. Были напечатаны труды по истории, археологии, этнографии, географии и культуре Казахстана. В его трудах содержится богатый материал по этнической истории, по взаимоотношению России и Китая, о жизни тюрков на территории Казахстана [4].

Он включает в себя научные исследования выдающегося казахского ученого Ч. Ч. Валиханова, написанные в пору расцвета творческой и научной мысли, с 1856 по 1857 годы. Печатаются его труды по истории, этнографии, географии и источниковедению Казахстана, Средней Азии и Восточного Туркестана. В них включен огромный фактический материал, отразивший политические и торговые взаимоотношения России с Западным Китаем, этническую историю и исторические предания тюркских народов, живших на территории Казахстана, Средней и Центральной Азии. В собрание были включены дневники казахского ученого, путевые заметки, которые он вел во время путешествия в Кашгар.

Труды А. Х. Маргулана были разнообразны в научных начинаниях, включающие в себя разные проблемы, одним из выдающихся трудов научной деятельности было исследование жизни Ч. Валиханова, он уже с ранних студенческих лет посещал архивы российских городов, где он по крупицам собирал материал информацию о выдающемся ученом Ч. Валиханове, его труды подлежали тщательному научному исследованию, результатом всей работы является издание 5 томника сочинений в 1958 году.

В сборнике сочинений были отражены работы Ч. Валиханова с 1860 года и до конца творчества по различным направлениям его исследования, также были изучены документы семьи Чокана, его переписка, служебная деятельность, заметки его коллег и друзей, его научная деятельность [3].

В 1971 году А. Маргулан посвятил своему кумиру две работы «Чокан и Манас», в этой монографии он дает подробный анализ различных эпосов «Манас» с исследовательской точки зрения. Большое внимание он уделял изучению архитектуре, им был издана монография «Архитектура Казахстана», состоящая из 4 томов Древняя архитектура Казахстана; Доисламская архитектура; Архитектура средневекового Казахстана; Архитектура и градостроительство. Мы видим, что он значительное внимание уделял градостроительной политике, так как он в этом видит материализацию достигнутого уровня социально-экономического развития общества. Градостроительство и архитектура призваны создавать и обеспечивать благоприятную среду жизнедеятельности – среду обитания людей. Поэтому градостроительство и архитектура заслуживают повышенного внимания общества и государства [4].

Изучая Центральный Казахстан, он издал монографию «Древняя культура Центрального Казахстана», в труде было отражено археологическое исследование Центральной части Казахстана. Она включает в себя следующие части. Первая посвящена памятникам эпохи бронзы, вторая – памятникам эпохи раннего железа. Результатом его исследований и многолетней работы в области истории культуры казахского народа явилась защита в 1945 году докторской диссертации «Эпические сказания казахского народа», в которой вопросы эпического жанра получили глубокое и всестороннее исследование. Высокую оценку работе дали академики В. Гордлевский и И. Мещанинов.

А. Х. Маргулан оставил после себя большое научное наследие, которое состоит из 14 томов. В 1946 его избирают членом-корреспондентом, в 1958 году действительным членом, а в 1960 году присвоили звание профессора.

ЛИТЕРАТУРА

1. Маргулан А.Х. Сочинения: Т.1 :Бегазы-дандыбаевскаякультураЦентральногоКазахстана. Алматы: Атамур, 1998.- 400 .
2. ГорбуновС. Улицаведущая в бессмертие: 100-летию А.Маргуланапосвящается // Казахстанская правда. - 2004. - 29 мая (№ 117 - 118.)
3. Абуев К. ЧоканВалиханов и АлькейМаргулан // Казахстанская правда.-2004.-21 августа.
4. Абуев К. ШоканҮалиханов и АлькейМаргулан// Акмолинская правда.-2010.-2.09 .

НЕМЦЫ В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ – НАШИ ДНИ

БЕЙСЕМБАЕВ Д. А.
магистрант, г. Семей

Понимая важность развития межэтнического диалога, а также дальнейшего укрепления межэтнического согласия, государство продолжает предпринимать решительные шаги к тому, чтобы решить данную задачу максимально эффективно и адекватно. Ассамблея народа Казахстана, созданная 1 марта 1995 года Указом Первого Президента страны Нурсултана Назарбаева об образовании Ассамблеи народа Казахстана со статусом консультативно-совещательного органа при Главе государства, максимально чётко отвечает поставленным перед ней задачам.

В мае 2007 года в Конституцию Республики Казахстан был внесен ряд поправок. Ассамблее народа Казахстана придан конституционный статус, она получила право избирать в Мажилис Парламента девять депутатов, что значительно повысило общественно-политическую роль АНК.

20 октября 2008 года Президентом был подписан Закон «Об Ассамблее народа Казахстана» (далее АНК, – Прим. авт.), не имеющий аналогов в мире. АНК стала полноправным субъектом политической системы страны, были определены нормативные правовые основы ее деятельности [1].

По итогам переписи населения в Казахстане было учтено 130 этносов. Одним из самых многочисленных (к середине 2018 года численность составляла 179 тысяч человек или 1,06 % населения страны) из них является немецкий этнос.

Появление немцев на казахской земле – процесс не одного года. Массовое переселение немцев в Россию началось еще в 1764 году при Екатерине II, которая рассчитывала руками трудолюбивых немецких крестьян и ремесленников освоить пустовавшие земли в Поволжье, на Северном Кавказе и в Южной России, закрепив их тем самым за Российской империей.

Миграция немцев в европейскую часть России происходила на протяжении более двух столетий, в то время как на её азиатскую периферию, и в частности в Казахстан, немцы поселились в течение 20 лет, с конца XIX в. до начала первой мировой войны. С этого времени ведётся отсчёт времени образования крестьянских селений с чисто немецким населением на Рудном Алтае.

Переписью 1897 г. зафиксировано, что в северных приграничных территориях Восточного Казахстана, в волостях: Александровская, Бобровская, Бухтарминская, Владимирская, Зыряновская, Усть-Каменогорска, входивших в дореволюционный период в состав Томской губернии, проживало 95972 человек, в числе которых было 434 немца, что составляло 0,5 %.

В экспозиции Шемонаихинского историко-краеведческого музея представлена копия страниц семейной хроники семьи Ваймер (проживавшей в с. Кенюхово Шемонаихинского района Восточно-Казахстанской области) с записью о том, что семья Якоба Швиндта 22 сентября 1767 г. приехала в Россию в колонию Норка (в Поволжье) [2].

Вне зависимости от места и времени выхода немецкая семья, самостоятельно переселявшаяся на Алтай, состояла из главы семьи, его жены и, как правило, двух-трех детей. Возраст участников переселенческого процесса был следующим: домохозяин 38–41 год, домохозяйка 35–39 лет, возраст детей колебался от 6 до 10 лет, т.е. семьи были в целом сформировавшиеся, в основном, простые малые или нуклеарные – состоящие из супругов с неженатыми детьми [3].

Свою специфику имели так же брачно-возрастные показатели населения немецких колоний. Средний возраст вступления в брак в немецкой деревне был несколько выше, чем в среднем среди сельского населения региона: если для мужчин он был на уровне 24,8 (у немцев – 25,3), то у женщин он был на уровне 21,6 (у немцев – 22,1). При этом у немецкого населения отмечается более поздний возраст вступления в брак у мужчин, чем у женщин. Разница в возрасте между супругами составляет в среднем от 1–5 лет, хотя иногда встречались неравные браки, когда разница в возрасте 10 и более лет, но это было характерно для повторных браков [4].

После начала Великой Отечественной войны, немцев, проживающих в СССР, официально обвинили в содействии нацистской Германии. Советские немцы были признаны неблагонадежными. По сфальсифицированным данным, среди них, якобы, находились шпионы и диверсанты, которых они укрывали от Советской власти. Их судьбу решил Указ «О переселении немцев, проживающих в районах Поволжья». Операция по переселению немцев была одной из крупномасштабных, в Казахстан планировалось депортировать 467 тысяч человек, а фактически приняли 441 713 человек. В Восточный Казахстан было переселено 72 тысячи человек. Депортации были подвергнуты и те, кто защищал

страну от гитлеровцев. В 1942-1945 гг. были демобилизованы с фронта все военнослужащие немецкой национальности. Все трудоспособные спецпереселенцы были обязаны заниматься общественно-полезным трудом [5].

Исследователи О. Лиценбергер и А. Мусагалиева в своей статье отмечают, что согласно Указу Президиума Верховного Совета СССР от 26 ноября 1948 г. «Об уголовной ответственности за побег из мест обязательного и постоянного поселения лиц, выселенных в отдаленные районы Советского Союза в период Отечественной войны», изданному под грифом «Совершенно секретно», самовольный побег с мест спецпоселения влек за собой наказание в виде 20-лет каторжных работ. В Указе указывалось, что немцы, как и все другие народы, отправленные на спецпоселение в годы войны, переселены туда «навечно, без права возврата их к прежним местам жительства».

Таким образом, немцы-спецпоселенцы были лишены многих общегражданских прав. Их повседневная жизнь постоянно наталкивалась на различного рода абсурдные ограничения и запреты, что в 1953 г. вынужден был признать даже министр внутренних дел СССР С. Круглов: «На местах зачастую ущемляется правовое положение спецпоселенцев: без надобности создается излишне жестокий режим, запрещается свободное передвижение по жизненно необходимой для спецпоселенцев территории, устанавливается частая регистрация в спецкомендатуре, создаются препятствия к выездам в командировки, на лечение и учебу, что влечет за собой подачу ими большого количества жалоб» [6].

Шло время и наступил момент серьезнейших исторических и геополитических перемен, которые знаменовали собой приход совершенно новой эпохи, которая диктовала свои собственные правила и понятия. Именно тогда, на заре Независимости, Елбасы Нурсултаном Назарбаевым было принято историческое решение о создании Ассамблеи народа Казахстана, которое не обошло своим вниманием ни один этнос, который проживал к тому времени на территории нашего государства.

С тех пор минуло несколько десятилетий, но каждый год становился ещё одной ступенью на пути к успешному достижению идеи полиэтнического общества. Работа АНК – формирование максимально толерантного общества – проводилась и проводится планомерно, без перегибов и перекосов в ту или иную сторону.

В семейском Доме дружбы совместно работают несколько десятков этнокультурных центров. Одним из самых видных из них является общественное объединение немцев «Возрождение». Его руководитель Лилия Гончарук отмечает, что продолжая работу по укреплению гражданского мира и согласия, АНК поддерживает малообеспеченные слои населения, на сегодня АНК способствует созданию благоприятных условий для дальнейшего укрепления межэтнического согласия, толерантности в обществе и единства народов.

– Объединение немцев «Возрождение» ведёт обширную проектную деятельность. К числу проектов, много лет курируемых объединением, относится деятельность творческих коллективов, таких как ансамбль песни и танца «Айнхайт». Кроме того, ведётся и обширная образовательная деятельность – при объединении действуют Центр Дошкольного Дополнительного Образования «Wunderkind», воскресная школа, курсы изучения немецкого языка для детей, взрослых, – отмечает Лилия Гончарук.

За прошедшие годы большая работа проведена и с молодёжью (причём, не только немецкого этноса). Клуб немецкой молодежи «Glück» является бессменным участником множества различных мероприятий, проводимых семейским Домом дружбы. Одним из самых ярких мероприятий является Октоберфест (немецкий праздник урожая, традиционно справляемый ежегодно).

– Что такое Октоберфест? У немцев этот праздник изначально связан с праздником урожая. В Казахстане мы сделали праздник-гибрид: наша основная задача показать людей труда, праздник урожая, а также показать, как люди умеют отдыхать. Праздник берёт своё начало с XVIII века. Лично для меня Октоберфест ассоциируется с трудом, потому что в моём детстве этот праздник всегда проводился после осенних работ на селе. Он и Октоберфест, и праздник труда, и праздник урожая, – рассказывает Лилия Гончарук.

Одна из основных задач объединения немцев «Возрождение» – это тесное сотрудничество со всеми структурами АНК. Особенно активна немецкая молодёжь, которая участвует в мероприятиях по типу дня открытых дверей, а также посещает Дома дружбы Бородулихинского и Бескарагайского районов вместе со своими старшими товарищами.

Большая работа проводится и с университетами, а также другими образовательными учреждениями.

В целом, немецкое сообщество является важной частью общего дела – достижения межэтнического согласия в условиях развития полиэтнического государства. Учитывая чрезвычайную важность этого постулата, который не может быть заключён в рамки директив и постановлений, каждый из этнокультурных центров всех без исключения структур АНК, проводит собственную работу.

Отмечая этот факт, становится ясным, что работа немецкого этнокультурного центра является одним из важнейших элементов фундамента гармоничного сосуществования и этнического согласия нашей республики.

ЛИТЕРАТУРА

1 Сайт Ассамблеи народа Казахстана. <https://assembly.kz/ru/ank/obshchaya-informatsiya/deyatelnost/> (дата обращения: 29.10.2020).

2 Кригер В.А. Рейн-Волга-Иртыш: из истории немцев Центральной Азии. Алматы: Дайк-Пресс. 2006.

3 Бургарт Л.А. История немцев Восточного Казахстана. Усть-Каменогорск: 1997.

4 Шайдуров В.К. Немецкая семья на Алтае в конце XIX-начале XX вв.// История немцев Центральной Азии: материалы международной научной конференции. Алматы: 1998.

5 Сайт областного историко-краеведческого музея Восточно-Казахстанской области. https://kraeved-vko.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=81&Itemid=191&lang=ru (дата обращения 29.10.2020).

6 Лиценбергер О, Мусагалиева А. «Навечно, без права возврата их к прежним местам жительства...»: повседневная жизнь российских немцев-спецпоселенцев в 1941–1955 гг. (на примере колхоза Кызыл-Когам Казахской ССР). История повседневности. 2020.

СРАВНЕНИЕ ВОЕННЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ ВОЮЮЩИХ СТОРОН НА БАЛКАНАХ 1940-Х ГОДОВ И ВО ВРЕМЯ АЛЖИРСКОЙ ВОЙНЫ 1954–62 ГОДОВ

ИКЛАСОВ А.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

В ходе большинства войн, особенно гражданских, нередко были случаи военных преступлений, совершающимися всеми, без исключения, сторонами конфликта. Характерными примерами, на наш взгляд, являются Балканы 1940-х (в нашем случае – Югославия) и Алжирская война 1954–62 годов.

В данной статье будут затронуты вопросы, связанные с использованными методами демократического государства (в случае Франции) в борьбе с повстанцами от тоталитарных режимов (нацистская Германия, Независимое Государство Хорватия). Кроме того, интерес представляет проблема военных преступлений и других возможных явлений со стороны не только оккупантов или колонизаторов, но и других заинтересованных политических сил. В центре внимания работы и вопрос мирного населения и пережитые им потрясения как от воюющих стран, так и других военных группировок. Итоги войны являются не менее важными в истории изучения данных явлений.

Материал приурочен к 70-летию окончания Второй Мировой войны, массовых казней в Блайбурге и трагических событий в Сетифе.

В 1941 г. Югославия вступила в «Стальной пакт», что вызвало возмущение среди сербских националистов и проанглийский переворот. В итоге, 6 апреля 1941 г. немецкие войска начали вторжение в Югославию, армия которой была разложена из-за межнациональных противоречий между сербами и хорватами. Вскоре королевская Югославия капитулировала, и была разделена между Германией, Италией, Венгрией и Болгарией. Хорватские националисты-усташи получили возможность создать Независимое Государство Хорватия, сателлита Германии и Италии, включавшее в себя ещё и Боснию. Одним из эпицентров насилия будет НГХ, чьё правящее движение усташей развяжет кампанию по террору местных сербов, цыган и евреев. Российский историк Сергей Беляков цитирует будущего министра внутренних дел НГХ Младена Лорковича: «Хорватский народ должен очиститься от

тех элементов, которые приносят ему несчастья, которые чужды ему, которые разлагают здоровые силы этого народа, которые столетиями толкали народ от одного несчастья к другому. Эти элементы – наши сербы и евреи» [1, с. 206]. А идеолог усташей Миле Будак провозглашал некую формулу, которое должно следовать правительству НГХ по отношению к сербам: одну треть сербов следовало обратить в католицизм и впоследствии ассимилировать, одну треть предстояло выселить в Сербию и, наконец, оставшуюся треть сербского населения необходимо было уничтожить [1, с. 206]. И слова не расходились с делом.

Английский историк Ричард Эванс в своём труде «Третий Рейх. Дни войны» приводит случай, произошедший в хорватском городке Глина в июле 1941 г. Усташи приговорили к смерти около 300 сербов, включая женщин и детей, но объявили амнистию жителям близлежащих деревень с условием перехода в католицизм. 250 человек согласились, и прибыли на церемонию в православную церковь в Глине. Но их встретил не католический пастор, а усташская милиция, которая жестоко убила их [1, с. 178–179]. Также были известны случаи, когда хорватские ультранационалисты проводили сожжения сербов в церквях [5, с. 179]. Неясно только, какие случаи зверств проводились Усташской войницей (аналогом войск СС), а какие т.н. «дикими усташами» (самовольно образовавшиеся иррегулярные формирования усташей) [1, с. 207–208]. В западной историографии распространён взгляд, что Югославские войны 1990-х были продолжением войны, проводившейся в 1940-х. Как отмечает Эванс, «зверства хорватов незаживающей раной запечатлелись в памяти сербов, отдаваясь эхом и во время последней сербско-хорватской войны 1990-х гг., вспыхнувшей после распада Югославии» [5, с. 180].

Естественно, такое отношение порождало ответное сопротивление со стороны сербов. «Югославские войска на родине» под командованием бывшего полковника королевской армии Драголюб Михайловича были преимущественно сербским по этническому составу. «Четники», как их называли, выступали за воссоздание королевской власти в Югославии и создание «Великой Сербии» путём этнических чисток. Хорватские националисты пользовались поддержкой Германии и Италии, а албанцы опирались на итальянскую армию [3]. Следовательно, акции по истреблению хорватов и албанцев могли бы спровоцировать ответное уничтожение сербов, тем более, были прецеденты в виде немецких

репрессий в Сербии осенью 1941 г., когда немцы расстреляли 9000 человек [5, с. 264]. Поэтому четники занимались истреблением боснийских мусульман. Вопиющие случаи этого будут в 1942 и 1943 годах, тогда четники убивали мирное население среди мусульман, используя как предлог террор их милиции [3].

Вспоминает югославский партизан-коммунист Милован Джилас про последствия резни в Фоче в начале 1942 года: «...Весной 1941 г. усташи, среди которых было немало мусульман-головорезов, убили много сербов. Затем четники... в свою очередь, устроили резню мусульман. Усташи выбрали двенадцать единственных сыновей из видных сербских семей и убили их. В деревне Мильевина они перерезали глотки сербов над цистерной, чтобы наполнить ее кровью вместо фруктовой мякоти. Четники жестоко расправились с группой мусульман, которых они связали вместе на мосту через Дрину и бросили в реку. Многие из наших видели всплывшие группы трупов, зацепившиеся за камень или бревно. Некоторые даже узнали членов своей семьи. Сообщалось, что в районе Фочи было убито 400 сербов и 3000 мусульман» [2, с. 139].

Украинский исследователь Юрий Шахин приводит такой случай провоцирования репрессалий четниками: в начале 1943 г. четники вторглись в часть Сербии, оккупированную болгарскими войсками, взяли в плен пятерых болгарских солдат и сожгли их заживо. Болгарское командование узнало об этом и снарядило карательный отряд, убивший около 100 немощных сербских крестьян, которые не смогли спрятаться [3].

Немецкие войска тоже занимались военными преступлениями. В январе 718-я пехотная дивизия Вермахта воевала против четников в Юго-Восточной Хорватии (Босния). Английский историк Бен Шепард в своей книге «Террор на Балканах. Германские войска и партизанская война» приводит приказ командования дивизии 9 января 1942 г.: «Считать враждебными все указанные в приказе группы, а именно: всех местных и пришлых, которые ушли недавно из своих общин; всех опознанных людей Михайловича (четников – А. И) с оружием и боеприпасами или без них; всех опознанных людей Дангича (полевого командира четников – А.И) (группа, с которыми немцы ещё не договорились официально); всех коммунистов, которых обнаружат с оружием или без него; и, наконец, всех гражданских, кто укрывает, снабжает или информирует все вышеуказанные категории. Не делать различий в национальностях» [6, с. 164].

Как указывает автор, немецкие войска жестоко обращались с пленными: после коротких допросов или дознаний, следовали быстрые расстрелы всех коммунистов, которые были пойманы и любых, кто участвовал в боях или был захвачен в плен, неся боеприпасы или послания. Любого, кто пытался сопротивляться или бежать, расстреливали [6, с. 164]. А во время операции «Приедор», немцы захватили 667 единиц крупного рогатого скота, 417 овец и 85 свиней [6, с. 165]. На наш взгляд, это было определённо холодным расчётом лишить партизан подпитки со стороны местного населения.

Союзники немцев итальянцы тоже были замешаны в военных преступлениях. Макс Хейстингс в своей книге «Вторая мировая. Ад на земле» приводит характерную выдержку из дневника итальянского «альпини» (горного стрелка), участвовавшего в карательной операции, случившейся после нападения на колонну: «... Тела изуродованы. Тут получаем приказ: карт-бланш на два дня. Уничтожаем, или, точнее, присутствуем при уничтожении всего на своем пути. Главные злодеи – наши ветераны. Нас шокируют и приводят в ужас крики солдат и ужас злосчастных жителей... Это было первым незабываемым столкновением с реальностью, навлекающей позор на нас как представителей человечества» [4, с. 449].

Тем временем и Народно-освободительная армия Югославии Тито также участвовала в подобных деяниях. Милован Джилас вспоминал как партизаны-коммунисты сожгли деревню Озриничи, поддерживающей четников и реакцию остальных жителей: они понимали причины действий партизан, но «у крестьян просто в голове не укладывалось, что коммунисты могли вести себя так же, как захватчики или четники [2, с. 155]... Резкие ответные меры коммунистов... сделали крестьян скрытными и двуличными: они вставали на сторону любого, кто был в деревне в данный момент, и старались избежать каких-либо рискованных обязательств» [2, с. 160]. Джилас упоминал также о расстрелах пленных, которые отказывались переходить на сторону коммунистов [2, с. 197]. В конце концов победившие партизаны в мае-июне 1945 г. устроили массовые казни хорватских коллаборационистов и интеллигенции у австрийского города Блайбург. По оценке югославо-американского историка Йозо Томашевича, было казнено до 70000 человек [7, с. 765]. Также западная историография солидаризируется с постсоветской в оценках усташского террора, но ещё освещает и преступления других

воюющих сторон, в отличии от постсоветской, которая в большинстве своём симпатизирует коммунистам.

Говоря о Алжирской войне 1954–62 годов, нужно иметь ввиду, что с 1830 года Алжир был покорён французами и заселялся жителями Франции, Испании, Италии и Мальты. «Черноногие», как их называли, были самой влиятельной общиной в Алжире. Пожалуй, самым известным «черноногим» будет французский писатель Альбер Камю. Алжирские арабы и берберы в большинстве своём не были гражданами Франции.

В мае 1945 г. в алжирском городе Сетифе местные жители устроили демонстрацию по случаю победы над нацистской Германией, выдвинув националистические лозунги. Дело приобрело масштаб беспорядков, во время которых полиция открыла огонь. Алистер Хорн, автор книги «Жестокая война» выдвигал разные версии случившегося [8, с. 36-37]. Арабы начали погромы европейцев, живших в городе, длившиеся пять дней, убивая их без различия пола и возраста, насиловали женщин. Итого было убито с особой жестокостью 103 европейца [8, с. 36].

Французская реакция оказалась жестокой. Подразделения сенегальцев «ворошили» подозрительные мусульманские деревни и устраивали внесудебные казни. Некоторые деревни подвергались воздушным бомбардировкам, а крейсер «Дюгэ Труэн» обстреливал окрестности Кераты с предельной дистанции [8, с. 36]. Итого по оценке французских властей, погибло около 1020 или 1300 человек, радио Каира заявило совсем уж завышенную цифру в 45000 человек, а историк Робер Арон высчитал 6000 человек убитыми. Как правомерно заявляет Хорн, «...выстрелы, произведённые в Сетифе, представляли собой первые залпы Алжирской войны» [8, с. 40].

С началом «восстановления общественного порядка» в 1954 г. боевики Фронта национального освобождения стали заниматься убийствами алжирцев, настроенных профранцузски (жертвами становились «каиды» – местные старейшины), запрещали арабам употреблять алкоголь или сигареты методами отрезания ушей, носов и губ, и практиковали «кабийскую улыбку» – перерезывали горло, если запрет не соблюдался, разорения ферм «черноногих» [8, с. 137].

Хорн приводит случай, когда бойцы Иностранного Легиона проводили обыски на ферме «черноногого», где они искали повстанцев и нашли двоих из них в углу амбара. Боевиков допрашивали ударами прикладов винтовок, но, похоже, что они не знали французского. Это побудило лейтенанта обвинить в

двуличии девятерых сельскохозяйственных работников фермы. После недолгих попыток допроса их расстреляли у стены фермы на глазах их жён и детей, несмотря на возмущения хозяина [8, стр. 140]. Министр юстиции, Франсуа Миттеран, издал приказ, как французские органы правопорядка должны относиться к повстанцам на допросах, но он был весьма двусмысленным [8, с. 138].

Но, пожалуй, самым известным случаем военных преступлений обеих сторон в ходе войны в Алжире будет резня в Филлипвиле в августе 1955 г. Этот город был достаточно спокойным местом, где мирно уживались колонисты и арабы. Повстанцы начали погромы европейского населения, убивая не только их, но и арабов, которые поддерживали французов [8, с. 145]. Самый эпицентр резни произошёл в Эйн-Абиде, в котором находились шахты, и где наблюдался мир между двумя общинами. Утром 20-го августа толпа, которую вели некоторые местные рабочие, атаковала деревню. Телеграф был оборван, радио выведено из строя, а сигнальные ракеты исчезли. Нападавшим было очень легко найти своих жертв и убивать их. Жак Сустель вспоминал, что нападавших «подстрекали муэдзины с минаретов резать горла женщинам и медсёстрам, ради дела «священной войны» [8, с. 146].

На место убийств прибыло подразделение парашютистов, вступившее в бой с боевиками, задевая и мирное население [8, с. 146]. Затем, по словам одного парашютиста, «В шесть утра следующего дня все пулемёты и пистолеты-пулемёты были заряжены и смотрели на толпу пленников, которые незамедлительно начали кричать. Но мы открыли огонь; и через десять минут всё было закончено. Очень многих из них пришлось хоронить бульдозерами». Как отзывался об этом его соратник: «Европейцы, выжившие в резне, никогда не простили бы нас... Они хотели бы прийти и прикончить повстанцев сами» [8, с. р. 147–148]. В этой трагедии, по оценкам генерал-губернатора Алжира Жака Сустеля, от рук ФНО погибло 123 человека, из них 71 был европейцем, в то время как 1273 «повстанцев» были убиты, две трети – во время сражения. Впрочем, Сустель признавал жестокость репрессалий. Американский историк Статис Каливас в своей книге «Логика насилия в гражданской войне», цитирует офицера французской армии Роже Тринкье, объяснявшего логику насилия по отношению к мирному населению: «Гражданская поддержка может быть спонтанной, хотя это бывает крайне редко и недолго. Если её нет, тогда её необходимо добиться всеми возможными способами,

самый эффективный из которых – терроризм» [4, с. 177]. «В наше время поле боя не имеет ограничений. Обе стороны, нравится им или нет, вынуждены заставлять гражданских лиц участвовать в сражении» [4, с. 172]. Ему вторит алжирец из крестьян: «С одной стороны, французские солдаты, с другой – повстанцы. А мы в самой середине» [4, с. 391].

Нужно не упускать из виду тот факт, что были и алжирцы, сражавшиеся за французов (т.н. «харки») и их число превышало численность боевиков ФНО [4, с. 198]. Следовательно, война была гражданской. После подписания Эвианских соглашений в 1962 г., по оценке английского историка Мартина Уиндроу, только 15000 «харки» удалось выехать во Францию, а вот оставшиеся 50000-100000 харки, вместе с их жёнами и детьми были убиты торжествующими членами ФНО [9, с. 13]. На наш взгляд, расправы над «харки» весьма схожи с событиями в Блайбурге по характеру: наказать тех, кто воевал за бывших врагов.

Что касается «черноногих», то они были вынуждены уехать, поскольку ФНО выдвинул говорящий лозунг: «Чемодан или гроб!».

Исходя из данных фактов, можно сделать следующие выводы:

В военное время, включая и борьбу с повстанцами, демократические режимы способны на действия, которые ассоциируются с авторитарными и даже тоталитарными режимами. Это касается репрессий против мирного населения, жёсткое обращение с повстанцами, пытки пленных, казни без суда и следствия и пр.

Борьба против оккупантов или колонизаторов часто имеет тенденцию переходить в гражданскую войну между самими жителями. Это справедливо как в случае Югославии, так и Алжира.

Мирное население может страдать от действий всех воюющих сторон без исключения, будь то оккупанты/колонизаторы или повстанцы. Это было видно на примерах, указанных в этой статье.

Победители начинают массовые истребления проигравших.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Беляков С. С. «Усташи: между фашизмом и этническим национализмом»: - Екатеринбург: Гуманитарный ун-т, 2009. - 320 с.
- 2 Djilas, Milovan. «Wartime», New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1977. Количество страниц –470.
- 3 <https://mognovse.ru/ngp-voennie-prestupleniya-chetnikov.html>

4 Каливас С. «Логика насилия в гражданской войне»/пер. с англ. Н. Алексеевой, С. Алексеева; под научн. Ред. О.Е. Орленко, А.Р. Дюкова, М.А. Поликарпова. – М.: Издательство «Пятый Рим» (ООО «Бестселлер»); Фонд «Историческая память», 2019. – 784 с.

5 Эванс Р. «Третий Рейх. Дни войны 1939-1945»/пер. с англ А.Л. Уткина. – Екатеринбург: У-Фактория; М.: Астрель, 2011. – 942 с.

6 Shepherd, Ben. «Terror in the Balkans: German Armies and Partisan Warfare», Harvard University Press; Illustrated Edition, 2012. Количество страниц – 384 с.

7 Tomasevich, Jozo. «War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: Occupation and Collaboration», Stanford University Press. Количество страниц – 864.

8 Horne, Alistair. «A Savage War of Peace: Algeria, 1954-1962», New York Review Books classics, 2006. Количество страниц – 734 с.

9 Windrow, Martin. «The Algerian War, 1954-1962», Osprey Publishing, 1997. Количество страниц – 48.

ВКЛАД М. М. ЧУМБАЛОВА В РАЗВИТИЕ МЕДИЦИНЫ ДОРЕВОЛЮЦИОННОГО КАЗАХСТАНА

КАЛЫГУЛОВА Ж. А.

магистр истории, ст. преподаватель, Таразский региональный университет
имени М. Х. Дулати, г. Тараз

Отличительной чертой суверенного Казахстана является возрождение его исторического прошлого, восторжествование исторической правды, освещение исторических пробелов и темных пятен, бережное отношение к исторической памяти. С первых дней существования независимого Казахстана забота об охране здоровья народа стала делом государственной важности. Среди законов, принятых в первые годы суверенного государства Республики Казахстан, одним из первых был принят Закон «Об охране здоровья народа в Республике Казахстан». Государственная программа развития страны на период до 2030 года предполагает меры по дальнейшему усовершенствованию медицинской помощи населению Казахстана, продлению жизни людей. Елбасы страны Н. А. Назарбаев четко отметил отношение государства к здоровью народа как к высшему национальному приоритету. Понимание того, что здоровье людей есть и безошибочный индикатор, и самый верный залог благополучия страны, сегодня становится основой

современной государственной социальной политики. В законе Республики Казахстан пишется: «Историко-культурное наследие как важнейшее свидетельство исторической судьбы народа, как основа и неперемное условие его настоящего и будущего развития, как составная часть всей человеческой цивилизации, требует постоянной защиты от всех опасностей» [1].

В последнее время с развитием пандемии коронавируса в мире, мы все понимаем, что человеческая жизнь бесценна. Нет ничего дороже жизни наших родных, любимых людей, детей. В сохранении здоровья и жизни нам помогают работники медицины. Труд медицинских работников в прошлом, настоящем и будущем остается одним из самых важных для человечества. С каждым этапом в истории человечества медицина стремительно развивалась. Появлялись новые знания, методики лечения и диагностики различных заболеваний. Однако, не зная прошлого, нельзя овладеть настоящим и невозможно двигаться в будущее. История медицины и здравоохранения Казахстана в дореволюционный период еще недостаточно изучена и освещена. В конце XIX века в связи с реформами 1867–1868 годов впервые за всю историю Казахстана для обслуживания населения были учреждены должности уездных врачей, уездных фельдшеров и акушерок (повивальных бабок) [2, с. 50]. Эта, реформа была в области здравоохранения объективно прогрессивным явлением. Введением должностей уездных врачей, уездных фельдшеров и повивальных бабок было положено начало созданию в Казахстане, гражданской медицины. Правда, число медицинских работников было ничтожно мало, а сама эта организация являлась очень слабой, но она все-таки играла значительную роль при решении вопросов противоэпидемической охраны населения в условиях часто возникавших в тот период эпидемических заболеваний.

Изучая историю дореволюционной медицины на территории Казахстана можем сказать, что труд врачей был поистине очень сложным и тяжелым [3]. С введением реформы одним из первых организаторов здравоохранения в Казахстане был Мажит Мухамеджанович Чумбалов. Он был выходцем из Букеевской губернии, родился в 1873 году в бывшей Таловской волости. В 1893 году М. Чумбалов закончил Казанскую гимназию и сразу поступил на медицинский факультет Казанского университета. Все годы учебы в университете он усердно изучал медицину, после его окончания в 1899 г. возвратился в родной Казахстан. В это период в пустыне Букеевской губернии бушевала вспышка чумы, М. М. Чумбалов сразу включился в борьбу с опасной

для жизни людей эпидемией. В это период он делал все возможное для излечения людей от чумы [4, с. 15]. После этой работы через четыре года он переходит в общую лечебную работу, и в период с 1908-по 1917 гг. заведует больницей в г. Урде. В этот период Мажит Чумбалов являлся единственным врачом во всей г. Урде. На его плечи легли и хирургические операции, и родовспоможение, и терапевтические работы, а также наряду с этим и борьба с инфекционными болезнями. Помимо своих медицинских обязанностей, Мажит Чумбалов вел среди простого населения просветительскую работу о необходимости образования, образования своих детей, о значении постоянного жилища, связанные с санитарными условиями, о мерах предохранения и борьбы с различными болезнями и многое другое. Всю эту работу не покладая рук и сил он самоотверженно выполнял ради своего народа.

Из истории изучения дореволюционного Казахстана мы знаем, что в этот период в Прикаспийской низменности, в Калмыцких степях постоянно свирепствовали эпидемии чумы, в борьбу с которой включались все врачи западной части Казахстана и ряда прилегающих областей России. Одним из выдающихся врачей, который работал наряду с известными чумологами того времени Райским, Добронравовым, Беловым был Мажит Мухамеджанович Чумбалов. За самоотверженную работу в борьбе с чумой, он был награжден двумя почетными медалями. Мажит Чумбалов всегда был против политики царской империи, в его душе всегда присутствовало революционное настроение, революционный характер. Июльское восстание бедноты в 1916 г. в Букеевской Орде, Темирском и Гурьевском уезде еще больше усилило его революционное настроение. После победы Великой Октябрьской социалистической революции М. М. Чумбалов понял его большое значение для экономического и культурного развития Казахстана. В 1918 г. он принимает активное участие в установлении Советской власти на территории Казахстана. Он возлагал большие надежды на политику Советской власти для улучшения жизни простого народа. В этот период Мажит Чумбалов вступает в ряды коммунистической партии, а также он был избран членом Революционного военного совета. В 1919 г. он становится председателем Букеевского губернского исполнительного комитета и членом губкома РКП (б) [5, с. 92].

М. М. Чумбалов был направлен губкомом партий заведующим во вновь организованный губернский отдел здравоохранения. Основной задачей того периода было организация медицинской помощи кочевому казахскому народу. В период работы заведующим

губернского отдела здравоохранения Мажит Мухамеджанович проявляет большую деятельность в организации медицинской помощи, в приближении медицинских учреждений к населению. Он организовал ряд медицинских учреждений и целую сеть аульных фельдшерских пунктов. По его инициативе аульные фельдшерские пункты оказывали большую помощь простому населению, благодаря их работе можно было провести профилактику для предотвращения развития различных эпидемии в сельских местностях.

В 1922 году Мажит Мухамеджанович Чумбалов был переведен на должность заместителя народного комиссара здравоохранения в г. Оренбург и был избран членом КирЦИКа второго созыва. М. М. Чумбалова назначили уполномоченным РОКК по Казахстану в период организации Общества Красного Креста и Красного Полумесяца. В это период он работал также в Народном комитет здравоохранения.

Мажит Мухамеджанович Чумбалов являлся организатором различных совещаний и конференций по вопросам строительства и развития медицины и строительства здравоохранения в Казахстане. Долгие годы он являлся одним из деятельных организаторов Всекиргизскиз съездов здраводелов, в которых рассматривались основные моменты развития санитарно-лечебного, санитарно-курортного дела, санитарного просвещения. На этих съездах и совещаниях, где были заложены основные принципы развития здравоохранения в республике, М. М. Чумбалов всегда выступал с докладами и отчетами проделанных работ в области здравоохранения и медицины.

Долгие годы Мажит Чумбалов ввел преподавательскую работу в медицинских учреждениях страны. Принимал активное участие в подготовке медицинских кадров в городах Оренбург, затем Кызыл-Орда и Алма-Ате. В период с 1929-по 1938гг. он был назначен заведующим республиканским аптеко-управлением.

Несмотря на все возложенные должности и обязательства в области здравоохранения, М.Чумбалова больше всего тянуло на работу по своей специальности чумолога, с которого начиналась его первоначальная врачебная деятельность. По его просьбе в 1938 году Народный комиссариат здравоохранения Казахской ССР направляет работать заведующим Уральской противочумной станцией. К большому сожалению, на этой должности ему не удалось долго поработать, в 1940 году Мажит Мухамеджанович Чумбалов умер. После себя он оставил очень ценные труды и работы по различным

вопросам медицины и здравоохранения. При жизни им была написана брошюра по борьбе с чумой, а также многочисленные рецензии на медицинские издания, опубликованные на казахском языке.

М. М. Чумбалов посвятил всю свою жизнь в борьбе с различными эпидемиями бушевавшими в степях, немало сил и энергии вложил для развития медицины и здравоохранения, в дело охраны здоровья трудящихся Казахстана, в дело подготовки медицинских кадров республики, поднятия санитарной культуры населения. История должна помнить тех людей, кто в своё время непокладая рук трудился во благо своего народа.

ЛИТЕРАТУРА

1 Закон РК «Об охране и использований историко-культурного наследия» от 2 июля 1992г. № 1488-ХІІ.

2 Байгазин С.С. Формирование медицинских кадров в Казахстане (1917-1941гг.). Алматы, 1992г. 215с.

3 К истории подготовки врачей в дореволюционном Казахстане. А.Г.Альжанов “Здравоохранение Казахстана” № 8, 1984г.

4 История чумы в Казахстане. Отчет о НИР (заключительный). / Каз.противочумный НИИ (КазПЧНИИ); Руководитель В.П.Добрица, Алматы, 1998. -15 с.

5 Субханбердин С.Х. Сердце, отданное людям (к 100-летию со дня рождения М.М. Чумбалова) // Здравоохранение Казахстана. 1973. № 3. С. 92.

ОБЩИЕ НАПРАВЛЕНИЯ КРАЕВЕДЕНИЯ НА СЕВЕРО-ВОСТОКЕ КАЗАХСТАНА XIX – НАЧАЛЕ ХХІ ВЕКОВ

ЛЕОНОВ П. Ф.
учитель географии, СОПШМТ № 11, г. Павлодар

В статье отражена краткая история развития краеведения в Северо-Восточном Казахстане. Изучаются состояние краеведения в период Российской Империи, СССР и современного Казахстана. Рассмотрены тенденции развития краеведения в настоящее время.

В дореволюционной России, в середине XIX – нач. XX вв. краеведения в провинции развивалось за счет действий Русского Географического Общества (далее – РГО), ученые которого путешествовали по территории современного Казахстана и

изучали физико-географическую характеристику, особенности природы и быта местного населения. Также развитию краеведения способствовали отдельные энтузиасты, например представители ссыльная дворянская интеллигенция, сосланная за участие в народовольческих кружках и за участие в польском восстании, в г. Семипалатинске изучала историю края и фольклор населения. Крупным этапом изучения краеведения Казахстана стало издания в 1832 году книги А. И. Левшина «Описание киргиз-казахских, или киргиз-кайсацких орд и степей», где автор подробно расписывает природу степей и историю казахского народа с древних времён. В конце XIX века под редакцией ученого и члена РГО П. П. Семёнова-Тянь-Шанского вышло многотомное исследование «Россия. Полное географическое отечества». Два тома из них: «Киргизский край» и «Туркестанский край» про Казахстан и Среднюю Азию, в которых описывает географическое положение и природу краёв. В. В. Радлов написал труд «Образцы народной литературы тюркских племен», в котором присутствуют казахские сказки и фольклор. Открытия отделений РГО на территории Казахстана способствовали его изучению, так как члены отделения развивали деятельность по исследованию близлежащих мест от физико-географических характеристик до сбора этнографии. В конце XIX века РГО увеличивает своё присутствие в Южной Сибири, за счёт открытие новых отделов и подотделов. В 1877 году открыто Западно Сибирское отделение РГО в Омске, затем в 1902 году подотдел в Семипалатинске. В 1878 году в Семипалатинске был открыт статистический комитет члены, которого изучали историю и культуру казахского народа, проводил научно-этнографические исследования в Семипалатинской области, собирал предметы быта казахов для музея, регулярно издавал свои годовые отчёты и протоколы заседаний. Руководителем его был ссыльный Е. П. Михаэлис, которой являлся одним из главных инициаторов создание музея и библиотеки в Семипалатинске, в сентябре 1883 года. Особо активными членами статистического комитета: В. К. Герн, Н. Я. Коншин, Г. А. Сопетов, В. И. Маевский, П. Е. Маковецкий [1]. С 1902-1927 гг., за 25 лет Семипалатинский подотдел РГО создал музей, собрал и систематизировал коллекцию по археологии, этнографии, зоологии, флоре, горной промышленности, сельскому хозяйству. За период времени с 1902 года по 1 января 1927 года музей посетили 90845 человек. Издано 15 томов «Записок» отдела и 4 отдельные брошюры с разным краеведческим материалом, занимающим

2728 печатных страниц. В «Записках» присутствовали статьи по следующим отделам наук: история, этнография, геология, археология, метеорология, география, ботаника, зоология, астрономия, сельское хозяйство, правоведение, биография. Была организована библиотека с научными изданиями в 15171 тома. В целях ознакомления широких кругов населения с местным краем было прочитано 431 доклад и лекция. Деятельность Семипалатинского Географического Отдела представлялась в виде исследовательской и лекционной работе, издательстве, организации научной библиотеке, работа на метеорологической станции [2]. Во время Гражданской войны краеведческая работа из-за постоянных военных действий не велась. В советский период стало развиваться массовое краеведческое движение, привлекалось населения, чтобы изучить богатство страны и поднять экономику и уровень жизни.

В 1920 году создано общество изучения Киргизского края. В краеведческую работу привлекались рабочие, крестьяне, учащиеся и интеллигенция. Формировалось архивное дело в Казахстане. Повсеместно открывались музеи, в 1920 году открыт в Кокшетауский историко-краеведческий музей, в 1924 музей в городе Петропавловск. В 40-х годах XX века росла численность музеев [3]. Для централизации усилий краеведов и связи их с государством было образованов 1936 году Павлодарское отделение Общества изучения Казахстана, лидером которой стал Дмитрий Поликарпович Багаев, создана научно-исследовательская структура, которая занималась проблемами географического, историко-археологического и этнографического изучения края. Д. П. Багаев занимался активной краеведческой деятельностью в Прииртышье, принимал участие в экспедициях и конференциях, сделал более 2000 снимков, имеющих историческую ценность, так как исторические событие той эпохе уже не повторится. В 1938 году образовано областное оргбюро Общество изучения Казахстана в Павлодаре. Члены оргбюро вели работу по трем направлениям: промышленно-геологическому, сельскохозяйственному и историческому. Действие оргбюро было недостаточно эффективным из-за отсутствия квалифицированных специалистов, ощущалась сильная нехватка кадров, но из-за работы оргбюро в последствии был открыт музей в Павлодаре [4]. 7 ноября 1946 года, в день 29-й годовщины Октябрьской революции, открылся историко-краеведческий музей в Павлодаре, главная заслугой в этом Д. П. Багаева, павлодарского фотографа [5]. Уже позже Павлодарский музей был назван в честь Г. Н. Потанина(известного краеведа и

автора таких трудов как «Казах-киргизские и алтайские предания и сказки», «Биографические сведения о Чокане Валиханове» и других изданий [6].

На сегодняшний день каждая область Казахстана имеет свои архивные фонды, музеи и библиотеки. Для повышения казахстанского патриотизма и знаний родного края в 2017 году в Казахстане вышла программа «Руханижангыру». В пунктах этой программы есть: знание истории, языка, культуры и традиций, также количество посещаемости историко-культурных объектов республиканского значения. Бывший президент Казахстана Н. А. Назарбаев внедрил программу «Туганжер». В основу программы было заложено воспитание чувства патриотизма, любви к родине и к своему краю. Одна из ключевых направлений в программе это краеведческая работа в сфере образования, экологии и благоустройства, изучение региональной истории, восстановление культурно-исторических памятников и культурных объектов местного масштаба. Основные задачи базового проекта: создание условий для краеведческого образования в организациях образования; повышение качества содержания краеведческого образования и проводимых краеведческих мероприятий, использование профориентационных возможностей краеведческой работы с обучающимися. В рамках реализации базового проекта проводятся: разработка и издание книг об истории края, занятия в музеях, походы по культурно - историческим местам, региональные интеллектуальные мероприятия на знание истории родного края, туристско-краеведческих соревнования, ежегодные региональные республиканские слеты и форумы юных краеведов, научно-исследовательские гранты для организаций этнографических, археологических и других экспедиций, производство и размещение социальных имиджевых видеороликов о роли краеведения. Предмет краеведения внедряется в школах Павлодара в рамках учебных предметов: история, география, казахский язык и литература, музыка. Вышел учебник «Краеведение» в 5–7 классах. В школах увеличилось число факультативов и кружков по краеведению [7].

Исходя из вышеперечисленных сведений можно сделать вывод, что развитием краеведения на территории Казахстана в XIX веке занимались учёные, в основном члены РГО, статистические комитеты и энтузиасты любители. После установления Советской власти краеведение стало частью государственной политике. Для повышения уровня образования и патриотизма к изучению края и

организации музеев привлекали различные слои населения. Стали проводиться официальные съезды и мероприятия краеведческого характера, открываться музеи. В XXI веке краеведение тоже часть государственной программы. Что касается политике государства по отношению к историко-культурным объектам, то в XXI веке все также, как и в начале XX века. Если в 30-е годы XX века, религиозные объекты не имели для государства исторического значения и часто разрушались, то сейчас памятники коммунистического прошлого часто не охраняются государством и разрушаются. Например, в Павлодаре из двух памятников В. И. Ленину остался только один и то не считается памятником истории и культуры.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Б.А. Ердембеков. Междисциплинарные подходы в условиях изучения вопросов краеведения на примере культурного наследия восточного Казахстана. Мир Евразии. 2016. № 4 (35). с. 26-30
- 2 Б. Герасимов. Двадцатипятилетие Семипалатинского отдела Русского Географического Общества. 1902-1927 год. с. 5
- 3 В.Н. Алиясова. История и музееведение. Формирование первых коллекций в музеях северного и восточного Казахстана. Вестник Барнаульского государственного педагогического университета. Издательство: Алтайский государственный педагогический университет (Барнаул) № 7 с.77-80
- 4 Кожакар В.А. Город Павлодар как центр краеведческой работы Павлодарского Прииртышья в 1930-х начале 1940-х годов. Город в контексте микро и макроисторических процессов. с. 143–144
- 5 В.Д. Болтина, Т.Е. Покидаева, Л.В. Шевелёва. Дмитрий Багаев: летописец Павлодарского Прииртышья. Павлодар, 2017 г., с. 101
- 6 Ахметова С. Ш. Историческое краеведение в Казахстане.– Алма-Ата: Казахстан, 1982, с. 58
- 7 Программа «Туғанжер» http://sc0004.stepnogorsk.aqmoedu.kz/arc/attach/671/54344/Projekt_koncepcii_programmy_TIPOGRAFIYA_OKANCHATELNYJ_22.05..docx.

2.3 Психология ғылымы дамуының өзекті мәселелері 2.3 Актуальные проблемы развития психологической науки

ПОНЯТИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО БАРЬЕРА В ОВЛАДЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

БУРДИНА Е. И.

д.п.н., профессор, Торайғыров университет, г. Павлодар

УАХИТОВА А. К.

магистрант, Торайғыров университет, г. Павлодар

Для удовлетворения потребностей современного общества и требований рынка труда молодые специалисты должны быть целеустремленными, креативными и энергичными. Они также приносят новую перспективу – новый взгляд на старые проблемы. Современная жизнь требует от молодых специалистов готовности демонстрировать хорошие коммуникативные навыки. Способность эффективно общаться на иностранном языке имеет первостепенное значение в настоящее время в период глобализации. В последние годы растет спрос на выпускников, которые достаточно хорошо знают английский или другой иностранный язык, чтобы быть готовыми использовать его в реальной жизни и говорить уверенно. Как будущие профессионалы, они приобретают знания иностранного языка для эффективного общения и успешных переговоров с иностранным партнером в качестве ключевого профессионального успеха. Теперь каждый человек в развивающемся обществе пришел к пониманию того, насколько жизненно важна способность свободно говорить на иностранном языке. Однако бывают ситуации, когда ученики испытывают психологическое напряжение, чтобы реализовать свои коммуникативные навыки на иностранном языке. Это напряжение также вызывает страх и разочарование, которые являются основными компонентами психологического барьера.

Психологический барьер – это состояние пассивности субъекта (нерешительность, неуверенность, робость, страх и т.п.), не имеющие под собой объективной причины; психологический барьер является серьезным тормозом на пути той или другой деятельности человека.

Психологические барьеры были рассмотрены в контексте различных областей такой широкой дисциплины, как психология. В современной психологической науке существует множество

исследований и исследований, направленных на выявление индивидуальных психологических состояний студентов (Б. Ананьев, Г. Сухобская, Г. Вершловский, С. Рубинштейн, А. Брушлинский), доказывающих способность успешной учебной деятельности личности (К. Абульханова, Л. Анцыферова, Л. Выготский, А. Бодалев, А. Маслоу, С. Роджерс, В. Франкль, Дж. Шей) и особенности аспекта учебного процесса и процесса освоения иностранного языка.

О. Ветрова определяет языковой барьер как «непонимание из-за неправильного кодирования или неправильной интерпретации передаваемых сообщений» [1], что делает невозможным общение для получателя.

Е. Симанюк рассматривает психологические барьеры в овладении языком как необходимое условие и важный фактор профессионального развития. По мнению автора, психологические барьеры придают личный смысл процессу обучения и определяют дальнейшее развитие карьеры человека [2, с. 8].

Понятия «барьер» и «преодоление барьеров» связаны с развитием всех психических структур. В то же время можно признать, что основная функция барьеров – мобилизация внутренних ресурсов индивида для преодоления сопротивления среды процессу удовлетворения его потребностей. Психологический барьер рассматривается как фактор, активирующий или разрушающий деятельность. Процесс преодоления психологических барьеров сопровождается глубокой внутренней работой по преодолению стереотипов деятельности, что требует адекватных умственных действий, желательных установок, что увеличивает активность и интенсивность деятельности.

Барьер в деятельности (общении) – состояние «неудачи», которое испытывает человек при реализации прогнозируемого (запланированного) события из-за неприятия партнера в деятельности, общении, его действиях; непонимание партнера, изменения коммуникативной ситуации, собственного психического состояния и др.

Что касается зарубежных источников, то непосредственно слово «барьер» (barrier) является слишком сильным и понимается не с ментальной позиции, а именно как препятствие к обучению. Исследователи называют барьерами при обучении иностранного языка такие понятия как бедность, недоступность обучения, личное отношение и отношение в обществе к необходимости

изучения иностранного языка, возраст, мотивация, лингвистическая дистанция между родным и иностранным языком.

Наиболее приближены в западной литературе понятия к «языковому барьеру» это «mentalblock» и общепринятое «foreignlanguageanxiety».

Языковой барьер рассматривается не как черта характера, или как ситуация, вызывающая тревожность только в определенный момент (например, экзамен), а как ситуативно-специфический барьер (Aida, Clement, Endler, Philips и другие). Это связано с тем, что изучение иностранного языка, особенно продуцирование речи, является постоянной стрессовой ситуацией, так как вероятность совершения ошибок из-за необходимости речепроизводства на языке, который недостаточно освоен.

Тревога может быть определена как психическое и физическое состояние, характеризующее специфическими эмоциональными, физическими, когнитивными и поведенческими симптомами. Это адаптивная реакция, которая мобилизует организм и помогает ему защищаться, атаковать или избегать стимула тревоги. Стимулом может быть предшествующий внешний или внутренний antecedent или триггер. Утверждение определенных причин тревоги может быть довольно сложным, поскольку на него влияют многие факторы – биологические, психологические, социальные или другие. Спилбергер определяет тревогу как «неприятное эмоциональное состояние или состояние, которое характеризуется субъективными ощущениями напряжения, опасения, нервозности и беспокойства» [3, с. 482]. Сковел далее утверждает, что «тревога - это психологическая конструкция, обычно описываемая психологами как состояние восприятия, смутный страх, который только косвенно связан с объектом» [4, с. 18]. Когда тревога ограничивается только конкретной ситуацией, такой как использование иностранного языка, мы используем термин специфическая тревога. С другой стороны, термин «общая тревога» используется с теми, кто обычно испытывает беспокойство в различных ситуациях [5]. Традиционная психологическая классификация типов тревожности различает тревожность людей, которые как правило, тревожно в различных ситуациях (тревога черты) от тех, кто беспокоится только в определенных ситуациях (тревога состояния). Тревога по признаку является относительно стабильной характеристикой личности, в то время как тревога по состоянию является временной реакцией на определенный стимул.

Тревога, связанная с изучением иностранного языка, называется «тревогой второго / иностранного языка», связанной с негативными эмоциональными реакциями учащихся на освоение иностранного языка. FLA обычно рассматривается как сложное и многомерное явление само восприятия, убеждений, чувств и поведения, связанных с изучением иностранных языков [5]. Существует два подхода к выявлению иностранной языковой тревоги:

1) трансферный подход – где FLA рассматривается как проявление других форм тревоги;

2) уникальный подход - когда достижения на иностранном языке коррелируют с FLA, но не с другими типами тревоги. FLA можно рассматривать как стабильную характеристику и временное состояние, вызванное различными факторами. Классическое исследование ввело конструкцию FLA как специфическую для ситуации тревогу, вызванную конкретным типом ситуации или события.

В заключение, психологические барьеры – это сложность выражения собственных мыслей или сложность понимания иностранного языка, связанная со страхом или стыдом. Частенько, изучив английский язык, казалось бы, во всех его проявлениях и сложностях, пройдя всевозможные тесты и точно зная свой уровень, вы вдруг сталкиваетесь с каким-то препятствием, которое может помешать вам.

Психологические барьеры могут разрушить интересы учащихся, что в конечном итоге принесет учащимся сертификаты без знаний. Вот почему это исследование дает учителям фундамент для понимания того, что им нужно понимать своих учеников и то, с чем они сталкиваются во время обучения. Если эти знания могут быть использованы для создания среды обучения без стресса, которая обеспечит максимальное обучение иностранным языкам, то наша страна получит более квалифицированных пользователей иностранного языка, которых наша страна сможет использовать, и даже эти говорящие будут процветать в своей сфере.

ЛИТЕРАТУРА

1 Ветрова О.Г. Лингвистические проблемы межкультурной англоязычной коммуникации в крэш-курсе культурного погружения (crash-course of overseas cultural immersion) / О.Г. Ветрова // Материалы Международного научно-методического симпозиума. – Пятигорск, 2005. – С. 54-55.

2 Сыманюк Э.Э. Психологические барьеры профессионального развития личности. – М., 2005. – 252 с

3 Spielberger C. D. Anxiety: Current Trend in Theory and Research (Vol. 2). New York: Academic Press, 1972. [наангл. яз.].

4 Scovel T. The effect of affect on foreign language learning: A review of the anxiety research. / T.Scovel // Language Learning. – No 28. – 2006. P. 129-142. [наангл. яз.].

5 Horwitz E. K., Horwitz M. B., Cope J. A. Foreign language classroom anxiety. / E. K.Horwitz, M. B.Horwitz, J. A.Cope // The Modern Language Journal.– No 2. – 1986. P. 125–132.[наангл. яз.].

ИНДИВИДУАЛЬНОСТЬ, ЕЁ ЭМОЦИОНАЛЬНО-ЛИЧНОСТНЫЕ И ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЕ СВОЙСТВА

ВАСИЛЕНКО Ю. А.

магистрант, Торайғыров университет, г. Павлодар

Проблема исследования связана с анализом личности, ее эмоционально-личностных и интеллектуальных свойств личности, а также их взаимосвязи. В настоящее время эта проблема мало изучена и привлекает все большее внимание современных психологов. Все чаще и чаще встречаются теоретические. Проблема индивидуальности всегда привлекала внимание ученых и была связана с вопросом о том, может ли человек стать самим собой, самобытной, неповторимой личностью. Индивидуальность – это уникальная особенность явления, отдельного существа, и, конечно, прежде всего, относится к человеку, глубокое познание которого невозможно без рассмотрения его как личности.

Однако суть проблемы индивидуальности не сводится к существованию каких-то уникальных черт, которых может быть очень много. Согласно подходам Б. Г. Ананьева, истинная природа индивидуальности связана с тем, что она представляет собой интегративное объединение трех уровней деятельности человека как субъекта жизни – индивида, личности и субъекта деятельности. В целом мы считаем возможным исходить из такого понимания индивидуальности, однако, принимая во внимание тот факт, что высший уровень человеческой деятельности связан с феноменом личности, а не субъекта деятельности. Эта точка зрения встречается у современного последователя Б. Г. Ананьева, Томского психолога

В. И. Кабрина. Мы еще не видели подробного обоснования этой точки зрения у современных психологов.

Проблема индивидуальности – одна из важнейших проблем современной психологии.

Согласно словарю Л. А. Свенцицкого, индивидуальность понимается двояко:

1) как уникальное свойство любого явления, отдельного существа, организма или личности (эта характеристика индивидуальности не имеет прямого отношения к психологии);

2) как уникальное сочетание психологических характеристик, отличающих одного индивида (личность) от другого [1].

Большинство психологов раскрывают понятие индивидуальности в связи с понятиями личности, субъекта и личности.

По мнению Р. С. Немова, «индивидуальность содержит в себе только те индивидуально-личностные свойства человека, их совокупность, которая отличает этого человека от других людей» [2, с. 337].

Это определение правильно указывает на многоуровневый характер личности, поскольку включает в себя характеристики как личности, так и индивида (к сожалению, уровень субъекта деятельности здесь не виден, о чем будет сказано ниже). Асмолов предлагает несколько иное понимание индивидуальности: «в целом индивидуальность человека понимается как совокупность смысловых отношений и установок человека в мире, которые присваиваются в ходе жизни в обществе, обеспечивают ориентацию в иерархии ценностей и овладение поведением в ситуации борьбы мотивов; они воплощаются через деятельность и общение в продуктах культуры, других людях и самих себе с целью продолжения существования ценностного образа жизни для данного человека. Анализируя развитие личности индивида, мы различаем функциональную динамику ее развития, которая наиболее ярко проявляется в проблемно-конфликтных ситуациях (например, стресс, фрустрация, конфликт, кризис), и изменения ее психологического возраста в течение жизни» [3, с. 311].

Необходимо более конкретно остановиться на концепции смысловых отношений индивидуальности у А. Г. Асмолова. По его мнению, «личностный смысл-это индивидуализированное отражение действительности, выражающее отношение индивида к

ее объектам, для чего разрабатываются его деятельность и общение» [3, с. 313].

Что касается личности, то она понимается ими как «системное (социальное) качество, приобретаемое индивидом в предметной деятельности и общении и характеризующее меру репрезентации социальных отношений в индивиде» [4, с. 337].

Таким образом, человек понимается здесь как социализированный индивид, приобретающий особое качество в системе общественных отношений.

В целом эти авторы выделяют три компонента структуры личности: внутрииндивидуальную (Интроиндивидуальную) подсистему, межиндивидуальную подсистему и метаиндивидуальную (надиндивидуальную) подсистему личности. О том, что темперамент входит во внутрисердечную подсистему личности, свидетельствует тот факт, что, по мнению авторов, он «представлен в структуре темперамента, характера и способностей, которые необходимы, но недостаточны для понимания психологии личности» [4, с. 345].

Что касается понятия личности, то оно практически не используется этими авторами, а скорее сводится к одной из указанных подсистем личности (внутрииндивидуальной подсистеме). Авторы также подчеркивали, что: «когда мы говорим о конкретном человеке, что он индивидуален, мы по существу говорим, что он потенциально является личностью. Рождаясь как личность, человек постепенно приобретает особое социальное качество, становится личностью» [4, с. 337].

Обобщение представлений о структуре личности у выдающихся советских психологов находим у Е. И. Рогова. Самое раннее понятие структуры личности принадлежит С. Л. Рубинштейну, который выделил две подструктуры личности, ее направленность и индивидуальность, о которых мы уже говорили.

По мнению Б. Г. Ананьева, «для того чтобы подойти к проблеме индивидуальности с точки зрения целого (на молярном уровне), необходимо представить человека не только как открытую систему, но и как «закрытую» систему, замкнутую в силу внутренней взаимосвязанности ее свойств (личности, индивида, субъекта). Конечно, такой подход к человеческой индивидуальности не является исключением, поскольку, как справедливо заметил В. М. Бехтерев, «мир строится в виде замкнутых систем, представляющих собой особых индивидов. Каждый индивидуум может быть разной сложности, но он всегда представляет собой

определенную гармонию частей и имеет свою собственную форму и свою относительную стабильность... Ананьев также говорит: «но внутренний мир, конечно, если он не является «миром» среднего человека, не является тайным вместилищем для индивида, затерянного в мире, как предполагает экзистенциализм. Внутренний мир человека работает, а мера интенсивности его труда (переработка опыта, выработка собственных позиций и убеждений, путь самоопределения и т. д.) является показателем духовного богатства личности. Результаты его деятельности через экстернизацию проявляются в поведении и деятельности как продукт творчества, продуцирующий ценности для общества» [5, С. 274].

И. А. Мироненко дает хорошее описание понятия индивидуальности. Она подчеркивает, что «индивидуальность в концепции Б. Г. Ананьева не ограничивается индивидуальными различиями, которые, как известно, имеют место с самого начала жизни и проявляются во всех индивидуальных функциях и их комплексах, это не просто индивидуальность, уникальная личность, различие между человеком и другими» [6, с. 153].

По мнению Н. А. Грищенко, «понятие индивидуальности (от лат. *individuum* – неделимый) в современной психологии представляет собой системную организацию человека как целостного целого, включающего различные уровни его психической организации» [7, с. 117]. Это определение удачно выражает интегративную характеристику личности и все психические свойства, из которых она состоит. Например, характер, как мы видели, – это целая совокупность качеств (мотивация, формы общения, активность человека в определенной ситуации и т.д.).

Личность может быть изучена, во-первых, путем анализа срезов ее психических качеств на уровне личности, субъекта деятельности и индивида. Эти разделы включают темперамент, свойства нервной системы и склонности на индивидуальном уровне, способности и индивидуальный стиль деятельности на уровне субъектной деятельности, а личность-характер и ценности личности, относящиеся к «ядру» личности (если она достигает соответствующего уровня развития).

В советской психологии изучение мышления частично преобладало над исследованиями в области интеллекта. Однако если мышление – это прежде всего процесс обобщенного и опосредованного познания действительности, то интеллект-это качество познавательной деятельности конкретного человека,

степень развития познавательных процессов, в том числе мышления. Таким образом, интеллект-это человеческая способность (иногда называемая «интеллектом»), а мышление – это существенный когнитивный процесс.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Свенцицкий А.Л. Краткий психологический словарь. – М.:Изд-во «Проспект», 2009. – 512с.
- 2 Немов Р.С. Психология. В 3-х кн. Кн. 1.: Общие основы психологии: учеб. Для студ. высш, пед. учеб. Заведений. – 5-е изд. – М.: Гуманитар. изд. Центр ВЛАДОС, 2007. – 687 с.
- 3 Асмолов А.Г. Психология личности: Учебник. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 367 с.
- 4 Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Психология: учебник для студ. высш. учеб.заведений. – 9-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2009. – 512с.
- 5 Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – СПб.: Питер, 2002. – 288 с. – 9Серия «Мастера психологии»).
- 6 Мироненко И.А. Субъект и личность: о соотношении понятий // Методология и история психологии.- 2010. - №1. – С. 149-155.
- 7 Крылов А.А. Психология: учеб. / В.М. Аллахвердов, С.И. Богданова [и др.]; отв. Ред. А.А. Крылов. – 2-е изд., перераб. И доп. – М.: Проспект, 2009. – 752 с.

«ПСИХОЛОГИЯ ДЛЯ ВСЕХ!» – РЕКЛАМНЫЙ ХОД ИЛИ ВОЗМОЖНАЯ ИСТИНА?»

ДОСМАГАМБЕТОВА Т. С.
бакалавр педагогики, экономист, педагог – психолог,
ГУ «Школа – лицей №16», г. Павлодар

«...Результаты авторитарных международных исследований показывают, что у наших школьников не на должном уровне развиты навыки читательской грамотности. Поэтому привитие высокой культуры чтения, развитие читательской грамотности должно стать одним из приоритетных направлений образовательного процесса. Интерес к чтению, познание окружающего мира через книги должна формироваться у детей со школьной скамьи».

Из выступлений Главы государства К. Токаева на IV заседании Национального совета общественного доверия от 22 октября 2020 года.

Занимаясь изучением психологических наук (прошла обучение в НАО «Торайғыров Университет» с 2018 по 2020 (бакалавр педагогики, диплом с отличием, АО «Национальный центр повышения квалификации «ӨРЛЕУ») и работая, применяя полученные знания с самой психологически уязвимой категорией населения – детьми, сравнительно недавно, являясь молодым специалистом в данной сфере (работаю в ГУ «Школа-лицей № 16, педагог психолог начального звена), взяла за правило, иметь в оперативном чтении не менее 25 источников профессиональной литературы.

Моя статья, есть ни актуализация имеющихся течений, ни лобирование той или иной системы психологических воззрений. Моя статья – статья патриота, человека, отдавшего, прежде чем прийти в педагогическую психологию, 15 лет служению в рядах государственной службы.

Моя статья – призыв нашим ученым, нашим замечательным педагогам – исследователям (новаторам), -печатайтесь. Печатайтесь, ни малыми тиражами, выходите в широкие массы. Печатайте книги, а ни просто статьи либо методические рекомендации, чтоб мы могли увидеть Вас на книжных полках, нашего города, нашей страны, зарубежья, ведь видим мы сугубо Л. Хэй и М. Лабковского, то же можно сказать и об интернетплощадках.

Это статья обращение на такую современную проблему социально – гуманитарных наук и современного образовательного процесса, как снижения уровня читаемости, истинно необходимой, прсветительской, врачевательной литературы. Ведь недогляд, упущение книголюбства, как рычага на владения и управление сознаниями людьми может иметь масштабные катастрофические последствия.

Я пишу, данную статью, как человек, который раз в неделю заходит в книжный магазинв офлайн режиме и раз в два дня на электронные платформы.

Мне, чтоб выписать того же Р. С. Немовапришлось потрудиться, я так и ни нашла его полное издание на полках книжного магазина, а заказать в интернет магазине смогла лишь 3-ю часть из требуемых трех, а ведь есть целая плеядавидных деятелей в раскрытии терний психологической науки.

Данная скудность отражается на работе, я думаю, на мышлении многих кто имеет к этой теме любой интерес, будь то научный, познавательный или популяристический. Я считаю, материал, разработанный соответствующими методическими и методологическими отделами, в некоторых аспектах, для улучшения работы той же психологической службы в школе, в университете подлежит обнародыванию, а ни выделения его в список литературы для узких специалистов, так сказать спущенный народу.

Возьмем точно, в тестировании начального звена применяется, так называемая входная диагностика, кинетический рисунок «Семья», «Дерево – Человек –Дом», например я как мама, этого ни знаю, ни соприкаснувшись с темой школьной психологии, ее значении для дальнейшего неустанныго сопровождения ребенка (по крайней мере в нашей ШЛ № 16 города Павлодара) я так бы спокойно и смотрела, как пятилетний сын рисует человека – паука, в разрез требуемого стандарта. Соответственно зная это я учу своего ребенка, также подвергшегося интернет зависисмоти и веяниям сегодняшнего детского предпочтения.

Почему бы ни издать для широких масс тот же методологический тестовик о готовности ребенка, о требованиях, ведь многие считают школа должна и обязанна, да никто ни отрецает, но у человека две руки и две ноги, тем самым есть сбалансированность действий, так и модель «школа –дом» одно целое, для успешного сопровождения ребенка по его несовершеннолетнего жизненного периода.

А риски агрессии, тревожности, «выгорания» в период того же поступления в ВУЗ, прохождения разного уровня рубежных контролей, сомнения в правильном выборе пути, а межличностное взаимодействие, а нравственно- половое раскрытие и развитие, все это работа психолога –да-, но ни все пойдут, ни все даже озвучат эти душевные тяготы, в некоторых случаях невроты и неврастинии.

Нам надо подумать, нам надо задуматься над этим. Ведь книга, для дуальности тандема «наука – практика (жизнь)» – все. А книг нет. Нет их на книжных полках. Я консультирую, я вижу – люди просят данной духовной пищи.

Для некоторых психология – это бульварная пресса, прячущая проблемы, а ни решающая их. Их лозунги губительны. Вместо посула «Иди к специалисту» они призывают «Принять себя, полюбить жизнь и стать счастливым», а если взять в контексте детской психологии, прочтет данный посул 16 – летний подросток с нулевой эмоциональной устойчивостью, с взрывным темпераментом и решит – приму себя, все нормально, и получим мы в итоге такого принятия в лучшем случае протестующую либо депрессирующую личность, либо человека с суицидальными рисками, или вот такая установка – «Классификация психологических проблем детей в зависимости от «тараканов» в голове у матери» [1, с. 209], только прочтя это, можно и нужно бить тревогу, ведь такие особенности, как тревога, агрессия, невнимательность, раздражительность, – это ни есть «тараканы в голове у матери», – это признаки более серьезных требующих внимания и помощи специалистов проработок.

Это губительная философия, утопия; что человек, будь то ребенок, взрослый ведут себя хорошо, если хотят. Стратегия лечения, образования, воспитания, в большинстве случае, на психологической платформе, определяется избранными нами объяснениями. Ведь, в контексте поведенческом [2, с. 22], человек осознает, что нужно придерживаться установленных правил, следовать предписаниям и законам, равно, как и дети, но склонность к нарушениям указанных правил, отражает задержку в развитии навыков в адаптивности и самоконтроле, а это требует работы подготовленного специалиста, умеющего распознать «НЕ ХОЧУ» от «НЕ МОГУ».

Я ни литературный критик, я специалист в области психологической науки, я детский психолог, человек, который каждый день скрупулезно ищет для своей работы, дальнейшего обучения материал.

Мы ни можем говорить о развитии образования, об актуальности психологической науки, ни затронув то, что мало кто сейчас вообще понимает где эта психология заканчивается и начинается проба пера, тех, кто считает психологию ни специальной, требующей подготовки, многолетнего опыта практической деятельностью наукой, а «Популярной Психологией», она ни может быть популярной, она может быть, как лекарственный препарат, – полезной, только по предписанию специалиста, при его сопровождении, включающем, такие стадии, как диагностику, коррекцию, профилактику.

Познание психологии, внутренних резервов – это ведь ни метод избавления от скуки, это когда за ужином придя с работы человек ни слышит и ни хочет видеть своего ребенка. И в этой ситуации посул «Живи легко» [3, с. 55] мало чем поможет.

Нам пора с более высоких платформ говорить, о том, что имея проблему психологического характера, человек шел только к специалисту, читал только апробированную, рекомендуемую специалистом именно ему литературу, в данном случае уместно обратиться к метонимии: имя зубную боль мы идем к профильному узкому специалисту, никому в голову ни придёт лечить зуб установками – «Все будет хорошо», так почему же с болезнью, проблемами психологического плана мы так беспечны и халатны.

Просвещать. Требуется мероприятия направленные на взаимосвязь «человек – наука», ни в рамках нахождения индивида в образовательных учреждениях, а сопровождения пожизненное, как это сделать, через литературу, правильно подобранную литературу, хотя бы на начальном этапе, пора в какой то степени позаимствовать опыт европейских и западных психологоподдерживающих структур, ведь там, даже при незначительном изменении в поведенческом настрое человека организации, где он учиться, работает, служит бьют тревогу.

С государственной точки зрения мы «молодое дерево» и наука наша «Психология», отечественная, соответственно тоже молода.

Хорошо, что мы можем говорить, писать, переживать и решать вместе наши проблемы. Лучше ни скажешь, как словами Ел Басы «Основа нашего долгого пути – это образование и наука».

Статья моя в черновом варианте была написана в преддверье выступления Главы Государства К. Токаева на IV заседании Национального совета общественного доверия от 22 октября 2020 год и разработки, отправки на рассмотрение и согласование

Правительством РК проекта Дорожной карты по перспективному развитию библиотек организаций образования на 2020–2025 годы, что рассеяло мои сомнения об актуальности выбранной мной темы – темы познания любимой мной психологии лишь из проверенных, научно обоснованных источников, обеспечения массы читающих нужной и полезной литературой, рекомендация по данному проекту – «обеспечить организации образования отечественной, зарубежной художественной и отраслевой литературой» встречена мной с восторгом, скажем « В добрый путь!» этому проекту и будем прорабатывать, называть, это социальной проблемой, чтоб вместе, поэтапно ее решить.

ЛИТЕРАТУРА

1 Лабковский М.А. Хочу и буду. Психология и педагогика: Изд. Альпина Паблишер, 2018- 320 с.

2 Росс В.Грин. Психология и педагогика: Новый подход- М.:Теревинф, 2013- 263с.

3 Мэтьюз Э. Живи легко: Психология. Счастье по Мэтьюзу–М.: Эксмо, 2011 -208 с.

ОБЪЕКТИВНЫЕ ТЕСТЫ ЛИЧНОСТИ

ЖУМАДИРОВА К. К.

к.п.н., профессор, Торайғыров университет, г. Павлодар

БАРНАУЛОВА Г. Т.

магистрант, Торайғыров университет, г. Павлодар

В области психологической диагностики личности давно обсуждается вопрос о разработке так называемых объективных тестов. Разработчики объективных тестов стремятся получить с их помощью «чистое» знание о личности, иначе говоря, те данные о личности, которые, с одной стороны, не фальсифицированы самим испытуемым, а с другой стороны – избежали влияния экспериментатора, например его теоретических предпочтений. Классическим определением объективного теста является то, которое уже довольно давно предложил Кеттелл [1, с. 14]: «Объективный тест – это тест, цель которого скрыта от испытуемого (а поэтому результаты не могут быть фальсифицированы) и данные, полученные с его помощью, могут быть оценены независимо от лица, проводящего тестирование и интерпретацию» (Cattell, 1957).

Стремление получить объективное знание о личности с помощью создания соответствующих тестов имеет свое теоретическое обоснование и связано с так называемыми естественно-научными теориями личности.

Естественно-научные (а поэтому признаваемые объективными) теории личности достаточно хорошо известны в психологии, так же как имена их создателей и сторонников. Общим для представителей этого направления является то, что «объективный критерий», позволяющий описывать личность, всегда обнаруживается за пределами психологической науки. И это вполне естественно, поскольку психология с позиций представителей естественно-научного знания к «нормальным наукам» не относится и, как например полагает Айзенк (Eysenck, 1993), не находит признания у «настоящих» ученых, которые отказываются воспринимать ее открытия в качестве заслуживающих внимание. Преобладающее большинство психологических теорий личности, с точки зрения таких «объективистов», лишено всякого смысла, в них не предлагаются критерии истинности тех или иных утверждений, они не согласуются друг с другом. Анализируя современное состояние психологии личности, тот же Айзенк [2, с. 58] к недопустимым и непроверяемым теориям относит, которые были разработаны Фрейдом, Адлером, Юнгом, Бинсвангером, Хорни, Салливаном, Фроммом, Эриксоном и Маслоу. Как видим, список «псевдо теорий» достаточно велик и, вероятно, может быть без труда продолжен. Основной недостаток этих теорий, по мнению Айзенка, заключается в том, что они не соответствуют современной модели естественной науки. Он считает, что исключительно естественные науки могут быть отнесены к нормальным наукам, поскольку они дают возможность получения объективных, проверяемых результатов.

В психологии личности можно найти не мало теорий, которые испытали влияние естественных наук. Однако наиболее явно влияние со стороны физиологии. Физиологические исследования не только полагались (а многими исследователями полагаются и сегодня!) образом научности для психологии. Дело доходит до того, что «в психологии термин «объективное описание» употребляется в качестве синонима «физиологическое описание», а «психологическое» – в качестве синонима «субъективное».

Физиология рассматривалась и рассматривается в качестве науки, которая призвана объяснять психологические явления. Можно привести огромное количество примеров, показывающих,

как психологи для объяснения изучаемых ими явлений использовали понятийный аппарат физиологии. Порой это доходило до абсурда. Например, в бывшем СССР долгое время существовала традиция, в соответствии с которой любой соискатель ученой степени в области психологии был обязан в своем исследовании раскрыть связь изучаемой проблемы с основными положениями учения о высшей нервной деятельности. При этом предполагалось, что установление связи между психологическим феноменом и физиологическими переменными устраняет субъективизм, свойственный психологическим данным. Действительно, порой физиологическое объяснение выглядит более четким и а убедительным, чем психологическое и, что очень важно, является более простым и доступным для понимания. Следует заметить, что при объяснении психологических феноменов в терминах, например, учения о высшей психической деятельности релизоуалась своеобразная «экономия психологического мышления». Не было необходимости думать о психологических механизмах, причинах и следствиях того или иного феномена. Физиология предлагала готовые ответы-шаблоны, их нужно было только подобрать применительно к полученным результатам. Это также в немалой степени способствовало «укоренению» естественно-научного объяснения психологических явлений. С одной стороны, не требовалось значительных усилий для построения собственной системы объяснений, с другой – достигалась столь желанная объективность, или, скажем точнее, иллюзия объективности. Немаловажно и то, что при обнаружении физиологической основы психологического явления реализовался материалистический принцип познания. Наконец, свою роль в стремлении подражать естественным наукам играет мировоззрение, миропонимание исследователя. Мировоззрение многих из тех психологов, которые пытаются избавиться от субъективного (а для них это синоним недостоверного) в психологии личности, формировалось под влиянием образования, полученного этими учеными в области естественных наук.

В психологии не было и не может быть единственно правильной теории личности, и понятно, что естественно-научная теория не устраняет автоматически другие теории, как ошибочно считает Айзенк. Каждая теория личности имеет особый взгляд на природу человека. Согласно этому взгляду определяется методология и процедуры исследования. Необъективируемые и

не поддающиеся экспериментальному анализу положения в той или иной теории не могут быть причиной того, чтобы объявить эту теорию несостоятельной. Современная психология все еще не вышла за рамки интуиции в понимании многих психических явлений. Достаточно убедительное доказательство этого суждения – эффективность, например, фрейдовской и адлеровской психотерапий, базирующихся на теориях, которые призывают «устранить» с появлением естественно-научной парадигмы. Развитие идей гуманистической психологии, своего рода антипод естественно-научной парадигмы, также подтверждение того, что прогресс достигается за счет «внутренних ресурсов». Нельзя неактивными признать значительное воздействие гуманистической мысли на развитие психотерапии, системы психологического консультирования. Гуманистические теории личности существенно расширили предметную сферу психологической науки. Пожалуй, все теории личности или их большинство имеют достаточно возможностей для того, чтобы достичь внутренней валидности и развить собственные инструменты оценки. Естественно, что каждая теория дает ограниченное знание о личности и закрыта от данных другой теории. Задача будущего – не устранение той или иной теории, а построение единой метатеории, можно интегрирующей валидные данные из всех классических существующих теорий.

Споры между представителями естественно-научной парадигмы в психологии личности и сторонниками других методологических подходов продолжаются достаточно давно. Они хорошо известны, и нет необходимости анализировать их более подробно. Упомянем только, что в разное время эти дискуссии принимали различные формы (экспериментальная парадигма против феноменологической, номотетический подход против идиографического, клинический диагноз против статистического и т. п.). Общим для всех дискуссий было одно. Спор шел о том, как в конечном счете изучать личность. Как подобное любому физическому (биологическому) явлению или как уникальное явление. В дискуссиях на эту тему, периодически возникающих в психологии, сталкиваются в основном крайние точки зрения. Причем нередко не замечается то, извне что в реальности психологической оценки личности (и на этом мы остановимся ниже) нет оппозиции между разными способами ее познания [3, с. 25].

При разработке большинства методик психологической диагностики их создатели стремились опираться на теорию измерения, принятую в естествознании. Получается так, что именно

стремление к объективности, точности (по образцу естественных наук) привело к созданию многих столь известных и валидных методик. Это неоспоримо. Однако последующее стремление некоторых психологов создать «более объективные тесты», достичь максимально возможной объективности в измерении приводит к тому, что утрачивается психологический смысл исследования личности. Погоня за постоянно ускользающей объективностью нередко приводит к забвению того, что измерение осуществляется не в физике, а в области человеческого поведения. Хорошо иллюстрируют сказанное те объективные тесты, в которых пытаются по физиологическим индикаторам сделать выводы о психологических особенностях личности. При создании таких «объективных» тестов все больше затруднений приходится испытывать при ответе на вопрос: что измеряется тестом?

Воплощение в жизнь одного из постулатов позитивизма, в соответствии с которым естественные науки дают методологический стандарт, определяющий степень развития и совершенства всех других наук, оказалось достаточно плодотворным для становления и развития экспериментальной психологии. В то же время позитивистская исследовательская традиция принесла те методологические установки, которые не приемлемы для изучения человеческой психики. Речь прежде всего идет о требовании устранения всего субъективного из научного знания. Этот императив требует от исследователя невозможного. Особенности познающего субъекта всегда будут проявляться в процессе познания и его результате. Некоторые виды знания существуют только в субъективной форме, и это в первую очередь характерно для психологии. Нет необходимости доказывать то, что требования позитивистской методологии не только объединяют психологию, но и в ряде случаев абсурдны. Подчеркнем, что использование «объективных» методов не обеспечивает объективности даже в тех науках, которые называют точными [4, с. 22].

В связи со сказанным представляет интерес точка зрения А. Джеральда [5, с. 85], который полагает, что различные физические теории можно интерпретировать как своеобразные проективные техники. Он утверждает, что понятия квантовой механики отвечают всем характеристикам, присущим этим методикам. Теории квантовой механики, предложенные различными учеными, отражают личностные особенности их авторов. Из этого следует вывод: то, что мы привычно называем физикой, – конечный материальный

продукт аффективных и когнитивных процессов, зарождающихся в недрах субъективности человека, а физики-теоретики, стремящиеся доказать объективность своих теоретических построений, невольно отрицают субъективную реальность, из которой эти построения возникают.

Результаты любых исследований обретают смысл исключительно в рамках концептуальных установок ученого. На каждом этапе работы ученого его личностные особенности, интересы, принадлежность к определенной научной школе и т. д. будут влиять на конечный результат. Ни один эксперимент не может служить критерием достоверности знания. Более того, дедуктивная структура знания, служащая образцом в естественных науках, эффективна лишь для изучения иерархически организованных объектов. В психологии изучаемые явления существуют в системе и взаимных влияний, например аттитюды влияют на поведение, а поведение влияет на аттитюды. Это ставит вопрос о целесообразности использования в психологии дедуктивной структуры знания, предполагающей однонаправленную систему детерминации. Из сказанного следует, что парадигма физикализма, которой руководствуются при разработке объективных тестов личности, приводит к результату, прямо противоположному ожидаемому – субъективизму в интерпретации полученных данных. Действительно, результаты многих объективных тестов либо с трудом поддаются психологической интерпретации, либо эта интерпретация произвольна. Сказанное не означает, что сегодня необходимо отказаться от использования объективных тестов. Необходимо лишь расстаться с иллюзией их объективности и допустить возможность существования в психологии (находящейся в особом положении по отношению к другим наукам!) интуиции и здравого смысла исследователя, а также научности не только верифицируемого, подтвержденного эмпирическим опытом знания.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Кеттел Р. Б. «Многофакторная личностная методика» - онлайн книга, 2020
- 2 Айзенк Г., Вильсон Г. Как измерить личность / Пер. с англ. М.: «Когито-центр», 2012.
- 3 Акимова М., Гуревич К. Психологическая диагностика: Учебник для вузов. 3-е изд. - Спб., 2006

4 Анастаси А., Урбина С. Психологическое тестирование. - Спб., 2001

5 Джеральд Даррелл - Серия «Живой мир Джеральда Даррелла»/ М: Издательство: Эксмо Серия: Живой мир, 2008

КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТ ҚҰРАЛДАРЫ АРҚЫЛЫ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ПОЗИТИВТІ МЕН- КОНЦЕПЦИЯСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

КАИРБЕКОВА Б. Д.

п.ғ.д., Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар қ.
ЗЕКЕН Г. Қ.

магистрант, Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар қ.

«Мен» концепциясының дамуы мен жұмыс істеуі әр түрлі аспектілерінің диалогы негізінде жүзеге асырылады: өзін-өзі тану, эмоционалды көзқарас және өзін-өзі дамыту.

Өзін-өзі тану өзін-өзі саналы түрде толық тану процесінде дамиды және кезендерден дәйекті түрде өтеді:

- Физикалық «Мен» қалыптасуы;
- Әлеуметтік «Мен» ерекшеленуі;
- Ішкі әлемін тану;
- Өзін-өзі тұтас тұлға ретінде елестетуді қалыптастыру;
- «Мен» концепциясының даралануы;
- «Мен» бейнесі туралы білім мен түсініктерді тереңдету.

Өзін-өзі тану, психикалық процесс ретінде, анықтау, талдау, бағалау және қабылдау-адамның белгілі бір жеке және мінез-құлық сипаттамаларын қабылдауу сынды қасиеттерді қамтиды.

Шартты түрде «Джоғари терезесі» деп аталатын Д. Лафт пен Г. Ингром жасаған [1, 256 б.] моделіне сәйкес, әр адамда төрт жеке «кеңістік» шартты түрде ерекшеленеді.

«Арена» адамның өзі туралы не білетінін және басқалар бұл туралы не білетінін қамтиды.

«Соқыр дақ» – оның айналасындағы адамдарға белгілі нәрсе бар, бірақ ол өзі білмейді

«Көріну» – бұл адам өзі туралы білетін нәрсе, бірақ басқалары оны білмейді.

«Белгісіз» – бұл адам өзі туралы білмейтін және басқа адамдарға белгісіз нәрсе.

Өзін-өзі тану міндеттері бұл келесілер:

– Өзінің «аренасын» ұлғайту, «белгісіз» аймағын минимумға дейін азайту, «соқыр дақ» аймағын азайту және «көрінуге» қатысты өз іс-әрекеттерін дәл анықтау», басқаша айтқанда, өз мақсаттарына жету үшін басқа адамдардан не жасырылуы керек, не қажет және ашық болуы мүмкін екенін анықтау. Адамның өзін-өзі тануы жүзеге асырылатын екі психологиялық механизм бар – идентификация және тұлғалық рефлексия [2, 336 б.].

Идентификация кез-келген адамның немесе идеалды модельдің қылықтары мен іс-әрекетін өзіне сәйкестендіру ретінде әрекет етеді. Өзін басқалармен сәйкестендіру үшін адам басқа адамды өзінің көшірмесі ретінде қабылдауы керек [3, 31 б., 50 б.].

Өзін-өзі танудың қалыптасуына байланысты идентификация феномені өзара байланысты төрт процесті қамтиды [1, 256 б.].

1 Субъект өзінің және басқа адамның бірдей қасиеттерге ие екендігіне сеніп қана қоймайды, сонымен қатар саналы және түпсаналы деңгейлерінде ұқсастықтарды сезінеді, мойындайды, қабылдайды.

2 Субъект басқа адамның қатысуымен болған оқиғаларға байланысты «викарлы аффективті реакцияларды» бастан кешіреді.

3 Субъект модельге еліктеуге тырысады, «модель» ұмтылатын мақсаттарға жетуге тырысады.

4 Субъект модельдің мінез-құлық қатынастарын іштей қабылдайды, оларды символдық түрде де, нақты мінез-құлқында да жүзеге асырады.

Автор идентификация когнитивті және эмоционалды деңгейлерінде сәйкестендіру, ал мінез-құлық көзқарастарын қалыптастыру идентификация процестерінің нәтижесі болып табылатынын атап көрсетті.

Идентификация әлеуметтік адам деңгейінде өзін-өзі танудың психологиялық механизмі болып табылады (В. В. Столина классификациясы бойынша). Идентификация процесінде адам бір жағынан, басқа біреудің қасиеттерін өзіне ауыстыруды, бастапқыда оған тиесілі емес нәрсені иемденуді және түсінуді, екінші жағынан өзінің қасиеттерін басқа біреуге ауыстыруды жүзеге асырады. Өзін-өзі тану идентификация арқылы «Мен және басқалар» жүйесінде жүзеге асырылады. Сонымен қатар, өзін-өзі тану объектілері, оның ішінде жеке - арақарастық ерекшеліктер, тұлғаның мотивациялық-құндылығы және эмоционалды-ерікті салалары,

қабілеттері, сыртқы келбеті, басқа адамдармен қарым-қатынас саласы және өзінің өмір жолы сыртқы әлемде орналасады.

Тұлғаның өз ішкі дүниесіне басқа адамның мінез-құлқын түпсана дәрежесінде өзінікі деп қабылдау процесі «интроекция» деп аталады.

Өзін-өзі идентификациялау өзін-өзі тануда маңызды рөл алады. Осы процестің арқасында адам маңызды қасиеттерді ашады, оларды жан-жақты талдайды. Идентификация пәніне тұтастай алғанда «Мен» және оның жеке аспектілері: аты, жынысы, мәртебесі, рөлі, мінез-құлық белгілері жатады.

Жалпылауға қабілетті жасөспірім өзі туралы білетін барлық нәрсені «Мен» біртұтас психикалық бейнесіне қосып, оның өткенімен байланысын түсініп, орната алады және болашақта оның дамуын жобалай алады. Бұл тұлғалық ұқсастықты (идентичность) сезінуге, өзін-өзі бағалаудың өсуіне, оның кім екенін, өмір жолының қай нүктесінде және қай бағытта жүретінін сезінуге және түсінуге әкеледі.

Автор жасөспірім кезде ұқсастықты қалыптастыру үш мәселені шешу арқылы жүзеге асырылады деп санайды:

1) тұлғааралық қарым-қатынастың әртүрлі жағдайларында өзінің «Мен» күйін сақтау, өз-өзі болып қалатынына сенім орнату;

2) әр түрлі өмірлік жағдайларда қоршаған адамдардың оның өзіндегі ұқсастықты сақтауын көретініне сенім орнату;

3) айналасындағы адамдар оны көргендей көретініне сенім орнату.

Осы мәселелерді шеше отырып, адам: «Мен кіммін» деген жалпы сұраққа жауап алады. Осы үш мәселені сәтсіз шешу идентификациядағы қателіктерге, өзіндік идентификациядан бас тарту арқылы әр түрлі қиялдағы немесе нақты кейіпкерлермен тыс идентификациялауға әкеледі [4, 344 б.].

Рефлексия өзін-өзі танудың психологиялық механизмі ретінде идентификациядан кеш қалыптасады. Рефлексия, идентификациядан айырмашылығы, өзін-өзі тану процесін мақсатты және саналы етуге мүмкіндік береді. Егер сәйкестендіру басқаларға және өзіне белгілі нәрсеге ұқсауға мүмкіндік берсе, онда рефлексия өзінен жоғары тұруға, өзіне сырттан қарауға, өзіне байланысты барлық нәрсені әртүрлі тұрғыдан талдауға мүмкіндік береді.

В. И. Слободчиков рефлексияны онтогенездегі адам субъективтілігін құру мен дамытудың психологиялық механизмі

ретінде қарастырады. Автор субъективтіліктің даму кезеңдерін ескере отырып, рефлексияның әртүрлі формаларын ажыратады.

Жасөспірімде синтездейтін рефлексия формасы пайда болады, бұл субъект пен объектінің құрылымдық қарама-қайшылығын жеңуге мүмкіндік береді. Тек қазір синтезделген «ішкі Мен» өз-өзімен ғана емес, әлеммен қарым-қатынасқа да шығуға қабілетті. [5, 384 б.]. Рефлексия субъектінің екі еселенген, айнадағы өзара бейнесі ретінде қарастырылады.

Рефлексияның коммуникативті формасының мазмұны-бұл басқа адамның ішкі әлемі туралы білім мен идеялар.

Тұлғалық рефлексия пәніне адамның өзі тұтастай және оның жеке тұлғалық мінез-құлық сипаттамалары жатады. Бұл жағдайда өзін-өзі тану «Мен-Мен» жүйесіндегі авто-коммуникация аясында жүзеге асырылады. Сонымен қатар, адам өзінің білімі мен өмірлік тәжірибесін пайдаланады. Өзін-өзі тану салалары ішкі әлемге ауысады (В. В. Столиннің классификациясына сәйкес жеке тұлға деңгейі). Өзін-өзі тану адамның жеке қасиеттерін анықтау, талдау, бағалау және қабылдау, оның қоғам үшін құндылығын, өмірінің мәнін анықтау, оның болашағы, өткені мен бүгінгі туралы түсінік қалыптастыру үшін психикалық процесс ретінде жұмыс істей бастайды.

Адам өзі және оның жеке жақтары туралы білім алады, өзінің мінез-құлқының белгілі бір мотивациямен байланыстырады, оның мінез-құлқының себептерін қоғамнан сыртқы талаптар мен ішкі талаптар тұрғысынан бағалайды. Сана-сезімнің жоғары даму деңгейіне, өзінің өмірлік мақсаттары мен жоспарларын, олардың жетістіктері, өмірлік философия жалпы, ұғыну және қабылдау өз құндылықтары үшін әлеуметтің, өз қадір-қасиетін сезінуі тән [6, 224 б.]. Сонымен қатар, идентификация өзін-өзі танудың психологиялық механизмі ретінде өзінің маңыздылығын жоғалтпайды, өмір бойы рефлексия процестеріне органикалық түрде қатысады.

Рефлексия нәтижелерін ескере отырып, сипаттамаларды өзіне ауыстыру және оларды бұрыннан бар сипаттамалармен салыстыру. Бұл адамның басқа адамның жеке қасиеттерін де, жеке басының қасиеттерін де тереңірек түсінуіне ықпал етеді.

Тағы бір нұсқа, егер адам басқа адаммен идентификациялана, адам өзін-өзі басқаның көзімен сезіне бастауы мүмкін. Бұл оның жеке басын қабылдаудағы айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік береді және сол арқылы өзін жақсы тануға мүмкіндік береді.

Өзін-өзі дамыту. Өзін-өзі тану, жасөспірімнің өзінің жеке қасиеттері мен мінез-құлық сипаттамаларын қабылдау актісімен аяқталады, мен-концепциясың одан әрі дамуына жол ашады. А. Н. Леонтьев осыған байланысты былай деп жазды: «Бұл деңгейде (жеке тұлға деңгейінде) өткен әсерлер, оқиғалар және субъектінің өз іс-әрекеттері өмірдің демалу қабаты ретінде көрінбейді, бұл адамның өмірбаянының ауыртпалығын түсіруіне әкеледі». Өткен тәжірибенің адамға қосқан үлесі адамның өзіне тәуелді болғанын, оның функциясы болғанын куәландырады емес пе [7, 254 б.].

В. И. Слободчиков және Е. И. Исаев өзін-өзі дамытуға «адамның өмірінің шынайы субъектісі болуға бастапқы қабілеті, өз өмірін практикалық трансформация объектісіне айналдыруға негізгі қабілеті» деп анықтама берді.

Өзін-өзі дамыту субъективті шындық ретінде тұлғаның ішкі әлемінің даму ерекшеліктерін белсенді түрде көрсетеді. Өзін-өзі дамыту өзін өмірлік іс-әрекеттің субъектісі ретінде, өзін-өзі дамыту субъектісі ретінде тану және жеке қасиеттерін бекіту үдерісінен басталады.

Жеке тұлға өзін-өзі дамыту субъектісі ретінде өзін-өзі растау, өзін-өзі жетілдіру, өзін-өзі жүзеге асыру мақсаттарын өз бетінше және саналы түрде қоя бастаған сәттен бастап қалыптасады.

Өзін-өзі дамытудың тағы бір сипаты – оның дамуында бірқатар деңгейлерден өтетін әлеуметтік белсенділік:

– нормативтік, бала тек ересектермен өзара әрекеттесу процесінде үйренген нәрсені жаңғыртады (мектепке дейінгі және кіші мектеп жасындағы);

– нормативті-тұлғалық, бала белгіленген нормативтік деңгейден асып кетсе, ол өзінің білетініне деген жеке көзқарасын білдіреді (жасөспірімдік шақ);

– тұлғалық-өнімді және өнімді-шығармашылық, егер адам өз қызметі арқылы әлеуметтік маңызы бар, жаңа, түпнұсқа немесе ескісін жетілдірсе (ересектер).

Нормативті-тұлғалық деңгей балаға өзін жеке тұлға ретінде көрсетуге, оның өмірінің ғана емес, сонымен бірге өзін-өзі дамытудың белсенді субъектісі болуға мүмкіндік береді. Бұл мүмкіндікті іске асыру үшін ол өзін-өзі растаудың әр түрлі қауіпті, әрдайым әлеуметтік тұрғыдан қолайлы формаларын қолдана алады.

Адамның өзін-өзі дамытуы жеке өмір жолында, белгілі бір өмірлік оқиғаларды жеңу барысында пайда болады, оған өмірдің көзге көрінбейтін «ішкі» оқиғалары да, сыртқы оқиғалар

да кіреді. Барлық осы оқиғалар бір-бірімен тығыз байланысты, жеке, әрқайсысы үшін жалғыз, оның жеке өмір жолын анықтайды. Адамның өзін-өзі дамытуы және оның өмір жолы бір-бірімен тығыз байланысты.

Өзін-өзі дамытудың үш дәйекті формасы ерекшеленеді: өзін-өзі растау, өзін-өзі жетілдіру және самоактуализация.

Өзін-өзі растау адамның жеке қасиеттерін және мінез-құлық тәсілдерін актуализациялауға және растауға бағытталған әрекет ретінде қарастырылады.

Өзін-өзі жетілдіру адамның жеке қасиеттері мен қабілеттерін дамыту процесін басқару, жақсы болу қажеттілігін қанағаттандыру және бұрынғыға қарағанда маңызды нәтижелерге қол жеткізу арқылы адамның белгілі бір идеалға жақындауын қамтамасыз етеді.

Өзін – өзі актуализациялау - қолда бар нәрсені анықтау және пайдалану потенциалдың жеке тұлғалары.

А. Маслоудың бекітуі бойынша, Өзін-өзі актуализациялау тұлға қандай болуға қабілетті болса сондай болуға талпыну [8, 75 б.].

Өзін-өзі дамытудың психологиялық тетіктері-өзін-өзі қабылдау және өзін-өзі болжау.

Өзін-өзі қабылдау адамның барлық тараптардың және тұтастай алғанда жеке тұлғаның өмір сүру құқығын мойындауы ретінде анықталады.

Өзін-өзі болжау арқылы жүзеге асырылады:

- 1) өмір жолыңыздағы белгілі бір оқиғаларға назар аударыңыз: іс-әрекеттер, ішкі өмірдегі оқиғалар, қоршаған орта оқиғалары;
- 2) олардың жеке басының орны мен рөлін, олардың іс-әрекеттері мен ішкі өміріндегі оқиғаларды анықтай отырып, экологиялық оқиғаларды болжау;
- 3) өмір жолының белгілі бір кезеңдерінде өзін көру.

Болжамның бейнелі және танымдық компоненттері мазмұн критерийімен ерекшеленеді: адам болашақта өзін бейнелі түрде «көреді» немесе өзі туралы айтады. Өзін-өзі болжау (сенімділік дәрежесі, дәлелділігі, реализмі), тұрақтылығы және тереңдігі (ситуациялық; перспективалы; өмірлік-мақсатты) бойынша ерекшеленеді. Жеке тұлғаның өзін-өзі дамыту стратегиясы өзін-өзі қабылдау мен өзін-өзі болжаудың психологиялық механизмдерінің үйлесімінің ерекшелігімен анықталады.

Өзін-өзі болжау адамға бүгінгі «мен» шегінен шығуға, өмірлік оқиғаларды алдын-ала білуге және өзін-өзі дамыту міндеттерін анықтауға мүмкіндік береді. В. В. Столин өзін-өзі тану нормалар мен

нақты мінез-құлық арасында қайшылық болған кезде «қосылады» және адам оны шешуге мүдделі екенін баса айтады. Сонымен қатар, автор өзін-өзі тануды нақты немесе талап етілетін мінез-құлықты әлеуметтік құнды «мен-бейнесә» идеяларымен салыстыру процесі ретінде қарастырады [9, 284 б.].

Автор бір жағынан, субъектінің мақсаты немесе мотиві, екінші жағынан, жеке қасиеттер арасындағы қатынастардың екі түрін ажыратады. Олар адамға мақсат қоюға және мотивті анықтауға ықпал ететін немесе кедергі келтіретін шарт бола алады. Бір жағдайда позитивті «Мен», ал екінші жағдайда – теріс мағынаны қабылдайды. Жеке мағыналар мағыналарда (батыл, ептілік және т.б.) және тәжірибелерде көрінеді. Сол сияқты, олардың мазмұны бойынша бірдей шарттар, әрекеттер, әрекеттер, олардың нәтижелері әртүрлі жеке мағынаға ие болуы мүмкін: оң – бір мақсатқа немесе бір себепке жету үшін, теріс – басқа мақсат пен себепке қатысты. Автор мұндай қайшылықты мағынаны әрекеттің қайшылықты мағынасы деп атайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Маралов, В.Г. Основы самопознания и саморазвития: учебное пособие / В.Г. Маралов. – М.: Академия, 2004. – 256 с
- 2 Чалдини, Р. Психология влияния /Р. Чалдини.5-е изд. – СПб., Питер 2016. – 336 с
- 3 Hermans, H.J.M. (1996). Voicing the self: From information processing to dia-logical interchange. *Psychological Bulletin*, 119, 1, 31-50.
- 4 Эриксон, Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. – М.: Прогресс, 1996. – 344 с.
- 5 Слободчиков, В.И. Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъективности/ В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 384 с.
- 6 Орлов, Ю.М. Самопознание и самовоспитание характера. Беседы психолога со старшеклассниками: книга для учащихся / Ю.М. Орлов. – М.: Просвещение, 1987. – 224 с.
- 7 Леонтьев, А.Н. Деятельность. Сознание. Личность: учеб. пособие для студ. вузов / А.Н. Леонтьев. – М.: Смысл; Академия, 2005. – 352 с.
- 8 Маслоу, А. Мотивация и личность /А. Маслоу СПб.: Питер, 2016.- 400 с. 75.
9. Столин, В.В. Самосознание личности / В.В. Столин. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 284 с.

ҚАБЫЛДАУШЫ ОТБАСЫЛАРДЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ СҮЙЕМЕЛДЕУ

КОЖАХМЕТОВ Н. С.

басшы, Өмірлік киын жағдайдағы балаларды қолдау жөніндегі өңірлік орталығы, Павлодар қ.

Қабылдаушы отбасыларды психологиялық-педагогикалық қолдауды ұйымдастырудың мақсаты: қабылдаушы отбасыларға патронаттық баланы толыққанды дамыту және әлеуметтендіру үшін жағдай жасауға көмектесу болып табылады.

Міндеттері:

- баланы қабылдаушы отбасына бейімдеу процесін психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу;
- қабылдаушы ата-аналардың психологиялық-педагогикалық құзыреттілігін арттыру;
- баланың құқықтық мәртебесін ескере отырып, оның құқықтары мен мүдделерін қорғауда отбасына жәрдемдесу.

Мақсатты топ: ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды немесе 18 жасқа дейінгі жетім балаларды тәрбиелеп отырған, отбасына орналастырудың барлық нысанындағы (қорғаншы, қабылдаушы, бала асырап алушы, патронат, қонақ) отбасыларды алмастыратын адамдар.

Қабылдаушы отбасыларды психологиялық-педагогикалық қолдау барысында әңгімелер, сауалнамалар, сауалнамалар, проективтік әдістер қолданылуы мүмкін. Әдістер мен әдістерді, диагностикалық зерттеу кешенін таңдау негізінде алмастырушы отбасында баланың дамуын бақылаудың диагностикалық бағдарламасы құрылуы мүмкін. Негізгі әдістер мен әдістер: құжаттарды, хаттарды, сипаттамаларды және т.б. теориялық талдау, сауалнама, байқау, әңгіме, проективтік әдістер, отбасының генограммасын құрастыру, ойын [1].

Диагностикалық жұмыстың нәтижелері бойынша алмастырушы отбасындағы балалар мен ата-аналарға көмек көрсету мен қолдау көрсетудің жеке психокоррекциялық және дамытушы бағдарламалары жасалатын болады.

Қабылдаушы отбасын кешенді сүйемелдеудің жеке бағдарламасы баланың қажеттіліктерін кешенді диагностикалауға, алмастырушы отбасының ресурстық мүмкіндіктеріне негізделген.

Бағдарлама баланы қабылдайтын баланы оңалтудың келесі кезеңдерін қамтиды:

- дайындық-болжамдық;
- алмастыратын отбасында асырап алынған баланы тікелей оңалту;
- баланы алмастыратын отбасында тәрбиелегеннен кейін оны әлеуметтік бейімдеу [2].

Қабылдаушы отбасын кешенді сүйемелдеудің жеке бағдарламасы жоғалтылған әлеуметтік байланыстарды қалпына келтіруге және баланы социумға біріктіруге бағытталған оңалту шараларының жекелеген түрлерін, нысандарын, көлемін, мерзімдері мен іске асыру тәртібін қамтитын іс-шаралар кешені ретінде әзірленеді.

Отбасылық орналастыру секторының мамандары асырап алынған баланы қабылдаушы отбасында тәрбиелегеннен кейін оны әлеуметтік бейімдеу кезеңінде (кәсіптік оқыту, еңбекпен қамту, өз отбасын құру) жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды әлеуметтендіру мәселелеріне ерекше назар аударуы қажет [3].

Патронат баланы тәрбиелеудің сәттілігін бағалау үшін алмастырушы отбасылардың қалыптасуы мен дамуына тұрақты мониторинг қолданылады.

Баланы алмастыратын отбасыларға беру кезінде баланың бейімделу көрсеткіштері ретінде мыналарды қолдануға болады:

1 Физиологиялық бейімделу: бала аз ауырады; қалыпты салмақ пен өсу пайда болады; баланың ұйқысы қалпына келеді, қорқыныш жоғалады; бала қатты тамақ жейді; өзін-өзі күту дағдылары пайда болады (шанышқыны қолданады және қасық, өздігінен жейді және киінеді); психомоторлы даму нормаға сәйкес келеді; ұтқырлық, ептілік, тәуелсіздік, белсенділік.

2 Эмоционалды бейімделу: бала байсалды, сабырлы болады, аз жылайды, отбасы мүшелеріне мейірімді, құшақтайды, сүйеді; таңертең бала жақсы көңіл-күйде оянады; оның көңіл-күйі, ашықтығы, сенімділігі мен шыдамдылығы басым. Бала өзінің сезімдері мен эмоционалды жағдайларын (қайғы, ашу, қайғы, қуаныш, реніш) анықтауда және білдіруде қиындық көрмейді; айналасындағы адамдардың сезімдерін түсінеді.

3 Сөйлеуді бейімдеу: бала қарым-қатынас іздейді, қарым-қатынаста қиындық көрмейді; сөздік қоры толықтырылады; экспрессивті сөйлеудегі олқылықтар тиімді қимылдармен толтырылады; дұрыс аяқталған сөйлемдерді құру; өз ойлары мен сезімдерін, пікірлері мен тілектерін жақсы ауызша білдіру;

кері байланыс орната білу және нұсқауларға сәйкес жауап беру; айтылымды жақсарту; ересектермен маңызды тақырыптар бойынша терең ойлау қажеттілігі.

4 Әлеуметтік бейімделу:

– отбасылық бейімделу: бала сүйіспеншіліктің бұзылуының айқын белгілерін байқамайды (визуалды байланыс орнатады, тактильді байланыстарға дайын); бала ата-аналарды мұқият тыңдайды, күлімсіреуге жауап береді, оның атына жауап береді, мейірімді және сабырлы болады, қолына түскенде тынышталады; бірте-бірте бала ата-анасына деген тұрақты сүйіспеншілікке ие болады, ол олардың көңіл-күйіне жауап береді, оларсыз қайғырады және оларды жақсы көңіл-күйде қарсы алады, бетінде күлімсіреп; бала ата-анасымен оңай ажырасады, бұл туралы жылауды тоқтатады, үйде жалғыз; баланың белсенділігі әртүрлі сабақтарда (оқу, музыка), әсіресе спортта (бауырларыңызбен ойындарға қатысу маңызды, олардың арасындағы бәсекелестік қалыпты жағдай);

– басқалармен қарым-қатынастың сәттілігі: бала бауырларымен ойнайды; ойындарда тәуелсіздік пен көшбасшылық қасиеттерді көрсетеді, дұшпандық пен бәрін бақылауда ұстауға деген ұмтылысын көрсетпейді; балалар тобындағы құрдастарымен қарым-қатынас пен ойынға қосылу уақыты үнемі төмендейді, жаңа достар пайда болады; балалар тобына баруға тырысыңыз және оның режиміне бейімделіңіз;

– іс-әрекеттерді бақылау және нормаларға көзқарас: бала өз әрекеттерінің салдарын және басқалардың оларға реакциясын түсіндіре алады, әлеуметтік құзыреттілік деңгейі жас нормаларына сәйкес келеді; бала балабақшаға немесе мектепке баруға қуанышты, отбасындағы және білім беру мекемесіндегі күнделікті өмірдің барлық ережелері мен элементтерін біледі және қабылдайды, гигиеналық нормаларды сақтайды, режим мен ережелер сенімділік береді;

– ойындар мен оқытуға қатысу: бала ойындар мен ойыншықтарға қызығушылық танытады, өз бетінше және топта ойнай алады; жұмбақтар оқиды және құрастырады, үстел ойындарымен, сурет салумен, мүсіндеумен және қолөнермен айналысады, телебағдарламаларды көреді және музыка тыңдайды; бала спорт сабақтарына, табиғаттағы және жануарлармен ойындарға белсенді қатысады; мектепке баруға ниет білдіреді; ата-аналармен мұражайлар, кітапханалар, фильмдер және т.б. жерлерге барады; ойындарда қиялды қолданады; бала жаңа нәрсені жақсы көреді,

зерттеуді ұнатады, танымдық қызығушылыққа ие, оқуда белсенді, әріптер мен сандарды қуана үйретеді; мектепте тез үйрену және жақсы оқу.

Қабылдаушы отбасыларды сапалы психологиялық-педагогикалық қолдау үшін әр маман баланың бейімделуінің негізгі көрсеткіштерін көріп, оларды қадағалап отыруы керек.

Психологиялық-педагогикалық көмек оны психологиялық әл-ауқат жағдайына «қабылдаушы» үшін келесі бағыттар бойынша көрсетіледі:

1 Отбасының барлық мүшелерін өзін-өзі бағалауды қалыптастыруға ықпал ететін және эмоционалды қолдау алуға мүмкіндік беретін тиімді отбасылық қарым-қатынасқа үйрету (белсенді тыңдау дағдыларын үйрету, қарым-қатынастың жаңа тәсілдерін үйрету, бірінші адамның ойлары мен сезімдерін білдіру дағдыларын үйрету («мен-хабарлама»).

2 Отбасы жүйесінің жұмысын оңтайландыру. Біріншіден, бұл отбасы өмірін реттейтін отбасылық ережелер жүйесін оңтайландыру қажеттілігі туралы. Ол үшін отбасы мүшелері қолданыстағы отбасылық ережелерді анықтайды, түсінеді және бағалайды және жаңаларын дамытатын «отбасылық кеңес» ұйымдастыру әдісін қолдануға болады.

3 Ресурстық әлеуметтік байланыстарды орнату дағдыларын қалыптастыру. Осы мақсатты іске асыру үшін отбасы мүшелерін үксас проблемалары бар адамдарды біріктіретін әртүрлі қауымдастықтармен және ұйымдармен (мысалы, Даун синдромы қауымдастығы; есту қабілеті бұзылған балалардың ата-аналар қауымдастығы; аутист балаларға көмек көрсету Қоғамы, «жақсы» және т.б.) байланыс орнатуға және орнатуға ынталандыру орынды.

4 Баланың шектеулі мүмкіндіктеріне барабар, нақты көзқарас қалыптастыру.

5 Жауапты ата-ана ұстанымын қалыптастыру.

6 Түзету-дамыту ортасын қалыптастыру [4].

Барлық қабылдаушы отбасыларды кәсіби сауатты сүйемелдеу жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды отбасына орналастыру жүйесінің тиімді жұмыс істеуінің маңызды факторы болып табылады. Табысты бейімделу процесін құру үшін патронаттық ата-аналармен жұмыс мамандардан терең кәсіби білім жүйесін, дамыған арнайы дағдыларды, қалыптасқан кәсіби маңызды жеке қасиеттерді және осы салада жұмыс тәжірибесінің болуын талап етеді.

Қабылдаушы отбасыларды қолдау саласындағы әдістемелік және практикалық әзірлемелер базасын қалыптастыру балалардың отбасылық құрылымының бүкіл жүйесінің тиімділігін арттыру, отбасылар мен балалардың бейімделу қиындықтарын сәтті жену үшін маңызды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Абеуова И.Ә. Білім беру саласындағы психологиялық қызмет: әдіснама, технология, практика. – Алматы: Эверо, 2015. – 452 б.
- 2 От правовой грамотности родителей к защите прав детей: методическое пособие / Елена Колмогорова. – Астана: ОО «Центр социальной адаптации детей», 2015. – 200 с.
- 3 Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. – М. Изд-во Института Психотерапии. 2002 – 362 с.
- 4 Абрамова Г.С. Введение в практическую психологию. Екатеринбург, 2014.

ЭМОЦИОНАЛДЫҚ ИНТЕЛЛЕКТ ФЕНОМЕНІ

КУДАРОВА Н. А.
аға оқытушы, «Психология және педагогика» кафедрасы,
Торайғыров университеті, Павлодар қ.
КСЕМБАЙ М. М.
студент, 3 курс, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Қазіргі таңда, заман талабы мен заманның сұранысына байланысты білім беру үдерісінде көптеген өзгерістер енгізілуде. Жаңа форматтағы мамандарды дайындау қажеттілігіне байланысты, оқу үдерісіне жаңа пәндер енгізілуде. Сонымен қатар, пәндердің тақырыптық жоспарлары да көптеген өзгерістерге ұшырауда. Психология (көшбасшылық) пәнінде қарастырылатын өзекті тақырыптардың бірі – эмоционалды интеллект болып табылады.

Дж. Стейн мен Ховард Бук бойынша, эмоционалды интеллект – барлығымызға таныс интеллект ұғымынан айырмашылығы, «Бұл жағдайды дұрыс түсіну және оған әсер ету, басқа адамдар қалаған және қажет нәрсені интуитивті түрде қабылдау, олардың күшті және әлсіз жақтарын білу, күйзеліске бой бермеу және сүйкімді болу».

Эмоционалды интеллектіні – тарихи тұрғыда қарастыратын болсақ, адамның өмір сүруінің кілті болып табылды, өйткені ол

қоршаған ортаға бейімделу, басқа рулармен және көрші тайпалармен тіл табысу және ортақ тіл табу қабілетінде көрніс тапты.

1872 жылы Чарльз Дарвин өзінің «Адамдар мен жануарлардағы эмоцияны білдіру» атты еңбегінде осы аспектіні қозғады, онда ол тірі қалу мен бейімделу үшін эмоциялардың сыртқы көріністерінің рөлі туралы жазған.

Тарихы – 1990 жылы Питер Салоуей «эмоциялық интеллект» ұғымын алғаш анықтап, «Эмоциялық интеллект» атты мақаласын жарыққа шығарды. Егер интеллект коэффициенті (IQ) ұғымы жүз жылдан астам уақыт болса, онда олар EQ туралы тек 1990 жылы, ғылыми журналда «Эмоционалды интеллект» деп аталатын шағын мақала пайда болған кезде айта бастады. Оны зерттегендер Джон Майер мен Питер Саловей болды, олар эмоционалды интеллекттің жеке түрі ретінде қарастыруға болатындығын және эмоциялар арқылы алынған мәліметтерге көзқарастың ақылға қонымды түрі деп санайтындығын дәлелдеді. Мақала шыққанымен, оны ешкім дерлік оқымады. Сондықтан, мақала 1995 жылы қайта өңделіп, «Эмоционалды интеллект: неге ол IQ – тен гөрі маңызды болуы мүмкін» кітабында жазылып, New York Times газетінің журналисті Дэниэл Гоулман басып шығарды. Онда ол EQ негізгі төрт компонентін сипаттап атап өтті:

- өзіндік сана (self-awareness). Өз эмоцияларын түсіну және талдау қабілеті, сондай-ақ олардың әлсіз және күшті жақтарын білу;
- өзін-өзі бақылау (өзін-өзі басқару). Сіздің эмоцияларыңызды басқара білу және сыни жағдайларда да эмоционалды тепе-теңдікті сақтау;

- эмпатия (empathy). Басқалардың эмоцияларын түсіну және олардың ішкі жағдайын ескере отырып, басқалармен қарым-қатынас жасау мүмкіндігі;

- қарым-қатынас дағдылары (қарым-қатынас дағдылары). Адамдармен қарым-қатынас жасау, олардың эмоцияларын басқару, қақтығыстарды шешу, топта жұмыс істеу немесе оны басқару мүмкіндігі.

Неліктен эмоционалды интеллект қажет. Brighton School of Business and Management мәліметтері бойынша, жұмыстағы EQ hard skills-тен екі есе маңызды, ал сұралған қызметкерлердің 44 %-ы бұл көрсеткішті тиімді және көшбасшылардың ерекшелігі деп санайды. EQ деңгейі жоғары болса:

- жұмыстағы қысыммен және күйзелістермен күресе аласыз;

– келіссөздер кезінде өзіңізді және басқаларды тиімді басқара аласыз;

- әріптестерден сізге қажет нәрсеге қол жеткізе аласыз;
- басқалардың сыйластығына ие бола аласыз;
- топты ынталандыра аласыз;
- жанжалдарды шеше аласыз.

«Эмоционалды интеллект деңгейі тұлғаның жұмыстағы қарым-қатынастарын сәтті құруға әсер етеді. Қазір барлық қызметкерлер, тіпті бастапқы позицияларда да, әріптестерімен көп сөйлеседі нәтижесінде: көбінесе, қарым-қатынасты орнату кей жағдайда қиынға түседі. Әр ұжымда әрдайым бір нәрсеге үнемі ашулы, бір нәрсеге көңілі толмайтын адамдар болады. Ал, жоғары эмоционалды интеллектісі бар адам басқаларға қалай әсер ететінін біледі және эмоционалды жағдайдың оның мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес келетіндей жағдайлар тудырып, ынғайын табады», – дейді Алена Алешина.

Жоғары EQ бар адамдар өте сирек жан-жалдық жағдайларға түседі, ал егер ондай жағдайға түсіп қалса, тез әрі ондай шығады. Ол өзінің сезімдерін нақты түсіндіре алады және барлық эмоциялардың мен тіпті олардың реңктерінің аттарын біледі.

«Бүгінгі күннің әр түрлі салалардағы көптеген күрделі міндеттер, үнемі оқу және өсу қажеттілігінің нормасы болып табылады. Мұның бәрі көптеген эмоцияларды тудырады, біз өзімізді қалай ұстау керектігін білмейміз, сондықтан көбінесе оларды жай ғана басамыз. Содан кейін біз эмоционалды күйзеліске, апатияға немесе депрессияға ұшыраймыз. Эмоционалды және интеллектуалдық үдерістер өзара байланысты болып келеді. Егер, менің көңіл-күйде жақсы болсам, онда мен жақсы жұмыс істеймін. Егер менде апатия немесе мазасыздансам, онда маған жаңа қадамдар мен шешімдерді ойлап табу қиынға түседі. Бұл көп мақсатты әлемде өмір сүру өте қиын, ал эмоционалды интеллект сіздің жағдайыңызды басқаруға мүмкіндік береді», – дейді Алена Алешина.

EQ-ті үш қадаммен қалай дамытуға болады.

Эмоцияңызды жазыңыз. Күні бойы күйіңізді жазатын телефонда қолмен жазылған күнделік немесе жазба жасаңыз. Кейбір нақты оқиғаларға назар аударыңыз: маңызды кездесулерден, жана таныстардан және маңызды оқиғалардан кейін өз жағдайыңызды талдаңыз. Сізді әртүрлі эмоцияларға итермелейтін күйлерді тауып, оларды жазып алыңыз. Осылайша сіз қалай және не үшін әрекет

ететініңізді түсінесіз, бірақ неге бұлай болып жатқанына әлі таң қалмаңыз.

Сепкерлерді табыңыз. Сіз не сезінетініңізді және қашан сезінетініңізді түсінген кезде, неге бұлай болатынын анықтаңыз. Сізді не ашуландырады? Ал қуану керек пе? Сіздің эмоцияларыңыздың нақты себебін түсіну керек. Өзіңізді айыптамаңыз, тек дереккөздерді түсініңіз.

Эмоцияларыңызды басқарыңыз. Сіз не сезінетініңізді және неге екенін түсінген кезде, эмоцияларды басқаруға көшініңіз. Ойланыңыз, қандай жағдайда тыныштық орната аласыз? Ал, қандай жағдайда ашуланасыз? Осы сұрақтарға жауап бере отырып, күзелістік жағдайларды тудырмауға тырысыңыз. Сізді дұрыс күйге келтіретін механизмді таңдап, оны үнемі қолданыңыз.

Көптеген зерттеулер көрсеткендей, адамдардың ақыл-ой қабілеттерін өлшеуге дағдыланған IQ деңгейі адамның өмірде кәсіби тұрғыдан да, жеке басының әл-ауқаты мен психологиялық жайлылығы жағынан да сәтті болатындығын білдірмейді. Тұлғаның IQ мен EQ деңгейлерінің үйлесімдігінде, көптеген жетістіктерге сәтті қол жеткізу мүмкін. Яғни:

- азапты тудыратын эмоцияларды тежелей алу мүмкіндігі;
- әпсәтті рахаттанудан бас тарта алу;
- мақсатқа жету үшін табандылықпен ұмтылу;
- үміттену және өзіне сену;
- басқа адамдарға жанашырлық таныту.

Сонымен қатар, эмоционалық интеллектіні сипаттайтын біршене модельдер бар. Сонының бірі, Майер-Саловей-Карузоның эмоционалды интеллект моделі (қабілет моделі) болып табылады. Бұл модель қазіргі уақытта психологияда негізгі болып саналады, ол әдетте эмоционалды интеллект ұғымын сипаттау үшін қолданылады, дегенмен бұл модельге негізделген аралас моделі де өте танымал болып келеді. Майер, Саловей және Карузо эмоционалды интеллекттің тек төрт компонентін ажыратады:

1) эмоцияларды қабылдау – басқа адамдардың эмоцияларын (ым-ишара, сыртқы түрі, жүріс-тұрысы, мінез-құлқы, дауысы бойынша) тану, сондай-ақ өздерінің эмоцияларын анықтау қабілеті;

2) ойлауды ынталандыру үшін эмоцияларды пайдалану – адамның ойлау процесін белсендіру қабілеті (негізінен бейсаналық), эмоцияны ынталандыру факторы ретінде қолдана отырып, шығармашылықты ояту;

3) эмоцияны түсіну – эмоцияның пайда болу себебін анықтау, ойлар мен эмоциялар арасындағы байланысты тану, бір эмоциядан екіншісіне ауысуды анықтау, уақыт өте келе эмоцияның дамуын болжау, қарым-қатынастағы эмоцияларды түсіндіру, күрделі сезімдерді түсіну қабілеті;

4) эмоцияны басқару – бұл өз мақсаттарына жету үшін өз эмоцияларыңыз бен басқа адамдардың эмоцияларын сергіту, ояту және бағыттау мүмкіндігі. Бұған логикалық тізбектерді құру, әртүрлі мәселелерді шешу, шешім қабылдау және мінез-құлықты таңдау кезінде эмоцияларды ескеру қабілеті де кіреді.

Аралас модельге келетін болсақ, ғылыми журналист Дэниэл Гоулман жасаған эмоционалды интеллект моделі өзінің кітабының арқасында үлкен танымалдылыққа ие болды. Сонымен қатар, көптеген ғалымдар бұл модельдің жеткіліксіз ғылыми екендігін көрсетеді. Аралас модель эмоционалды интеллектінің бес компонентінен тұрады: өзін-өзі тану – эмоцияларды, шешім қабылдаудағы мотивацияны анықтауда, әлсіз және күшті жақтарды тануға, мақсаттар мен өмірлік құндылықтарды анықтау мүмкіндік береді; өзін-өзі реттеу – эмоцияларды бақылау, импульстарды тежеуге мүмкіндік туғызады; мотивация – мақсатқа үшін жетуге ұмтылу қабілеті; эмпатия – шешім қабылдау кезінде басқа адамдардың сезімдерін ескеру қабілеті, сонымен қатар басқа адамдарға жанашырлық таныту мүмкіндігі; әлеуметтік дағдылар – адамдармен қарым-қатынас жасау, адамдарды манипуляциялау, оларды қажетті бағытта итермелеу қабілеттілігі.

Рувен Бар-Онаның (ESI) әлеуметтік және эмоционалды интеллект моделі. Өзінің моделін Рувен Бар-Она 1996 жылы Торонтодағы (Канада) американдық психологтар қауымдастығының жиналысында ұсынды. Жалпы, модель 15 қабілеттен тұрады: өзін-өзі құрметтеу; эмоционалды сана; ассертивтілік / өзін-өзі көрсету, білдіру; тәуелсіздік; эмпатия; әлеуметтік жауапкершілік; тұлғаралық қарым-қатынас; күйзеліске тұрақтылық; импульстарды бақылау; шындықты бағалау; икемділік; мәселелерді шешу; өзін-өзі белсендіру; дүниеге үмітпен қарау; бақыт. Айтарлықтай, Рувен Бар-Онаның моделінде жеке тұлғаның барлық мүмкіндіктері ескерілген. Жалпы, өте тиімді модельдердің бірі деуге болады.

Әдетте психологтар эмоционалды интеллектті төрт санаттағы дағдыларға бөледі.

Біріншісі – басқалармен қарым-қатынас жасау, үміттерді түсіндіру, белсенді тыңдау, әсер ету және шабыттандыру, топпен

жұмыс істеу немесе оны басқару және қақтығыстарды шешу. Екіншісі – адамдардың үлкен тобындағы жалпы эмпатия және өзін-өзі жайлы сезіну: сіз экстраверт немесе интроверт болсаңыз да, сіз басқалардың эмоционалды сигналдарын сезінесіз және сирек түсініспеушілікке тап боласыз. Үшінші белгі – өзіңіздің әлсіз және күшті жақтарыңызды білу және олармен тыныш өмір сүру, сондай-ақ жеке эмоциялар мен олардың сіздің өміріңізге әсері туралы жақсы білу. Соңғысы, эмоцияларды басқару – ол өзіне зиянды әсерлерді шектей алу, міндеттемелерді орындау, ұзақ мерзімді қарым-қатынасты сақтау және қоршаған ортаға сәйкес өзгере алу мүмкіндігі.

Эмоционалды интеллектіні меңгерген тұлға – өзін үлкен жетістіктерге жетелей алады, терең білім мен алдына дұрыс мақсаттарын қойып, сол мақсаттарына оңайлықпен қол жеткізе алуы мүмкін.

Шынында да, жоғары интеллект коэффициенті университетке түсуге немесе көптен күткен жұмысқа орналасуға көмектеседі, бірақ бұл стресстің әсеріне әсер ететін, жаңа жерде қарым-қатынас орнатуға немесе турбулентті жұмыс жағдайына бейімделуге көмектесетін жоғары дамыған эмоционалды интеллект болып табылады.

Қорыта айтқанда, жас маман эмоционалды интеллектіні толық қанды меңгерген жағдайда, болашақта адам-адам саласында үлкен жетістіктерге қол жеткізетініне күмәнданбауға болады. Эмоционалды интеллектісі дамыған адам өзінің және айналасындағы адамдардың эмоцияларын, ниеттерін, уәждерін, тілектерін тануға және түсінуге қабілетті. Сонымен қатар, EQ дамыған адам өзінің және басқа адамдардың эмоцияларын басқаруға мүмкіндігі бар.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Төребаева К. Ж., Есенғұлова М. Н. Психологиялық педагогикалық диагностика: Оқу құралы. Алматы, 2012. – 304 бет.
2. Кударова Н.А., Кудышева А.А. Психология: оқу құралы / құраст: Н. А. Кударова, А. А. Кудышева. – Павлодар: Кереку, 2019. – 92 б.

TYPES OF STRESS AND METHODS OF STRESS MANAGEMENT IN SPORTS

MIRBEKOV B. S.

undergraduate student, Toraighyrov university, Pavlodar

Let's start with the simplest-the nature of the threat. Classical biological stress is an injury. We get hurt, we fall, we don't know if it's a bruise or a torn ligament. At this point, with the pain comes anxiety, misunderstanding, uncertainty, fear, anger, irritation. Nevertheless, the sport is dominated by social stress. Any tournament, any game – your own expectations and the expectations of others. We feel pressure, responsibility.

Next – the effect of stress. This is a much more subtle point, because it is related to you, how stress-resistant you are, and how much experience you have in overcoming various difficulties. Any stress can be both mobilising and depressing. Here is a classic example. In 2001, ESPN columnist Bill Simmons coined the term «Ewing's theorem» to describe those paradoxical situations in sports when a team starts playing better after losing its best player. Why? Other players respond positively to stress and mobilize. So sometimes in sports, the more difficult the situation, the better the results.

The opposite effect is a situation of oppression, choking. This is when we worry so much, worry about responsibility, that our coordination begins to suffer, decision-making slows down, and we make stupid mistakes. Even the strongest athletes are subject to choking. Why all this? The stress level went through the roof and went into depression. It doesn't mobilize us, but makes us weaker, slower, and even more stupid.

Sports stress also varies in the duration of exposure. If we are talking about the situation here and now, it is an acute stress. It is difficult for us, we are very tired, but on the moral and strong-willed, clenching our teeth, we continue to fight and show high-quality actions. Playing in a clutch is the ultimate mobilisation towards the end of the game, despite being tired. This is an acute stress. After the game, your heart rate and breathing will be restored, your muscles will relax, and stress will pass.

But there is also chronic stress. A typical example is a burnout symptom when we spend a long time doing something that we don't like. We are already desperate to get a good result, people around us are annoying, we doubt about our own effectiveness. This is a bit of a

crisis. Chronic stress is destabilizing and has a bad effect on our immune system and other defense mechanisms [1, p. 39].

The key point is the experiencing anxiety. A sign of cognitive anxiety is toxic thoughts. We have fear and negative constructs in our heads. We doubt ourselves, we are dissatisfied with the team, the weather – everything. We have a lack of confidence in our abilities: we feel bad, we haven't trained enough, we've been distracted a lot, we are not very good at home. In cognitive anxiety, even nice and usually friendly people can be irritable and aggressive. This is often a normal reaction to stress.

Somatic anxiety is a more disturbing sign, and it is more difficult to cope with it. It may make everything clear in your head, but your body may react strangely. Signs of such anxiety include tachycardia (increased heart rate), increased muscle tone, shifty eyes, increased sweating, gastrointestinal disorders, and insomnia. Sometimes it gets funny when the antagonist muscles are tense. This leads to deft movements, the athlete acts clumsily, ugly-like Pinocchio. The psyche can be unpleasant to surprise, when the athlete's body fails, this is already a moment for concern.

Mental Toughness is the most popular term in the world. We usually call this stress tolerance. Is it possible to learn this skill. Yes, everyone can build their own training. Basic installation. What do we want? What is our motivation? What are the goals for the team? What is your personal goal for the season? In fact, outstanding athletes are romantic at heart and they have not only motivation, but also a specific dream, an image of the desired future that they are striving for. Motivation is important for everyone, especially for young athletes. There should be many goals and objectives that you want to implement. If the goal is achieved quickly, motivation will be in crisis. Athletes with a large number of goals have the most stable career path.

I will also tell you about the system of AGIM (auto-hypno-audio-motor skills), which is offered by the famous psychologist Anatoly Alekseev. The key components of psychological training are very simple, and you will have less anxiety and stress during the start. Specific formulas and settings. We ask them with the help of inner speech. For example, by the end of the entire warm-up, the main muscle groups acquire very specific qualities. For example, a volleyball player should have plastic, light, strong and precise hands after a warm-up. Legs-light, fast, strong, sharp, jumping. The body is elastic, light, and docile.

It is important what signals the brain sends to the body. As we think, so it actually happens. If we think that we are weak, sick, we have something that hurts-it starts to hurt even more. Anyone who runs knows

how our condition changes depending on what our eyes and thoughts are focused on.

Feelings, questioning your body. The usual warm-up before the game is aimed not only at stretching everything, warming up, performing certain injury prevention, preparing the body for the game. We will never convince ourselves that we are in a fighting state if the body itself does not tell us about it-lungs, heart, muscles, and so on. Therefore, the warm-up should include a questionnaire, a dialogue with your body. «Heart, is everything okay? Yes.»

Imagination. «The necessary qualities in the muscles will appear only if one important condition is met – before starting the warm-up, it is necessary to form an extremely accurate mental representation of each of the desired qualities. The more accurate this «picture» is, the better.» How can we feel bouncy? For example, imagine that we have powerful springs on our feet. There is an interesting example from my practice. In figure skating, the girl returned to the ice after an injury and she was afraid to jump difficult jumps. As a result, when the skater went to jump, she imagined that behind her support angels, who with their wings help her to climb up, so that the jump was high and powerful, allowed to finish spinning and complete everything. An athlete's imagination is as much a tool as the muscles or the cardiovascular system. You need to come up with images that will help you perform well. They are always individual. For example, a cyclist on a track chose the image of an oil rocking chair – here the formula of powerful, continuous movement and lack of fatigue worked. Some swimmers come up with an image of nuclear icebreakers. From the one side, it's fun and play, but it helps regulate stress and anxiety.

Let's move on to stress management techniques. Any coach should have basic skills and knowledge of sports psychology-this is a fact. This knowledge helps to carry out certain prevention. But a coach can't completely replace a psychologist. Like parents, in the case of children, they should not play a psychotherapist or a dietitian. If there is a problem that definitely has a psychological etiology and is not solved, it is better to invite a specialized specialist. We have a shortage of sports psychologists – many of them went abroad at the time. Now the school is gradually being restored.

As for individual training, if we have more than a month before some important competitions, there is time for any self-regulation. And breathing exercises, and meditation, and muscle relaxation, and autogenic training. If we have only a few weeks, it is desirable to make your life

measured and stress-free. So there will be a lot of stress, you need to reduce its amount. When we have only a day or two before the start, it is too late to train psychological skills. The only thing we can do is to think out a detailed plan, protect ourselves from accidental troubles: how we sleep, eat, who we communicate with, when we turn off the phone so that no one distracts us [2, p. 78].

Introspection. Stress tolerance is based on sensitivity, on understanding yourself. We need a detailed analysis of stress responses. Cognitive anxiety or somatic anxiety? What are the signs? You can record this in your diary. I recommend it to everyone-both pros and amateurs. This will help you to conduct a more in-depth analysis with a specialist later.

Preparing for stress. If the anxiety is related to competitions, then it is best to help close to the competition training, which is as much interference as possible-noise, music. If we go through fire, water and copper pipes in training, then at competitions everything will not be so distracting and cause less stress.

A check-list. It can be preparing equipment or calling your favorite grandmother. Creating a list puts your mind in order and makes your time at competitions more comfortable.

Joint activity strongly helps to feel the elbow of a friend. If you are very worried, ask your family and friends to write you a card with a wish. And an hour before the warm-up, you will open it, read it, and your mood will get better.

Breathing technique. The easiest way to compensate for high levels of arousal. You don't need to be a yogi with 20 years of experience. You need to put one hand on the diaphragm, the other on the top of the chest. Breathe a little, then slow down and transfer most of the breathing act to the diaphragm. So that the upper palm does not move, and the lower one is fed on the inhale and exhale. They breathed for a minute or two at intervals. Diaphragmatic breathing relaxes the muscle tone. By the way, the muscles of the neck-collar zone are most often responsible for stress. If they become close to stone, then you need not just a massage, but also some psychological relaxation.

Sometimes you can give athletes a task to close their eyes, breathe quietly for one or two minutes, imagining the light of a candle. They have to breathe for him, but not to extinguish the flame. Athletes will not fall asleep, but they will relax. This works very well. In fact, there are now many applications with different self-regulation techniques. The criterion is your own comfort.

Psychomuscular relaxation. This is a special type of relaxation exercises, during which the state of relaxation and tension of individual muscle groups alternates. It can be used both before and during competitions.

Control of focus of attention. I borrowed this technique from formula drivers. If you're worried, you can look at your thumb. And randomly shift the focus of attention from the finger to other points. One or two minutes, you will calm down a little and be able to concentrate on the task that you have. For example, prepare for a game. You can use an analog clock. Look at the second hand for a minute, then close your eyes and calculate the minute yourself. Whether you have run ahead or slowed down, you can understand what is now dominating the nervous system-excitement or inhibition.[3, p. 114].

How do athletes cope with such a variety of different troubles that our own psyche and physiology are preparing for us? There are no general instructions. Stress is a personal matter and everyone should have their own tools with which they can cope with it.

REFERENCES

TEXTBOOKS, BOOKS:

- 1 Zagainov R. M. On the problem of uniqueness of the champion athlete's personality // Sports psychologist. 2005.
- 2 Melnik Sh. Ability to handle stress. How to stay calm and effective in all situations // Ed. Mann, Ivanov and Ferber. - M., 2013. - 285s.
- 3 Kitaeva M. V. Psychology of victory in sports: textbook / M. V. Kitaeva. - Rostov n/A: Phoenix, 2006. - 208s.

АДАПТАЦИЯ И РАЗВИТИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ ЛИЧНОСТИ В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ

НУРГОЖИНА Б. В.

магистр, преподаватель Торайғыров университет, г. Павлодар

*«Если хочешь построить корабль,
не учи людей пилить доски,
научи их мечтать о море».*

Сент-Эзюперри

Сфера услуг – одна из тех, которые пандемия затронула сильнее всего. Многие виды работ в этом секторе подразумевают частые контакты с людьми, а значит, и большой риск заражения. Например, в США случаи заражения коронавирусом были в самых разных компаниях: супермаркетах Walmart, кофейнях Starbucks, сервисе такси Uber.

Сегодня уже понятно, что эпидемия коронавируса неотвратимо изменит собой жизнь современного человека.

Социальная дистанция, самоизоляция и прочие ограничительные меры настолько глубоко вошли в нашу жизнь, что от этого уже никуда не деться. Пандемия пройдет, а многие моменты останутся с нами еще на долго – факт. Многие привычные вещи просто перестают работать.

«Коронавирус поставил крест на карьере консервативных зануд. Их время закончилось. Компаниям нужны предприниматели и менеджеры нового типа», – так считает эксперт Школы миллиардера Марина Починок.

Следует отметить, что эти изменения назревали давно, пандемия коронавируса их только ускорила. Бизнес-среда, обновленная в условиях стресса, скорректировала правила игры и дополнила список компетенций современного предпринимателя.

Так какие же качества и компетенции стали ключевыми позициями для успешного предпринимателя?

Способность к постоянному саморазвитию, или Learning agility – является ключевым навыком, без которого добиться стабильного успеха не получится. Навык принятия новой реальности, готовность осваивать и внедрять знания и навыки в данный момент являются остро востребованными. Предприниматель сегодняшнего дня

должен уметь рисковать и выходить за рамки, стремиться к постоянному развитию как профессионала и как личности.

Экосистемное мышление. Сегодня главное – скорость и качество коммуникации с сотрудниками, клиентами и окружающим миром. Если не уметь устанавливать множественные связи с людьми и компаниями на разных уровнях, то бизнес обречен.

Способность видеть ключевую компетенцию и ценность, создавать альянсы, интегрировать и принимать решения «под ключ» – залог успешного бизнеса.

Мультифункциональность. Навык гонки сразу за несколькими «зайцами» сегодня получает новое прочтение – сегодня предпринимателю необходимо такое качество, как умение управлять вниманием и фокусировать его на самом важном. По мнению журнала «Forbes», энергия следует за вниманием. Тот, кто не удерживает внимание, не управляет собой, не может концентрироваться и в итоге получает кучу дел в «тлеющем» состоянии.

Креативность, или инновационное мышление. Сегодня креативность – удел не только творческих специалистов. Она проникает во все сферы. К примеру, высококлассный врач занимается не только непосредственно лечением, но и расширяет кругозор, изучая новые препараты, оптимизируя работу. И, в конечном итоге, ставится диагноз и подбирается лекарство с учетом системной оценки организма.

Оптимизм. Предприниматели с таким качеством верят в свою идею, соратников, поддерживают жизнь во всем, к чему прикасаются. Они уверены в правильности своего пути, и поэтому ментально устойчивы. Они не терпят трудности в состоянии сжатой нервной пружины, а спокойно работают в непогоду и при необходимости отпускают ситуацию. Это делает их стабильно продуктивными и особенно востребованными сегодня.

Кросскультурное мышление. Данный навык подразумевает знание культурных кодов разных стран, понимание и принятие законов государств и социумов, уважение чужих традиций и адаптацию к ним, установку контактов. Коронавирус дал отмашку на переселение бизнеса в виртуальное пространство. В режиме стертых географических границ требуются люди с кросскультурным мышлением. Знание английского языка сегодня уже не обсуждается. Это подразумевается само собой.

По мнению экспертов «РБК+», сегодня в ковидную эпоху отличают предпринимателей такие качества как:

- находчивость;
- ответственность;
- эмпатия;
- креативность;
- дальновидность.

В пандемию стали особо ценными мобильность, умение видеть определенное количество вариантов ведения бизнеса, на которое он может перестроиться.

Настоящий предприниматель всегда готов к кризисам. Так, к примеру, он скажет: «Да, одно направление из-за коронавируса просело, но мы подняли другое и оно пошло. Теперь сохраним и первое, и второе». То есть, стало ценным умение диверсифицировать бизнес.

Руководитель аппарата совета директоров АО «Конденсат», депутат, член Совета деловых женщин Палаты предпринимателей ЗКО Дина Галиметдинова считает, что период кризиса для предпринимателя – это своеобразный тренажер. Именно в это время необходимо учиться думать по-новому, смотреть на привычные вещи под другим углом, прокачивать свои навыки, получать актуальные знания и делать собственный выбор.

В этом могут помочь тренинги, мастер-классы, специализированные экономические чемпионаты, которые в режиме онлайн помогут стимулировать предпринимательскую и экономическую активность в период ковидного кризиса.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 <https://nadezhda.kz/2020/07/interview/dina-galimetdenova-pandemija-kak-plug-perepahala-vse-predprinimatelskoe-pole/>
- 2 <https://mbnso.ru/company/articles/mery-podderzhki/mikhail-kosmynin-v-pandemiyu-stalo-tsennym-umenie-izmenyat-biznes/>
- 3 <https://www.forbes.ru/billionaire-school/405425-zanudy-bolshe-ne-nuzhny-za-kakimi-top-menedzherami-kompanii-budut>
- 4 <https://rg.ru/2020/05/26/kakih-top-menedzherov-perekupaiut-drug-u-druga-kompanii-vo-vremia-pandemii.html>
- 5 <https://zen.yandex.ru/media/ystroim/3-tipa-topmenedjеров-kotorye-budut-naibolee-vostrebovany-posle-pandemii-5ed23e3be0fd424ed4df67dd>

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КОММУНИКАЦИИ В ФУТБОЛЬНОЙ КОМАНДЕ С ИГРОКАМИ-ЛЕГИОНЕРАМИ

СЕМЕНОВА Л. А.

к.п.н., доцент, Инновационный Евразийский университет, г. Павлодар

ПОПОВ А. А.

магистрант, Инновационный Евразийский университет, г. Павлодар

Футбольная психология-это изучение поведения человека в футболе или связанной со спортом деятельности. Это специализация, которая стремится понять психологические/психические факторы, влияющие на производительность в спорте, физической активности и физических упражнениях.

Тренер применяет эту информацию для повышения эффективности работы игрока и команды. Он имеет дело с повышением производительности за счет управления эмоциями и минимизации психологических последствий травмы и плохой работы. Некоторые из наиболее важных навыков, которым обучают футболистов это: постановка целей, релаксация, визуализация, разговор с самим собой, концентрация, уверенность, использование ритуалов, обучение атрибуции, осознание и контроль [1, с. 20].

Главная сложность коммуникации среди спортсменов легионеров определяется их различием национальности и владениями разными языками. Не каждый игрок команды владеет иностранным языком, это создает дополнительные трудности в общении между игроками и нарастает напряжение общения между игроками [2, с. 66].

Исследования показывают, что развитие хорошей коммуникации между игроками приводит к созданию лучших, более эффективных команд. Кроме того, было доказано, что здоровая коммуникация жизненно важна для создания успешной деловой среды. Это некоторые из самых важных обязанностей игроков в спортивной команде [3, с. 47].

В общем, общение предполагает взаимодействие людей друг с другом для передачи информации. Наиболее очевидной формой общения является лингвистическая (выражающая себя устно или письменно), но язык тела, манеры поведения и многие другие межличностные сигналы также являются формами общения [4, с. 16].

Когда речь заходит о коммуникации в спорте, имеющиеся методы могут показаться весьма специфичными. Кивок или покачивание

головой, поднятый вверх большой палец или любое другое движение или жест, которые игроки используют, чтобы передать что-то кому-то другому, - все это сходные типы невербальной коммуникации. Что касается межличностного вербального общения, то ясное и конструктивное общение между участниками команды идет параллельно позитивному общению [5, с. 52].

Так же между игроками возникают не особо приятные ситуации, которые происходят во время футбольного матча или тренировочной деятельности. Игроки, играющие в конкретной футбольной команде, познакомившись с достаточно подробной характеристикой средств общения в условиях спортивно-игровой деятельности, сталкивается со следующими вопросами, которые мы рассмотрим ниже.

Например, легионеры, которые ранее играли в своих командах на Родине, не сталкивались с проблемой языкового носителя, они без припятственно общались с членами другой команды на родном языке или же на английском языке. Если же мы возьмем нашу отечественную футбольную команду «Кайрат» в которой присутствуют игроки легионеры, то мы сможем наблюдать в данной команде неполноценное общение между игроками, причиной которому является не понимание языка на котором они говорят.

В ходе недопонимания друг друга вовремя футбольного матча игроки могут столкнуться с проявлением агрессии со стороны другого игрока, которая вызвана недосказанностью и недопониманием сути сказанного. Поэтому в команде должна проводиться работа психолога, который должен уделять особое внимание обстановки в команде. Именно особенности взаимодействия игроков в команде будет оказывать большое значение на результат их игровой деятельности.

Понимая важность проблемы, стоящей перед коммуникативным взаимодействием игроков легионеров, нами было проведено анкетирование в футбольной команде, в которой присутствуют игроки разных национальностей. В анкетировании приняли участие 10 футболистов. Им были заданы 5 вопросов касающихся их коммуникативным особенностям с членами команды во время футбольного матча.

На вопрос «Комфортно ли Вам играть в данной футбольной команде?» 8 игроков ответили да комфортно, 2 ответили не совсем, так как они тяжело воспринимают информацию на иностранном языке (рис. 1).

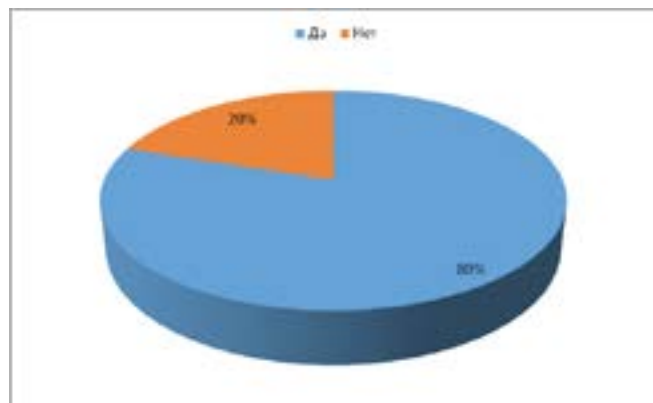

Рисунок 1 – «Комфортно ли Вам играть в данной футбольной команде?»

На вопрос «Возникали ли у Вас недопонимания с другими игроками во время футбольного матча?» 4 футболистов ответили что да, причиной недопонимания являлось раздраженность, которая была вызвана из за незнания иностранного языка, 6 футболиста ответили, что данных ситуаций у них не возникало, так как они понимали, что нарастание конфликта спровоцирует отрицательный результат футбольного матча (рис. 2).

Рисунок 2 – «Возникали ли у Вас недопонимания с другими игроками во время футбольного матча?»

Следующий вопрос «Часто ли игроки по команде прислушиваются к Ваши предложениям и замечаниям?», на данный вопрос 8 футболистов ответили часто, 2 футболистов ответили не всегда (рис. 3).

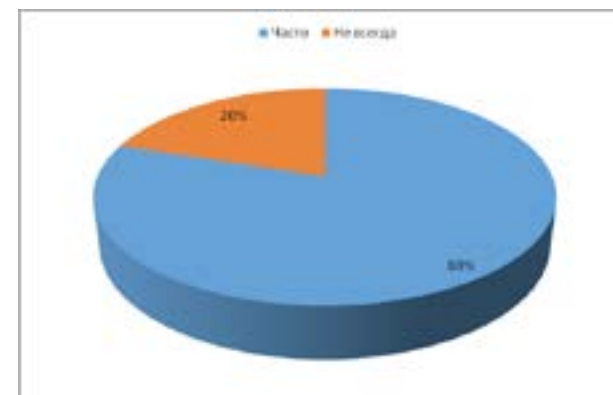

Рисунок 3 – «Часто ли игроки по команде прислушиваются к Ваши предложениям и замечаниям?»

На вопрос «Возникали ли у Вас конфликтные ситуации с членами команды?», 9 игроков ответили, что нет, 1 игрок ответил да. Происходящая конфликтная ситуация заключалась в том что игроком были преувеличены собственные возможности, которые повлекли не совсем приятный исход футбольного матча (рис. 4).

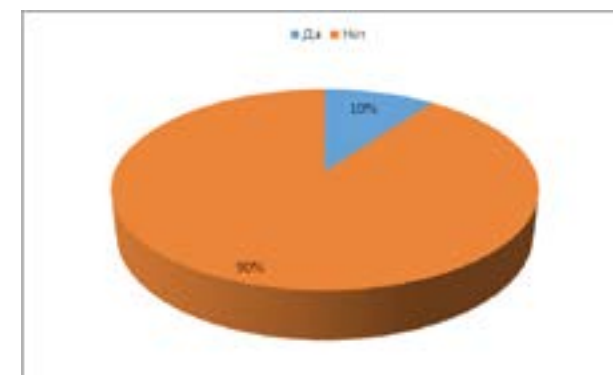

Рисунок 4 – «Возникали ли у Вас конфликтные ситуации с членами команды?»

Вопрос «Нуждаетесь ли Вы в психологической поддержке?» 5 игроков ответили что хотели бы провести работу с психологом, остальные 5 ответили что их устраивает их общение и обстановка в команде (рис. 5).

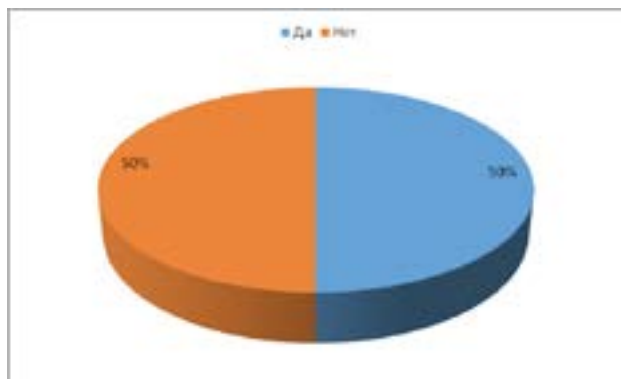

Рисунок 5 – «Нуждаетесь ли Вы в психологической поддержке?»

Подводя итог проведенного анкетирования можно сделать вывод, что в целом, коммуникативные отношения в команде с игроками легионерами находятся на должном уровне. Между игроками не всегда возникают недопонимания и конфликтные ситуации, игроки прислушиваются друг к другу. Игроки команды умеют работать друг с другом, прислушиваются к советам и замечаниям со стороны товарищей по команде. Так же не мало важной положительной чертой является то, что игроки уважают друг друга и поддерживают.

Процесс изучения психологических особенностей коммуникации в футбольной команде с игроками-легионерами является одним из нелегких, так как происходящие взаимоотношения между игроками, напрямую связаны с результатами их игровой деятельности. Поэтому изучению данной проблемы должно уделяться большое внимания со стороны, как психолога, так и тренера команды.

Успешное взаимодействие и общение игроков является залогом слаженной и результативной деятельности игроков футбольной команды.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Ильин Е.П. Психология физического воспитания / Е.П. Ильин. - М. : Просвещение, 2017. - 246 с.
- 2 Акимова Л.Н. Психология спорта. Курс лекций / Л.Н. Акимова. - Одесса: Негоциант, 2018. - 230 с.
- 3 Хигр Б. Психологический анализ в большом футболе. Советский спорт, 2017. – 260 с.
- 4 Горбунов Г.Д. Психология физической культуры и спорта. - М.: Академия, 2019. – 268 с.
- 5 Шайхтдинов Р.З. Личность и волевая готовность в спорте. - М.: Физкультура и спорт, 2017. – 307 с.

АЖЫРАСУ ЖӘНЕ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ ТҰРАҚСЫЗДАНУЫ КЕЗІНДЕ ОТБАСЫНЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚОЛДАУ

ТУЛЕКОВА Г. М.

кауымд. профессоры (доцент), Торайғыров университеті, Павлодар қ.

БАЗИЛОВА А. Б.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Отбасы – жеке тұлғаның қалыптасуындағы жетекші фактор. Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында осы отбасы тәрбиесіне ерекше зор көңіл бөлінген. Әрбір отбасы екі ерлі-зайыптылардың, олардың ата-аналары мен балаларының жеке және сенімді қарым-қатынасына негізделген шағын әлеуметтік және психологиялық топ. Оның құрылымы, қоғамдық қызметі, моральдық-психологиялық ахуалы жалпы сипаттағы, құрылым мен жалпы жағдайларға ғана емес, отбасын қалыптастыратын нақты жағдайларға да тәуелді. Отбасы екі адамның сыйластығы, сүйіспеншілігі, мейірімі негізінде құрылған берік одағы. Кез келген халық пен ұлт өкілдерінде, әлеуметтік құрылымда отбасы әр уақытта үлкен рөлге ие болған. Отбасы институты балалардың бойына ізгілік пен адамгершілік қасиеттерді сіңірумен айналысады. Басқа адамға деген жауапкершілік, мейірімділік пен ізеттілік, қорғай және қолдай білу, қамқорлық сынды сезімдердің қалыптасу көзі. Адамзаттың дамуы – отбасы тәрбиесіне тікелей тәуелді. Білімі күшті ел озады, білімі әлсіз ел оған қызмет етеді. Елбасы Н. Ә. Назарбаев: «Ел келешегі жас ұрпақ тәрбиесіне тікелей байланысты» – деп атап

көрсеткен болатын. Ал осы жас ұрпаққа сапалы тәрбие беру толық отбасының болуын талап етеді.

Заман дамып, өзгерген сайын адамдардың, жалпы бүтін қоғамның құндылықтарға деген көзқарасы мен қарым-қатынасы өзгеруде. Бұл-бұлтартпас шындық, факті. Себебі заман дамыған сайын адам психологиясы да өзгеруде, бірқалыпта тұрмайды. Демек, адамның қарым-қатынасқа деген көзқарасы да өзгеріске ұшырады. Халқымыз отбасы құндылықтарын әрдайым бірінші орынға қойған, отбасы ұйытқысын сақтау сынды нәрселер ата-бабаларымыздан берілген құндылық көздері. Сол себептен ажырасу ұғымы, әрдайым біздің ұлтта табу болып есептелген. Біраз жыл бұрын, ажырасу ерсі қылық, табу ретінде қарастырылған болса, қазіргі таңда неке бұзу қалыпты жағдай болып табылады. Бүгінде екі жақтың теңдігіне негізделген отбасын құру факторлары жиі кездеседі. Бұл өз кезегінде әрбір адамға өмірлік серігін таңдауда, өзіне жағымды отбасы моделін құруға мүмкіндік береді. Алайда, таңдау мүмкіндігінің кең ауқымы отбасы беріктігін сақтауда аса маңызды рөл атқармайды [1].

Әрбір отбасы екі ерлі-зайыптылардың, олардың ата-аналары мен балаларының жеке және сенімді қарым-қатынасына негізделген шағын әлеуметтік және психологиялық топ. Оның құрылымы, қоғамдық қызметі, моральдық-психологиялық ахуалы жалпы сипаттағы, құрылым мен жалпы жағдайларға ғана емес, отбасын қалыптастыратын нақты жағдайларға да тәуелді.

Отбасын – кіші мемлекет десек, отбасында да мемлекеттегі сияқты қиыншылықтар мен сәтсіздіктер, ішкі және сыртқы әсерлер, қаржылық дағдарыс сияқты жайттардың орын алмасына ешкім кепілдік бере алмайды. Сол себептен де мәселені шешу жолын ажырасу деп таппай, отбасына тиімді психологиялық-педагогикалық көмек көрсетудің жолдарын табудың бүгінгі таңда маңыздылығы артуда.

Қазіргі уақытта отбасы, барлық қазақ қоғамы сияқты, оның өмір сүру ерекшелігіне түбегейлі әсер ететін бірқатар жүйелі трансформацияларды бастан кешуде. Біздің елдегі ажырасулар санының артуы бұл проблеманың жалпы қоғам үшін, оны әлеуметтік тұрақтандыру үшін өзектілігін тудырады. Қалыптасқан жағдай көмектің барлық түрлерін, оның ішінде отбасына профилактикалық көмек көрсетуді қарқынды іздестіруді талап етеді. Біздің отандастарымыз отбасылық өмірде туындайтын қиындықтарды өз бетінше шешуге ұмтылады. Кейбір жанұялар бұл мәселені сәтті

шешуде, басқалары барлық терең проблемаларға қарамастан, некені сақтауды жалғастыруда, үшіншісі ажырасуда.

Біздің басты мәселеміз – ажырасуды болдыртпау, алдын алу. Қарым-қатынасты бұл деңгейге дейін түсірмеу. Өйткені, қайткенмен, некенің бұзылуы – отбасы құлдырауы, бала тағдырының бұзылуы. Сол себепті, біздің жұмысымыздан алынған нәтижелер ажырасу мәселесімен айналысушы барлық мамандардың табысты жұмыстары үшін, жалпы ажырасудың алдын-алу мен шешу жолдары кезінде маңызды орын алады.

Отбасы жайында В. Сатир: «Барлық әлемді түсінуді, алдымен отбасынан бастау керек» деген болатын.

Бұл мәселені зерделеп, қазақстандық және шетелдік әдебиеттегі теориялық тәсілдерді талдай отырып, біз отбасылық қарым-қатынас психологиясы, ең алдымен, ерлі-зайыптылардың әрқайсысының нақты әлеуметтік топтардағы іс-әрекеті мен мінез-құлқының заңдылықтары жөніндегі ақпаратты зерделейтініне көз жеткіздік. Ғылыми білімнің осы саласын игере отырып, біз анықтаған маңызды эмпирикалық факт – ерлі-зайыптылардың өзара қарым-қатынасы және коммуникациясы.

Отбасылық қарым-қатынастарды осы отбасының психологиялық «климат» факторы ретінде қарастыруға болады. Отбасылық қарым-қатынастың эмоциялық негізі – ерлі-зайыптыларда бір-біріне қатысты туындайтын белгілі бір сезімдер негізінде пайда болады және қалыптасады. Психологияның кеңестік және қазақстандық мектептерінде тұлғаның эмоционалды көріністерінің үш түрі немесе деңгейі бөлінеді: аффект, эмоциялар және сезімдер. Отбасылық қарым-қатынастың эмоционалдық негізі осы эмоционалдық көріністердің барлық түрлерін қамтиды. Соған қарамастан, әлеуметтік психологияда, әдетте, осы тізбектің үшінші компоненті – сезімдер сипатталады, және бұл жерде термин қатаң мағынада қолданылмайды. Әрине, бұл сезімдердің жиынтығы шексіз комбинацияны құрауы мүмкін. Дегенмен, оларды екі үлкен топқа біріктіруге болады:

1) конъюнктивтік сезімдер – оларға біз адамдарды жақындастыруға және біріктіруге бағытталған түрлі сезімдерді жатқызамыз.

2) дизъюнктивтік сезімдер – оларға адамдарды ажырататын сезімдерді, екінші тарап жағынан жағымсыз әсер ететін сезімдерді, тіпті ынтымақтастыққа ұмтылыс тудырмайтын фрустрациялық объект ретінде де жатқызуға болады [2].

Сезімнің бірінші және екінші түрлерінің қарқындылығы әр түрлі уақыт аралығында және әр түрлі өмірлік жағдайларда ерекшеленуі мүмкін. Әйтсе де, отбасылық қатынастардың тек осы аспектісін қарастыру отбасын сипаттау үшін толық бола алмайды: іс жүзінде ерлі-зайыптылар арасындағы қатынастар тікелей эмоционалды байланыстар негізінде ғана қалыптаспайды.

Э. Рудман тұрақты некенің келесі белгілерін көрсетеді:

1 Отбасылық тұтастық, отбасылық «біз»сезімі. Ол отбасы мүшелерінде болады, және ол осы отбасына сырттан келген бөтен адамдарда пайда болады. Ортақтылық сезімі әр адамға өзін жеке тұлға ретінде сезінуіне кедергі келтірмейді. Әркім басқаның өз өмірін жүргізу құқығын, басқаның кемшіліктерге ие болу және қателіктер жасау құқығын мойындайды және құрметтейді;

2 Қалыпты отбасында балалар жеке топ ретінде қабылданады: олардың басқа ұрпаққа жататындығы және ата-аналарға кейбір жағдайларда қарсы тұру мүмкіндігі, табиғи болып есептеледі, сонымен қатар білім беру тек үлкендерден кішіге ғана емес, керісінше, жаңа ұрпақтан үлкендерге де жүргізіледі, өйткені балалар жаңа ақпаратқа ие;

3 Онда рөлдердің қатаң бекітілуі жоқ: отбасының әрбір мүшесі қалаған рөлге ие бола алады;

4 Қалыпты жақсы отбасы өзінің барлық мүшелері үшін психологиялық қауіпсіздік кеңістігін құрып, олардың психикалық күшін арттырады [3].

Дәстүрлі отбасылық психология негізінен тұлғааралық қарым-қатынасқа өз назарын бағыттады, демек оларды зерттеу үшін тиімді және сапалы әдістемелік құралдар кешені әзірленді.

Кеңес және қазақстандық психологтар еңбектерінің көмегімен отбасылық қарым-қатынас психологиясын талдай отырып, біз отбасылық тұрақтылықтың теориялық моделін қалыптастырдық, осыған сәйкес отбасының барлық тұрақтылық факторлары (және тиісінше тұрақсыздығы) келесі факторлар бойынша бөлінеді:

- сыртқы-ішкі;
- субъективті-объективті.

Бұл факторлардың комбинациясы осы отбасының сипаттамасын анықтайды. Неке мен отбасылық өмірге жалпы дайындық тұрақтылықтың ішінара субъективті және объективті факторларын қамтиды және тұлғаның физикалық, жеке, уәждемелік, эмоциялық-ерік, әлеуметтік-психологиялық және биологиялық дайындығынан тұрады.

Қазіргі отбасылық психологияда қазіргі заманғы отбасы мен некенің тұрақтылығы мен әл-ауқатының басты факторы – ерлі-зайыптылардың өзара қарым-қатынастың жоғары көрсеткіштеріне қол жеткізе білуі деп санауға болады деген көзқарас орныққан. Бұл отбасының барлық мүшелерінен жоғары психологиялық мәдениет көрсетуді, қарым-қатынас заңдарын түсінуді, сенімді қарым-қатынасқа қабілеттілікті, психологиялық климатты реттей білуді, психологиялық салаға нәзік енуді талап етеді.

Отбасы мен неке тұрақтылығының субъективті факторлары неке мен отбасы өміріне дайын болу – отбасы құндылықтарын әлеуметтік институт ретінде қабылдауды, отбасылық қатынастар психологиясы, үй шаруашылығын тиімді жүргізу, отбасылық педагогика, отбасындағы тұлғааралық қарым-қатынас саласындағы білім мен іскерліктің жеке мәнін біріктіретін жеке тұлға құрылымындағы әлеуметтік-психологиялық білім.

Өкінішке орай, отбасылық өмір-әрқашан қуаныш көзі емес, ол әрдайым тегіс және бірқалыпты бола алмайды, отбасының жиі кездесетін қиындықтары көп. Әрбір отбасының бұл қиындықтарды конструктивті шешу қолынан келе бермейді және олар бұл қиындықтарды әр уақытта жеңе алмайды, нәтижесінде «отбасылық кемеде» тесіктер пайда болып, ақыр соңында ол батып бітеді. Біздің уақытта бұл мәселе айырықша өзекті, өйткені қазіргі заманда моральдық, психологиялық, экономикалық және басқа да факторларға байланысты отбасылық түсініспеушіліктер бұрынғыға қарағанда жиі туындайды.

Өзара түсініспеушілік пен отбасылық жанжалдар көп жағдайда ажырасуға алып әкеледі. Ажырасу – некені бұзу, оның ерлі-зайыптылардың өмірінде заңды тоқтатылуы. Бұл отбасылық жұптың дағдарыстық қарым-қатынасының нәтижесі. Е. Тийт ажырасу қаупі факторларының 3 тобын бөліп көрсетеді:

Бірінші топ ажырасудың жеке факторлары (неке серіктестерінің жеке-типологиялық ерекшеліктері, ерлі-зайыптылардың ата-анасының отбасылық өмір тәжірибесінің моделі, соматикалық және жүйке-психикалық денсаулық жағдайы).

Екінші топ отбасының құрылу тарихымен, танысу шарттарымен, некеге дейінгі кезеңнің ерекшеліктерімен, неке уәждемесімен анықталады.

Үшінші топ отбасының өмір сүруінің қолайсыз жағдайларын туғызатын факторларды (тұрғын үй, материалдық мәселе,

жұбайылардың біреуінің девиантты мінез-құлқы, жыныстық дисгармония және т.б) көрсетеді.

Ажырасудың келесі кезеңдері бар: терістеу кезеңі, ашулану кезеңі, келіссөздер жүргізу кезеңі, депрессия кезеңі және бейімделу кезеңі.

Стивен Дак эмоциялық қатынастардың ыдырауының 4 фазасын бөледі: интра – психикалық (ішкі); интер – психикалық (ерлі-зайыптылар арасында) немесе диадикалық – серіктестер өз қатынастарын талқылайды, әлеуметтік фаза - отбасының ыдырау процесіне басқа адамдар (туыстары, ата-аналары) тартылады.

Көптеген қателіктерді болдырмау ерлі-зайыптылар өмірінің негізгі принциптерін сақтауға мүмкіндік береді. Мәселен, кез келген динамикалық жүйеде шиеленіскен, дағдарыстық жағдайлар орын алады. Және олардың конструктивті, ымыралы шешімін іздемеу немесе іздеуді қаламау кезінде отбасылық қарым-қатынастар бұзылады. Алайда, бір бірінің пікірін есепке алу, әр жағынан жағдайды қарастыра білу, «қақтығыстарды» шешудің әртүрлі нұсқалары мен тәсілдерін ұсына білу отбасылық қарым-қатынастардағы үйлесім мен игілікті сақтауға көмектеседі.

Егер отбасы мүшелері өздерінің рөлдерін әр түрлі түсінсе және олардың түсініктері бір-біріне сәйкес келмесе, қабылданбайтын болса, бір біріне артқан үміттері ақталмаса, бұл жағдайда отбасыны сақтап қалу екіталай, өйткені олар өзара сәйкес келмейді. Ақыр соңында, зайыптар өзінің отбасындағы рөлі мен әрекетін ғана дұрыс деп санап, ал басқа серіктестің мінез-құлқы дұрыс емес, негізсіз және тіпті зиянды деп санайтын болады [4].

Жастар өзара үйлеспеушіліктің себептерін жаңа махаббаттың, өзгерістер мен біртектіліктің пайда болуында жиі көретін болса, ал үлкен жастағы адамдар – қазіргі ұрпақ үшін отбасылық өмір құндылығының әлсіреуінде, сондай-ақ маскүнемдікте көреді.

Ажырасудың өсу себептері: отбасы функцияларының, атап айтқанда шаруашылық (экономикалық) тараптың өзгеруі болып табылады. Әйел ер адамға қарағанда көбірек табыс табуы және одан да тәуелсіз бола алуы; жыныстардың тең құқықтылығы үшін күрестегі табыстар (феминизм); ажырасушыларда теріс стереотиптердің болмауы; сыныптық, діни және ұлттық жоралғылардан босату; урбанизацияланған қоғамдағы өмір сүру қарқыны мен стилінің өзгеруі; өмірлік циклдің саралануы; өмір сүру ұзақтығының өсуі; көші-қон процестерінің күшеюі; тағы бір себеп-ата-аналардың жұбайының таңдауына ықпалының төмендеуі. Осының салдарынан көптеген» ерте» асығыс құрылған некелер.

Отбасы қатынастарын тұрақсыздандырудың ең жиі себептері белгілі бір дағдарыстық кезеңдерде қарым-қатынастардың шиеленісуі мен алаңдаушылықтың пайда болуы болып табылады, сонымен қатар басқа да тікелей де, жанама да (отбасының ыдырауына ешқандай қатысы жоқ сияқты) проблемалар да көп. Ажырасу қаупі тобына кіретін және неке-отбасы қатынастарының ыдырау ықтималдығын арттыратын ең көп таралған факторларды атап өтейік: ерлі-зайыптылардың біреуінің ата-аналарының даулы қатынастары (ажырасу); ерлі-зайыптылардың біреуінің ата-анасымен олардың тұрғын алаңдарына бірге тұру; некеге тұрудың кеш немесе ерте жасы; серіктестің деидеализациясы; ерлі-зайыптылардың біреуінің немесе екеуінің де жоғары тұлғалық қақтығысы; ерлі-зайыптылардың білім деңгейі мен әлеуметтік мәртебесінің тең емес деңгейі; әйелдің кәсіптік жұмыспен қамтылуы, оның ішінде» бимансаптық отбасы»; ерлі-зайыптылардың амалсыз бөлек тұруы («қашықтықтан «отбасы болу, яғни жұбайылардың біреуінің үнемі іссапарларда болуы); некедегі опасыздық, жыныстық қанағаттанбаушылық; отбасылық қарым-қатынаста сенімсіздік болуы; ерлі-зайыптылардың біреуінің бедеулігі, балаларды дүниеге әкелудің мүмкін еместігі; некеге дейінгі жүктілік («мәжбүр болған некелер « деп аталатындар); некенің алғашқы (1-2) жылында баланың тууы; ата-анасымен бірге тұруы; алкоголь мен есірткіні қолдану.

Кейде ерлі-зайыптылар баланың үлкен санымен некені сақтауға тырысады, алайда, фактілерге жүгінсек баланың санымен некені сақтап қалу немесе тұрақтандыруға болмайды: баласыз серіктестерін де, көп балалы серіктестерін де тастап, ажырасып кете береді [5].

Отбасылық одақтың жалпы уәждемесі төрт жетекші себептерді қамтиды: шаруашылық-тұрмыстық, адамгершілік-психологиялық, отбасылық-ата-ана болу және жеке-жыныстық. Адамдар осы себептерге бағдарлана отырып отбасын құрады. Шаруашылық-тұрмыстық одақ құру барысында жақсы ұйымдастырылған тұрмыс пен үй шаруашылығы отбасын құрудың ең басты көрсеткіші болып есептеледі. Адамгершілік-психологиялық одақ құруда, дәл өзін жақсы түсінетін адал дос пен өзінің өмірлік серігін табуға ниет білдіре отырып, отбасы құрылады. Отбасылық-ата-ана болу, педагогикалық одақ ретінде, отбасының басты функциясы балалардың дүниеге келуі мен тәрбиесіне байланысты деп есептейді.

Жеке – жыныстық одақты құруда сүйген адамына қосылу және өмір бойы жанында болу уәждемесі басты орында.

Әрине, осы мақсаттардың ешқайсысы басқаларын жоққа шығармайды. Бірақ, егер бір жұбай олардың біреуін, ал екіншісі – басқасын маңызды деп санаса, отбасындағы жанжалдар, әсіресе отбасы өмірінің өткір, дағдарысты кезеңдерінің орын алатыны сөзсіз. Демек, бастапқы рөлдік бейімделу сәтті болу үшін әрбір жұбайға өзі үшін отбасылық одақтың уәждемесін нақты түсініп алуы қажет, ал одан кейін барлық айырмашылықты анықтап, бір пікірге келе отырып, оны басқа жұбайымен келісіп шешкені дұрыс.

Қорытындылай келе, неке уәждемесінде үлкен сәйкестікке қол жеткізуден басқа, бастапқы рөлдік бейімделу отбасылық міндеттердің сипаты мен бөлінуі туралы түсініктерді келісуді міндетті түрде қамтиды. Тұлғааралық бейімделу ерлі-зайыптылардың бір-бірінің жеке ерекшеліктеріне өзара бейімделуін және олардың «Мен» дегені «Біз» деп біріктіру қажеттілігін және мүмкіндігін болжайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

КІТАПТАР, ОҚУЛЫҚТАР

- 1 Тұрдалиева Ш.Т. Қарым – қатынас психологиясы. Алматы – 2013. - 123 б.
- 2 Мягер В.К., Мишина Т.М. Семейная психотерапия: Руководство по психотерапии – СПб.: Медицина, 2009. – 297-301 б.
- 3 Ковалев С.В. Психология семейных отношений. М., 1987. – 142 б.
- 4 Ковалев С.В. Психология современной семьи. – М.: Просвещение, 1988. – 208с..
- 5 Шнейдер Л. Б Основы семейной психологии: Учеб. пособие. – М.: Издательство Московского психолого-социального института, 2005. – 928 с.

ИЗУЧЕНИЕ ОСОБЕННОСТЕЙ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ РОДИТЕЛЕЙ И ДЕТЕЙ В РЕЛИГИОЗНЫХ СЕМЬЯХ

ТУЛЕКОВА Г. М.

доктор PhD, ассоц. профессор (доцент), Торайғыров университет, г. Павлодар
ИСЕЙ А. М.
магистрант, Торайғыров университет, г. Павлодар

Как известно, семья – это один из основных социальных элементов, который развивается и действует по своим законам. Во многом это зависит от общества, существующей политической системы, экономических и социальных, психологических и религиозных отношений. В свою очередь семья как относительно самостоятельная развивающаяся ячейка общества играет важную роль и имеет влияние на дальнейшее развитие. В этом контексте важно принимать во внимание характеристики этих ценностей: национальных, этнических, экономических, политических, исторических – на которых основан институт семьи. Поэтому я хотела бы рассмотреть особенности восточной (религиозной) семьи на примере казахов и проанализировать их.

Основная роль семьи – это выполнение функции воспитателя. Воспитание означает контролируемые действия, с помощью которых человек осознанно пытается привить желаемые качества и характеристики. Подразумеваемая семейное воспитание, следует заметить, что это управляемая система отношений между родителями и детьми. Ведущая и основная роль, в которой принадлежит родителям, поскольку они являются образцом поведения. Стараясь подражать им, дети транслируют положительные и отрицательные качества поведения, усваивают базовые правила взаимоотношений. Кроме того, формирование ребенка и его личности в семье также происходит в результате целенаправленного и основного действия взрослых – воспитания. Таким образом, ребенок неизбежно впитывает в себя окружающую социальную среду, психологический климат в семье, условия воспитания, отношения с родителями и личность самих родителей. Если атмосфера в семье неблагоприятна для психического развития ребенка, скорее всего, сформировавшиеся черты личности также будут патологическими. Иными словами, семья как первичный институт социализации определяет развитие личности ребенка в целом.

Всем известно, что социально-демографическая ситуация на Западе вызывает большие опасения за его будущее. Население не

только катастрофически стареет, но и вымирает. На востоке очень высок рост населения. Репродуктивная функция восточной семьи не вызывает никаких проблем. Этот рост в некоторой степени связан с экономическим благополучием и социальной защищенностью семьи в обществе.

Обратите внимание, что в семьях старшего возраста повседневное поведение более ограничено, а в семьях младшего и среднего возраста – бесплатно. Общение между старшими и младшими братьями и сестрами стало намного проще. В ситуациях, связанных со свадебными или похоронными обрядами и церемониями, а также с календарными и религиозными праздниками (Наурыз, Ораза и Курбан Айт), кажется, оживают несколько основных элементов традиционного этикета: мужчины и женщины сидят за разными столами, и все действия подчеркиваются. Семьи, в которых супруге предписано вставать раньше, а ложиться спать позже мужа, обслуживать его во время еды, спрашивать разрешения на свидание или, наоборот, приглашать своих близких, если это не является необычным.

В казахских семейных отношениях все еще сохраняются некоторые традиционные запреты и обычаи избегания, которые условно разделены на два основных аспекта. Основа одного – объект избегания: запреты быть вместе, вместе есть, разговаривать, произносить личные имена и т. д. Второй различает избегание людей: избегание между невестой и родственниками мужа, между свекровью и родственниками жены и т.д. Эти утечки и запреты были для одних свекровей строже и длиннее, для других – мягче и короче.

В последние десятилетия традиционное поведение семьи постепенно упростило некоторые его проявления. В основном это связано с сокращением числа участников коммуникации торговых марок. Например, младшее поколение должно следовать правилам, особенно в отношении деда, отца, старшего брата среднего возраста, но не в связи с чуть-чуть старшим братом; невестка против тещи, а не сестры мужа и т. д., эта тенденция также сказалась в таких случаях этикета, как присутствие или отсутствие высокоуважаемых людей – старших членов семьи, родственников и незнакомых людей. Все это приводит к увеличению разницы между реальностью лишь в отдельных случаях и бытовым этикетом.

Наибольшие изменения в семейных отношениях характерны для младшего и среднего поколений. Их отношения и повседневное общение обычно более демократичны. Это одна из причин, по

которой со временем это нововведение распространится и на другие возрастные группы сельского населения, в результате чего сельские семьи окажутся ближе к городским районам. Социальный статус семьи также оказывает большое влияние на направленность и поведение индивида, поскольку определяет тип социальной среды. Чем выше положение семьи, тем важнее ее ориентация. Усиление индивидуальной зрелости и семейных связей также повышает значимость внешних контрольных групп. Это может быть сообщество сверстников, школьная команда и первая неформальная и формальная организация. Важным моментом является соответствие объектов этих референтных групп семейным памятникам, что повышает первичную социализацию индивида.

Традиционная уставная и реальная повседневная форма отношений в современной казахской семье меняется параллельно, но не одновременно. В большинстве случаев содержание имеет форму, которая в конечном счете более важна для практической жизни. Но это не единственное обстоятельство. Еще один признак того, что есть определенная часть казахского населения в регионе сознательного отношения, иметь ряд традиционных предметов, обрядов и обычаев, не только как наследие, но и как важный показатель лояльности. Поэтому перестройка семейных отношений у казахов, а также среди других этносов, которые вступают с ними в контакт, и это еще более очевидное свидетельство изменений в семейной жизни, таких как изменение этих отношений самим собой.

В данном случае «религиозный опыт» относится к различным формам религиозного экстатического переживания, мистического переживания, в котором человек рассматривает непосредственное присутствие Божественного, святого и его связь с ним. В этой интерпретации религиозный опыт по существу выступает как одно из проявлений религиозной веры.

Измерение религиозной веры отвечает на вопрос о том, во что верит религиозная догма. Ряд религиозных догматов в области иудейско-христианской религиозной традиции служат эмпирическими индикаторами этих измерений (например, «я верю в Личного Бога», «я верю в чудеса», «я чувствую, что именно наша вера во Христа является необходимой предпосылкой моего спасения» и т.д.). Однако такие индикаторы не могут быть использованы для верующих многих других религий, таких как представители ислама, буддизма и нетрадиционных новых религиозных культур.

Другие исследования показали, что модель религиозности, предложенная Глоком и Старком в целом, адекватна отражению основных измерений религиозности и может быть использована в качестве основы для дальнейших социологических исследований в этой области. Одной из основных проблем исследовательской практики при изучении религии является установление степени религиозной мотивации личности, поиск соответствующих эмпирических показателей для измерения религии.

В социологических исследованиях большинство экспертов приходят к единому мнению о необходимости системного изучения религиозного сознания и поведения. Потому что религия состоит из двух основных элементов: религиозного сознания и религиозного поклонения.

Большинство ученых считают, что вера в сверхъестественное является одной из главных черт религиозного сознания. Не всякая религия религиозна. Это особое психологическое состояние уверенности в достижении поставленной цели, наступлении события предполагаемого знания, истинности идей, выработанных при отсутствии точной информации о достижимости цели, завершении события, осуществлении предсказуемого поведения на практике и т.д.

Несмотря на свою сложность и неоднозначность, основа религиоведения, первый и главный критерий, связанный с религиозным сознанием, определяется в социологии как система трех основных показателей.

*Содержание религиозной веры (раскрывает содержание религиозных идей и догм, в которые верят). Человек, даже если он религиозен, не обязан верить во все религиозные догмы и мифы. В то же время четкий анализ религиозной веры важен для определения степени религиозности индивида, которая на этом основании относится к нему по определенному типу группы. Содержание изучения религии человека должно определяться также уровнем его религиозной правдивости, степенью совпадения содержания его религии с религией конкретного имени.

*Сила религиозной веры. Мы говорим здесь о том, насколько верующий верит в то, что истиной являются религиозные догмы и мифы, подвергает ли он сомнению их истинность, принимает ли он веру в то, что проповедуют служители культа, и так далее. Сила религии отражается и субъективно определяется прежде всего глубиной и ясностью религиозных чувств и переживаний человека.

Это также отражается на поведении человека (частота посещений, молитвы дома и т. д.) Тогда ученый может раскрыть силу религии не только по субъективным данным, полученным исследовательскими методами, или путем анализа публикаций личных документов (журналов, писем и т. д.), но и путем изучения поведения верующего и его отношений с другими людьми.

*Уровень осознания доктрины. Этот показатель не соответствует ни содержанию его религии, ни его силе. Здесь должны быть два важных момента: с одной стороны, знание религиозных догматов не обязательно подразумевает веру в них, с другой стороны, слабость религиозного сознания может в некоторых случаях сочетаться с сильной фанатичной религиозной верой.

Таким образом, можно сделать вывод, что существует общая мера религиозности, характеризующая религиозное сознание как систему из трех взаимосвязанных, но противоречивых показателей религиозности: содержание религии, интенсивность религиозной веры и религиозное сознание личности.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Жакипова А. Развитие семейно-брачных отношений в Казахстане. - Алма-Ата, 1971;
- 2 Аргынбаев Х.А. Семья и брак у казахов (историко-этнографический очерк). - Алма-Ата, 1973.
- 3 Наумова О.Б. Новое и традиционное в структуре современной казахской семьи // Полевые исследования Института этнографии. 1980-1981. Сборник статей. – М., 1984. – С.71-78;
- 4 Кальшев А.Б. Состав семьи и структура внутрисемейных отношений современного сельского населения Семиречья // Вестник КазГУ. Серия историческая. – 1996. - №3. – С.144-151
- 5 Угринович Д.М. Введение в религиоведение. 2-е изд. – М.: Мысль, 1985.
- 6 Glock СИ., Stark R. The Nature of Religious Commitment. – Berkley, 1968.
- 7 Яблоков И.Н. Методологические проблемы социологии религии. – М.: МГУ, 1972. - С. 108.

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ХАРАКТЕРА НЕСЛЫШАЩИХ УЧАЩИХСЯ С НАРУШЕНИЕМ ИНТЕЛЛЕКТА

ТУЛЕМИСОВА Н. К.

руководитель, Специальная школа-интернат № 1 Павлодарская обл.

В настоящее время актуальной проблемой является изучение контингента неслышащих учащихся с нарушением интеллекта.

Поражение головного мозга, ведущее к недоразвитию познавательной деятельности, рано как неполноценность сенсорной системы (слухового анализатора) оказывает неблагоприятное влияние на развитие ребенка, снижает его компенсаторные и адаптивные возможности, затрудняет обучение. Одним из ведущих осложнений у детей со сложными дефектами является недоразвитие личности в целом.

Однако, необходимо подходить к рассмотрению данной проблемы оптимистически, выявляя сохранные личностные компоненты и определяя перспективные линии развития.

Изучать детей со сложными дефектами трудно. Еще большие сложности представляет изучение их личности. Этим и объясняется тот факт, что до настоящего времени практически не проводилось исследований касающихся различных компонентов или личности неслышащих учащихся с нарушением интеллекта.

Однако из более ранних в современной психологии определений структуры характера было дано Б. Г. Ананьевым, который в качестве основных компонентов характера выделил направленность личности и образа ее. Своеобразие жизненной направленности определяется потребностями, интересами, идеалами. В качестве основных свойств характера выделяются также:

- нравственные привычки;
- отношение к другим людям (коммуникативные свойства характера);
- отношение личности к самой себе (самооценка);
- волевые и интеллектуальные свойства характера;
- эмоционально-динамические проявления характера образовавшиеся из темперамента.

Большое значение понятию отношения личности придает В. С. Мерлин. Он говорит, что в каждой черте характера выражается отношение человека к обстоятельствам жизни. Вместе с тем

он считает, что понятие отношений личности шире понятия ее направленности: «Отношениями личности являются также и различные стороны направленности личности». Это последнее мало понятно.

Понимание В. С. Мерлиным структуры характера в целом очень близкое к концепции А. Г. Ковалева и В. Н. Мясищева. Так, он говорит: «Однако в отношении от направленности личности, каждая черта характера представляет собой не только отношение к определенным обстоятельствам, но и определенное характерное для человека качество действия». Рассматривая структуру характера, В. С. Мерлин выделяет четыре основные группы черт характера:

- отношение к коллективу и отдельным людям;
- отношение к труду;
- отношение к вещам;
- отношение к самому себе.

Он подчеркивает, что отдельные черты характера взаимно связаны между собой не только внутри групп, но и между группами.

Проблема характера как целого до сих пор рассматривалась в психологии только теоретически. Современные психологи: освещая проблему структуры характера, пришли к некоторым важным выводам. Одним из наиболее важных положений современной характерологии является понимание характера, как единства отношений личности и способа их реализации.

Вместе с тем различаются содержание характера и его форма. Содержание характера – это и есть, собственно, совокупность отношений личности, ее социальных, деловых, культурных диспозиций. По-видимому, наиболее общим признаком отношения является его полярный характер, выражающийся в позитивной или негативной позиции относительно объекта. Отношение вне способа его реализации есть лишь потенция, возможность. Актуализация отношения осуществляется в определенных, конкретных условиях взаимодействия с другими людьми и с объектами отношения вообще. Форма характера имеет своими компонентами темперамент, волю, привычки. Вне этих компонентов невозможна реализация отношения. Они придают отношению актуальный, развернутый характер. В них отношение проявляется и реализуется. Поэтому форма характера и есть не что иное, как способ реализации отношения. Последнее воплощается через свой способ в реальную психическую акцию, становится действием. Отношение таковое,

как потенция возможно вне темперамента и воли. Отношение, как действие без них невозможно.

Таким образом, в целом теоретически, проблема структуры характера ясна. Однако, как не важны эти положения в смысле теории, они почти лишены конкретных признаков, которые только и могут быть учтены в реальном процессе воспитания. Отношение: темперамент, воля выражаются через определенные черты – подвижность, общительность, чуткость, настойчивость, дисциплинированность и т.д. Некоторые из этих конкретных черт характера подверглись специальному исследованию. Однако они исследовались только как отдельные черты, вне связи с другими. Поэтому такие исследования ничего не вносили в проблему структуры характера, не наполняли последнюю реальным, конкретным содержанием. А между тем конкретизация структуры характера путем раскрытия взаимосвязи отдельных черт является двойко важной: и теоретически, и практически. Она важна теоретически в смысле основных диспозиций характера, основных его составляющих, вычлененных через отдельные, конкретные черты. Практически она важна в деле воспитания характера, выраженных через отдельные конкретные черты, является необходимой предпосылкой для адекватного педагогического воздействия.

Темперамент обнаруживает дивергентность по первым двум факторам: черты темперамента, проявляющиеся как положительные по волевому побуждению, оказываются отрицательными по волевому торможению, и наоборот. Для черт же характера типичной является их конвергентность, которая может быть либо полной, либо частичной. Несомненно, воспитатель заинтересован, прежде всего, в воспитании конвергентных черт, т.е. таких черт, выступают положительно в различных жизненных ситуациях. А это значит, нужно воспитывать, прежде всего, характер, а не темперамент.

Воспитание личности – это не только воспитание характера, но и воспитание таких сложных структурных образований, как способности и направленности личности. Огромное значение в воспитании имеет образовательный элемент, приобретение тех или иных знаний. В воспитании способностей и направленности личности роль знаний очевидна.

В воспитании характера роль знаний, специфическая: это не знания вообще, а знания о нормах поведения и о цели жизни. Но в воспитании характера основное значение имеют не знания, а те

действительные требования, которые предъявляются к поведению человека. Вне этих требований воспитание характера невозможно.

Когда речь идет о воспитании характерологической направленности, мы можем предъявлять ко всем воспитанникам некоторые общие требования: быть благожелательными к другим людям (чуткими, вежливыми, тактичными), быть коллективистами, а не индивидуалистами.

Известно, что частота распространенности умственной отсталости население составляет примерно 1 %, выраженных дефектов слуха – 0,1 %, дефектов зрения – 0,25 процентов. Сложный дефект может возникнуть в результате случайного сочетания двух или большего числа дефектов у одного и того же ребёнка или представлять собой часть общего заболевания или синдрома. Если бы все случаи сложных дефектов возникали в результате случайного сочетания нескольких аномальных функций, то их распространенность в население по теории вероятности было бы равна произведению часто отдельных монодефектов.

В результате случайных сочетаний соответствующих монодефектов возникает только 5 % умственной отсталости с дефектами слуха и 7,5–8 % случаев слепоглухоты. Зная удельный вес случайных сочетаний, нетрудно определить ожидаемую распространенность изучаемых сложных дефектов в населении. Она составляет для умственной отсталости с дефектом слуха- 1:1000.

Т. В. Розанова считает, что генетическими факторами обусловлено не менее 75 % случаев умственной отсталости с дефектами слуха. Исследования Г. П. Бертынь показали, что более чем в 50 % случаев этиологически ясной слепоглухоты можно установить генетическое поражение, хотя одного бы из дефектов.

При определении ожидаемой этиологической структуры исходили возможности существования чисто генетических, чистая экзогенных и смешанных по этиологии сложных дефектов у одного и того же ребёнка. Такой подход позволил выделить шесть разных этиологических вариантов:

- первый дефект имеет генетическое, а второй – экзогенное происхождение;
- первый имеет экзогенное, а второй – генетическое происхождение;
- оба дефекта обусловлены разными генетическими факторами, наследующие независимо друг от друга;

- оба дефекта обусловлены разными экзогенными факторами, действовавшими независимо друг от друга;
- оба дефекта представляют собой разные симптомы одного и того же подследственного синдрома или заболевания;
- оба дефекта возникли в результате действия одного и того же экзогенного фактора.

Первые четыре варианта представляют собой случайные сочетания двух дефектов у одного и того же ребёнка. Ожидаемую частоту каждого из четырех случайных вариантов рассчитали по теории вероятности на основании соответствующих монодефектов.

Согласно данным литературы, генетическими факторами обусловлено примерно 75 %, а экзогенными – 25 % случаев умственной отсталости: соответственно последовательное происхождение имеют – 70 %, а экзогенное – 30 % всех дефектов слуха.

Для определения примерного соотношения генетических и экзогенных неслучайных комбинаций двух дефектов (этиологические варианты 5 и 6) были проанализированы встречающиеся формы патологии, при которых поражаются ЦНС и сенсорные системы или двесенсорные системы. Анализ показалось, что в группах сложных дефектов должны преобладать врождённые формы патологии, которые более чем в 90 % случаев имеют генетическое происхождение. Действительно, существует большое число редких наследственных заболеваний и синдромов, при которых может наблюдаться как недоразвитие познавательной формы, так и недостаточность одной или двух сенсорных систем. В то же время известных экзогенных синдромов, при которых наблюдается поражение двух систем, я немного и встречаются они нечасто (к ним относятся рубеолярная и некоторые другие вирусные эмбриопатии, алкогольная эмбриопатия, врождённая питомегалия, врождённый токсоплазмоз, некоторые нейроинфекции). Учитывая это обстоятельство, допустили, что на долю этиологического варианта 5 приходится не менее 90 %, а варианта 6 – не менее 10 % всех неслучайных сочетаний двух дефектов.

Учитывая, что сложные дефекты генетического происхождения представлены этиологическими вариантами 3 и 5, экзогенного происхождения – вариантами 4 и 6, а смешанного вариантами 1 и 2, мы рассчитали частоту генетических, экзогенных и этиологических смешанных сложных дефектов.

Таким образом, имеются основания считать, что подавляющее большинство случаев изучаемых сложных дефектов имеет

генетическое происхождение (85 % – 88 %). Среди наследственных форм 95 % – 97 % составляет генетически обусловленные синдромы и заболевания, и только 3–5 % – сочетание двух независимо наследующихся дефектов. Ожидаемая частота сложных дефектов экзогенного происхождения во всех группах достигает примерно 10 %. Сложные дефекты смешанной этиологии встречаются относительно редко и составляют от 2 до 5 % всех случаев.

Павловские учение о неврозах и их происхождение, данные психопатологии, свидетельствующие о том, что длительные дистресс и и частые фрустрации вызывают нарушения высшей нервной деятельности, широкое распространение неврозов и неврозоподобных состояний среди глухих требуют от дефектологов нового подхода к реабилитационной работе с инвалидами по слуху, новой оценки коррекционных воздействий.

Магистральный путь интеграции инвалидов в обществе лежит, через профилактику вторичных отклонений, гуманизацию общества и доведения до сознания всех его членов действительных нужд и возможностей инвалидов по слуху, через широкое сотрудничество с ними на равноправных началах.

Таким образом, в нашем исследовании раскрываются некоторые особенности характера умственно-отсталых глухих и слабослышащих младших школьников. В исследовании установлено, что в общей картине развития характера умственно-отсталых глухих и слабослышащих наиболее выраженными, по данным экспериментального исследования, оказались эмоциональные черты характера. Это говорит об общих закономерностях развития с нормально развивающимися детьми. Эту особенность нужно рассматривать как положительный фактор общего личностного развития детей со сложной структурой дефекта, как перспективную линию их социализации.

По среднему баллу эти качества у изучаемой категории детей находится на третьем месте. Полученные данные свидетельствуют об уровне коррекционной работы с этими детьми, о возможностях учащихся со сложными дефектами в плане формирования положительных социально значимых черт. Довольно высокий средний балл испытуемых был получен по группе черт, выражающих отношение к себе. Это свидетельствует о том, что в младшем школьном возрасте даже дети со сложными дефектами пытаются осознать себя, у них развивается самосознание, самооценка. Что касается групп интеллектуальных и волевых черт характера, то они

занимают последние места по уровню развития и выраженности в силу основного дефекта в сочетании с дефектом слухового анализатора приводит к нарушению высших психических функций, целенаправленной познавательной деятельности.

Таким образом, установлено, что последовательность развития свойств характера у школьников со сложными дефектами в начальном звене определяется, прежде всего, зависимостью от структуры дефекта, а также целенаправленным воздействием окружающих взрослых.

За годы обучения в младших классах учащиеся в определенной мере усваивают воспитательные требования и правила, выполнение которых становится значимым содержанием их сознания и находит выражение в устойчивом стиле поведения, система поступков трансформируется в черты характера детей.

В целом в исследованиях подтверждается единство законов развития нормального и аномального ребёнка, прослежено, что даже дети с наличием сложной структуры дефекта социальны, имеют потенциальные возможности личностного развития.

В связи с полученными результатами нами разработаны некоторые пути формирования характера детей со сложной структурой дефекта.

Так, опираясь на выявление сохранные стороны их личности, проводит целенаправленную работу по формированию характера.

Учитывая тот факт, что характер является индивидуальным психологическим образованием, важно изучить каждого отдельного ученика (что позволяет малая наполняемость класса), определить перспективные линии развития характера. Учитывать выявленные типологические возрастные особенности учащихся, общие закономерности развития характера, умственно-отсталых глухих и слабослышащих младших школьников.

Помимо учителя и воспитателя класса для умственно отсталых детей с нарушением слуха особая роль принадлежит работе школьного психолога, так как сочетание интеллектуального недоразвития с наличием повышенного фактора риска для психического здоровья детей с сенсорной недостаточностью, диктует необходимость регулярного участия психолога в учебно-воспитательном процессе специальной школе. Необходимо осуществить тесный контакт родителей со школьным психологом и педагогическим коллективом.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Бертынь Г.П., Розанова Т.В. Клинико-психологическое изучение глухих детей со сложным дефектом. //Дефектология. – 1993 -№1.
- 2 Зикеев А.Г. Развитие речи слабослышащих учащихся. – М. 1976. Развитие способностей у глухих детей в процессе обучения / Под ред. Т.В.Розановой – М.,1991.
- 3 Коррекция сенсорного и интеллектуального развития младших школьников с нарушением слуха: Учеб.метод.пособие / Под. Ред.И.А. Михаленковой. – СПб., 1999.
- 4 Розанова Т.В. Условия развития понятийного мышления у глухих детей // Дефектология – 1981 - № 5.
- 5 Яшкова Н.В. Наглядное мышление глухих детей – М., 1988.
- 6 Яхнина Е.З. Пути совершенствования произносительной стороны речи у глухих школьников // Дефектология. – 1995 - № 1.

2.4 Қазақ тіл білімі мен әдебиеттанудың өзекті мәселелері 2.4 Актуальные проблемы казахского языкознания и литературоведения

МЕКТЕПТЕ ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ ПӘНІН ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

АБЫЛХАСОВА Р. Д., ЕРАЛИЕВА Н. Е.

Қазақ тілі мен әдебиетін нәтижелі үйрету үшін оның оқыту әдістемесін жетілдіре түсіну – бүгінгі күннің кезек күттірмейтін маңызды мәселесі. Заманымыздың тілек-талабы білім мазмұнын жанартумен бірге, оны өмір мұқтажына орай дамытып, оқытудың жанаша әдіс-тәсілдерін қолданудың мүмкіндіктерін арттыруды күн тәртібіне қойып отыр. Осындай мәні мен маңызы зор өзекті мәселелердің бірі – оқушы тілін дамыту процесі. Себебі оқушылардың берілген білімді (оқу тапсырмалары, үйретілген ережелер) саналы түрде ұғынып, ойының дәлдігі, өмірге көзқарасының қалыптасуы, өз бетінше білім алуға дайындығы, басқа ғылым негіздерін меңгеру нәтижелері ана тілінде сөйлеу деңгейіне байланысты.

Бірінші қазақ тілі әдістемесіне тоқталуды жөн көремін. Қазақ тілі әдістемесі – ана тілін ұғынудың заңдылықтарын және тіл туралы білімді балаларға үйрету жолдары мен құралдарын зерттейтін педагогикалық ғылым. Ана тілін ұғыну заңдылықтары тіл табиғатының өзінен және оны ұғыну психологиясынан келіп шығады. Бұған білім беру жолдары мен құралдары да жағдай жасайды. Бөбек тілді өзі өмір сүре бастаған ортадан үйренеді, ал олардың мектепте оқуына байланысты сол табиғи процесс онан әрі жалғаса түседі. Сондықтан мектептегі тіл үйрету жұмыстары да үйдегі басталған табиғи процестің заңдылықтарына негізделіп жүргізіледі. Ең алдымен тілдің өз табиғатынан жеті заңдылық шығады. Ана тілінің грамматикалық мағынасымен де балалар мектепке дейін танысады. Мектептің міндеті оқушыларға ана тілінің сан алуан грамматикалық қатынастары мен көріністерін үйретіп, тіл байлықтарын арттыра түсу. Грамматикалық мағынаны ұғыну үшін бала жан-жақты, кең ойлай алатындай болу керек. Сондықтан грамматикалық мағынаны ұғыну барысында олар шындықтағы заттар мен құбылыстардың арасындағы қатынастарды түсінеді, ойлауға үйренеді. Міне, осыдан тіл мен ойлаудың тығыз байланысы келіп шығады. Сөйтіп, тілді ұғыну – ана тілінің фонологиялық, грамматикалық және лексикалық фактілермен оқушылардың тіл байлығын арттыру. Мұғалім бұл міндетті әдістемелік құралдарды дұрыс іріктей алғанда ғана ойдағыдай іске асыра алады. Әдістемелік қағида төмендегідей әдістемелік ережелерді сақтауды талап етеді: оқушыларда орфоэпиялық дағды қалыптастыру; грамматиканы оқыту барысында логикаға үйрету; қазақ тілі сабақтарын басқа пәндермен байланыстырып, балалардың лексикалық қорын байыту және оларды сөйлеуге үйрету.

Тілді ұғыну үшін орасан сезімталдық керек. Зерттеушілер мұндай қасиеттің балада тіпті сәби кезден болатындығын айтып жүр. Грамматиканы үйрету осы «тілдік сезімталдыққа» сүйеніп, іске асырылады. Бұл қағида төмендегідей әдістемелік ережелерді сақтауды талап етеді: балалардың бұрыннан білетін сөздерін тәртіпке келтіру (мұнда грамматика басты орын алады); оқушылар өздеріне белгісіз грамматикалық көріністерді бұрыннан таныс көріністермен салыстыра алатындай дидактикалық материал іріктеледі; тілдік фактілерді жинақтауға негізделген әдістерді кенінен пайдалану.

Фонологиялық, грамматикалық және лексикалық мағыналармен қатар сөйлеу мәнері, сезімге бөлене сөйлеуді меңгереді. Мұндағы

әдістемелік қағида: сөйлеу мәнеріне назар аудару. Бұл қағиданы іске асыруда мына сияқты ережелер сақталады: тілдің фонологиялық, грамматикалық және лексикалық мағыналарын үйрену барысында сезімге бөлене сөйлеу мәнерінің жолдарын түсіндіріп отыру; ана тілі мен қазақ тілі сабақтарын міндетті түрде байланыстырып отыру; тілдерін талдағанда көркем мәтіндердің сезімге әсер ететін бөліктерін тандап алу.

Екінші әдебиет пәнін оқыту ерекшелігіне тоқталайын. Жалпы білім беретін орта мектептегі оқушыны жеке тұлға ретінде және оның ұлттық сана-сезімін, өзіндік, дүниетанымын, азаматтық ұстанымын, рухани құндылықтарын қалыптастыруға негіз болатын әлемдегі асабай, мазмұнды, көркемдік деңгейі жоғары әдебиеттердің қатарындағы қазақ әдебиеті пәнін жүргізудің өзіндік қыры санқилы. Әдебиет – оқушыға беймәлім өмірді танытатын қуатты құрал.

Әдебиет арқылы біз оқушыларға ұлттық болмысымызды, асыл қасиеттерімізді танытамыз. Адамға тәрбие беруші әуелі, ата-ана, сонан соң ұстаз, мектеп, қоршаған орта екені баршамызға белгілі. Өскелең ұрпақ тәрбиені ата-анадан да, мектептен де, араласатын ортасынан да, өздері оқып жүрген қазақ әдебиетіндегі түрлі аңыз-ертегілерден де аларына ешкім шүбә келтірмейді. Әдебиет адамға өмірді танытып қана қоймайды, ол адамды тәрбиелейді. Адамның өмірге көзқарасын танытады, мінез-құлқына ықпал етеді, күллі тіршілігіне әсер етеді. Қазақ әдебиетіндегі көркем туындыларды оқыған сайын өмір сырын, Отан, ерлік, елдік, жақсылық, жамандық, секілді ұғымдардың мәнін оқушы терең аңғарады. Олар өнерді сүйетін, одан рухани ләззат ала білетін, көркемдік талғамы бар, адамгершілікті, нәзік сезімді болып өседі. Дәрекілікке, бойкүйездікке, жамандыққа аяқ баспайды. Әдебиет арқылы оқушы бойында өмір туралы дұрыс талғам, түсінік қалыптастырамыз. Қазақ әдебиетіндегі көркем туындылар арқылы қалаған мамандықты игеріп, өмірден өз орнын табуларына, қалаулы азамат болып өсулеріне тигізетін әсері мол. Ұрпақ бойында ұлттық ұғымдарды сіңіру үшін, біз оқушыға өткен тарихымызды танытуымыз тиіс. Пән мұғалімі оқушының назарын аудару үшін сабақ кезінде әртүрлі тақырыптық, пәнаралық, сыныпаралық байланыс орнатып, қызықты әңгімелерді сахналық көрініс ретінде өтуді ұйымдастыра білуі қажет. Сонымен қатар, түрлі көрнекілік құралдарын қолдану, сұрақ-жауап, талдау, жинақтау, ажырату, тақтаға жазу, айтқан ойды мысалдармен дәлелдеу, сөздікпен жұмыс, проблемалық мәселелерге жауап беру, нақтылы және жалпылама тапсырмалар беріп, шағын

шығармашылық жұмыстарды орындату, оқушының бірін-бірі сынауы, өзіндік пікір білдіруі, баяндама жасауы, ғылыми зерттеу жазып қорғауы т.б. алуан түрлі әдіс-тәсілдерді қолдануы керек. Осындай әдіс-тәсілдерді түрлендіріп, жүйелі түрде пайдаланып мұғалімнің шәкірттері өз бетімен жұмыс істеуге тез үйренеді. Орта буын оқушыларының арнайы ереже дәптерлері, альбомдар, сөздіктері, конспектілері, хронологиялық кестелері болуға тиіс. Сонымен бірге, шығармашылық дәптері бөлек болғаны дұрыс. Оған оқушы өздеріне ұнаған мақал-мәтелдерді, афоризмдерді, шешендік сөздерді де жазып алып жүруге баулу керек. Осы ретте, шығармашылыққа жақын кейбір оқушылар сол дәптерге қыса әңгіме, мақала, күнделік, пікір жазып үйренуіне мүмкіндік туады.

Тіл мәселесі, әсіресе, небір бұлыңғыр күндерді, тар жол, тайғақ кешулерді бастан өткерген қазақ тілінің мәселесі қашан да өткір әрі өзекті болмақ. Қазақ тілі мен әдебиетінің мектепте оқытылу жайы әркімде де толғандыруы тиіс.

Қазақ тілін оқыту алдына үлкен міндеттер, оқушыларға түсіндірудің тиімді әдіс-тәсілдерін іздестіру қажеттілігі қазіргі таңда да қарастырылып келе жатқан мәселе. Демек, тіл ғылымының үздіксіз дамуының нәтижесінде, адам баласы ой-санасының, дүниетанымының өсуіне байланысты оқыту әдістемесі де қатар жетіліп байып отыр. Өйткені, озат мұғалімдер тәжірибелерінен толығып оның мазмұны мен жүйесі, құрылысы, кеңейіп, байып отырады. Қоғам ілгері дамыған сайын оқыту мазмұны да күнделікті жаңарып, жетіліп отырады. Озық ойлы адамдар заманның, қоғамның дамуына, өзгеруіне мектептің оқыту процесіне әсер етеді. Соңғы жылдары жеке тұлғаны қалыптастыруды дамыту мен оған жан-жақты терең білім беру мақсатында көптеген технологиялар ұсынылуда.

Жаңа технологияның басты мақсатының бірі – баланы оқыта отырып оның еркіндігін, белсенділігін қалыптастыру, өз бетінде шешім қабылдауға дағдыландыру. Яғни, ғылыми негізде білім беру үшін жаңа технологияларды меңгере отырып, оны сабаққа енгізу педагогтар алдындағы өзекті мәселе екені анық.

Қазіргі заман талабы бойынша білім берудің ақпараттандырудың негізгі талаптарының бірі – оқу үдерісіне мультимедиялық технологиялар мен коммуникативтік интерактивті әдістемелердің үйлесімді байланысы негізінде жасалған, оқыту және тексеру электрондық бағдарламаларды, оқулықтарды енгізу. Интерактивті тақтаның келуіне байланысты оқытудың жанаша әдісі пайда болды.

Биылғы оқу жылымыз қашықтықтан білім беруден басталғандықтан инновациялық технологиялардың қыр-сырын жете меңгерудеміз.

Өзім қызмет жасайтын мектепте жаңа ақпараттық технологияларды қолдану кеңінен қарастырылған. Мұғалімдер оқушыларға синхронды (чат, скайп) және асинхронды (пошта, форум) әрекеттесу арқылы білімді кеңінен беруге болатынын жете меңгерді. Мұғалімнің оқу сайттарының ресурстары (бейнелекциялар, тест жұмыстар, практикалық тапсырмалар, форумдағы дискуссиялар, есептер шығару практикумдары, компаниялардың оқу-жаттығу жұмыстары) оқушыларға ыңғайлы уақытта керекті тақырыбымен өз бабымен жұмыстануға мүмкіндік беруде. Сондықтан, оқушыларға қашықтықтан білім беру барысында әр сабақты қызықты өткізуді ойластырып, жоспарлаймын, себебі қолда бар мүмкіндіктерді пайдалану арқылы оқушыларды жаңа заман технологиясымен жұмыс жасауға үйретеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Нұржанова Ж. Қазақ тілін тиімді оқыту жолдары. -Алматы. 2018.
2. Әлімжанов Д., Маманов Ы. Қазақ тілін оқыту методикасы. -Алматы. 2017.

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ МЕН ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛелЕРІ

АФАТАЕВА Б. Ж.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің екінші санатты оқытушысы,
Түпқараған гуманитарлық-техникалық колледжі, Форт-Шевченко қ.

Қазақ «тіл» деген сөзді екі мағынада (анатомиялық атау, сөйлеу, дыбыстау тіл мағынасында) қолданады. Тіл білімінде бұл сөз соңғы мағынаға ие. «Дыбыс тілі дегеніміз не?» деген сұрауға тіл білімі тарихында берілген жауап көп. Біреулер тілдің физика-физиологиялық жақтарына шешуші мән беріп, оны биологиялық құбылыс десе, екіншілері, психологиялық жағын көтермелеп, психикалық, үшіншілер, әлеуметтік құбылыс деп қарайды. Тіл – адам қатынасының аса маңызды құралы дейтін жалпы анықтама.

Совет тіл білімінде тілне берілген анықтамалар марксизм-ленинизм классиктерінің пікірлеріне негізделеді. Онда тілдің коммуникативтік қызметі де, экспрессивтік қызметі де ескерілген.

Коммуникативтік қызметі жағынан алғанда «Тіл – адам қатынасының аса маңызды құралы» (В. И. Ленин). Ал экспрессивтік қызметі жағынан алғанда, «Тіл – ойдың тікелей шындығы... практикалық шын сана» (К. Маркс), ойды қалыптастырып жарыққа шығарушы құрал. Тілдің бұл екі функциясы айырылмастық бірлікте, бірінсіз бірі жоқ.

Тілдің табиғаты мен мәні. Тілдің табиғаты дегенде оның қандай құбылыстар қатарына (қоғамдық, табиғи, психофизикалық) қосылатыны қайсысына қосылса да оның себебі, дәлелі де болмақ дейтін мәселелер жатады. Оларды шешуде әртүрлі көзқарастар болды. Лингвистика тарихында *натуралисттік* мектеп деп аталатын бағыттағы ғалымдар тілді биологиялық құбылыс – демалу, қоректену, жүріп-тұру сияқты адам организміне тән, жаратылыстан берілген биологиялық қасиет деп санады. Бұлай болғанда тіл атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырылуы керек. Бірақ өмір тәжірибесі тілдің тұқымқуалайтын биологиялық қасиет емес екендігін, тілді адам баласы өмірден, өзін қоршаған қауымнан үйренетіндігін көрсетеді. Қандай халыққа, қандай нәсілге жататындығына қарамастан жас баланың өзін қоршаған қауым қай тілде сөйлесе, сол тілде сөйлеп кететіндігі тілдің биологиялық құбылыс еместігін білдіреді. Тілдің шығуы туралы Ежелгі Грецияда туған, ХҮІІ–ХVІІІ ғасыр ойшылдары тарапынан қолдау тапқан келісім теориясының өзі де, белгілі шамада тілдің әлеуметтік сипатын мойындағандық. «Тіл – қоғамдық құбылыс» деген тезисті ұсынбағанмен, тілдің қоғам өмірімен байланыстылығы, қоғамдағы орны, ролі деген мәселелермен ХІХ ғасырда өмір сүрген көрнекті лингвистердің тілдің әлеуметтік сипатына ерекше мән берулеріне түрткі болды. Бұл мәселеге Н. Я. Марр мектебі де ерекше мән берді. Соған қарамастан тіл мен қоғам арасындағы қатынас күні бүгінге дейін тіл біліміндегі күрделі проблема болып келеді. Дегенмен бұл салада қол жеткен табыс, талас туғызбайтын тұжырымдар жоқ емес.

Тіл қоғамдық құбылыс. Тіл қоғам қажетін өтейтін, қоғамға қызмет ететін қоғамдық құбылыстар қатарына жатады. Оның себебі тіл қоғам үшін, қоғам мүшелерінің пікір алысып, өзара түсінісуі үшін керек. Пікір алысу, сөйлесу қоғамдасқан адамдар бар жерде ғана болады, адам жоқ жерде тіл де жоқ. Адам қоғамы қашан туған болса, тіл де сол кезеңде пайда болған. Қоғамсыз тіл, тілсіз қоғам болмайды.

Барлық қоғамдық құбылыстар сияқты тіл де қоғам мүддесіне қызмет етеді, қоғамдық қажеттілікті өтейді. Қоғамдық қызметтерінің

сипатына қарай әр қоғамдық құбылыстың өзіне ғана тән өзгешелігі болады. Сондай өзгешелік тілде де бар.

Тілдің қоғамдық қызметінің өрісі өте кең, тіпті шексіз дерлік. Бұл жайынан ол басқа қоғамдық құбылыстардың бәрінен: өндірістен, техникадан, ғылымнан, ойлаудан, базис пен қондырмадан да ерекше. Басқа қоғамдық құбылыстар қоғамға қызмет еткенде тек белгілі бір салада, бір бағытта ғана ақызмет етеді.

Тілдің қоғамдық құбылыс ретіндегі белгісі – қоғамдық сананы білдіретіндігі. Қоғамдық сананы қоғамға қызмет ететін басқа құбылыстар да, белгілі шамада көрсетуі мүмкін. Бірақ олардың бірде-бірі дәл тілдей толық, жан-жақты көрсете алмайды.

Қазақ тіл білімі ғылымында ғана емес, ұлт психологиясын дамытуда, болашақ ұрпақты тәрбиелеуде, жалпы қазақ халқының ұлттық рухани болмысында өзіндік қолтаңбасы мен өрелі биіктігі бар Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым Академиясының академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасына еңбек сіңірген ғылым қайраткері, Қазақстан Республикасы *Мемлекеттік сыйлығының және Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың иегері Рәбиға Сәтімәлиқызы (Ғалиқызы) Сыздық секілді қайталанбас қазақ қызының өмір жолына, белестері мен бағындырған асуларына, ғылымда салған сара жолына ден қойып, зерттеу барысында оның бүкіл болмысын ашар тегінен дарыған, жастайынан ортасы қалыптастырған тұлғалық қасиеттерін айтпай өтуімізге болмас.* «Рәбиға Сыздықтың адами қасиеттері мен ғалымдық табиғаты арасындағы тамырластық төркінінде осындай бір үйлесім үлгісі мен сұлулық сыры бары анық» [1, 7], – дегендей, Р. Сыздық – қазақ тілтаным ғылымында аса ерекше аталатын көрнекті тұлғалардың бірегейі. Ғалым бұл биіктікке өзінің табиғи туа біткен дарыны, жоғары танымдық қасиеті мен тынымсыз ізденісі арқылы жетіп отыр. Ғылымның ауыр жолында алмастай жарқыраған қазақтың біртума қызының қазақ тіл білімінде зерттеген тақырыптары мен салалары сан қырлы. Шешімін таппаған тартысты, даулы мәселелер, екі ұшты тұжырымдарға дәлелді ой айтып, тұшымды пікір келтіре білген ғалым әлі күнге дейін тіл білімін жаңаша, салааралық сипатта байланыстыра зерттеумен айналысып келеді. Рәбиға Сыздық туралы сөз болғанда, ең алдымен, оның қазақ тіл білімі мен қазақ әдебиеті мәселелері арасындағы «алтын көпір» екені ойға оралады. Себебі ол қос әлемді біртұтас, ажырамас бірлік ретінде қарастырып, бүтін дүние тудыра білді. Әдеби мұралардың, ақын-жазушылардың тілін

зерттей отырып, қазақ лингвистикасында өзіндік қолтаңбасын қалдырды. Бұған мысал ретінде, 1950 жылдардан бергі көкірек көзінен өткізіп, ғылыми танымның биік деңгейіне жеткізген Абай тілін зерттеуі, түркітану мұраларын талдауы, ақын-жазушылар тілінің көркемдік әлемін саралауы – ғалымның алғашқы ерекшелігі. Тілдің бейнелік сипатын, сөз құдіретін, ұлт қазынасын саналатын қасиетті ана тіліміздің болмысын ашуда Р. Сыздықтың өзіндік қолтаңбасы мен мұралары жетерлік.

Кейінгі ерекшелік – ғалымның сөздерді тікелей зерттемей, алдымен сөздерді «сөйлетіп», одан кейін ғылыми талдауға баруы. Сөздікәстерлеу мен қадірлеудің айрықша нысаны – сөз астарына көп мағына беру. Сөздің этимологиясын, оның қазіргі күнгі қолданысын талдай келе, қазақ тілінің байлығын, оның мүмкіндіктері мен ерекшеліктерін жүйелі саралап береді. Қалың жұртшылыққа батырлар жырларындағы, лиро-эпостардағы, ХУ–ХІХ ғасырда өмір сүрген қазақ ақын-жырауларының тіліндегі, бағзы мақал-мәтелдердегі мағынасы күнгірт, түсініксіз сөздер мен сөз тіркестерінің мәнін ашып берген «Сөздер сөйлейді» атты зерттеу еңбегін «Қазақ тілінің тарихи сөздігі» десек те болғандай. Осы зерттеуден екіншісі бірі бір кездері «бұршақ» сөзінің мағынасы аспаннан жауатын затқа да, өсімдік атауына да (мысалы, лобия бұршағы) еш қатысы жоқ «шағын бұлдірге жіп, шылбыр» екенін, «қарындас» сөзінің тек әйел адамға ғана емес, ер адамға да, жалпы туыстыққа байланысты атау болатынын, «жетім» сөзінің «күл» мағынасын білдіретіні сияқты аса қызық тілдік фактілер топтастырылған.

Қазақ әдеби тілінің тарихын зерттеуде өзіндік бағыт-бағдарды ұстануы. Қазақ әдеби тілі, оған берілген сан түрлі анықтамалар, даму, қалыптасу дәуірлері, пайда болуына негіз болған аймақтары, түп-тамыры, ауқымы туралы қазақ лингвистикасында таластартыс, дау-дамай, ортақ ұстаным-пікірлерге келе алмаушылық орын алғаны белгілі. Атабаба дәстүрімен келе жатқан халық ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің ара-жігін ажыратпақшы ғалымдарымызға қарсы ғылыми бағытын ұстанып, тайсалмай, дәлелді ойларымен Р. Сыздық күрес алаңына батыл шыға білді. Ешбір ғалымның пікіріне қарсы шықпай, жақтаспай, өзіндік бағытпен алға жылжыған батыл апайымыздың қазақ әдеби тілі жөніндегі пікірі әлі күнге дейін өз маңызын жоймақ емес. Қазақ сөзін халықпен тағдырлас деп қарап, сөз асылын іздеуден танбады. Сөздердің *этимологиясына, мағыналық қырларына, қолданыстан шығып қалған тұстарына мән*

беріп, сөзді ұғымдық тұтастандыруға ұмтылды. Ғалымның еңбегі тек сөзді тұтастандыруға ғана емес, қазақ лексикасын зерттеу арқылы ұлттық танымды, санамызды, ойлауымызды дамытуға, яғни ұлт тұтастырушылық қызметті де бірге атқарды. Келесі ерекшелігі – Р. Сыздықтың Абай *тілін зерттеп, зерделеуі.* Қазақ халқының ұлы ақыны Абайдың туындыларын салааралық сипатта, яғни әдеби туындыны тілдік тұрғыдан талдауға бетбұрыс жасаған академик зерттеулері сан қырлы, яғни сөз қолдану, сөз таңдау, сөз құбылту, сөз үйлестіру, сөз үндестіру секілді аспектілерде жүргізілген. «Абайтану» ғылымының бір саласы ретінде дамыған Абай тілін зерттеу – профессор Р. Сыздық айрықша күш жұмсаған зерттеу нысанасы. Абай тілін танудың қырлары, «жүрекке жылы тиетін» тұстары мен ерекшеліктері, көркемдік әлемі Рәбиға Сыздықтың көкірек көзінен өтіп, сүбелі ғылыми еңбектер мен ғылыми зерттеу мақалаларына айналды. Осы беталыста академик Р. Сыздық тіл біліміндегі «Абай әлемін» құрды. Әрине, ғылым аяқталған кітап болып саналмайды, ешқашан да олай болған емес және болмайды да. Әрбір мәнді, маңызды жетістік жаңа мәселелерді алға тартады. Осындай жетістіктердің қатарында Р. Сыздың зерттеулерінің келесі айрықша белгісі ретінде қазақ тіл білімінің жаңа бағыттары немесе салааралық сипаттарын атауымызға болады. Когнитивті лингвистика, психолінгвистикалық қырлар, *этнолингвистика сынды тіл білімінің жаңа бағыттары – Р. Сыздық зерттеулерінің бірталайына тән аспектілер.* Ғалым енді бірде: «Тегінде Абай уайымшыл емес, өмірді сүйген, тамашалай білген, әр нәрсеге үмітпен қарай білген суреткер. Мүмкін, сондықтан да Абайда жақсы сөзі 130 рет, жаман сөзі 46 рет, жақсылық сөзі 33, жаманшылық сөзі 18 рет, дос сөзі 60, достық 28 рет қолданылса, дұшпан 18-ақ рет, өмір 113 рет, өлім 26 рет аузына үйірілген болар» [6, 253], – деп ақын тіліндегі позитивті мағыналы сөздердің қолданыс жиілігін Абай оптимизмімен байланыстырады. Бұл – болашақ ұрпақты ұлттық қасиеттерге, ұлттық ойлау жүйесіне баулудың, адами қарым-қатынас ерекшеліктерін ұғындырудың бірден-бір жолы деп атасак, қателеспеген болар едік.

Ұлттық қасиетті бойға сіңіретін рухани бастауларға: тіл, ойлау қабілеті, салт-дәстүр, тәрбие, психология жатса, бұл ұғымдар бірбіріне тәуелді. Тіл – ойды жүйелеуші, демеуші, жарыққа шығарушы болса, тәрбие – психологияны қалыптастырушы. Салт-дәстүр – ұлттық өмір сүру дағдысы, ұлттық психология – халықтың табиғи даралығы. Осы аталған тұтастықтардың барлығы

Р. Сыздықтың лингвистикалық зерттеулерінде орын алып, өз маңызын жойған емес. Себебі, ғалымның әр зерттеуінің, әрбір ұлағатты сөзінің өн бойында ұлттық сананы, ұлттық ойлау жүйесін қалыптастыру, зерттеулеріне ұлт психологиясының құрамдас бөліктерін арқау ету басты назарына алған өзекті мәселелер екені айғақ. Тәуелсіздік тұсындағы қазақ әдебиеттану ғылымының жетістігі аз емес. Дегенмен, айрықша зор жетістікке жетті деуге де әлі ерте. Жалпы, егемендік алған кез келген ел алғашқы ширек не жарты ғасырға жуық уақытын өзінің төл құндылықтарын қайта қалыптауға жұмсайды. Сол үдеріс бізде де жүріп жатыр. Өшкеніміз көп. Барымыз бұрмаланған. Советтік жүйенің тырнағы, әсіресе, ұлттың жаны – әдебиетке қатты батқан. Тәуелсіздік тұсындағы қазақ әдебиеттануының маңызды жетістігі ретінде кезінде саяси-идеологиялық тұрғыдан қасақана теріс түсіндірілген тақырыптарды қайта қарап, барынша шынайы әрі объективті түрде баға беруге деген ұмтылысын айтуға болады. Алаштықтар ақталды. Тарих қайта безбенделді. «Дүниеге тәуелсіздік көзімен қарайтын әдебиет керек», – деп Елбасы айтқан екен. Осындай әдебиеттің де, әдебиеттанудың да іргесі қаланды. Яғни дүниеге диалектикалық материализмнің, социалистік методологияның көзімен қарайтын әдебиеттану енді жоқ. Ежелгі дәуірлерден бастап ХХ ғасырдың соңына дейінгі кезеңде өмір сүрген тарихи тұлғаларымыздың шығармашылығы қайта сарапқа салынды. Аштық, репрессия, дін және кейбір тарихи тақырыптардың әдебиеттегі көріністері зерделенді. Сонымен бірге, теориялық тұрғыдан да көп ізденістер жасалды. Антропологиялық, нарратологиялық, дискурстық һәм герменевтикалық зерттеулер жарық көрді.

Қазақ тіл білімі мен әдебиеттанудағы мәселелер зерттеліп келеді. Оның дамуына үлес қосатын тіл мамандары, яғни, біздер.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Оразбаева Фаузия. Көп туса қазақ дәл сіздей қызды... [Мәтін] // Қазақ әдебиеті. – 2009. – №14. – Б. 7.

2 Сыздық Р. Сөздер сөйлейді (Сөздердің қолданылу тарихынан). Толықтырылған 3-басылымы. – Алматы: Арыс, 2004. – 232 б.

3 Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынов. – Алматы: Қазақ ССР «Білім қоғамы», 1990. – Б. 52.

4 Сыздықова Р. Язык «Жамиат-тауарих» Жалаири. – Алма-Ата : Наука, 1989. – 243 с.

5 Сыздықова Р. Ясауи «Хикметтерінің» тілі. – Алматы : Сөздік-Словарь, 2004. – 552 б.

6 Сыздықова Р. Абай және қазақтың ұлттық әдебиеті. – Алматы: Арыс, 2004. – 614 б.

ШЕШЕНДІК СӨЗДІҢ ҚҰДІРЕТІ

АСҚАРОВА Ш. У.

қазақ тілі пәнінің мұғалімі, Дарынды балаларға арналған № 8 лицей-мектебі, Павлодар қ.

Шешендік сөз – би, шешен секілді сөз шеберлерінің дауларда, жиындарда терең ойға, көркем сөзге байланысты айтқан тапқыр сөздері.

Еліміздің ұлы ойшылы А. Байтұрсынов бұл жайлы: «Шешендік сөз дегеніміз – белгілі бір мәселені баяндау, сипаттау, белгілі бір ойдың ақиқаттылығын түсіндіру, сөйтіп, ақылға қону жағын көздеу. Одан әрі адамның жүрегін билеп, жүйесін босату, қанын қыздыру, намысын келтіру, арқасын қоздыру» деген [1, 25].

Шешендік өнер – қазақ ауыз әдебиетіндегі шағын дидактикалық жанр.

Ұлттық шешендік сөз тарихи сонау сақ, ғұн туындыларынан, Орхон ескерткішінен, бер жағында орта ғасырдағы түркі жазба ескерткіштерінен басталады. Шешендік өнердің бастау бұлағы ауыз әдебиеті үлгілерімен VI ғасырдағы Орхон-Енесей жазба ескерткіштерінде, Қорқыт атаның жыр тағылымдары X–XIII ғасырлардағы орта ғасыр ойшыларының еңбектерінен көрініс тапқан деуге негіз бар [2, 87]. Ежелгі түркі шешендері: Алып-Ер Тұнға, Тонькөк, Тұмар (Томирис), Еділ (Атилла), Мөде хан.

Шешендік өнері ерекше дамыған Қытай, Таяу Шығыс, Көне түркі, Грекия, Рим т.б. елдерде шешендік сөздердің авторлары (Демосфен, Цицерон, Аристотель, т.б.).

Шешендік сөздердің теориясын тұңғыш жасаған Марк Тулий Цицерон біздің жыл санау дәуірімізге дейінгі 106-43 жылдары өмір сүрген Римнің ұлы философ-заңгері, шешені болған. Оның «Қайырымдылық пен қастандықтың шекарасы», «Тускуландық әңгіме», «Катон және көрілік», «Лелий немесе достық туралы», «Міндет туралы» деген еңбектері бар.

Көне Римнің әйгілі шешені және теоретигі Цицерон «Адам ақын болып туады, шешен болып шығады» – дейді. Яғни, ақындыққа туа

біткен талант керек десе, шешендік көп оқып, көр іздену, көп сөйлеп жаттығу, күш-қуат жұмсау қажет дегенді айтады. Ұлттық шешендік өнердің жалғасы орта ғасырдағы М. Қашқари, Ж. Баласағұн, А. Яссауи, А. Иүгінекилердің жазбамұраларында жатыр. Б. Адамбаев қазақтың шешендік өнерін Майқыби мен Аяз биден бастады, бұл шамамен XI–XIII ғасырлар аралығы. Қазақта «Түгел сөздің түбібір, түп атасы – Майқыби» деген мақал кездеседі. Би дегеніміз – ел-жұрттың әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, өткен-кеткен көне шежіресін, тарихын, қоғамдық дамубарысын, айнала қоршаған табиғаттың, жан-жануарлардың сан алуан қасиеттерін, құпияларын жетік білетін, бүгінгіге бағаберетін, болашаққа болжам жасап, адамдардың көкірек көмбелеріне ой көзімен қарап көре алатын, қырлы-қырлы мінез-құлықтарды айтқызбай-ақ дөп басатын, ғылым-білімнен хабардар, кемел пікірлерін шешен тілмен, сонымен «шешен» деген тұста бұл ұғым біздің жадымызда көне Грек пен Римнің жеткізіп беруде дара қасиеті бар біртума жандар. Шешендік өнердің дамуына ақыл-ой еркіндігі қажет. Қазақта «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ»-деп, өлім аузында тұрған тұтқынға да ақырғы сөз айтуына мүмкіндік берілген [3, 98].

Ол жөнінде академик В. Радлов қазақ тілінің тазалығымен мағыналы, мәнділігіне таңдана «Қазақтар мүдірмей, кідірмей, ерекше екпінмен сөйлейді. Ойын дәл, айқын ұғындырады. Ауызекі сөйлеп отырғанның өзінде сөйлеген сөздері ұйқаспен, ырғақпен келетіні соншалық, бейнебір өлең екен деп таң қаласың» – деп тамсана жазды.

Қазақ жұрты – жаратылысынан шешендік өнерге бейім халық. Оның қиыннан қиыстыра, төтеден төгесөйлейтін тапқыр дақылды, бейнелідебедерлі, аталыдабаталы, нақыл, қомақты ойлары жөнінде өзіміз де, өзгелер де таңдай қағып айтудамыз. Қазақ шешендік өнері – атадан мирас болып, алтын баулы желісі үзілмей келе жатқан ардақты өнер. Теңіз тербеп тереңіндешайқалған інжу-маржандай ғасырлар бойы халық жадындасақталып, жұпталып көптің көкейіне орнаған шешендік сөздер шешендердің даналық сөздерінде ашылады, айқындалады, ал шешендер әлденеше ұрпақтың сана-сезімін аралап, көптің көкейіне қонақтаған ойлы, сырлы сөздерді жаттап, жадында сақтайды керекті, келенді жерінде жанартып көдеге жаратады [4, 21].

Сонымен шешен дегеніміз – мол білімімен, айшықты әсем, өткір тілімен оқырмандарына (тыңдаушыларына) ерекше әсер

ететін, бір нәрсе туралы жүрекке берік сенім ұялатып алға ұмтылдыратын, сөзге тапқыр, ойы ұшқыр, білімдар адам.

Ұлттық өнеріміздің тарихында Майқыби Мәнұлынан (Айса пайғамбардың тұстасы) бастап, Майқыби Төбейұлы (1105–1225 жылдар шамасы), Аяз би Жаманұлы (11–12 ғ.), Мөнкеби (1207–1250), Едігеби (1354–1419), Бәйдібек би (1356–1419 жылдар шамасы), Әз Жәнібек (1406–1473), Жиреншешен, Шоған би (1584–1642), Әсет би (1676–1723), Қадір-Тайжан, Тоқсан, Жанкісі, Антайлақ, Бөлтірік, Сары, Сырлыбек, Балаби, Ноғайбай, Саққұлақ, Бапан, Шон, Шорман, Байдалы, Қараменде, Зіл-қара, Алшынбай, Асаубай секілді, сондай-ақ, Төлеби, Қаз дауысты Қазыбек және Әйтеке билердің жарқын бейнелерін әлі де қазақ даласындағы айтулы шешен-билер есімімен толықтыра, мольқтыра айтуға болады [5, 54].

Көрнекті тіл ғалымдары Ә. Қайдаров, Р. Сыздықова, Ә. Құрышжанов, Ғ. Қалиевтар әдеби тілдің негізгі ауызекі сөйлеу тілінен бастауалып, ауыз әдебиеті үлгілерінде кең қолданыста болып, көркем поэзия тармақшаларымен шешендік сөздер үлгісінің ертегі, аңыз-әңгімелер түрлерінде жиі көрініс тапқанын, бертін келе (XV–XIX ғ.) ақын-жыраулардың терме, толғауларымен билердің шешендік сөз қолданыстарынан тұрақты орын алғанын ғылыми дәлелдейді [6, 41]. Академик Ә. Қайдаров шешендік сөз өнері тіпті ертеде туып, қалыптаса бастағанын, Орхон-Енисей жазба ескерткіштеріндегі «Күлтегін», «Тоныкөк» сөздерін жазғандар қарапайым адамдар емес, шешендер болғанын баяндайды [7, 33].

М. Томанов, С. Исаев, Ә. Ибатов, т.б. тіл ғалымдары «Түркі әдеби тілімен қазақтың жазба әдеби тілінің сабақтастығы» деген баяндамаларында «Әдеби тіл деп айтылу және жазылу жүйелері белгілі бір қалыпқа түскен, көркем сөз шеберлерінің өңдеуінен өткен өткен тілді түсінеміз» – деген еді [8, 26].

Шешендік арнау – өмірдегі сан алуан оқиғаларға сай әр түрлі мазмұнда айтылатын шешендік сөздер. Оларға шешендік бата, тілек сөз, көңіл жұбатарлық сөз, ақыл-насихат т.б. жатады. Мәселен, Жәнібек батырға Соқыр Абыздың айтқан арнау батасы, «Байдалы бидің Уәлиханым Айғанымға айтқаны», Бөлтірік шешеннің сөздері т.б.

Бөлтірік шешеннің шешендік арнауы:

Үлкен алдында иіліп сөйле,

Кіші алдындасызылып сөйле.

Иіліп сөйлегеннен белің бүгілмейді,

Сызылып сөйлегеннен сөзің үзілмейді.

Шешендік толғау – айтушының әлеуметтік мәселелерге өзіндік көзқарасын көрсететін сөз. Мысалы, ақылгөй, дана қариялардың көрген-білгендерін келер ұрпаққа аманат ақылын, өсиетін және адам өмірін қатар алып суреттеу, шендестіру тұрғысында келеді. Шешендік толғаулар мақал-мәтел, сұрақ-жауап, шешендік, накыл, қанаттысөз, жұмбақ, мысал түрінде айтылады [9, 22].

Бүгінгі қолымызға жиналған мәліметтерді саралай келе шешендік сөздердің көлемінің тым ауқымды, ішкі жанрлық түрлерінің де алуан түрлі екендігіне, классикалық әдебиеттің келелі мәселелерін шешуде кәдеге асып жатқан шығармалар екендігіне көз жеткіздік.

Бір сөзбен айтқанда бұл зерттеудің жаңалығы – оқушылардың шешендік сөздеріменгеру нәтижесіндесана-сезімімен ақыл ой ұшқырлығы, сөз шеберлігі, дұрысойлау жүйесін қалыптасатын, шығармашылық қабілеттерін арттыруға болады. Шешендік сөздерде халықтың даналығы, инабаттылықпен ізгілік нышандары тұнып тұр.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Адамбаев Б. Халық даналығы. Алматы. «Мектеп», 1976
- 2 Орхон жазбалары. Күлтегін. Тоныкөк. Алматы. «Атлас», 2001
- 3 Адамбаев Б. Шешендік сөздер. Алматы, 1992
- 4 Бес ғасыр жырлайды. Үш томдық. Алматы. «Жазушы», 1984
- 5 Ертедәуірдегі қазақ әдебиеті. Алматы. «Ғалым», 1983
- 6 Есхожин І. Шешендік ширлар. Алматы. «Қайнар», 1993
- 7 Жұртаев Т. Дулыға. I-II том. Алматы. «Жалын», 1994
- 8 Кәкішев Т. Билер сөзі. Алматы. «Қазақ университеті», 1992
- 9 Күмісбаев Ө. Терең тамырлар. Алматы. «Ғалым», 1994.

ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНА КӨШУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ТІЛІ ӘЛІПБИ

БАЙТЛЕНОВА А. А.

п.ғ.м., мұғалім, Валерий Чкалов атындағы орта мектебі,
Жамбыл облысы, Жамбыл ауданы, Жалпақтөбе а.

Мен Елбасымыз Н. Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» атты мақаласы жарық көргенде, оны ерекше жігермен оқып шыққанмын. Елбасының бағдарламалық мақаласының түпқазығы – қазақ жазуының латын қарпіндегі нұсқасына көшуі. Яғни, Елбасы елімізде адамның санасын жаңғыртуына, рухани баюына ықпал

ететін латын әліпбиіне көшуді ұсынып отыр. «Латыншаға көшудің терең логикасы бар. Бұл қазіргі заманғы технологиялық ортаның, коммуникацияның, сондай-ақ, ХХІ ғасырдағы ғылыми және білім беру процесінің ерекшеліктеріне байланысты», – деп жазу дәстүрімізді өзгертудің өзегін жазды [1]. Қазақ әліпбиінің атасы, ұлтымыздың біртуар перзенті сөз шебері атанған А.Байтұрсынұлының сөзімен айтқанда: «Ел бүгіншіл, менікі – ертең үшін» дегендей, бүгінгі таңдағы жүзеге асырылып жатқан дүниенің бәрі тек бүгінгі күн үшін емес, болашақ ұрпақ үшін жасалып жатқан игілік.

Латын графикасына көшу тек әліпби ауыстырумен ғана шектелмесе керек. Бұл – шын мәнінде үлкен реформа, ұлттық тілімізді жаңғыртудағы, ұлттық санамызды рухани жаңғырту бағытындағы реформа. Елбасы Н. Ә. Назарбаев латын әліпбиіне көшу туралы шешімін жариялағалы мемлекет тарапынан біршама түсіндіру жұмыстары ақпарат құралдардың беттерінде жүргізіліп келді. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев латын графикасына негізделген жаңа қазақ тілі әліпбиін жетілдіруді тапсырды. «Латын графикасындағы әліпбиге көшу мәселесінде асығыстық танытуға болмайды. Тынғылықты, тексерілген ұстаным талап етіледі. Жан-жақты сараптау және жаңа әліпбидің барлық аспектілерін әзірлеу қажет», – деп Тіл мамандарына, ғалымдарға үлкен жүк артты [2]. Халқымызда «Қыран құстың биікке самғап ұшуы үшін оған уақыт пен бап керек» деген даналық сөзі бар. Тіл саласының мамандары халықаралық тәжірибені ескере отырып, бәрін ғылыми тұрғыда қарайтынына сенімдімін.

Біз латын әліпбиіне дәл қазір келе салмадық. Бұл орайда тәжірибеміз бар екеніне тарих куә. Ата-бабаларымыз латын әліпбиінде талай құнды жазбалар мен әдеби кітаптарды дүниеге әкелді. Қазақ қарпі өз дамуында бірнеше дүркін өзгеріске ұшырады. Х ғасырдан ХХ ғасырға дейін Қазақстан аумағы араб әліпбиін қолданды. Ал, 1929 жылдан 1940 жылға дейін латын әрпінде жазу жазды. Кезінде Алаш қайраткерлері де латын әліпбиін жазу-сызуда қолданды. Сондықтан да, Бұл бізге таңсық дүние емес.

Қазіргі қолданыстағы кирил графикасы 1940 жылдың 13-қарашасынан бастап қабылданған. Енді 1940 жылдан бастап қолданыстағы кирилл графикасын латын графикасына ауыстыру бастамасы ұлт тірегі-ана тіліміздің болашағы үшін жасалған ғылыми мәнді шара деп білемін. қоғамның рухани дамуына жаңа үдеріс беріп отырған Бұл реформа мемлекеттің тіліміздің мәртебесін көтеруге зор үлес қосады. Сол тұрғыдан келгенде ұлттық

әліпбиімізді латын графикасына негіздеу – уақыт талабы. Неліктен уақыт талабы дейміз? Себебі әлемдегі 200-ден астам мемлекеттің 112-сі, былайша айтқанда, әлем халықтарының 60 пайызы өздерінің жазу-сызу мәдениетінде латын әліпбиін қолданады екен. Міне, осы деректердің өзінен-ақ латын графикасының дүние жөзі аумағындағы маңызының айрықша мәнге ие бола бастағанын аңғару қиын емес. Жаңа әліпбиге көшу аға ұрпақ өкілдері, жастар, тіпті балаларға да оңай болады. Себебі, қазір жастардың негізгі массасы қазақ тілінде мәтіндік хабарламаларды беру үшін және және интернет-кеңістікте латын әліпбиін пайдаланады. Тек тілді компьютерге икемдеуге болмайды, компьютерді тілге икемдеу керек. Ұрпақтың еншісіне қазақ тілінің төл дыбыс құрамын айқын түгендеп, әліпби үлгісін соған лайық ықшамдап, емле-ережесін реттеп беру керек. Жас ұрпақ қазақ тілінен латын әрпіне көшуден сәтті өтетіндігі туралы сенімділікпен айтуға болады.

Жазуымызды латын әліпбиіне көшіру бір күннің ісі емес. Елімізде латын графикасына көшу жұмыстарының бекітілген іс-шаралар жоспарына сәйкес Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты «қазақ тілі емлесінің негізгі ережелерінің» жобасын әзірлеп, Шайсұлтан Шаяхметов атындағы «Тіл-қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы ұсынған емле ережелерінің негізгі қағидаларына, жалпы орфография мәселелеріне байланысты өз пікірімізді білдірмекпін. Жаңа әліпбидің ең ұтымды тұсы ретінде, біріншіден, қазақ тілінде 28 фонема, оның ішінде 19 дауыссыз, 9 дауысты фонема бар екендігін ескерсек, кириллицаға негізделген әліпбидегі басы артық әріптердің азаюын айтар едім. Әріптер саны азайған соң орфоэпия, емле ережелері де жеңілдей түседі. Бұл жайт қазақ тілін оқып-үйренуді жеңілдетеді түседі. Екіншіден, емле ережелерінің жеке сөздің және күрделі сөз сыңарларының түбір тұлғасы сақталып жазылатын морфологиялық ұстанымды басшылыққа алуын да құптаймын. Өйткені осы уақытқа дейін бір-біріне сәйкес келмейтін бірнеше орфографиялық сөздіктердің жарыққа шығуы көпшілік елді шатастырып, сауатсыздыққа әкелген болатын.

«Кейбір кирилл әріптері мен шеттілдік сөздердің емлесі» тарауында артқы әріптерді ана тіліміздің табиғатына жақын әріптермен ауыстырғаны қуантады. Мәселен «Ц әрпі s әрпі арқылы, Э әрпі бар шеттілдік сөздер e әрпімен жазылады: element, elevator; roetika, eorea», - деген ереже де көпшілік қауым үшін өте ыңғайлы, қазақ тілінің айтылу заңдылығына сай жасалған.

2019 жылдың 22 сәуірде «Егемен қазақстан» республикалық газетке басылып шыққан терминология комиссиясының мүшесі Мәди Айымбетовтің мақаласында латын графикасында жазылатын терминдердің орфографиясы мен емлесіне тоқталған. «Заң терминдерінің көпшілігі орыс тілінен аударма жасау нұсқасында қолданысқа еніп келе жатқаны баршамызға мәлім. Тіпті халықаралық ортақ қолданыстағы бірқатар терминдердің өзі ұлттық тілімізде орыс тілінің заңдылығынан ауытқымай жазылатыны да өзгермейтін қағидаға айналды. Осыған дейінгі ана тіліміздің орфографиясы таза өз тіліміздің емлесі мен орфографиясына негізделмеген болатын. Соның салдарынан шет тілінен енген терминдер, әсіресе заң терминдері кирилл әліпбиіне негізделіп жасалды. Түбірі латын, грек тілінде жазылған терминдер орыс тіліндегі түрлі жұрнақтар арқылы транскрипцияланған тұлғасында ұлттық заң лексикасының қорына енді» [3]. Оның айтуынша, егер шет тілге ғана тән әріптер әліпбиде болмаса, термин аударылуы тиіс екен. Мәселен, орыс тіліндегі бір ғана «аци» жұрнағымен жазылатын термин сөздердің ұзын саны 884 екен. Демек біз де қазақ тілінің фонетикалық, орфоэпиялық және басқа да нормаларын бұзбай шетелдік терминдерді қазақша айтуға тиіспіз. Бүгінде қазақ тілінде 30 миллион сөз бар. Осы қарқынмен жұмыс жасасак, алдағы бірнеше жылда сөз саны 100 миллионға жетуі мүмкін екен. Нәтижесінде ана тіліміздің қолданыс аясы одан әрі кеңейе түсіп, тіліміздің ішкі табиғаты болған айтылым (орфоэпия) мен жазылым (орфография) талаптарын бір жүйеге түсіре аламыз. Әлемдегі 200-ден астам мемлекеттің 112-сі, былайша айтқанда, әлем халықтарының 70 пайызы, яғни 4-5 миллиарды өздерінің жазу-сызу мәдениетінде латын әліпбиін қолданады екен. Өркениетті елдері көбісі соңғы жылдары барлық жарнама агенттіктерінің ақпараттық аталымдарын латын әліпбиімен жазады. Көп ғылыми атақты еңбектер, ақпараттар, елімізге керекті заманауи технологиялар латын әрпімен жазылған. Отыз дамыған елдер қатарына кіру үшін бұл ұтымды қадамдардың бірі. Цифрлы Қазақстан құру мақсатына жету үшін де заманауи әліпби бірден бір қажетті құралдардың бірі.

Бұл ретте елді өркениетке жеткізу жолында «Кеңесіп пішкен тон келте болмас» деген сөзді еске ала отырып, барша ел болып жұмылып, ұлттық бірлікті сақтай отырып, діндеген мақсатқа сенімді қадам басу керек деп ойлаймын. Тәуелсіз елде, кең - байтақ жерде өз Отанын мекен етіп, ана тілінде сөйлеп, дінін, ділін сақтап отырған ұйыған ұлтымыз Жаңа әліпбиімен Жаңа белестерді бағындырады

деген сенімдемін. Сондықтан, әлемдегі елдердің басым бөлігі, соның ішінде туыстас түркі халықтары қолданатын латын әліпбиіне көшу – жаһандану дәуіріндегі рухани жаңғырудың алғашқы да маңызды сатысы болмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy
2. https://www.inform.kz/kz/kasym-zhomart-tokaev-latyn-alipbiine-koshuge-katysty-pikir-bildirdi_a3596574.
3. Латын графикасы және заңнама терминдері. Мәди Айымбетов.- Егемен Қазақстан: - 22 сәуір 2019 ж.
4. Лингвистический энциклопедический словарь. Главный редактор В. Н. Ярцева. Москва «Советская энциклопедия» 1990г.

БУДУЩЕЕ КАЗАХСТАНА – В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

БАТЯШОВА Д. В.
ученик, СОШ № 13, г. Павлодар
САДВАКАСОВА З. С.
учитель, СОШ № 13, г. Павлодар

Современный Казахстан движется по пути процветания и прогресса, создавая уникальную модель национального единства. Одну из главных консолидирующих идей его развития представляет идея формирования государственной идентичности, важнейшим фактором которой является укрепление позиции государственного языка, расширение его социально-коммуникативной функции.

Казахстан должен восприниматься во всем мире как высокообразованная страна, население которой пользуется тремя языками, казахский язык – это государственный язык, русский язык-язык межнационального общения и английский язык- язык успешной интеграции в глобальную экономику.

В основе политики триединства языков лежит требование знания гражданами страны казахского языка

Язык выступает на новый этап развития и становится реальной государствообразующей силой, носителем национального духа,

духа традиции и патриотизма, обновления, которой выступает как основа современного казахстанского общества, обеспечивающая поступательное движение к процветанию.

Интересно, что казахский язык является относительно молодым. Он относится к группе тюркских и активно формировался на протяжении 14–17 веков. Этот язык имеет множество заимствований из персидского и арабского, характеризуется рядом специфических особенностей в фонетике, в частности заменой фонем «ч» и «ш» [1, с. 236].

В казахском есть несколько диалектов, литературным языком принято считать северо-восточный диалект – именно на нем создавали свои произведения известный поэт Абай Кунанбаев и писатель Ибрай Алтынсарин.

В последнее десятилетие значительно возросло количество часов казахского языка в русской школе, достигнув, например, в средних классах пяти уроков в неделю против двух-трех русского и английского. Ни один из школьных предметов не получал столь мощного допинга, как казахский язык и литература.

Темпы развития учебного процесса во многом зависят не только от используемых инновационных технологий, но и от грамотной организации учебной работы, эффективной квалифицированной методики преподавателей и создания благоприятной атмосферы для учебы.

Казахский язык во многом похож на русский. В нем используется та же кириллица, однако помимо привычных носителей русского языка 33 букв алфавита в казахском есть и 9 специфических звуков – это ә, і, ө, ү, ұ, ң, ғ, қ и һ. Их написание и звучание в различных слогах необходимо заучить [2].

Казахский язык имеет специфическую грамматику. Например, здесь нет местоимений, обозначающих род – все «он», «она» и «они» заменяются на «ол». Разобраться во всех грамматических тонкостях сложно.

Мы провели онлайн опрос, в котором приняли участие 95 школьников 7–10 классов. «Являются ли преградой амонимы и аффиксы в грамматике для изучения казахского языка?» – задали мы вопрос в онлайн анкетировании, и 72,2 % учащихся ответили «да».

На вопрос «Сложно ли вам на понять и выполнять задания на тему суффиксов ды, -ді, -ты, -ті, нын, -ін?», 47,6% ответили «сложно», 19,4 % ответили, что «могут справиться с помощью учебника», для 16,3 % учеников тема это – «не слишком сложно».

10,1 % – «не сложно» и 6,6 % – «с легкостью могут понять тему», то есть 15 школьников не испытывают затруднений при изучении данных суффиксов.

80 учащихся испытывают трудности при использовании суффиксов – ды, -ді, -ты, -ті, нын, -ін. Казахский язык объективно является одним из сложных школьных предметов и вызывает трудности у многих учеников [3].

«Важно ли изучение грамматики казахского языка» – задали мы вопрос респондентам, 92 % ответили утвердительно.

В учебниках нового поколения затронуты не все грамматические нюансы изучения казахского языка, а ведь от качества учебников в значительной мере зависит качество образования.

На портале www.expert.okulyk-edu.kz размещены различные учебники, которые проходят государственную экспертизу. Родителям и учителям предлагается следить за качеством учебника. Было бы здорово, если бы эти одноименные суффиксы, которые являются грамматической темой, были включены в учебники нового поколения. Нам в школе так необходимы учебники и пособия, соответствующие международным стандартам.

Наша республика – суверенное государство. И вопрос языка – это вопрос самостоятельности республики как независимого государства.

В заключение позволим привести слова первого Президента нашей страны, Председателя Ассамблеи народа Казахстана Н.А. Назарбаева: «В современном мире национальное единство определяется таким условиями, как совместное созидание общего государства, толерантность, гражданство и обязательное знание государственного языка».

ЛИТЕРАТУРА

1 Кудайбергенова, С. А. Методики обучения казахскому языку / С. А. Кудайбергенова. - Текст : непосредственный // Молодой ученый. – 2016. – № 29 (133). – С. 583-585. – URL: <https://moluch.ru/archive/133/36566/> (дата обращения: 03.11.2020).

2 Обучение казахскому языку. Kazcentre.kz. <http://kazcenter.kz/?cat=1>

3 <https://infourok.ru/statya-znanie-kazahskogo-yazika-patrioticheskij-dolg-795444.html>.

ЖАЛҒЫЗ ҒАНА ОҚУМЕН ТЕҢЕЛМЕЙСІҢ...

ДЖАКАЕВА Г. Б.

тәрбие жұмысы жөніндегі орынбасары, Каспий өңірі «Болашақ» колледжі, Ақтау қ.

Қараңғы қазақ көгіне,
Өрмелеп шығып, күн болам!
Қараңғылықтың кегіне

Күн болмағанда, кім болам? – деп ағартушы, қоғам қайраткері, ойшыл ақын Сұлтанмахмұт Торайғыров қара басындағы міндетті ғана айтып қойған жоқ, өз халқының дертіне ем табу, мұқтаждықты, өнерсіздікті жою, сөйтіп халықты, мәдениетті, ерікті студі ойлайды. Бар мақсаты оқу, өнер болған ақын кім не нәрсені ардақтай білсе, сол нәрсенің қадіріне жетіп жақсысын да асыра біледі деп насихаттайды. Тәуелсіздіктің көк туы төбемізде самғайтынына, туған Отанының көркейетініне, байтақ даласының елді мекенге айналатынына сенген ақын, осының бәріне ғылыммен, біліммен жететініне сенеді және өз туындыларымен жастарды үгіттейді.

«Жалғыз ғана оқумен теңелмейсің,

Алауыз азғын болсаң қоян жүрек», – деп жастардың намысына тие, арына қозғау сала сөйлейді. Сонымен қатар өнерлі, білімді болумен бірге ынтымақшыл, көпшіл болудың қажеттігін түсіндіреді. Өз халқын надандықтың қара түнек тұңғығынан арылтып, тезірек жарқын болашаққа қарай талпынтса деген адал көңілі ақынның асқақ рухын ерекше байқатады. Білімді болып, бірақ алауыз азғын болсаң өзіңе де, халқыңа да пайда әкелмейсің деп ашық айтады. Қазіргі қоғамда да жастардың санасын улайтын сыбайлас жемқорлықтың алдын алуда факультатив сабақтарын ұйымдастыру керек деп ойлаймын.

Факультатив бойынша студенттер сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарға жол беретін негізгі факторларды анықтай отырып, іске асырудың негізгі бағыттарын айқындайды:

- 1) сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет;
- 2) білім беру ұйымдарының ашықтығы;
- 3) академиялық адалдық;
- 4) білім беру саласындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнама;
- 5) ақпараттық қолдау.

Факультатив бойынша студенттер «Саналы ұрпақ» жобасында қамтылған бағыттарды түсінеді, саралайды:

- 1-бағыт. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет
 2-бағыт. Мөлдір және ашық оқу орны
 3-бағыт. Академиялық адалдық.
 4-бағыт. Білім беру саласындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы

заннама

- 5-бағыт. Ақпараттық қолдау

I бөлім. «SANALYURPAQ» жобасы – жастарды парасаттылыққа баулу жобасы бөлімі – студенттерді «SANALY URPAQ» үйірмесі, «Адал ұрпақ» еріктілер үйірмесі, «Парасатты азамат» бұрышы, «Адалдық дүкені» туралы мағлұмат беруге арналған. Бұдан «Саналы ұрпақ» жобасындағы I бағыт жас ұрпақтың бойында қалыптасады.

II бөлім. «Шетелдерде сыбайлас жемқорлық туралы ұғымдардың даму тарихы» бөлімі – жалпы шет мемлекеттердегі сыбайлас жемқорлық ұғымының қалай пайда болғанын студенттер түсіну барысында екінші бағытта көрсетілгендей өздерінің білім алатын мекенін мөлдір және ашық оқу орнына айналдыру барысында білім алуға ұмтылады.

III бөлім. «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы сана ұғымы» бөлімінде студенттерге сана ұғымы бірнеше сатыда түсіндіріліп, әрқайсысының қоғамда маңыздылығы туралы насихатталады. Академиялық адалдықпен жалғасады.

IV бөлім. «Ұлы ойшыл Абай Құнанбаев еңбектерінің әлеуметтік мәні» бөлімінің ерекшелігі ұлы ақынның қара сөздері мен шығармаларын талдай отыра, әр студент өз-өзін саналы тұлға болу итермелейді.

V бөлім. «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті ұлттық менталитетпен (ділмен) сабақтастыру» бөлімінде қазақ халқының бойындағы асыл қасиетін Маңғыстаулық ардагер ұстаз Ордалы Қосайдың «Қазақ халқының ұлттық болмысы – рухани коды» танымдық формуласымен және ертегілер, мақал-мәтелдер, салт-дәстүрлер, ырым-тыйымдардан мысал келтіре отырып шәкірттер санасына жеткізуге ықпалын тигізеді.

«Ұрпақ тәрбиелеудің ұтымды жолы» факультативін оқу барысында әр бөлімнен кейін бақылау жұмыстары, тестік сауалнамалар, тапсырмалар жүргізіледі.

Жалпы сағат саны: 72 сағат.

Теориялық: 36 сағат.

Практикалық: 36 сағат.

Кесте 1 – «Ұрпақ тәрбиелеудің ұтымды жолы» факультатив сабағын оқытуда жоспарланған нәтижелер

Жұмыс бағдарламасында жоспарланған құзыреттер	Жұмыс бағдарламасында жоспарланған оқыту нәтижелері
Б і л і м а л у ш ы л а р төмендегідей құзіреттерді меңгеру қажет: 1. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-шараларға қатысу. 2. Құқықтық сауатын жетілдіру. 3. Түсіндіру жұмыстарының сапасын арттыру.	Факультативті оқыту нәтижесінде білім алушылар біледі: – сыбайлас жемқорлық туралы заңды; – пара алудың да, пара берудің де зиянын. меңгереді: – сыбайлас жемқорлық ұғымын Абай Құнанбаев қара сөздерімен салыстыра талдай білуі. дағдысын қалыптастырады; – жалпы адами құндылықтарды салыстыру. құзыретті: – саналы ұрпақ сөзінің мағынасын ұғынуға.
Б і л і м а л у ш ы л а р төмендегідей құзіреттерді меңгеру қажет: 1. Рухани - адамгершілік және азаматтық - патриоттық тәрбиелеуге бағытталған шараларды іске асыру.	біледі: – Колледждегі «SANALY URPAQ» үйірмесінің мақсатын, міндеттерін, негізгі мазмұнын, идеялық тақырыптық мәнін айқындауды. меңгереді: – «Парасатты азамат» бұрышының жұмысын. дағды қалыптастырады: – сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті. құзыретті: – жемқорлықтан аулақ болу қабілетін қалыптастыруға.
Б і л і м а л у ш ы л а р төмендегідей құзіреттерді меңгеру қажет: 1. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру.	біледі: – ғаламтордан қажетті мәліметті іздестіру; – электронды оқу құралдарымен жұмыс істеуді. меңгереді: – тарихи мәліметтерді талдау. дағды қалыптастырады: – қол жетімді құралдарды қолдана отырып өз білімін бақылау. құзыретті: – ақпараттық коммуникативтік технологияларды қолдану.
Б і л і м а л у ш ы л а р төмендегідей құзіреттерді меңгеру қажет: 1. Пара алудың адалынан табылған кәсіптің қатарына жатпайтын арам іс екенін ұғыну.	біледі: – сыбайлас жемқорлық туралы шетелдік ғалымдардың еңбектерін. меңгереді: – жазба жұмыстарының түрлерін (эссе, шығарма, өлең құрастыру, сценарий жазу, т.б.) орындай білуге. дағдысын қалыптастырады: – қоғамда болып жатырған өзекті мәселелерге өзіндік көзқарастарын білдіруді, шешен сөйлей алуға. құзыретті: – Абай Құнанбаевтың шығармаларын сыбайлас жемқорлықпен байланыстырып талдай алуға; – сыныптан тыс өзіндік ізденіс жұмыстарына ұсынылған әдеби-көркем шығармаларды, баспасөз материалдарын өздігінен оқуға.

Білім алушылар төмендегідей күзінеттерді меңгеру қажет: 1. Білім беру жүйесінде сыбайлас жемқорлықты жою, білім беру жүйесі арқылы сыбайлас жемқорлықтан бас тарту ортасын қалыптастыру.	біледі: – халық ертегілеріндегі өмір шындығын сыбайлас жемқорлықпен байланыстыруды. меңгереді: – мақал-мәтелдердегі астыртын ойларды сыбайлас жемқорлықпен ұштастыруды. дағды қалыптастырады: – сөйлеу дағдыларын меңгеріп, өзіндік көзқарасын білдіруді; – құзыретті; – өздігінен білім алуға, өмірден өз орнын табуға және жасампаз еңбекке ынта-ықыласы мен қабілеттілігін танытуынан; – белсенді азаматтық ұстанымын, жоғары патриоттық сезімін көрсете білуінен көрініс табуға.
---	--

Кесте 2 – «Ұрпақ тәрбиелеудің ұтымды жолдары» факультативінің тақырыптық жоспары және мазмұны

№	Бөлімдер	сағат саны		
		барлығы	теория	практика
		72	36	36
I.	I бөлім. «SANALY URPAQ» жобасы – жастарды парасаттылыққа баулу жобасы	18	9	9
1.	«SANALY URPAQ» жобасы туралы түсінік.	2	1	1
2.	Колледждегі «SANALY URPAQ» үйірмесінің мақсаты, міндеттері.	2	1	1
3.	Колледждегі «SANALY URPAQ» үйірмесінің принциптері.	2	1	1
4.	Саналы ұрпақ тәрбиелеудің функциялары.	2	1	1
5.	«SANALY URPAQ» үйірмесі - сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес ұйымы.	2	1	1
6.	«Адалдық дүкені - тәрбие мекені» сатушысыз дүкеннің жұмысы. «Адал ұрпақ» еріктілер үйірмесі.	2	1	1
7.	«Парасатты азамат» бұрышының маңызы, оған қойылатын талаптар.	2	1	1
8.	«Таза сессия» акциясының мақсаты мен міндеттері.	2	1	1
9.	Білім беру ұйымдарындағы волонтерлік қызметтің негізгі бағыттары.	2	1	1
II	II бөлім. Шетелдерде сыбайлас жемқорлық туралы ұғымдардың даму тарихы	18	9	9
10.	Ежелгі Вавилон мұрағаттары. Вавилон патшасы Хаммурапидің атақты заңдары.	2	1	1
11.	Ежелгі Үндістанда Ману заңдары.	2	1	1

12.	Сыбайлас жемқорлық туралы антик дәуірі мұрасы.	2	1	1
13.	Ежелгі грек ойшылдары Платон мен Аристотель. Аристотельдің «Саясат» еңбегі.	2	1	1
14.	Италия ойшылы, саясаткері Н.Макиавелли «Билеуші еңбегі».	2	1	1
15.	Ағылшын мемлекеттік қайраткері және философы Т.Гоббс «Левиафан» еңбегі.	2	1	1
16.	Неміс философы М.Вебер «Саясат міндет және кәсіп ретінде « еңбегі.	2	1	1
17.	Мемлекеттік басқару өнері бойынша ежелгі үнді «Архашастра» трактаты.	2	1	1
18.	Қытайдың саяси қайраткері Ванг Анши, қытай ойшылы Конфуций еңбектері.	2	1	1
	Барлығы I семестр	36	18	18
III	III бөлім. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы сана ұғымы	14	7	7
19.	Тәуке ханның жеті жарғысы – әділеттіліктің алтын ғасыры.	2	1	1
20.	Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы Заңымен студенттерді таныстыру.	2	1	1
21.	Сыбайлас жемқорлыққа қарсы сана ұғымын қалыптастырудың әдіс-тәсілдері.	2	1	1
22.	1қадам. Адамгершілік қағидасы арқылы санасын қалыптастыру.	2	1	1
23.	2қадам. Ұлттық тәрбиеге деген санасын қалыптастыру.	2	1	1
24.	3қадам. Ата-баба шежіресі арқылы тарихи сананы қалыптастыру.	2	1	1
25.	4қадам. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы сананы қалыптастыру.	2	1	1
IV.	IV бөлім. Ұлы ойшыл Абай Құнанбаев еңбектерінің әлеуметтік мәні	10	5	5
26.	А. Құнанбаевтың үшінші, бесінші қара сөздерінің әлеуметтік мәні	2	1	1
27.	А. Құнанбаевтың оныншы, отыз жетінші қара сөздерін сыбайлас жемқорлықпен ұштастыра талдау.	2	1	1
28.	Абай Құнанбаевтың өлеңдерінде кездесетін сыбайлас жемқорлық туралы ойлар.	2	1	1
29.	Абай Құнанбаевтың «Ескендір» поэмасының ұрпақ тәрбиелеудегі маңызы.	2	1	1
30.	Абай Құнанбаевтың «Масғұт» поэмасындағы ұтымды ойлар.	2	1	1

V	V бөлім. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті ұлттық менталитетпен (ділмен) сабақтастыру	12	6	6
31.	Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениеттің элементтерін халықтың өзі шығарған ертегілерінен табу.	2	1	1
32.	Қазақ халқының салт-дәстүріндегі ырымдар мен тыйым сөздердің жас ұрпақты тәрбиелеудегі орны.	2	1	1
33.	Сыбайлас жемқорлықтың алдын алуда өскелең ұрпақты салт - дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар арқылы байланыстыра тәрбиелеудің пайдасы.	2	1	1
34.	Қазақ халқының мақал-мәтелдерінің сыбайлас жемқорлықтан аулақ болуға тәрбиелеуге ықпалы.	2	1	1
35.	Абырой, қанағат, ар-намыс туралы өзге ұлттың мақал-мәтелдерін жинақтау, насихаттау, талдау.	2	1	1
36.	Маңғыстаулық ұстаз Ордалы Қосай «Қазақ халқының ұлттық болмысы – рухани коды» танымдық формуласы.	2	1	1
II семестр		36	18	18

Бағдарлама бойынша ұсынылатын өзіндік ізденіс жұмыстары

I Рефераттың тақырыптары

- 1 Сыбайлас жемқорлықтың ұғымы мен негізгі белгілері.
- 2 Сыбайлас жемқорлықтың дамуының тарихи аспектілері.
- 3 Сыбайлас жемқорлық ұғымы мен сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты қалыптастырудың тарихи кезеңдері.
- 4 Қазіргі әлемдегі сыбайлас жемқорлықтың себептері мен шарттары.
- 5 «Сыбайлас жемқорлық», «парақорлық», «қызметтік жағдайын асыра пайдалану» ұғымдары: олардың айырмашылықтары мен ұқсастығы.
- 6 Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мінез-құлық уәждемесі.
- 7 Сыбайлас жемқорлыққа қарсы сана және оның қазіргі жағдайлардағы ерекшеліктері.
- 8 Сыбайлас жемқорлыққа қарсы сананың және мәдениеттің өзара байланысы.
- 9 Студенттердің белсенді азаматтық ұстанымын қалыптастыру және сыбайлас жемқорлыққа төзбеушілігін жоғарлату жолдары.
- 10 Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл ісінде реттеуші рөл атқара алатын діни және өзге моральдық нормалар.
- 11 Сыбайлас жемқорлықтың және оның көріну нысандарының себептері.
- 12 Сыбайлас жемқорлық жеке және қоғамдық сананың бұзылу нәтижесі ретінде.

13 Өзгермелі қоғамдық жағдайларда сыбайлас жемқорлықтың бейімділігі.

14 Сыбайлас жемқорлықтың әлеуметтік ортасы мен сыбайлас жемқорлық дендеген қоғамдастықта жазылмаған мінез-құлық ережелері.

15 Өмір сүру салтын қылмыстандыру – сыбайлас жемқорлықтың әлеуметтік серіктесі.

16 Сыбайлас жемқорлық туралы әлеуметтік түсінік және оны қабылдау стереотиптері.

17 Сыбайлас жемқорлық мінез-құлықты бағалаудағы қосарлы стандарттар.

18 Сыбайлас жемқорлық адамның құқықтарын бұзу факторы ретінде.

19 Сыбайлас жемқорлықтың қоғамның әртүрлі өмір тіршілігі саласындағы (әлеуметтік, саяси, экономикалық, сондай-ақ адамның күнделікті өмірінде) келеңсіз салдары.

20 Тұлғаны сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиелеу мәні мен мазмұны.

21 Қазіргі заманғы қазақстандық қоғамдағы құқықтық сана-сезім проблемасы.

22 Тұлғаның сыбайлас жемқорлыққа қарсы құқықтық сана-сезімін қалыптастыру.

23 Адамгершілік құндылықтары сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру негізі ретінде.

24 Отбасының тұлғаның сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәртібін тәрбиелеудегі рөлі.

25 Отбасының қазақстандық патриотизмді тәрбиелеудегі әлеуметтік жауапкершілігі.

26 Сыбайлас жемқорлық бала құқықтарының бұзылу факторы ретінде.

27 Сыбайлас жемқорлық ұғымы, оның зияны, оған қарсы күрестің негізгі әдістері.

28 Колледж студенттерінің сыбайлас жемқорлыққа қарсы дүниетанымын қалыптастыру.

29 Колледжде сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиенің мазмұны мен негізгі бағыттары.

30 Колледж студенттерінің сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетін қалыптастыру жөніндегі тәрбие жұмысының ерекшеліктері.

II Мақал-мәтелдерді сыбайлас жемқорлықпен сабақтастыру:

- 1 «Түйе немесе түйме ұрласа да, ұрының аты ұры».
 - 2 «Ұрлық жасасаң, жазадан қашып құтылмайсың».
 - 3 «Ұрымен дос болсаң, ұяласың, өзің де ұрлық жасайсың».
 - 4 «Ұры ұрлық жасауын қойса да, «ұры» атауы оның қыр соңынан қалмайды».
 - 5 «Арамдықпен еңбек ету, тамақты ұрлықпен тапқанға тен».
 - 6 «Оңай жолмен келген табыс, құт болмайды».
 - 7 «Қайыршының қарны тоймас, ұры бай болмас».
 - 8 «Арам жолмен келген игілік, пайдалы болмас».
 - 9 «Қасқырды көк бөрі болғаны үшін емес, қойды жегені үшін соғады».
 - 10 «Ар-намыс құлы және күш-жігердің қожайыны бол».
 - 11 «Су бәрін жуады, бірақ жан кірін жуа алмайды».
 - 12 «Кінәлі адам ұйықтай алмайды».
 - 13 «Кедей болсаң да, арың таза болсын».
 - 14 «Түйені жүгі, адамды ар-намысы қинайды».
 - 15 «Байлық мақсат емес, кедейшілік масқара емес».
 - 16 «Өмірде бір күн өмір сүрсең де нағыз адам бол».
 - 17 «Адамның байлығы жарты бола берсін, абырой толық болса болғаны».
 - 18 «Көйлекті жаңадан, арыңды жас кезіңнен сақта».
 - 19 «Абыройсыздық өлімнен де бетер», рақымды сый-құрмет байлықтан қымбат».
 - 20 «Адалдық пен еңбек сый-құрметке жетелейді, айла мен өтірік масқараға жеткізеді».
- III Парақорлықты, сатып алу, ұрлық жасау мен сатқындықты айыптау Абай Құнанбаевтың шығармаларында:

Кесте 3

Үшінші қара сөзі: «... әрі-беріден соң сыртымызға шықты, жауластық, дауластық, партияластық. Осындай қастарға сөзім өтімді болсын және де ептеп мал жиюға күшім жетімді болсын деп, қызметке болыстық, билікке таластық» [5, 144 б.].

Бесінші қара сөзі: «Әйтеуір ұрлық, қулық-сұмдық, тіленшілік, соған ұқсаған қылықтың қайсысын болса да қылып жүріп, мал тапса, жазалы демесек керек екен. Бұлардың жас баланың ақылынан несі артық? Жас бала ұялса, жерге ене жаздаушы еді, бұлар неден болса да ұялмайды екен» [5, 149-150 б.].

Отыз жетінші қара сөзі: «Бақпен асқан патшадан, мимен асқан қара артық; Сақалын сатқан кәріден, еңбегін сатқан бала артық» [5, 212 б.].

«Ескендір» поэмасынан үзінді «Кәпір көздің дүниеде араны үлкен, алған сайын дүниеге тоя ма екен? Ұятың мен арыңды малға сатып, ұятсызда иман жоқ, түпке жетер» [5, 257 б.].

«Масғұт» поэмасы «Еңбексіз мал дәмепек – қайыршылық, ақылды ерге ар болар ондай қылық» [5, 261 б.].

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қазақстан республикасы президентінің жанындағы мемлекеттік басқару академиясы. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет негіздері. Астана, 2016ж.

2 Абай Құнанбаев. 5 том. (144,149-150, 212, 249 беттер)

3 Сыбайлас жемқорлықпен күрес саясаты. Республикалық - ақпараттық насихат журналы. № 2 (32).02.2017ж (15-16 бет. Парақорлықтың кесапаты).

4 Сыбайлас жемқорлықпен күрес саясаты. Республикалық - ақпараттық насихат журналы. № 2 (32).02.2017ж (20 бет. Үйірме жұмыстары арқылы қоғамда адал ұрпақ қалыптастыру).

5 Сыбайлас жемқорлықпен күрес саясаты. Республикалық - ақпараттық насихат журналы. № 7 (37).07.2017ж (19-20 бет. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұлға тәрбиелеудегі отбасының ролі).

6 Сыбайлас жемқорлықпен күрес саясаты. Республикалық - ақпараттық насихат журналы. № 5 (35).05.2017ж (11-12 бет. Ала жіпті аттама деп, тұсауымызды кесетін халықтың ұрпағымыз).

7 Жарғы - «Саналы-Ұрпақ» жобалық кеңсесі, sanalyurpaq.kz ustav

8 Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл (сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет) агенттігі. Жалпы Республикалық бірыңғай «адалдық сағаты» слайды

9 С.Мақпырұлы, Т.Сыдықов. Қазақ әдебиеті. I бөлім. «Фолиант» баспасы. Астана-2007.

МӘШҲҮР ЖҮСІП ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МИФТІК АНТРОПОНИМДЕР

ӘБИШЕВА Г. К.

докторант, 3 курс, «Қазақ филология» кафедрасы,
Торайғыров университет, Павлодар қ.

Шығарма композициясының негізгі элементтері ретінде көркем әдебиет ономастикасына лингвистикалық тұрғыдан талдаулар жасау тіл біліміндегі өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Сондықтан бұл сала кейіпкерлерді сипаттау, оқиғалар көрінісін және шығармалардың идеялық мазмұнын бейнелеу үшін аса маңызды фактор болып саналады.

Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы жалқы есімдердің қолданысы оның шығармаларының негізгі мүддесін анықтауға мүмкіндік беретін нақты, діни, тарихи және мифологиялық үлгілерге негізделген. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы шынайы, діни және тарихи антропонимдермен қатар, эпостық жырлар, халық аңыздары мен мифтері кейіпкерлерінің есімдерін кездестіруге болады.

Мәшһүр Жүсіптің жеке-авторлық әлем бейнесіне талдау жасау және поэтонимдерді қолданудағы оның мәдени-тарихи аясының ерекшеліктерін анықтау мақсатында автордың шығармаларында кездесетін антропонимдерді төмендегідей топтарға жіктеуге болады:

- 1 Мифтік антропонимдер.
- 2 Діни антропонимдер.
- 3 Тарихи антропонимдер.
- 4 Дәстүрлі көркем шығарма кейіпкерлерінің есімдері.

Көркем шығарманың мәтініне текстологиялық талдау кезінде шығармашылық процестің құралы іспетті поэтонимдердің рөлін анықтау поэтикалық ономастиканың негізгі мақсаттарының бірі болып табылады. Мәшһүр Жүсіп шығармаларынан діни, тарихи антропонимдермен қатар, гипотетикалық және фантастикалық объектілерді анықтау тәсілі болған мифтік есімдерді де кездестіреміз.

Мифтік атаулар әр түрлі себептерге байланысты құпиялық сипатқа ие болады. Мифтік есімдерді шығармаларынан қарастыру арқылы шығарма авторының жеке танымын, оның ойларының көркемдік мазмұнын анықтай аламыз және ол есімдердің Құран хикаяларымен байланысты екеніне де көз жеткіземіз. Енді соларға мысал келтірер болсақ: *Адам ата, Хауа ана, Алаша хан, Нух нәби, Мүңкір, Жебірейіл, Әзірейіл* және т.б.

Жылады соны көріп Адам ата,

– Я, раббы, бізді сонан қылма сана!

Хауа ана жүгіріп келіп сұрайды - мыс,

– Бақырым, білемісің өлмес кепті?! [1, 176 б.];

Жаралған ең әуелі – Адам ата,

Қоймады дүниеге оны да [алған].

Жаралғаннансоңғы- Нухнәби,

Біз түгіл, бәрі өткен, олар кәні?! [1, 48 б.];

Адам ата, Хауа ана – күллі адамзат осы екеуінен орбін-өнген»

[1, 314 б].

Мәшһүр Жүсіп шығармаларынан алынған жоғарыдағы мысалдардағы антропонимдерге назар аударып түсініктеме беріп кетер болсақ:

Адам ата – Тәурат, Інжіл, Забур және Құран секілді Ибраһимдік діндердің діни кітаптары бойынша Құдай өзі жасаған ең алғашқы адам. Тәуратта адамзатты Құдай кеудесіне рух үрлеп, өзіне ұқсатып топырақтан жасағаны айтылады [2].

Хауа ана – Күллі Адамзат атауының анасы. Аңыздарда Хауа ана аталуының себебін Адам Атаның қабырғасынан, тірідей жаратылуымен (хауа – тірі) байланыстырады [2].

М. Ж. Көпеев, сонымен қатар, дүние мен адамды жаратушы тәңірдің күдіретті күші туралы да жазады. Оның айтуынша, өзінен басқа тіршілік иесі жоқ кезде күдіретті Алла тағала екі түрлі кесектен бірі – еркек қасиетті «Кәфті», екіншісі – ұрғашы қасиеті бар «Нонды» жаратқан. Осы екі кесектен – бүкіл тіршілік тарағанға ұқсайды, – дейді. Осылайша ол Адам ата мен Хауа ананы Кәф және Нон деп те көрсетеді.

Аталмыш антропонимдермен қатар мифтік сипат алған есімдерге Алаша хан есімін жатқызуымызға болады. Бұл есім де Мәшһүр Жүсіп шығармаларынан орын алған.

Алаш Алаш болғанда,

Алаша хан болғанда,

Үйіміз алаш болғанда,

Ұранымыз: «Алаш» болғанда [12, 68 б.].

Алаша (Алаш) хан – халық аңыздарының желісіне сүйенсек, «Алты алашты» құраған тайпалардың түп атасы.

М. Ж. Көпеевтің шежіресінде: «Бұрынғы заманда қазақ «жүз» деген «Алаш» атты руға қойылған ат болған екен. «Алаш» деген атты ұранға қойып, жауға жапқанда «Алаш-Алаш» деп шабындар, «Алаш» дегенді әкең болса да ұрып жыға беріндер, – деп бата қылысыпты.

«Кеше Алаш алаш болғанда, Алаша хан болғанда, үйіміз ағаш болғанда, ұранымыз «Алаш» болғанда, үш жүздің баласы қазақ емес пе едік», - деп айтылған сөз содан қалған екен [3, 41 б.].

Осы деректерге қарағанда Алаш (Алаша) тек қана хандардың арғы бабасы, моңғол мен татарлардың атасы емес, сонымен бірге көне халықтың (қазақтың) атауы да болған көрінеді. Алаш – Алашаға қатысты шежірелік аңыздар, әпсаналар, мифтер жеткілікті. Олардың біріне (М. Ж. Көпеев жазып алған нұсқасында) Алаш заманы Майқы би заманы етіп, көрсетіледі: «Қырық сан қырым, отыз сан ұрым, он сан оймауыт, тоғыз сан торғауыт, он сан ноғайлы бүлінгенше, Ормамбет би өлгенде, ноғайлының елі бір ала тайдай бүлініп. «Ала тайдай бүлдірді» деген сөз содан қалыпты. Сол замандарда Қондыгер, Қотан, Қоғам дегендер өмір сүріпті.

«Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би» деген аталы сөздің қалыптасқан кезеңі болса керек. Тоғыз ханды таққа отырғызған кісі деседі. Сол ханның біріболған Қызыл Арыстан деген кісі Бұқарада тұрып өмір сүріпті» [3, 78 б.].

Қызыл Арыстан хан жаугершілікте елді шауып, бір қыз алып, сол қыздан бір бала «сауысқанның аласындай ала тауады». Қызыл Арыстанның бәйбішесі баланы, оны тапқан шешесін Сырдариядан әрі өткізіп жібереді. Майқы би баланы үйіне алып келеді де, өзі тәрбиелейді. Батыр болып өскен баланы Қызыл Арыстан өзіне қайтармақшы ойы болады, бірақ Қотан, Қоғам, Қондыгер, Қобан, Майқы билер есейген баяғы ала баланы «ел болғанымызды жұрт көзіне түсірейік» деп, «Ұлытаудың басына алашамен көтеріп алып шығып хан сайлапты, оған «Алашахан» деп ат қойыпты». Алашахан өз әскерін жасақтауға кіріседі: «Бастапқыкелген жүз жігіттің бастығы Үйсін». Бұл «Ұлы жүз Үйсін» деп аталады. Түпқазығы-Салықшы. Жауға шапқанда бұлар шаппасын, тас-түйін болып тұрсын, – депті. Ортада келген жігіттің бастығы Болатқожа екен. Бұған Орта жүз «Ақ жол» аталсын дейді. Соңғы келген жігіттердің бастығы – Алшынболса керек. Жаудан бетікайтпайтын жаужүрек, қарсы алдында жүріп жауғашабатын болсын. Бұған «Кіші жүз Алшын» деп атқояды. Қазақтың үш жүз аталған жері – осы» [3, 186 б.].

Жоғарыда берілген Алаш Алаша (хан) мифоантропониміне қатысты аңыздың бірнеше мазмұндық, мифологиялық, тарихи т.б. деңгейлері, яғни қабаттары бар деп айтуымызға хақымыз бар. Мифтерде, мифтік аңыздарда әдетте мифтік уақыт пенен тарихи

уақыт араласып жүре береді, тіпті кейде бір мәтін тарихи уақыттың бірнеше кезеңі де берілетін кездері болады.

Мәшһүр Жүсіп авторлық ойын білдіруде негізінен исламдық дереккөздерге сүйенеді. Періштелердің мифтік есімдерін қолдануда автор шығармаларына ерекше сипат үстейді. Оның шығармаларында бірнеше періште есімдері қатар кездесетін тұстары да бар. Олар кез-келген бейнеге ене алатын, нұрдан жаратылған рухани болмыс, Алланың өміріне әсте қарсы шықпайтын, шаршап-шалдықпайтын, бірі көкте, бірі жерде, енді бірі ғарышта өз міндеттерін мүлтіксіз атқаратын бейнелер болып сипатталады. Солардың бірі – Мүңкір, Нәңкір.

Әділ болған адамға Алланың кеңшілігі мол! Алдымызда алты табан көр бар, алты қара бөз бар, Мүңкір, Нәңкір сұрау бар, жауап таппай бар! – деп, тақылдай бастаған соң-ақ, Тоқаң жсылап қоя беріп:

– Бәлекет, түнде мезгілсіз жүруіңнен шошып едім. Былшылдамай, мынаның түйесін бер! – депті [1, 161 б.].

*Барша жанға Құдайым жан береді,
Жаны кетсе тәнінен, кім жүреді?*

Қабірден қойған қауым қайтқаннан соң,

Мүңкір-нәңкүрмен бірге еріп кім келеді? [1, 85 б.]

Мүңкір-Нәңкір – діни ұғымда адам өлген соң қабірде сұрақ-жауап алатын екі періштенің аты. Исламдық түсінікте Аллаға шынайы сенім білдірген жаны таза, рухы биік мұсылмандарды саралап, дінсіздер мен күнәға батқандарды қабірде жазалайды. Бұл олардың жаһаннамда тартатын жазасының алды саналады. Мүңкір-Нәңкір Құран Кәрімде арнайы аталмағанымен, кей аяттар олардың есімдерімен байланыстырылады. Мыс., «Періштелер, олардың беттеріне, арқаларына ұрып, жандарын алғанда қалай болар еді?! (Мұхаммед сүре/27 аят). Сондай-ақ Әнфал сүресіндегі 50–52 аяттар да осымен мағыналас келеді [4].

Ал төменде келтірілген жолдарда тағы бір мифтік бейне – Жебірейілге тән ерекшеліктерді көреміз:

Жебірейіл сол арада келіп жетіп,

Қолынан пайғамбардың ұстай апты [1, 171 б.].

Жебірейіл уахи алып келешегін

Ұжмақтың ісінен білер еді.

Топырақтан жаратамын адам, – дейді,

Жеберейіл, бұйырамын саған – дейді [1, 219 б.].

Бардағы мышырық-мыхырып арасынан,

Бір уыс топырақ әкел маған – дейді.

*Жебірейіл, олай болса алма менен,
Өзімнен жаралған соң болар денем.
Тағы да салып маған азап қылса,
Болармын шыдай алмай мұнан төмен* [1, 69 б.].

Жебірейіл – «қасиетті рух», «сенімді рух» деп аталған періште, ол арқылы Алла өзінің соңғы елшісі әрі пайғамбары Мұхаммедке аяндарын жіберіп отырған. Жебірейіл періштенің болмысы жайында толығырақ мәліметтер Алла Елшісінің хадистерінен белгілі. Жебірейіл Пайғамбарымызға белгіленген уақытта келіп, Алла тарапынан түсірілген Құранның аяттарын жеткізіп әрі өзінен кейін қайталауын талап еткен. Алла Елшісі тындап, қайталай отырып, аяттарды есінде сақтап алып отырған. Алланың Пайғамбарларына Жебірейіл періште жиі адам кейпінде келетін болған, бірақ көбіне оның тек дауысы ғана естіліп, өзі көзге көрінбейтін болған. Кейде оны аяғы жерде, басы бұлтта болатын заңғар биік бейнеде сипаттайды.

*Құданың білмен сырын тамам, – дейді,
Жаратар ол топырақтан адам, – дейді.
Көбейіп адам ұлы жаралған соң,
Бұзықтық қылар олар жаман – дейді.
Жебірейіл, олай болса алма менен,
Өзімнен жаралған соң болар денем.
Тағы да салып маған азап қылса,
Болармын шыдай алмай мұнан төмен.*

Жалпы төрт үлкен періште бар делінеді: **Жәбірейіл** – Алла Тағаланың кітаптарын пайғамбарларға жеткізуге, яғни уахи ісіне жауапты. Алла Тағала мен Пайғамбар арасындағы дәнекер. **Микаил** – Желдің соғуы, жаңбырдың жаууы және өсімдіктердің өсіп жетілуі т.с.с. табиғи құбылыстарға жауапты. **Исрафил** – Сүрдің үрленуі, қиямет күннің болуы және адамзат пен жандардың қайта тірілуі сияқты істерге жауапты. **Әзірейіл** – Ажалы жеткендердің рухын алатын періште [5]. Осы періштелердің барлығының есімдері Мәшһүр шығармаларынан орын алған.

*Мен, **Мекайіл** қалды сонда, жүре алмадым.
Үшінші **Исрафилге** мінгенімде,
Қанеки, онда тоқтап тұра алмадым.
Екінші көкте **Жақия**, **Файса** тұрған,
Мен сәлем берген шақта мойнын бұрған.
-Қош келдің, жомартым-ай, асқан,- дейді,
Жүруге енді **Исрафил** мойын қойған.
Үшінші жетіп қалдық бізлер көкке,*

*Тұр екен Жүсіп нәби сонда текке.
Ол жерде **Жебірейілге** мініп алып,
Бет қойдық тағы да жөнелмекке* [1, 293 б.].
Әзірейіл барда: «*Жаным бар*»- деме, «*Ақ жасалау*» барда малым бар деме [1, 87 б.].

***Мекайіл, Исрафилмен** келген екен,
Шапағатын сынамаққа жүрген екен.
Бір Алла сынамаққа жіберіпті,
Достының жомартлығын білген екен* [1, 190 б.].

... – Құсбегі пішіп тіккен томағадай құнысып тұрған бір бала [1, 190 б.]. Өзінде **әзірейілдің** анық бір түгі бар, маңайына жан батып бара алмаса керек.

Ал мына бір жолдары тіпті ерекше ой тудырады. Себебі адамның дене мүшелеріне бір періштені теліп, осы арқылы түрлі күнәлардан сақтану керектігіне жол сілтейтін сияқты: «*Адамның көзі – **Фазірейіл**, құлақ – **Микайіл**, мұрын – **Исрафил**, тіл – **Жебірейіл***» [1, 296 б.].

***Әзәзіл**, қылып қойған, малғұнды еркін,
Сол үшін қылып қызықты дүние, шіркін!
Дегендей: «Саған енді бұл жарайма?»-
Көрсетті қатындардың шырай-көркін.
Әзәзіл лағын шайтан мұнык өрді,
Көрген соң, көңілі кетіп, шырай берді* [1, 284 б.].
*«Болды, – деп, – ойымдағы енді түгел»-
Шапақтапалақанын, қарқ-қарқкүлді.
Әзәзіл болып малғұн қалған екен,
Билігін дүние ісінің алған екен.
Дүниеде адамзатты аздырмаққа
Әркімге әрбір қиял салған екен* [1, 258 б.].

Осы жолдарда Әзәзіл есімі қолданылған. **Әзәзіл** – діни әдебиеттегі адамдарды Алланың ақ жолынан тайдырып, күнәға батырушы жынның бір аты. Құраннан кейін тараған әп саналарда Ібілістің көктен қуылу тарихы әрқилы баяндалады [4]. Әзәзіл жерге перілердің бүлікшілігін басу үшін жіберілгендігі айтылады. Бірақ өзінің жеңісіне масаттанған, өзін әлем әлемінің өміршісі сезінген Әзәзіл Алланың билігіне бағынбай кеткен. Құранда кейбір адамдардың ізгілікке сенбей жауыздыққа бейім тұратыны періште жамылған перінің – әзәзілдің ісі деп түсіндіреді.

Мәшһүр шығармаларында Әзәзіл есімі барлық қауіп-қатерлерге қарсы тұрып, Ақиқаттың ақ жолынан айнымау идеясын ерекше көрсету мақсатында қолданылады.

Қорыта айтар болсақ, Мәшһүр Жүсіп діни-мистикалық мазмұндағы мүдделерін көрсету үшін мифтік кейіпкерлер есімдерін шығармаларына арқау етеді. Оның Құран хикаяларынан келтірілген реминисценцияларында мифтік есімдер қаламгердің діни-философиялық танымы үшін адасқан жанның, айыбын білсе, күнәсін кешу, ол ретте жеке өміріндегі тәжірибе сабағын ұмытпау тәубесін есте ұстау хақындағы адамгершілік ілімнің рөліне екпін түсіру тәрізді логикалық әрі поэтикалық уәждерін байқату үшін қолданылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 12 том. Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2008. – 452 б.
2. Ислам. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: “Аруна Ltd.” ЖШС, 2010 ISBN 9965-26-322-1
3. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 8 том. Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2006. – 452 б.
4. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. - Алматы: DPS, 2011. - ISBN 978-601-7026-17-2.
5. www.ihsan.kz/kk/articles/view/5683

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ АЛҒЫС ЖӘНЕ ҚАРҒЫС МӘНДІ СӨЗДЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТЫ

ӘНУАРБЕКОВА А. А.

магистрант, I курс, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

Әр нақты халықтың этно-тілдік және рухани көрінісінде ұсынылған ғаламның бейнесі (әлемнің суреті) әрқашан ерекше әр түрлі және ол өзінің ұжымдық білімі мен тәжірибесіне байланысты. «Әлемнің бейнесі ретінде біз адамның дүниетанымының субъективті және объективті принциптерінің кешенін, оның ерекше синтезін, рухани жеке және мәдени заттардың бірлігін атаймыз» [1, 24 б.]. Әр этностың дүниетанымы кең ұғым, ол кеше де, бүгін де қалыптаспаған, сондықтан әр халықтың өзіне ғана

тән жеке ерекшеліктері мен артықшылықтары бар. Мысалы, қазақ этносаясатының дүниетанымы қандай да бір басқа халықтың дүниетанымымен ынтымақтасқанын елестету мүмкін емес, өйткені әр халықтың ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан интеллектуалды дамуының өзіндік өмірлік тәжірибесі бар, ол, ең алдымен, оның тілінде көрініс табады.

Қазіргі кезде ұлттық сөздеріміздің табиғатын лингвомәдениеттану сияқты ғылыми бағыттың аясында зерттеу танымалдылыққа ие болып отырғаны белгілі. Өйткені, қазақ дәстүрлі сөздері ерекше тылсым күшке ие. Сондай магиялық әсері бар, адамға ерекше ықпал ететін сөздер тобының бірі - алғыс пен қарғыс сөздері болып келеді. Сөзсіз, әрбір ұлт өкілінің өзіндік алғыс пен қарғыс мағынадағы сөздері бар, дегенмен жоғарыда атап өткендей, бірінің ерекшелігі бірінде қайталануы екіталай. Оның үстіне заман ағымына сай ол сөздердің басым көпшілігі өзгеріске ұшырап, кейбірі тіптен ұмыт болып бара жатыр.

Қазақ халқының алғыс және қарғыс сөздеріне келер болсақ, олар қарама-қарсы мағынада қолданылатын сөздер ретінде сипатталады. Бұған зерттеуші С. Бизақов мынандай анықтама береді: «Біреудің екінші адамға немесе адамдар тобына ықылас білдіріп, рақмет айтуын алғыс дейміз. Алғысты білдіретін арнайы сөздер, сөйлем түрлері бар». Одан әрі автор қарғыс мәнді сөздердің мәніне анықтама беріп кетеді. «Қарғыс тек қорлық көрген, азапталған кезде ғана емес, көңіл-күйі болмай, қатты кейігенде, керегінен айрылып өкінгенде т.б. жағдайда да айтылып қалады. Мән-мағынасы алғыс пен бата-тілекке керісінше болып келетін қарғыс пен лағынетті білдіретін сөздер адамшылыққа жатпайтын оғаш, жан түршігерлік қиянатты қылмысты қылық көрсеткендерге қарата айтылады» [2, 193 б.]. Осы анықтамалардан көретініміз алғыс пен қарғыс сөздері адамның эмоционалдық көңіл-күйімен тікелей байланысты екен. Демек, алғыс мәнді сөздер ризашылық сезімнен, қуаныштан, тебіреністен, толқудан туса, қарғыс мәнді сөздер, керісінше, реніштен, ызадан, жек көруден, ашудан және шарасыздықтан туады екен. Бұл екі ұғымның психологиялық тұрғыдан ортақтығы болған күннің өзінде де, лингвомәдени табиғаты өзгешелеу болып келеді. Яғни, алғыс пен қарғыс сөздері белгілі бір көңіл-күй райынан туындаған болса да, әрбір халықтың өзіндік салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпынан, наным-сенімдерінен, жорамалдарынан қайталанбайтындай болып туындайды.

Алғыс сөзі қоғамдағы, ұлттың ішіндегі жақсылық деген ұғымға қатысты нәрселерді тілеумен айқындалады. Сол себепті,

бұл сөздердің айтылуы да ұлттық нақышпен тікелей байланысты. «Қазақ халқының ұғымында адамдарға жақсылық жасап, көп алғыс алған адам бақытты болады» – дейді зерттеуші С. Бизақов. Бұл алғыстың этнолингвомәдени табиғатын көрсетеді. Бұл сияқты сөздердің қашанда фразеологизмдерге жататыны белгілі. Соңғы жылдары қазақ тіл білімінде фразеология теориясын толыққанды зерттеген ғалымдардың бірі Г. Н. Смағұлова: «Әр ұлттың мәдени ағымындағы тілдік құбылыстар тамырланып қалыптасуы үшін оның көптеген алғы шарттары мен салалары болу керек. Фразеологизмдердің мәдени ақпар көздерінің түсініктері қандай мәдени негізде пайда болып, жасалады деген сауалдарға:

1 Олар халықтың ең маңызды мәдени ұлттық ерекшеліктерінің бірі – жан-жақты қамтылған дәстүрлі мәдениет үлгілеріндегі дағдылы ұлттық рәсімдер;

2 Мақал-мәтелдер;

3 Тұрақты теңеулер – деп көрсеткен [3, 149 б.].

Ғалымның осы принципіне сүйенсек, фразеологизмдердің бірінші ұлттық мәдени негізі – ұлттық рәсімдерге жататын әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер.

Ал белгілі зерттеуші Р. Авакова фразеологизмдерді талдай отырып, біз қарастырып отырған алғыс пен қарғысты да сөз етеді. Ол бұл сөздердің шығу тарихына шолу жасай отырып, оларды ежелгі наным-сенімдермен байланыстырады және объектілеріне қарай оларды бірнеше түрге бөледі. Сондықтан бұл сөздерді міндетті түрде этнолингвистикалық фразеологизмдер сапында қарап, оларды ұлттық дүниетаным мен наным-сенім жүйесінен туындаған сөз түбірлері ретінде қараған жөн. Сонымен бірге алғыс мәнді фразеологизмдердің этнолингвистикалық мәнімен қатар лексика-семантикалық құрылымын зерттеу де тілдік таным жағынан маңызды деуге болады. Сондай-ақ қазіргі тіл білімінде кең тарап отырған концептологиялық зерттеулер аясында «қарғыс» сөзін концепт ретінде қарап, оның әртүрлі тілдік-мәдени өрісін анықтау да толымды нәтижелер беретіні сөзсіз.

Ғалымдар Ф. Қалиев пен Ә. Болғанбаевтің айтуынша «сөздік құрамдағы сөздер қолданысы жиілігіне қарап, екі үлкен салаға бөлінеді: бірінші, жаппай қолданылатын актив қабаттағы сөздер, екінші, сирек қолданылатын пассив қабаттағы сөздер» [5, 174 б.]. Мысалы, «*ит жеккенге айдалғыр*», «*қарасаң келгір*», «*топалаң тигір*» деген қарғыс, болмаса С. Төлекова, С. Бизақов «малға қатысты айтылатын зілсіз қарғыстар» деп бөліп көрсеткен

қарғыстар тобы қазір мал шаруашылығының құлдырауына байланысты жойылу, қолданыстан шығу үстінде, бұлар әрине, пассив сөздер түріне жатады деп санайды. Ал мысалы, осы автор бөліп көрсететін «ант-су ішіп қарғану» тіпті ерекше сипатқа ие, себебі адам ант ете отырып өзіне жамандық тілеуге дейін барады. Мысалы, «*айтсам аузыма құм құйылсын*», «*қара қан толсын*», «*атым өшсін*», «*өліп кетейін*» сияқты қарғанулар тек адамның ісін немесе сөзін дәлелдеуге тырысуынан туған нәрселер. Егер бір қарғаулар адамнан-адамға, адамнан аң-жануарға бағышталса, соңғысы адамның өзіне қаратылып айтылып тұр және бір кезде болған салт-дәстүрден хабар береді.

Қазақ халқының салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, күнделікті өмір тірлігіне байланысты қарғыс сөздерді әртүрлі жіктеуге болады. Дегенмен де, өмірі малмен байланысты болғандықтан, тілімізде малды қарғау, малмен қарғану түрлері жиі кездеседі. Мәселен, *Ала күлік келгір*, *Арам қатқыр*, *Қараң батқыр*, *Сайтан алғыр*, *Мал көрмегір*, *Нәсілсіз итболғыр*, *Қарасан келгір* және т.б. Басқа қарғыстың түрінен малға қарата айтқан қарғыстың өзіндік ерекшелігі бар атап өтеміз. Себебі мұнда ашыну, зілденуден гөрі кею мәнде айтылу басымырақ. Малға қарата шын мәніндегі жамандық тілеу болмайды. Тілдегі малға қарата айтылған тілек мәнді сөздер қазіргі тілімізде сол қаз-қалпында сақталғанымен, қарғыс мәнді сөз тіркесінің бірқатары қазір ауыспалы мағынада және штамп сөздер ретінде қолданылады.

Өткен ғасырдың 70-жылдарында ғалым С. Түлекова алғыс және қарғыс мәнді сөздерді қолданысы жағынан, мағыналық топтарға ажырату тұрғысынан, грамматикалық сипатына қарай жан-жақты зерттеп, тіл ғылымына танытқан.

Қазақ тілінде кездесетін қарғыс сөздердің де мағынасы мен тіл танымдық сипаты сан алуан. Әдетте, қарғыс жоғарғы жаратушыдан тіленеді. Көне түркіден бұл күнге дейін Тәңірден, Құдайдан Алладан жарылқау тілеп келген халқымыз, ашу-ыза үстінде адам баласына, малына жамандықты да Тәңірден, Құдайдан, Алладан сұрайды. Мәселен, *Алла жасаңды берсін – Құдай жасаңды берсін – Тәңір жасаңды берсін; Алланың кәрі тиді – Құдайдың кәрі тиді; Құдай тілеуіңді бермесін – Алла тілеуіңді бермесін; Құдай төбеңнен ұрсын – Алла төбеңнен ұрсын* және т.б.

Көне заманнан бастап адамзат жеткізіп, дамытып келе жатқан әдет-ғұрып мен салт-дәстүрлер арасында қарғыс сөздер, әдейі не абайсызда болсын, ғасырдан ғасырға, бір заманнан екінші заманға

жеткізіледі. Қолданылған сөздер өзгерсе де, уақыт өте келе жана түрлермен қарғыс сөздердің қоры қайта молаяды, адам қарғыс сөздерден бас тарта алмайды. Басына іс түскенде, шарасы таусылған әр сәтте Жаратушысына жалбарынып тұрып, әділеттілік үшін кері дұға тілейді.

Арнайы қарастыруды қажет ететін нәрсе алғыс, қарғыс сөздердің эмоциональдық табиғаты болып табылады. Жоғарыда атап көрсетіп кеткеніміздей, бұл сөздердің негізгі мәні олардың эмоция білдіруден туғаны, соның ішінде жағымсыз (негативтік) табиғаты бірден көзге түсіп тұрғаны талас тудырмайды. Олардың осы айтылған эмоциональдық сипатынан туындайтын тағы бір қыры бұл фразеологизмдердің гендерлік сипаты екені даусыз. Қазіргі лингвомәдениеттану сияқты ғылыми зерттеу бағытында сөздердің гендерлік сипаты кеңінен қаралып жүргенін көп зерттеулерден байқауға болады. Гендерлік мағына сөз қолданушылардың жыныстық ерекшеліктерінен туатыны белгілі. Басқасын айтпағанда алғыс сөздер әр адамның атынан айтыла берсе, қарғыс айту көбіне әйел жынысына тән сияқты, себебі, біріншіден, әйел адам - эмоциональды халық, екіншіден, қарғау арқылы олар өздері істей алмайтын нәрсені өзінің объектісіне тілейді. Сондықтан алғыс пен қарғыс сөздердің гендерлік нысаналық айырмашылығы, тілдік қолданыс мазмұны, гендерлік тілек-бата мен гендерлік қарғау мән-мағынасы мен этномәдени мазмұны сияқты сұрақтар міндетті түрде қарауды қажет етеді. Мысалы, *«марту басқыр, қиналып босанғыр»* деген қарғыс әйелге арналса, *«қатын-балаң шулап қалғыр», «қойныңдағы қатының сұржылан болғыр»* дегендер ер адамның басына арналған жаман тілектер екені сөзсіз. Аталып отырған фразеологизмдерді зерттеуге түпнұсқа материал көзі ретінде фольклорлық туындыларды, көркем әдебиетті, күнделікті тілдік қолданысты алуға әбден болады. Сондай-ақ, қазақ тіліндегі алғыс-қарғыс мағыналы сөздерді басқа тілдердегі осы тектес фразеологизмдермен салыстыра қарастыру да тілдік және мәдени зерттеулердің осы заманғы талаптарға сай келетін әдістері деп санаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Ержанова У. Р. Тілдегі ұлттық дүниетаным // Тілтаным. 2003. № 1.
- 2 Көңіл-күй лебіздерін білдіретін сөз орамдары / Құраст. Бизақов С. - Алматы: ТОО «Самара-Принт», 2007. – 308 б.

3 Смағұлова Г. Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда: монография. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2020. – 256 бет.

4. Авақова Р. Фразеология теориясы. - Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 292 б.

5 Қалиев F, Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Оқулық. - Алматы, 264 б.

6 Тулекова С. Қазақ тіліндегі алғыс қарғыс мәнді фразеологизмдер. Канд.дисс. Алматы, 1974ж.

ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ДӘСТҮР ҚИСЫНЫ

ИБРАЕВА А. Т.

докторант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ЗЕЙНУЛИНА А. Ф.

ф.ғ.к., профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Қазақ халқының көне заманнан бергі негізгі рухани қазынасы, мәдениеті, әдебиеті, философиясы, даналығы – ауыз әдебиеті болғандығы баршамызға белгілі. Фольклор – жазба әдебиеттің іргетасы. Онсыз ешбір елдің әдебиеті дамымаған. Бүгінгі күні фольклор мәселесінің өзектілігі күннен күнге артып, барған сайын оған деген жан-жақты қызығушылық арта түсуде. Этнография, тарих, тіл білімі, тіпті әдебиет тарихы сияқты гуманитарлық ғылымдардың ешқайсысы фольклорсыз өмір сүре алмайды. Яғни, ол – халықтың сан ғасырлық көркемдік ақыл-ойының жемісі, жазу білмеген тұстағы халықтың көркем тарихы.

Фольклор қай замандардың көшінен өтсе де, әрбір кезеңнің жанды эстетикалық құралы ретінде талай уақыт сынынан да, талай ғасырлар асуынан да мүдірмей, шашырамай осы күнге жетіп отыр. Жалпы, фольклор халықты біріктіретін мәдени-интегралды жүйе ғана емес, этностық, тұтас халықтың дүниетаным ерекшеліктерін айқындайтын философиялық-адами феномен. Әрбір есейген, кемеліне келген жазба әдебиеттің өткен тарихы оның ауыз әдебиеті дәстүрінен тыс емес. «Адамзаттың көркемдік дамуында фольклор мен әдебиеттің алатын орны үлкен. Өзара күрделі ұқсастықтары да бар бұл құбылыстардың мәні мен өзгешелігін нақтылы біліп отыру – рухани жолдарын түсіну үшін де аса қажет. Фольклор мен әдебиеттің жалпы заңдылықтары мен шарттылықтарын саралап

ажырату – ауыз әдебиеті қоры мен дәстүрі күшті халықтар үшін өте-мөте керек» [1, 14 б.], – дейді Р. Бердібаев.

Фольклор мен жазба әдебиет байланысы мәселесі орыс әдебиетінде терең де жан-жақты, әрі ертерек зерттелді. Ал, қазақ әдебиеттану ғылымында бұл проблема кешеуілдетіп қолға алынды десе де болады. Бұған ең бірінші себеп – тоталитарлық жүйенің көп жылдар бойы фольклорға ескінің қалдығы деп қарап, зерттеуді екінші орынға қойып келуі. Осы көзқарастың салдарынан қазақ әдебиетінің көрнекті классиктерінің шығармаларында тұнып тұрған фольклорлық дәстүрлер күні бүгінге дейін зерттеуден тыс қалып келді.

Фольклорлық сюжеттерге шығарма жазу дәстүрін немесе көркем туындыларында фольклорлық дәстүрлерді молынан пайдаланған қазақ әдебиетінің іргетасын қалаған жазушылар шығармашылығының осы қыры, яғни фольклорлық айшығын айқындау – бүгінгі әдебиеттану мен фольклортану ғылымының ең өзекті мәселесінің бірі боп отыр. Осы проблема аясында бүгінгі әдебиеттану ғылымында соңғы кезде жүйелі зерттеулер жасалуда, сөйтіп өз алдына бір дербес ғылым тармағының өзекті мәселесі ретінде күн тәртібінен маңыздылығы бір де бәсеңдемейтін зерттеу объектісі боп қалыптасуда. Жалпы, фольклор мен әдебиеттің арасындағы байланыс, ең алдымен, олардың біртұтас даму заңдылықтарымен айқындалады. Ол заңдылық – дәстүр мен жалғастықтың сабақтасуымен тығыз байланысты. Дәстүрді, әдетте, халықтың рухани көркемдік-эстетикалық өмірі жағдайындағы асыл мұраттары, оны ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп, дамытып жалғастырудың тарихи қажеттілігі деп түсінеміз.

Қазіргі таңда қазақ әдебиеттану ғылымы жаңа, тың да соны бағытта зерттеулерді қолға алып, бірталай рухани серпіліс жасалып отыр. Сол бағытта профессор Ә. Молдаханов пен Б. Уахатовтың М. Әуезов көркем шығармаларындағы фольклорлық дәстүрлерді зерттеген ғылыми еңбегі жарық көрді. С. Мұқановтың шығармаларындағы фольклорлық дәстүрлерді Қ. Байтанасова арнайы зерттеді. Б. Қанарбаева Мағжан шығармашылығының фольклорлық қырларын зерттеп, ғылыми жұмыс қорғады. І. Жансүгіровтің халық ауыз әдебиетін пайдалану әдістері жөнінде Е. Естаев зерттеді. Ж. Ахметова XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі фольклорлық дәстүрлерді Шәкәрім, Сұлтанмахмұт шығармаларының негізінде зерттеп шықты. Бұл тізімді әрі қарай жалғастыра беруге болады. Яғни, бұдан шығатын қорытынды сонау қазақ әдебиетінің іргетасын қалаған классиктерімізден бастап бүгінгі күнге дейінгі акын-жазушыларымыздың шығармашылығындағы

халықтық негізді айқындау, ғылыми айналымға енгізу ғылымдағы кезек күттірмейтін мәселе екендігін көреміз.

Әдебиеттегі фольклорлық дәстүр мәселесін белгілі бір жазушының көркемдік әдіс-тәсілдерінің жүйесі деп қана емес, сонымен қатар философиялық, этикалық, дүниетанымдық категорияда қарастыру қажет. Отандық ғылымда фольклоризм мәселесін анықтаудың түрлі аспектілері қалыптасып келеді. Ұлттық әдебиеттің қалыптасуындағы фольклордың ролі зор.

«Фольклор» терминіне қатысты тұжырымдар жалпы дүниежүзінің жетекші ғалымдары арасында бірталайға шейін пікір таласқа негіз болып, бүгінгі күні сөз өнерінің ерекше мұрасы ретінде мойындалып, жазба әдебиеттің бастауы ретінде тұжырымдалды. В. Я. Пропп фольклор деп дамудың қандай деңгейде болғанына қарамастан, барлық халықтарды әлеуметтік төменгі сатыдағыларына тән шығармашылықты атайды да, әрі қарай фольклордың өзіне тән белгілерін белгілеп, фольклор мен әдебиет байланысына ұластырады. Фольклористика мен әдебиеттану ғылымының күрделі де маңызды міндеттерінің бірі ретінде шығарманың ішкі құрылысын зерттеуді атайды. Фольклорлық шығармалар мен әдебиет туындыларының құрылымы әр түрлі екендігі ғылымда дәлелденген, яғни фольклордың тек қана өзіне тән құрылымдық заңдары болады. Ал осы өзіндік заңдылықты түсіндіруге әдебиеттану ғылымының күші келмейді, бірақ оны тек қана әдеби талдау тәсілдерімен анықтауға болатынын айтады. Осылайша фольклор мен әдебиеттің өзара байланысы мен ерекшелігі мәселесі бүгінгі күнге дейін өзек тартып келеді.

Әдебиет пен фольклордың байланысының тамыры тым тереңде жатыр. Екеуі де сөз өнері болғандықтан бір-бірімен тығыз байланыста дамиды деген сөзсіз. Қазіргі заман әдебиетінде фольклорлық элементтер ролі шығарманың көркемдік идеялық концепциясының мазмұнын байытып қана қоймайды, халықты адамгершілік рухта тәрбиелеуде де үлкен маңызға ие. Көркем әдебиеттің фольклормен байланысын тек этно-генетикалық жағынан ғана емес, сонымен қатар тарихи-әлеуметтік тұрғыдан да біртұтас қарастырған дұрыс. Сонда ғана оның көркем әдебиетпен біте араласып кеткен қасиеттерін, оның көркемдік ерекшеліктерін тереңірек ұғамыз. Сондай-ақ фольклор мен қазіргі әдебиеттің бірінен-бірі туындап, дамып жататын жанрлық принциптерін де ескерген дұрыс. Бұл туралы Б. Н. Путилов: «Разумеется, нет оснований к тому, чтобы вообще отрывать поэтику фольклора

от поэтики литературы. Контакт между ними, взаимодействие, если угодно союз, будут плодотворными и необходимыми, но лишь при том условии, что фольклор и его поэтика станут рассматриваться в их генетической и исторической самобытности, эстетической самооценности как особый художественный (и не только художественный) мир, понять который можно изнутри, раскрыв присущие именно ему закономерности» [2, 14 б.], – деген пікірі ойымызды тұғырлай түседі.

Сонымен, фольклордың өзіндік табиғаты оның теориясына да айрықша түр береді. «Фольклордың теориясы, ең алдымен, оның әр кезде атқаратын әр түрлі қоғамдық-тұрмыстық міндеті мен танымдық, тәрбиелік және эстетикалық функцияларынан, максаттарынан туындайтын мәселелерді қарастырады» [5, 11 б.]. Осылардың ішіндегі ең бастылары, әрине, фольклорлық дәстүрлермен тығыз байланысты.

Фольклорлық дәстүр дегеніміз – қалыптасқан шығармашылық әдістің жалғастығы, ал, әдебиеттегі дәстүр дегеніміз – бұрынғы тәжірибені жаңғырту болып табылады. Әлде де нақтылы айтар болсақ, фольклордағы дәстүр – қалыптасқан шығармашылық әдістің жалғастығы, ал, әдебиеттегі дәстүр – ескіні өзгертпей қолдану емес, керісінше соны өзгерте дамыту, жалғастыру. Сондықтан да әдебиетте даралық сипат басым болады да, автор өзіне дейінгіні қайталамайды, бұрынғыны бойына сіңіре отырып, өзі қабылдаған шындықты халыққа қайтадан, жаңарған күйінде ұсынады. Дәстүр нағыз халықтық рухта сусындаған суреткердің қанымен келіп, еріксіз көрінетін құбылыс. Мінекей, осынау «фольклорлық дәстүр» ұғымы (немесе ғылымда оны «фольклоризм» деп те атайды) қазақ әдебиеттану ғылымының да басты арналарының бірі болып қалыптасуының өзіндік даму жолды да бар.

Ең алғаш XIX ғасырда қазақ даласына орыс ориенталистерінің келуі арқылы қазақ халқының фольклорлық мұраларын жинап, бастырып, бағалау істері қолға алынғаны белгілі. Талай ықылым замандарды басынан кешіріп, рухани байлығын ішіне бүгіп жатқан дархан қазақ даласына патшалық Ресей алдымен осы жағынан қызығушылық туғызды. Қазақ фольклортану ғылымының қалыптасуы осы алғашқы жинап-бастыру істерінен басталғаны мәлім. Ал орыс әдебиетінде ұлттық әдебиеттің қалыптасуындағы фольклордың рөлін бағамдау қадамдары XVIII ғасырдың өзінде-ақ көріне бастады. XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың басында фольклоризм «халықтық» деген түсінік аясында қарастырылды. Ал жазушы шығармашылығы мен халық ауыз әдебиетінің арасындағы

байланысты зерттеу нақты XIX ғасырдың аяғында байқалды. Жалпы, фольклор мен фольклортану туралы ғылыми таным-түсініктер қазақ арасында XIX ғасырдың екінші жартысынан Шоқан, Ыбырай еңбектерінен бастап қалыптаса бастады. Әрине, қазақ әдебиеттану ғылымының қалыптасу кезеңінде оның ең басты құрамдас бөлігі болып табылатын фольклортанудан басталуы заңдылық.

Әдеби мұраны игеру жұмысы ғылымның ең басты міндеті десек, жоғарыда атап кеткен орыс ориенталистері әуелі осы міндет өресінен көріне білді. Орыстың отаршылдық саясатымен қатар қазақ даласына келген елеулі жаңалықтар ұлттың зиялыларының қалыптасуына да игі ықпал етті.

Мәдениет пен ғылымды игеруге деген ерекше құлшыныс сирек те болса қазақ балаларының арасынан да байқалды, сөйтіп ұлттық интеллигенцияның алғашқы өкілдерін де туғызып, әдеби мұраны игеру жұмыстарына олардың да араласуы байқалды. Бұл жұмыс, ең алдымен, фольклорлық үлгілерді жинап-жариялау әрекеттерінен басталды. Халық жадында сақталған сан мыңдаған фольклорлық мұраларды жинауда орыс ғалымдарына көмектесе отырып, олардың арасында өз аттарынан да жариялаушылар болғаны белгілі. Осыларға қоса XIX ғасырдың аяғына қарай халық ауыз әдебиеті үлгілерін жинап-жариялаумен қатар, оны ғылыми тұрғыда сараптап, зерттеушілік пікірлермен ұштастырған зерттеушілер де пайда болды. Мысалы, Т. Сейдалин, Д. Сұлтанғазин, С. Жантөрин, М. Бабажанов, Ы. Алтынсарин, А. Құнанбаев, Ш. Құдайбердиев еңбектерінде фольклорлық мұраны ғылыми тұрғыда зерттеудің алғашқы бағыттары қалыптасты. Абай мен Ыбырай ауыз әдебиеті мұраларын арнайы зерттемегенмен, олардың шығармаларында фольклордың халықтық сипаты туралы көзқарастары айқын танылды. Ал Шоқан еңбектерінде алғаш рет ғылыми зерттеудің тарихи принциптері жүзеге асты. Ал XX ғасырдың бас кезіндегі зерттеу еңбектерде «фольклор» терминіне балама сөздер қолданыла бастады. Мысалы, А. Байтұрсынов «ауызша шығарған сөз», С. Сейфуллин «ауыз әдебиеті», «ел әдебиеті» деп атаса, М. Әуезов «ауызша әдебиет», «ел ақындығы» деп қолданады. Ал фольклорист – ғалым Бекмұрат Уахатов халық өлеңдерінің типологиясын зерттегенде барлық ақын – жазушылардың шығармашылығында міндетті түрде халық өлеңдерінің барлық түрлері сюжет мазмұнына арқау болатыны, сол арқылы көркем әдебиеттегі ұлттық этнографиялық шығармашылығының көркемдігі танылатынын дәлелдейді. суреттеудің бай амалдарын: көркем жинақтау, шартты әрекетті қолдану, дерексіз ұғымды заттандыру, т.т.

шебер пайдалану арқасында шағын жанр лирикаға эпос мүмкіндігіндегі жүк артып, шындықты кең қамту шеберлігін көрсетеді.

XX ғ. басындағы әдебиеттану ғылымының дамуын саралағанда байқалатын басты нәрсе әдебиеттің ауыр жүгін арқалаған азаматтардың сол өздері жасаған әдебиеттің ғылыми проблемаларынан да ешқашан тыс қалмағандығы. Ғылымға шөлдеген қазақ халқының бағына жаралған асыл азаматтарымыздың қай-қайсысы да қазақ халқының ерекше мұрасы ауыз әдебиет үлгілерін жинаумен айналысып қоймай, ғылыми жағынан негіздеді. Өз шығармаларында халық ауыз әдебиетінің үлгілерін батыл пайдаланды. Осы орайда жаңа әдебиет үшін күресті қоғамдық-революциялық күрестерімен ұштастыра білген Сұлтанмахмұт Торайғыровтың өзі халық мұрасының жақсы үлгілерін пайдалануды әдебиеттің басты міндеті деп көрсетеді.

Халық ауыз әдебиеті мұраларын өз шығармашылығында ұштастыра білген Сұлтанмахмұт жаңа әдебиет ескі әдебиет мүсіндерін іс жүзінде меңгеріп алып, жаңа ережелермен мүсіннің үлгілерін, типтерін қарастырып, бажайлау, екшеу, сөйтіп оған еңбекші тап мазмұнын кіргізу негізінде жасалады деп, таптық тұрғыда қарауға баса назар аударса да, ең бастысы, фольклордың жазба әдебиетке негіз болатынын айтады. Жыр сұлтаны Сұлтанмахмұт ауыз әдебиеті үлгілерін аса бағалы рухани байлығымыз ретінде бағалап, оны сақтауға, қастерлеуге ерекше мән береді. «...Бірақ, талайлар ұмытылып қалды деп қанша өкінгенмен, әлде болса да ауызда аман қалған әдебиетіміз талай елдердің ауыз әдебиетінен бай. Әлі де болса ауыз әдебиетіміз, бір елдің жазба әдебиетіне негіз болуға жарарлық. Өзінің ауыз әдебиетін негіз қылмай ешбір елдің жазба әдебиеті өркендемек емес. Біздің де жазба әдебиетіміз ауыз әдебиетін негіз қылуға міндетті», - деген Сұлтанмахмұт Торайғыров пікірінен жаңа дамып келе жатқан қазақ әдебиетінің алдына нақты, қомақты да сындарлы міндет қойғанын көреміз [3, 341 б.].

С. Мұқанов та халықтың ең таңдаулы фольклор үлгілерін жинап, олардағы көркемдік шеберлікті, халықтың тарихы мен қоғамдық өмірін үйрену керектігін баса көрсетеді. Ғасыр басындағы әдебиеттің жүгін арқалаған ақын-жазушылардың әрқайсысы халық мұрасынан өз шығармаларына негіз іздеді және қолдана білді. Олар, ең алдымен, фольклорлық тақырыптарды жазба әдебиеттің игілігіне айналдыруымен бағалы болса, екіншіден, өз шығармаларының сюжеттік тінінде фольклорлық дәстүрлерді кеңінен қолдана білді. Яғни сарын, тақырып, кейіпкерлер жүйесі

сияқты түрлі фольклорлық байланыстарды өз шығармаларында жан-жақты пайдаланды.

XX ғасырдың басындағы әдебиетімізге еуропа, әсіресе, орыс әдебиетінің әсері болғаны хақ, бірақ бұл басым сипат алған жоқ. Олардан қажетті дәрежеде керегін қабылдай отырып, қазақ ақындары мен жазушылары ұлттық фольклорды кең мағынасында өз шығармаларына негізгі өзек етіп алды. Бұл үрдіс ұсақ өлең-жырларда ғана емес, үлкен эпикалық туындыларда айқын көрініс берді. Бірінші болып фольклор элементтерін романда пайдаланған Міржақып Дулатов болды («Бақытсыз Жамал»), одан кейін Тайыр Жомартбаев («Қыз көрелік»), Спандияр Көбеев («Қалын мал»), Сұлтанмахмұт Торайғыров («Қамар сұлу»), т.б. авторлар қазақ фольклоры мен этнография материалдарын мол қамтыған болатын. Бұл кезеңде романмен қатар пьесалар, поэмалар жазылып, оларда да фольклорлық сюжеттер мен кейіпкерлер, халықтық салт-сана мен әдет-ғұрыптар, ойындар пайдаланылғанын айтуға болады. Мұхтар Әуезовтің «Еңлік-Кебегі», «Бәйбіше-Тоқалы», Жүсіпбек Аймауытовтың «Рәбиға», «Мансапқұмар», «Қанапия-Шәрбану», Бекмұхамед Серкебаевтың «Баксы», «Ғазиза», Қошқе Кеменгерұлының «Әулие тәуіп» сияқты 1920 жылдарға дейін жазылған пьесаларды атауға болады.

Жиырмасыншы жүзжылдықтың алғашқы ширегінде жазылған әдеби шығармаларда да жазба әдебиет өкілдерінің фольклордан қол үзіп кетпегенін көреміз. Шәкәрім Құдайбердіұлының, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының, Сұлтанмахмұт Торайғыровтың, Тайыр Жомартбаевтың, т.б. үлкенді-кішілі туындылары, әсіресе, романдары, фольклорлық қазынамыздан мол сусындап, соларға негізделген.

Ұлттық әдебиетімізде әр суреткер өзгеше көркемдік форма табуымен ерекшеленеді, өзгелерге ұқсамайтын соны сұрлеуімен дараланады. Сөйтіп әдебиет тарихынан орын алады. Әйтпесе, оны зорлықпен оқырманға таныту мүмкін емес. Көзге көрінбейтін өзгеше тін – фольклор. Осы тін арқылы жазушы оқырманмен біте қайнасып, оның жүрегіне жол таба біледі. Себебі әр қазақы оқырманның бойында ана сүтімен бірге дарыған, ұлттық сана, ұлттық діл бар. Соны дамытатын, жарыққа шығаратын бір жол – сөз өнері десек, сол өнердің шектеусіз мүмкіншілігін дұрыс пайдалана білген суреткер ғана классикалық дәрежеге жететіне дау жоқ.

XX ғасырдағы әдебиет, ең алдымен, проза жанрының күрт дамып, өркендеуімен ерекшеленгені белгілі. Бұл үрдісте де

фольклордың өзіндік үлесі бар. Әсіресе, тарихи романдардың қайсысын алсақ та, оларда фольклордың небір әдемі үлгілерін табамыз және олар шығармаға шынайылық қана емес, көркемдік қасиет, тамаша ауандарытады, оның шырайын келтіреді. Алуан түрлі аңыздар, өлеңдер, нақыл сөздер, мақал-мәтелдер, үйлену мен жерлеу салтына байланысты әдет-ғұрыптар мен ән-жырлар романның өн бойында әдемі жарасымдылықпен пайдаланылып, кейіпкерлердің көркем бейнесін сомдауда, шығарманың мазмұнын тереңдетуде, өмір шындығын жан-жақты көрсетуде үлкен рөл атқарады. Мұны, мәселен, «Абай жолы», «Оянған өлке» сияқты классикалық тарихи романдардан анық көреміз. Бұл дәстүр ХХ ғасыр басындағы әдебиеттен бастау алатыны даусыз. «Қыз көрелік», «Бақытсыз Жамал», «Қалың мал», «Ақбілек», т.б. осы ойымызға дәлел бола алады.

Жаңа дәуірдегі, әсіресе, 1900–1930 жылдарғы қазақ әдебиеті үшін фольклорға сүйену, оны пайдалану – қажетті де орынды іс болды. Жаңа туып, қалыптасып келе жатқан профессионалды әдебиет фольклордың көмегінсіз бірден өркендеп кетуі мүмкін емес еді, себебі жүздеген жылдар бойы өмір сүріп келе жатқан фольклордың орныққан өзіндік көркем жүйесі, эстетикалық қуаты, тарихпен арақатынасы, болмысты көркем бейнелеу принциптері мен әдіс-тәсілдері, көркемдік-бейнелеу құралдары бар болатын, соларды пайдаланбай, жаңа әдебиет аяғынан тік тұрып кете алмайтын еді, өйткені, ол әлі өзінің көркемдік жүйесін тудырған жоқ-ты. Мұндай жағдай, яғни әдебиеттің фольклорға «тәуелділігі» өткен ғасырдың 20-40 жылдар әдебиетінде айқын көрінді. Уақыт өте келе, ол әдебиет дами келе, фольклорды бұрынғыдан басқаша пайдаланды, оған деген қатынасы да өзгеше болды. Бұл жерде үлкен рөл атқаратын фактордың бірі – жазушының таланты мен алдына қойған мақсаты екенін айту керек, және өмір мен қоғам талабы да айтарлықтай маңызды болғаны белгілі. Рас, бұл тұста бір жазушылар фольклорды сол қалпы пайдаланды да, енді бір авторлар оны өзгерте, сәл басқаша қолданды. Бұл жерде шығарманың қай жанрада жазылғаны да аз әсер еткен жоқ.

«Бұрынғы дана қыздарын, бұрынғы батыр ұлдарын, бұрынғы бөйге тұлпарын қазақ халқы жырымен жеткізді бізге. Бүгінгі дана қыздарын, бүгінгі батыр ұлдарын, бүгінгі жүйрік тұлпарын өзіміз көріп отырмыз. Жанарған ел, жасарған дүние жаңа жыр күтеді. Қазынасына қазына қосып кейінгі ұрпаққа, сыншыл талғампаз ұрпаққа ұялмай ұсын дейді» [5, 132 б.], – деп заңғар жазушы Ф. Мүсірепов туған халқының

талғамды тілегі өресіне бей-жай қарай алмайтын асыл мұраты тұрғысынан айтса керек. Классикалық қазақ әдебиетінің тұғырлы кірпішін өз қолымен қалағандардың бірі боп саналатын жазушы қай уақытта да туған әдебиетінің жанарып, жасарып отыруын дәстүрдің негізінде жүзеге асыруды қалады. Халықтық ұғымдармен бірегей астарласып жататын, келешек ұрпақтың қабылдауына лайықты, әрі түйсік-сезіміне әсер етіп, басқа қырынан дамытылып жататын дәстүр ғана ғұмырлы болмақ. Осы дәстүрді байыту, жаңа мазмұн үстеп, көркемдік бояуларды ажарландырып, қанықтыра түсу жолындағы ізденіс жаңашылдыққа алып келетіні даусыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Бердібаев.Р. Кәусар бұлақ. – Алматы: Жазушы, 1989. – 360 б.
- 2 Путилов Б.Н. Фольклор и народная культура. – Санкт-Петербург, - СПб., 1994.
- 3 Қасқабасов.С.А. О типах и формах взаимодействия казахской литературы и фольклора // Известия АН Каз ССР. Серия филологическая.– 1984, №3. Б.19- 24.
- 4 Қасқабасов С.А. Ойөріс (фольклор туралы зерттеулер) - Астана: Астана полиграфия , 2009. - 320 б.
- 5 Мүсірепов Ф. Суреткер парызы.–Алматы: Жазушы, 1970. -542 б.
- 6 Уақатов Б. Қазақтың тұрмыс – салт жырларының типологиясы. Павлодар: С.Торайғыров атындағы ПМУ, 2018. – 215 б.

С. ТОРАЙҒЫРОВ ШЫҒАРМАЛАРЫ ТІЛІНІҢ ӘДЕБИ ТІЛГЕ ЫҚПАЛЫ

КАЙРОВА Н. Ж.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ТРУШЕВ А. К.

ф.ғ.д., профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Қазақ халқының рухани дамуына Абайдан кейінгі өшпес із қалдырған ағартушы, аса көрнекті ақын – бүкіл қазақ зиялылары бағалаған ақын ол – С. Торайғыров [1, 2 б.]

Сұлтанмахмұт Торайғыров – Қазақстанның ең көрнекті ақындарының бірі. Қысқа ғұмырына қарамастан – бар болғаны 27 жыл – Торайғыров өзінен кейін бай шығармашылық мұра қалдырды. Сол кездегі көптеген жарқын тұлғалар сияқты, оған ұзақ

уақыт тыйым салынды. Біздің ұлы жерлесімізге адал есім саяси ерігеннен кейін ғана қайтарылды [2].

Ақынның өмір сүрген дәуірі алуан оқиғалы, күрделі кезеңде өтті. Соған сай оның ақындық шығармашылығы да күрделі әрі әр қилы болып шықты. Сан соқпақтарға кездесті. Бірақ ол еліне деген ниетіне адал болды. Бүкіл талант-мақсаты халқына, оның бақыт-мүддесіне арнады.

Қазақ қоғамын ілгері бастырар күш деп ол оқу, өнер-білімді, ағартушылық жолды ұсынды. Ел азаматтарын соған шақырды. Сондай-ақ, басқа ағартушылар сияқты, Сұлтанмахмұт та ірі гуманист жазушы еді. Ол адамгершілік арды қорлаушыларға, надандыққа, тағылыққа қарсы күресті. Адамның жеке басының правосын жақтады. Әлеуметтік мәселелерді талқылауда да ол ашық пікірлі саналы азаматтың бірі болды. Әділеттік өмірді, әйел теңдігін аңсады. Адамға қанаушылықтан азат бақытты, саналы, мәдениетті тұрмысты армандады. Сұлтанмахмұттың өле-өлгенше күресіп өткен идеясы да, алдына қойған зор мақсаты, ақындық алып жүрегінің талғамы осылар болды. Ол бұл мақсаттарын үгіттеумен ғана шектелмеді, ақылшы ақын ғана болып қалмады. Игі мақсатын ақындық-журналистік жолмен де, мұғалімдік іс-әрекетімен де, қоғамға пайдалы ұйым ашуды көздеді. Сол кезде ақынның бұл саладағы еңбегі нәтижесіз болды. Асыл арманын үлкен қимыл-әрекетке айналдыра алмағаны оны қынжылтып, ойының орындалмас арман екенін көріп, тұйыққа тірелген жас талап жанжакқа ой жүгіртіп, ешбір шығар жол таппай, күйректікке де ұшырайды. Бірақ, ол ешқашанда жасыған емес. Өктем де өткір жыр жазып, өршелене түсті.

Жатпай-тұрмай іздену үстінде, оқу жолында өмір өткізеді. Қоғам өмірінің қалың қабатына терең бойлап, оның құпия сырларын түсінуге, жете тануға талпынады. Дүние, қоғам, өмір өзгерістері туралы білген-түйгендерін тамаша поэзиясы арқылы қалың қауымға таратады. Философиялық толғаулар жазады. Саяси-әлеуметтік, қоғамдық-философиялық мәселелер ақын поэзиясының самалындай есіп, дүниетанымы қалыптасады. Ақын шығармалары халық санасын оятып, оның алдында тұрған замана талаптарын танытады, көптеген дәуір сұрақтарына жауап ұсына алады.

Сұлтанмахмұт поэзиясы өзінің көркемдік қасиеттерімен де құнды. Ақынға тән асқақ та төгілме поэзия, ойдағы нәзік лиризм, өткір сатира әркез оқушы қауымның көкейіне қонады, көңіліне дариды.

Сұлтанмахмұттың негізгі шығармалары поэзия десек, сол поэзиясының басым түрі – саясиәлеуметтік лирика. Өмір, қоғам мәселелері, езгідегі еңбекшілердің дүниеге көзін ашу, оны мен солын таныту – ақын поэзиясының негізгі мақсаты. Әсіресе, өмірінің соңғы үштөрт жылдарында көкейдегі көп ойын түгел айтып кету мақсатын көздеді [1, 2 б.].

Сұлтанмахмұт Торайғыров өзінің қысқа ғұмырында соншама елеулі шығармалар жазып, ұлттық мәдениет пен әдебиет тарихында лайықты орын алды. Халыққа деген риясыз сүйіспеншілікпен енген оның поэзиясы әлі күнге дейін азаматтық ерлікке толы [3].

Сұлтанмахмұт – публицист жазушы. Ол қазақ тілінде шыққан алғашқы журналдарда («Айқапта») жұмыс істеп, елінде болып жақан оқиғаларын әдеби сөздерімен сипатталған. Сөйтіп, журнал шығарушы, қазақтың баспасөзін ілгері бастырушы ретінде де көрінді. Бұл саладағы еңбектері өз алдына зерттеуді керек етері сөзсіз. Ал публицистикалық жұмысы жанашыл ағартушылық сападағы өткір сыншы, реалист ақынның жарқын идеясын танытатын зор мәнге ие. «Қазақ ішінде оқу, оқыту жолы қалай?» деген мақаласы жаңаша оқып, Европа мәдениетін тез меңгеруге үндеген. «Өлең мен айтушылары», «Қазақ тіліндегі өлең кітаптары жайында» деген мақалалары – оның өлеңге, көркем өнерге көзқарасын, талғампаз талаптың ізгі мақсаттарын көрсететін эстетикалық ролі үлкен шығармалар. Өлеңнің сертқы түрі тұрсын, ішкі мазмұнына да ақын зор талаптар қоя білген. Үлгі ретінде ол Абайды ұсынып, кеменгер ақынның әдебиеттегі маңызын жете түсінген. Ақын тілінің көркем де таза, айқын да өткір болуын, ескісі мен жаңасы жарасымды ұштасқан, зерленген тіл болуын қалады.

Сұлтанмахмұт кезіндегі саяси өзгерістерге, қоғамдық мәселелерге де мақалалар жазды, арман ойларын анық баяндады. «Социализм» деген, түгел жариялай алмай кеткен мақаласында мәдениет жайы, техника жетістіктері, рухани табыстардан адам игілігіне жұмсалуды тиіс екені, адам оларды өзінің тұрмысын жақсартуға, еңбегін жеңілдетуге пайдалануға праволы екені ерекше тілімен дәлелденеді.

Сұлтанмахмұт – өз заманының рухын мейлінше кең көрсете білген классик ақын, қазақтың классикалық поэзиясының ардақты өкілі. Біз ұлы ақынның есіміне бас иеміз. Осындай дана ақынымыз болғанына мақтанамыз. Торайғыровтың шығармаларындағы тілін ешқай жазушының әдеби тілімен тіпті салыстыруға да болмайды. Азамат ақын қазақ халқының бақытты, мәдениетті ел болуын

өмірлік арман етіп еді. Сол үшін де ол өзіне «қараңғылықтың көгіне күн болмағанда кім болам» деп өршіл мақсат қойған болатын. Халықтың ғазиз ұлының сол арманы қазір орындалды [1, 2 б.].

Ұлы зерттеушісі Мұрат Әуезов: «Адамның орасан зор, ғарыштық масштабтағы орнын ұғыну әрекеті, – деп жазады, – өткеннің қазақ поэзиясында теңдесі жоқ құбылыс. Торайғыров поэзиясының лирикалық кейіпкері мәңгілік, өшпес, отты материяның бөлшегі ретінде өзін сезінеді. Ақынның сүйікті бейнесі – ол жылу мен жарықтың символы ретінде қабылдаған от бейнесі кездейсоқ емес» [4].

Ғалам құпияларына, болмыс құпияларына ене алатын адам ақылының күшін даңқтай отырып, ақын Абай сияқты зорлық-зомбылық пен надандықты қабылдамайды, өз өмірінің мақсаты ретінде халықты ағартуды жариялайды. Зерттеуші дұрыс айтқан еке: «Жалынды, кейде ыстық пайғамбарлық сөздер стилінде, ол ұйқысыз, рухсыз өмірге бейімділікті стигматизациялайды, аштық пен кедейлікті тудыратын, адамның өзін-өзі бағалауын төмендететін өмір жағдайларына наразылық білдіреді» [5].

Кейде ақын өз жұмысының нақты нәтижелерін көрмей, ұмтылыстарының жауапсыздығынан зардап шегіп, өзін шөлге лақтырылған гүл тұқымымен салыстырады [6].

Әлеуметтік-философиялық поэзияның, азаматтық ерлік поэзиясының гүлденуі ғана емес, сонымен қатар әдебиеттің жанрлық, көркемдік байытылуы да Торайғыровтың есімімен байланысты. Алғашқы романдардың авторы – өлең мен проза түрінде, алғашқы философиялық және әлеуметтік өлеңдер мен очерктерде ол демократиялық дәстүрлердің мұрагері болды. С. Торайғыровтың әдеби мұрасы сан алуан. Мұнда эссе мен проблемалық мақалалар, әңгімелер, әдеби және сыни жазбалар, шолулар, аудармалар бар [7].

Оның әйгілі «Қамар Сұлу» романын прозадағы поэма деп атауға болады. С. Торайғыровтың өзі жасаған және ауызша поэзиядан алынған түрлі-түсті эпитеттер мен салыстырулар, мақал-мәтелдер, қанатты сөздер романның стиліне өзіндік ұлттық дәм беріп отырып, поэтикалық хаттар, халық әндері (жар-жар, айтыс) мәтінге енеді. Торайғыров романының тілі шырынды, дәл, поэтикалық шығармашылыққа негізделген [8].

С. Торайғыровтың шығармашылығы еркін қоғам туралы құштарлыққа толы. Оның болашаққа ұмтылған әдеби мұрасы

адамгершілік, отанға деген риясыз сүйіспеншілік идеяларын камтиды [9, 5 б.].

Сұлтанмахмұттан зор әдеби мұра қалды. Бұл – халқымызға қалдырған ақынның аманаты. Сол мұраны қадірлей білуіміз, оның алтын нәрін ала білуіміз керек.

Шығармалары халықтың рухани өміріне терең қабысқан ақын мұралары – әрбір қазаққа қымбат, әрі сүйікті болып ерекше тілмен жазылған. Сұлтанмахмұтқа берілген ең үлкен баға осы. Мұндай сүйіспеншілікке әдебиеттің асқан алыптары ғана ие болады. Сол алыптың бірі – қазақтың халықтық, классикалық ақыны Сұлтанмахмұт. Ол – қазақ әдебиетінің көгіндегі жарық жұлдызының бірі. Қазақ халқы мәдениеттің биігіне өрлеген сайын, өткендегі мәдениет күрескерлеріне, ақындарына өшпес ескерткіш жасап берді. Ол ескерткіш – ақынның әдеби тіліне деген халық махаббаты [1, 2 б.].

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қыршын кеткен қыран. – Білік газеті, №7 (207). – 4 желтоқсан 2018 жылы.

2 Литературное наследие Султанмахмута Торайғырова [Электрондық ресурсы] URL: http://toraygirov.pavlodarlibrary.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=76&Itemid=58&lang=ru (датасы: 29.10.2020).

3 Торайғыроведние [Электрондық ресурсы] URL: http://toraygirov.pavlodarlibrary.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=80&Itemid=148&lang=ru (датасы: 29.10.2020).

4 Оқушылар парағы: Сұлтанмахмұт Торайғыров [Электрондық ресурсы] URL: <https://adebiportal.kz/kz/news/view/22186> (датасы: 29.10.2020).

5 Пікірлер. Ақын тағыры [Электрондық ресурсы] URL: <https://sites.google.com/site/torajgyrov/home/pikirler> (датасы: 29.10.2020).

6 С. Торайғыров әдебиетте [Электрондық ресурсы] URL: http://toraygirov.pavlodarlibrary.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=106&Itemid=175&lang=kz (датасы: 29.10.2020).

7 С. Торайғыров өнерде [Электрондық ресурсы] URL: http://toraygirov.pavlodarlibrary.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=107&Itemid=174&lang=kz (датасы: 29.10.2020).

8 Сұлтанмахмұт Торайғыровтың әдеби мұрасы [Электрондық ресурсы] URL: <http://toraygirov.pavlodarlibrary.kz/index>.

php?option=com_content&view=article&id=76&Itemid=58&lang=kz (датасы: 29.10.2020).

9 Кенжебаев Б., Суюншалиев Ж. Ж. Султанмахмут Торайғыров. – Алма-Ата, 1958. – 28 с.

Ұ. ЕСДӘУЛЕТ, К. МЫРЗАБЕКОВ, Е. РАУШАНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МЕТАФОРАЛЫҚ ОЙЛАУ ӨЗГЕШЕЛІГІ

ҚАЙРАТ А. Қ.

филология магистрі, қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі,

Ы. Алтынсарин атындағы дарынды балаларға арналған облыстық қазақ гимназия-интернаты, Павлодар қ.

Қазіргі қазақ поэзиясының поэтикалық тілін жасайтын бейнелеу құралдарының тұтастығы ақындардың өзіндік сөз қолдану, түрлендіру, құбылту, ауыстырудағы жетістіктерін айғақтайды. Көркемдеу тәсілінің бірі және маңыздысы ретінде метафораны бірінші болып ауызға аламыз.

Метафора табиғатын сөз еткенде ондағы үндестіктерге – жекелей алғанда жаңа және кездейсоқ – екі немесе одан да көп нәрселерге назар түсуі талап етіледі. Табиғаттағы заттар мен құбылыстарды санаға ие адамзатпен ұқсастыру арқылы егіздеу нәтижесінде метафоралар туындайды. Егіздеу концепциясы мен метафора табиғатын ғылыми негіздеген А. Веселовский: «Поэтикалық метафора – кейбір бейнелермен қарым-қатынастарды екіншісіне ауыстыруға болатын бір мүшелі параллельді формула. Бұл анықтама метафораның поэтикалық егіздеу құрылымындағы орынын көрсетеді», – дейді [1, 101–104].

А. Байтұрсынов: «Сөздің көбін өз мағынасында жұмсамай, өзге мағынада жұмсаймыз. Арасында түк ұқсастық жоқ екі нәрсені ететін әсері бірдей болса, біріне қас ғамалды екіншісіне ауыстырып айтамыз. Мәселен, «күн құтырып кетті», т.б. дейміз», – дей келе, метафораның бірнеше түрін көрсетеді: бейнелеу, алмастыру, кейіптеу, бернелеу, әсірелеу.

3. Қабдолов: «Метафора, ауыстыру – екі нәрсені, құбылысты салыстыру және жанастырып жақындату негізінде астарлы, тың мағына беретін бейнелі сөз немесе сөз тіркесі», – деген анықтама береді.

Көркемдік ойлау жүйесінің заңдылықтарына сәйкес ойды бейнелеп, тұспалдап, астарлап жеткізу тәсілдеріне сүйенгенде суреткер саналы түрде метафораға бет бұрады. Поэзияда метафораларсыз «көрінбейтін әлем», яғни адамның ішкі жан дүниесі туралы айту, абстрактылы ұғымдарды сипаттау мүмкін емес. Метафораның негізінде бейне жатады. Қысқа да нақты болып келетін метафора поэтикалық тілде әр қырымен көрінеді. Ол құбылысты не бейнені түсіндіріп жатпайды, бейнелей танытады. Мәселен, «қыз гүлдей теңеулі тіркесі мен «қыз – гүл» метафоралы тіркесін алайық. Теңеу белгілі бір қосымшалар арқылы жасалса, метафора оны керек етпейді. Теңеу дегеніміз қыздың гүлге теңелуі болса, метафора қызды гүлмен ауыстыра бейнелеу. Теңеумен сыртқы пішіндік жағынан жақындық болғанымен, бейнелеудің бұл екі түрі бір-біріне тым жақын деп те айта алмаймыз. Сонымен, метафора – сөз мәнін өңдендіре өзгертіп айту, суреттеліп отырған затты не құбылысты айқындай түсу үшін оларды өздеріне ұқсас өзге затқа не құбылысқа балау. Күрделі метафора жасаудағы мақсат та сөзді құбылту арқылы ұғымды тереңдету, ой образын үстемелей, өсіре келе оның әсерін күшейту болып табылады. Қазіргі қазақ поэзиясында метафораның басқа да бейнелеу құралдарымен тұтастықты, бірлікте, байланыста қолданылатынын жиі байқауға болады. Метафораның бір түрі – автометафора болып табылады. Әдебиеттанушылар автометафораның тікелей сезініп, түйсінуден туындайтынын атап айтады. Адам өзінің ішкі әлемін бейнелегенде психологиялық-эмоциялық жағдайларды танытуға ұмтылады, міне, осыдан келіп поэтикалық метафоралар туындайды. Сонымен бірге, ақын өлеңінде өзін ауыстыра бейнелеген заттың немесе құбылыстың табиғатына жақын қасиетті немесе хал-ахуалды ерекше бөліп көрсетеді. Бұлайша суреттеу кейде өлеңнің тұтастай шумақтары арқылы бейнеленіп келіп, соңында сол бейнеленіп отырған табиғаттағы зат немесе құбылыс метафора екені айқындалады.

Метафоралардың метаморфозадан түбірлі айырмашылығы болса да, белгілі дәрежеде бұл екі ұғым бір-бірімен сабақтастықта екенін естен шығаруға болмайды. Махамбет тіліндегі «қарт марал», Мұқағалидың «бөкен», Төлегеннің «марттағы найзағай күркірі», Фариза лирикасындағы «тобылғы» автометафоралары бұл байланысты анық мезеп тұрғандай. Шығармашылық иесі өзін танытатын метафораларды, яғни, өзін ауыстыра бейнелейтін нысанды міндетті түрде табиғат аясынан, аң-құс, жан-жануарлардан іздейді. Есенғали Раушановтың:

Мен оралдым, айтам енді,
Анашымның қартайғанын...
Желдеп кетіп, қайта келді
Жез бұйдалы нар тайлағың ...

– деген өлең жолдарындағы «желдеп кетіп, қайта келген жез бұйдалы нар тайлақ» – ақынның лирикалық «менін» ауыстырып тұрған автометафора. Оның айғақ-дәлелдемесі – өзінің оралғанын тілге тиек еткен алғашқы екі жол. Ана алдындағы баланың мәңгілік сәби қалпын «нар тайлақ» метафорасы аңғартады. Ана бейнесімен қатарласа көрінетін лирикалық «мен» тағы бір өлеңінде қызғалдақ гүл автометафорасымен көрінген:

Қызғалдақ гүлің мен едім,
Жайнайын биік қырларда,
Таңғы шық – мөлдір өлеңім,
Төгіліп кетпей тұрғанда.

Ақын бейнесінің қызғалдақпен, өлеңнің таңғы шықпен ауыстырылуы автометафораның күрделене түсуінің мысалы. Ана бейнесімен қатарласа бой көрсеткен ақындық «мен» енді бірде әке бейнесімен қатар көрінетініне «Әке қабірі басында» өлеңін дәлел етуге болады:

Келіп тұрмын басыңа тағы, міне,
Қос түп жусан өсіпті қабіріңе...
Қос түп жусан...қалыпты солып бірі,
Көңіл құрғыр босайды көріп мұны.
Екіншісі қарайды бәрімізге,
Таңның мөлдір шығына толып бүрі...

Анық түрде ашып айтылмай, түспалдай алынған автометафора – «таңның мөлдір шығына бүрі толған» екінші түп жусан. Солып қалған бір түбі – фәниге өткен әкенің, екіншісі ақынның өзінің ауыстырылған бейнесі екендігін өлеңнің соңғы шумағынан анық аңғарамыз:

Солды деуге құқым да, қақым да бар,
(Солғандар ма, жоқ, гүлдің сапында олар).
...Екіншісі жайлы мен не айтайын,
Өзгелердің айтқаны мақұл болар...

Бір түп жусанның солуы – адамның о дүниелік болғанын мезгесе, екінші түп жусанның бүрлеп, шыққа тұнып тұрғандығы – өмір сүрудің ишарасы. Ақынның қызғалдақпен, бір түп жусанмен ауыстырылуы оның жан дүниесінің қайнар бұлағы – өлеңнің шықпен бейнеленуіне сабақтасады. Себебі гүлдің қауызына, жусанның бүріне

таң алдында тұнатын мөлдір шық көмейге кептелген өксік, көзге тығылған жас, – ақынның кіршіксіз таза сезімі мен өмірге деген құштарлығынан туындайтын өлеңнің метафорасы. Ұ. Есдәулетте де өзін табиғат құбылыстарымен сәйкестендірген автометафоралар жиі ұшырайды. Мысалы: Дауылдың көріп әлегін, Долданып барып ойландым. Ақша бұлт тектес жан едім. Қара бұлтқа айналдым [3, 152].

Ақындық «меннің» тағдыр жазған қиындықтардан қажыған, өмірдің өзі қаталдыққа итермелеген жағдайы шендестіру арқылы беріліп қана қоймай, бұл тұста біз автометафораның (қара бұлт) метаформазаға айналған тұсын байқаймыз. Себебі «метафора мен метаморфозаның «қиылысатын» тұсынан шығармашылық психологияға сәуле үстейтін ақынның өзін метафорамен көрсетуі – автометафора туындап» (Арутюнова Н. Д. метафора и дискурс. Кітапта: теория метафоры. М., 1990. – 512 с. Б.30) тұр. Бұған өлеңнің соңғы шумағы дәлел:

Қабағы қату қара бұлт
Ақша бұлт шағын аңсайды.

Ақынның «Өшіріндер жұлдыздарды» өлеңіне тоқталсақ, лирика-психологиялық әуенге құрылған туындының түйінді шумағы мынандай:

Қалса – айтсын,
Сыр ақтарсын,
Тындайын да соңғы рет,
Көз жасы боп бұлақтардың
Көкке ұшайын мөлдіреп... (3, 189)

Бұлақтың көз жасымен өзін сәйкестендірудің қаншалықты сәтті әрі шынайы шыққанына бұл автометафора мысал бола алады.

Ал К.Мырзабековтің бір өлеңінде:
Көп менің жүрген жолдарым,
Кеністік көк іздеп, кербез көл іздеп.
Мен – қарлығаш!

Қайда ұшпадым, қайда қонбадым,
– дейді. Ақын лирикасындағы құс тұрпатындағы автометафора тұрақтанып:

Бауырыма басқан балапан талмайтын жем іздеп [4,33] – түрінде күрделене көрінеді. «Бауырыма басқан балапаным бар» деп, ақын осы құс автометафорасын ұлғайта түседі. Лирикалық кейіпкер рухының асқақтығын, еркіндігін беруде ақын құс автометафорасын өзінің поэтикалық бейнесіне айналдырады. Шығармашылық иесі метафора тәсілін пайдаланғанда алғашқы танымдық негіздерге

саналы түрде назар аударады. Сөйтіп лирикада өз тұлғаларын, әр қалыптағы көңіл-күйлерін, сезім халдерін танытуда барынша сәйкестендірілген автотафоралар галереясын түзіп, жан дүние шындығын танытады.

Е. Раушановтың «Қарағайға жай түсті» деген өлеңінде қарағай – өзгелер үшін өзін құрбан еткен ер азаматтың символы.

Көкте бұлттар қызылшеке айтысты,
Шарт ете қап қарағайға жай түсті.
Жүрген неше заман ай,
Балағында самал үрді абалай.
Әй, ит мінез, шабалай бер, шабалалай
Қарағайға жай түскен жоқ дұрысы,
Жайды өзіне тартып алды қарағай.
Оқалы тау, балғын майса, баршын көк
Орман аман қалсын деп.

Қарағайдың өз орманына қорған, пана екенін, жайды өзіне тартып алып, орманы үшін құрбан болуы суреттей келіп:

«Мал иесіне ұқсамауы мүмкін бе»

Не өкпе бар шіркінге.

Біздің таудың қарағайлы орманы,

Селдір, сидан боп келеді бұл күнде,

– деп тағы бір қарама-қайшы ой түйеді. Ақын қазіргі орманның селдіреуі мен еліне пана, қорған бола алатын ер жігіттің, мәрт мінезді азаматтың азаюын егіздейді.

Ұ. Есдәулеттің «Бәйтерек» өлеңіндегі бәйтерек – өнер жалғастығының символы.

Бәйтерек-ау,
тіршілікке арна ашып,
тамырыңмен жатса деймін жалғасып,
менің мынау өн-бойымды қуалаған тамырлар [3, 133].

Ақын бәйтерек арқылы нар тұлғалы, артында өшпес із қалдырған, өнер топырағына тамыр тартқан азаматты астарлайды, өз тамырларының да сол күшті бәйтерек тамырларымен жалғасуын қалайды.

Е. Раушановтың «Жалғыздық» өлеңінде өмір философиясы арқау болған. Адам тағдырының жұмбақтығы, өмірде бәрі де армандағыдай бола бермейтіні жайлы философиялық тұжырым жасалады.

Көшеді бұлт боп ой легі,
Өтетін шығар жаумай-ақ.

...Жынды көбелек дейді оны,

Өмірдің өзі саудай-ақ [2, 181]

– деген өлең жолдарында өмірдің де жынды көбелектің тағдырына ұқсастығымен үндестірілген. Ақынның өмір туралы тынымсыз ойлардан қажыған сәттегі көңіл-күйі мен жаратылыс құбылысының стихиясы өзара шарпыса келе тосын ой түйінділеді.

...Не деген суық түн еді,

Көбелек, тоңып қалдың ба?

Бізді аңдып бір жел үнемі,

Жүреді есік алдында,

– деп түннің суықтығы мен тағдырдың тауқыметін егіздейді. Ғұмыры қысқа жынды көбелек бейнесі өлеңнің негізгі идеясын ашуда – адам тағдырының да жұмбаққа, тылсымға толы екенін баса көрсетуде айрықша қызмет атқарады. Отқа ғашық болғандықтан, өлетінін біле тұра сол отқа ұмтылған жынды көбелек тәрізді адам да тауқыметі көп болса өмірге ғашық. Себебі адам да отқа ұмтылған жынды көбелек сияқты, өмірдің өзі от, кейде күйдіреді, жаныңды қариды, сонда да сүйесің, өмір қиындығын жеңуге ұмтыласың деген философиялық ой салады. Өлеңдегі шырақ – өмірдің, ал жынды көбелек – сол өмірге ғашық, жанылыс басса да, алға ұмтылатын жанның символы болып келеді. Осы тәріздес өмірді, тағдырды астарлаған өлең Ұ. Есдәулеттің «Грамматика» атты өлеңі. Өлеңдегі сөйлем – өмір болса, сөйлем соңындағы тыныс белгілері – өмірде кездесетін қиындықтар мен кедергілер.

О баста бұл сөйлем еді лепті,

дір еткізер жүректі,

пайда болып нүктелер мен үтірлер,

сарсылумен, күрсінуге күні өтті... [3, 169 б.],

– деген өлең жолдарында өмір жолының басында адамның арманы асқақ, өмірден күтері мол, үміті жарқын болса, уақыт өте келе кейбір арманның орындалмайтыны, кейбір үміттің ақталмайтыны астарланады. Сондай-ақ өмір мәнін іздеген, сарсаңға салар сезім арпалыстарынан шаршаған лирикалы қаһарманның көңіл-күйі де байқалады:

жолын оның кес-кестейді мәңгілік

сарқылмайтын сұрақ... сұрақ... сұрақтар.

Аталмыш көңіл ауаны Е. Раушановтың өлеңдерінде жиі кездеседі. Ақынның «мәңгі ұйықтап қалған секілді атырап» атты өлеңіндегі жетім жапырақтың күз желінен қалтырауы адам ғұмырының, адамзат тағдырының қорғансыз, дәрменсіз күйінен

хабар береді. Жетім жапырақ – жетім көңілдің, жалғыздық жабырқатқан шерлі көңілдің символы:

Мәңгі ұйықтап қалған секілді атырап,
Түн. Ұйқыда, сезер емес тауың тұқ.
Сен қалтырамашы, жетім жапырақ,
Менің жанымды ауыртып [2, 287].

Ал К. Мырзабеков поэзиясын келетін болсақ, оның суреткерлік шеберлігін, дара стилін айқындайтын арналы сала – сюжетті өлеңдері. Әдебиетші ғалым Қ. П. Жүсіп лирикадағы сюжет, оның өзіндік ерекшеліктері туралы былай деп жазады: «Эпоста адамдар қарым-қатынасы неғұрлым кең алынады да, ол қатынастың туа бастауы, биігіне жетуі, аяғыны жетуі, бәрі қамтылады. Ал лирика соның бәрін алмайды, үнемі бір сәтін ғана бөліп көрсетеді» [4, 112]. Ақынның сюжетті өлеңдеріне «Ақ көйлек», «Апам», «Анар», «Тобық», «Жолда» т.б. өлеңдерін жатқызуға болады. Мәселен, сыншылар назарына көп іліккен «Ақ көйлек» өлеңі - астарлы, ишаралы өлең. Өлеңнің өзі астарлы бір ойға мегзейді. Ақынның қылаусыз сезімі, тап-газа көңілі, жүрек бұлқынысы өлең құрылымын тұтасымен жанды суретке айналдырып, ерекше бір әсер қалдырады. Қаладан көкем әкелген маған ақ көйлек, Жүп-жұқа сәтен, өзіме ғана шақ көйлек. Ойлайтын едім, дәл мұндай маға жоқ қой деп, Киер-ем күнде ... ауылда, әттең, көп той жоқ [4, 79], – деген жолдармен басталатын өлең әрі қарай ақынның сол ақ көйлекке деген ерекше сүйіспеншілігімен өріліп келіп, алаңсыз, қылаусыз балалықтың белгісіндей болған ақ көйлектің «қап-қара топас құйынға жем болғаны» тебіреніспен суреттеледі. Енді ақын лирикасының көркемдік ерекшеліктеріне тоқталсақ, басқа ақындардан өзгешеленетін даралығын анық байқаймыз. Ақын лирикасында шендестіру, қайталау тәсілі маңызды орын алады. К. Мырзабеков өлеңдерінде қайталаудың барлық түрлері кездесумен бірге, сол қайталаулар бір-бірімен сабақтасып, күрделенген сипатта жиі көрініс береді. Сондай-ақ дыбыстық қайталау да ақын өлеңдерінде көркемдік мәнге ие. «Анар» өлеңіндегі дауыссыз дыбыстардың қайталануы (аллитерация), ішінара дауысты дыбыстардың қайталануы (ассонанс) лирикалық қаһарман сезімін әсерлі бейнелеуде маңызды орынға алады.

Томардан түскен шокқа ұсап,
Томсарып көзің жанғанда,
Тай-сезіміңе нөқта сап,
Тулатпай ұстап алғанда [4, 9].
Жаға мен жеңнен жел гулеп,

Жел тиген етек желпілдеп,

Ақ жапа тердік арқаға,

Алаша қапшық төркіндеп [4,10], – деген өлең жолдарындағы дауысты, дауыссыз дыбыстардың қайталануы өлеңнің көркемдігіне нәр беріп тұрғаны анық.

К. Мырзабеков өлеңдерінде кездесетін психологиялық егіздеу тәсілі түспалдаумен, ауыстырумен ұласып жатады. Ақын өлеңдерінің көркемдік жүйесінде егіздеу түрлері қатарласа келетін тұстар бар. «Құрақ жыры» өлеңі - әрі психологиялық, әрі синтаксистік параллелизм үлгісімен жазылған: Көл жиектеп желкілдейтін көк құрақ, Жел иектеп селкілдейтін көк құрақ. Өсе-өсе қамыс болдың сен міне, Өсе-өсе жігіт болдым мен міне [4, 42].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Веселовский А. Н. Историческая поэтика. – М., 1989. – 406 с.
2. Раушанов Е. Бозаңға бітке боз жусан: Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Раритет, 2006. – 384 б.
3. Есдәулет Ұ. Екі томдық таңдамалы шығармалар, II том: Киіз кітап. Ел мен жер жырлары. – Алматы: Жазушы, 2006. – 264 б.
4. Мырзабеков К. Менің мұным – махаббат. Өлеңдер мен поэмалар. Құраст. З.Ибраимқызы. – Алматы: Атамұра, 2003. – 192 б.

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ МЕН ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

МАЛДЫБАЕВА Ж. А.

студент, 1 курс, Бейнеу политехникалық колледжі,

Маңғыстау облысы, Бейнеу ауданы

ТУРЕБЕКОВА Д. Ж.

жетекші

XX ғасырдың басында қазақ даласындағы әлеуметтік-саяси жағдай күрделілене түсті. Бір жағынан патшалық Ресейдің отаршылық саясаты күшейсе, екінші жағынан, жергілікті ұлықтардың зорлық-зомбылығы күшейе түсті. Осы кезде қазақтың бір топ оқығандары: А. Байтұрсынов, Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, М. Жұмабаев ұлт-азаттық қозғалыстың көш басшылары болып, халқын күрес жолына бастады. Осы күрес жолындағы топтың ішінде Ахмет Байтұрсынұлының атқарған қызметі айырықша. Оның бүкіл саналы ғұмыры туған халқының бақытты болашағы

үшін қызмет етуге арналған. Ахмет Байтұрсынұлының әдебиетке қосқан үлесі кім-кімнің де санасында сақталуда. Сол қосқан әдеби еңбегіне көз жүгіртіп айтқым келіп отыр. Халық ауыз әдебиетінің үлгілерін жинап жарыққа шығаруда А. Байтұрсынұлы зор еңбек сіңірді. Әдебиет саласындағы алғашқы зерттеуі деп оның Қазақ газетінің 1913 жылғы үш санында шыққан «Қазақтың бас ақыны» деген көлемді мақаласын атауға болады. Онда қазақ халқының рухани өмірінде Абайдың аса ірі тұлға екені, өмірбаяны, шығармаларының мазмұн тереңдігі, ақындық шеберлігі, поэтикасы, орыс әдебиеттерімен байланысы туралы ойлы пікірлер айтылса, ақын мұрасының эстетикалық қадір-қасиеттері де ашыла түскен. Қазақтың эпостық жыры «Ер Сайында» алғы сөз бен түсініктемелер жазып, оны 1923 ж. Мәскеуде шығарды. Қазақ халқының рухани көсемі болып, болашақтың жарық, тыныш, көк аспан астында өмір сүруіне өзінің ақылын арқау етті. Өз достарының алды бола білген Ахмет өткір, алмас қылыштай адамның ойын осып өтетін сөздерімен өлең арқылы ой-сезімін білдірген. Қазақтың қазақ бола білуіне кеудесіндегі жанын аямаған. Ол халық үшін, халықтың мәдени-әлеуметтік болмысын көтеру үшін қызмет етті. Ең алғаш қазақ тілінде әліппе кітабын жинақтаған Ахмет Байтұрсынов еді. Қазақ балалары көзі ашық, сауатты азамат болып шығуға септігін тигізді. Қазақ тіліндегі әліппи осы сөздердің бөріне дәлел. Тек қана кітап жазумен тоқталмаған Ахмет, орыстың белгілі жазушыларының белгілі еңбектерін ана тілімізге аударып өзінің халыққа шамшырақ екенін дәлелдеп өтті. Халықтың білімді болуына, сауатын ашуға көп көмек көрсеткен. Бұрынғы қарапайым қара сөздерді жаңғыртып, халық санасына қалыптастыру басты мақсаттарының бірі болды. Көкейіндегі түйілген ойды ана тіліндегі асыл, ұтқыр сөздермен жеткізе білді. Өлеңдеріндегі негізгі ой – адам көңіліне талпыныс, алға қарай жол бастап көш артында қалып қоймауға себепші болған. Ана тілімізді дамыта түсіп, басқа тілдерден биігірек ұстап, тазалығын сақтауға демеу болады. Ахмет Байтұрсынов қалыптастырған әдеби-теориялық терминдер осы күнге дейін өмірін жалғастыруда. Бұның бәрін әдебиетші Ахмет Байтұрсыновтың қымбат, алтын, гаухардай асыл сөздері мен тәлім-тәрбиеге толы адамдық қасиеттерді сипаттап жазған өлеңдері бәрі болашақ ұрпақ келешегіне керек нұсқау болып табылады. XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамы жатқан отар ел болатын. Халқы үшін сол кезде бебеу қаққан ойшылдардың көзімен көріп, сөзімен айтқанда бұл тұстағы қазақ халқы «көгі қараңғы, көңілі ұйқылы, еспесі жоқ қайығы

қалтылдақ, малы талауда, жаны қамауда» болған «қайран ел, қайран жұрт» еді. Қазақ халқын әлеуметтік теңдікке, азаматтық мәдениетке жеткізетін, амал-әрекеттің бастысы «түгел қазақты» сауатты етіп, көзін ашу «надандық, өнерсіздік ата жолдасымыз болған соң, олжалы жерде үлестен, ордалы жерде орыннан қалғанымыз — бәрі надандық кесапаты» еді.

Ахмет Байтұрсынұлының әліппесі «Оқу құралы» деген атпен 1912-1925 жылдары арасында басылып, оқыту ісінде ұзақ әрі кең пайдаланылды. 1926 жылы ғалым «Әліпбидің» жаңа түрін жазды. Осы тұста оның атақты «Тіл – құрал» атты үш бөлімнен тұратын, үш шағын кітап болып жарияланған оқулықтар жазылды. «Тіл – құрал» тек мектеп оқулықтарының басы емес, қазақ тілін ана тілімізді танудың басы болды, қазіргі қазақ тілі атты ғылым саласының іргетасы болып қаланды. Жалпы қазақ тіл білімін қалыптастырып, зерттеп, танып білу тарихымызда Ахмет Байтұрсынұлының «Оқу құралы» мен «Тіл – құралдарының» орны айрықша болды.

Қазақ тіл білімінің ана тіліміздің іргетасын қалауда Ахмет Байтұрсыновтың тағы бір зор еңбегі – ғылымының осы саласының терминдерін жасауы. Ғалым қазақ тілі грамматикасына қатысты категориялардың әрқайсысына қазақша атау ұсынды. Осы күні қолданылып жүрген зат есім, сын есім, етістік, есімдік, одағай, үстеу, шылау, бастауыш, баяндауыш, жай сөйлем, құрмалас сөйлем, қаратпа сөз деген сан алуан лингвистикалық атаулардың баршасы Ахмет Байтұрсынұлының дүниесі. Бұлар не бұрынғы қарапайым сөздің мағынасын жаңғырту арқылы, не жаңа тұлғадағы сөз жасау арқылы дүниеге келген соны сөздер, сәтті шыққан атаулар екені олардың күні бүгінге дейін қолданылып келе жатқандығы, болашақта да қолдана береміз. Қазақ тілін ана тілімізде тұңғыш зерттеуші Ахмет Байтұрсынұлы өзінің алдына жүйелі бағдарлама қойған: ол әуелі қазақтың ұлттық жазуын (графикасын) жасауды мақсат еткен. Бұл үшін араб алфавиті негізіндегі «Байтұрсынұлы жазуы» дүниеге келген, екінші сол жазумен сауат аштыруды ойлаған, ол үшін «Оқу құралы» атты әліппе оқулығын жазған, одан соң қазақ тілінің грамматикалық құрылымын ана тілінде талдап беру мақсатын қойған ол үшін «Тіл құралды» жазған. А. Байтұрсыновтың қазақша әліппе жасауы, араб жазуына кіргізген реформасы, қазақ тіл білімінің негізгі терминдерін жұртымыздың образды ойлау мүмкіндігімен сабақтастырып, оларға анықтама бергені, дыбыс жүйесін (фонетика), сөз жүйесін (морфология), сөйлем жүйесін (синтаксис) қалыптастырып шығарған ұлы еңбегі

өз кезінде де құнды дүние екендігі айтылған болатын. Ғалым өз қолымен жазылған «Өмір баянында» (1929, 8 наурыз) былай деді: «Орынборға келгеннен кейін, біріншіден, қазақ тілін фонетикалық, морфологиялық және синтаксистік тұрғыдан зерттеумен: екіншіден, қазақ алфавитін (штрифін емес), орфографиясын жеңілдету және реттеу үшін реформа жасаумен: үшіншіден, қазақ жазба тілін лексикалық шұбарлықтан, басқа тілдердің синтаксистік ықпалынан тазартумен: ақыры, ең соңында, төртіншіден, проза (іс-қағаз, публицистика, ғылыми жазба тіл) тілін кітаби тіл арнасынан стилистикалық өңдеу, қазақ сөздерінен термин жасау арқылы халықтың жады тілінің арнасына көшіру істерімен айналыса бастадым. Бұлар өзім жасаған және өзім редакциялаған «Қазақ» газеті арқылы іске асты» деген болатын.

А. Байтұрсынұлының тарихи мұраларында мынадай мән-жайларға ие боламыз. Қалай да халықты ояту, сезіміне әсер ету жолдарын іздеген ақын айналып келгенде, ұлы Абай тапқан соқпақ орыс әдебиеті үлгілерін пайдалану, дәл аударма жасау дәстүріне мойынсұнады. Дегенмен, Ахмет Байтұрсынұлы – тіл білімінің негізін қалаушы өшпес жұлдыз. Қазіргі таңда да А. Байтұрсынұлы салған сара жол болашақтың шамшырағы болуы әбден мүмкін. Қазақ ауыз әдебиетінде молынан сақталған жоктау-жырларын арнайы жүйелеп, сұрыптап, 1926 ж. «23 жоктау» деген атпен жеке кітап етіп жариялады.

А. Байтұрсынұлының қазақ әдебиеттану ғылымы мен әдебиет тарихы жөніндегі тұңғыш көлемді еңбегі – «Әдебиет танытқыш» (1926). Мұнда көркем сөз өнерінің табиғаты, сыры, мазмұны, ерекшеліктері, жанрлары, жаңа терминдер, ұғымдар жайлы жан-жақты зерттеулер, тұжырымдар сөз болды. Бұл еңбегінде А. Байтұрсынұлы ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің әлеуметтік, қоғамдық мән-маңызын ашудан гөрі адамгершілік, эстетикалық әсемдік әуенін талдауға көбірек көңіл бөлген. Кітаптың бірінші бөлімі «Сөз өнерінің ғылымы» деп аталады да, онда көркем сөздің толып жатқан қыры мен сыры, тараулар мен тармақтар, тіл әуезділігінің қыруар шарттары, «сөздің өлең болатын мәнісі», өлең айшықтары, «шумақ түрлері», «тармақ тұлғалары», «бунақ буындары», «ұйқастығы» т.б. сөз етіледі. Екінші бөлімі «Қара сөз бен дарынды сөз жүйесі» деп аталады да, көркем қара сөз табиғаты, оның тараулары – шежіре, заман хат, өмірбаян, «мінездеме», тарихи әңгіме, «әліптеме, әліптеу тәртібі - мәнді әліптеме, сәнді әліптеме, жол әліптемесі, байымдама, байымдау әдістері, түрлері – пән, сын,

шешен сөз, оның түрлері, саясат шешен сөзі, білімді шешен сөзі, уағыз көркем сөз» деп жүйелеп келіп, әңгіме, романға сипаттама береді. Еңбектің «сындар дәуірі, онда шығарма түрлері» атты тарауы өте маңызды. Онда сыншыл реализм туралы алғашқы пікірлер нышанын кездестіруге болады. А. Байтұрсынұлы Еуропа жұртындағы сындар әдебиетінің бай тәжірибесін меңгеруге бет алушылық, қазақ көркем сөз ізденістерінде сәйкестік, үйлесімділік тапқанын айтады. А. Байтұрсынұлы әдебиет зерттеушісі ретінде қазақ әдебиетінің даму процесін жеке дара бөліп қарамай, барлық халықтар әдебиетіне ортақ сипаттармен ұштастыра талдауға тырысады.

А. Байтұрсынұлының жыраулардың мұрасын жетік білетінін осы еңбегінен айқын көреміз. Сөз өнерінің көне дәуірдегі үлгілері, 15–17 ғ-лардағы жыраулар поэзиясының біразы ақын назарына іліккен. Асан Қайғы, Нысанбай жырау, Бұдабай ақын, Наурызбай би, Құбыла ақын, Жарылғап ақын, Алтыбас, Ақмолда, Әбубәкір, Шортанбай, Байтоқ, Сүгір ақын, Мұрат, Досжан, Орынбай, Шернияз т. б. ақын-жазушылар шығармаларынан үзінділер бар. Ахмет Байтұрсынұлының қазақ әдебиеттану ғылымында алар орны орасан зор. Ақын еңбектерінде қазақ әдебиетінің даму кезеңдерін ғылыми негізде топтап, сан-салалы әдебиет табиғатын жан-жақты ашып берген. Қазақ әдебиеттану ғылымының негізін салуға арқау болған асыл мұрамыз десекте артық болмайды. Қазіргі таңда әдебиетімізде қазақ терминдерінің сөздік қоры жоқтың қасы. Ал, Ахмет Байтұрсынұлы осы еңбегінде оның әр қайсысына тоқталып, жіктеп берген. Ендеше, ұлт жанашырының бұл еңбегін неге қолданбасқа?! Қазақ филологиясының әдебиеттану саласында Ахмет Байтұрсынұлының бұл еңбегі ерекше маңызды. Аты әйгілеп тұрғандай, кітап әдебиет әлемін, көркем сөз табиғатын, сырын, мазмұны мен ерекшелігін, қоғамдағы рөлін көптеген мысалдармен дәлелдеп, байсалды түсіндірілген. Ахмет Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқышта» қазақ өлеңінің ырғақтық құрылыс-жүйесін айқындайтын өлең сөздің бунақ, тармақ, шумақ сынды категорияларын алғаш қалыптастырады. Еңбектің құндылығына жан-жақты тоқтала келе әдебиет сыншысы Т. Кәкішев: «Мұндай еңбек бізде бұған дейін де, бұдан кейін де қайталанған жоқ. Ол – әдебиет теориясы мен әдебиеттану ғылымының міндет-парызын қатар атқарып, біздің алдыңғы ағаларымыздың эстетикалық сауатын ашуға мұрындық болған жүйелі оқулық. Ондағы анықтамалар мен терминдердің өзі күні бүгінге шейін біздің ғылыми арсеналымыздан орын алатын құнды қағидалар мен атаулар. Көркемдік әлеміндегі

сөз өнерінің сай-саласын ұғындыратын «Әдебиет танытқыш» – қазақ әдебиеттану ғылымының негізін қалаған өміршен қондырғы-фундамент» деп жазады. Яғни, Ахмет Байтұрсынов әдебиет теориясы мен әдебиеттану ғылымының міндет-парызын қатар атқарып, біздің болашақты ойлап эстетикалық сауатын ашуға мұрындық болған. Өз ойымды қосар болсам, ұлты үшін өмірін құрбан етіп, қазақ әдебиетінің кірпішін қалаған зиялы өкіл еңбегінің әдебиет тарихындағы жұлдызы жоғары. Дегенмен де, оның келтірген анықтамалар мен терминдерінің біздің саламызда сирек қолданылатыны жанды қынжылтады. Меніңше, егерде біз оны өзіміз қолдап, жақсы іске бастамашы бола білсек, бұл мәселенің түпкілікті орынды шешіміне қол жеткізер едік. Адам санасының үш негізіне тіреледі: 1) ақылға, 2) қиялға, 3) көңілге». Өнер жүйесіндегі бастапқы үш негіз құрамды осылай нақтылып алған соң, былайша ой қорытындыласам: «Ақыл ісі – аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғу, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі – меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бернесіне ұқсату, бернелеу, суреттеп ойлау; көңіл ісі – тую, талғау». Мұндай тұжырымдаманы анағұрлым шектеулі түрде алдымен әлемді көркемдік тұрғыдан түсіну әдісіне жатқызуға болады. В. В. Кожиновтың пайымына сүйенсек, әдебиеттанушы былай деп жазады. Мәселенің екінші қыры – «сөз өнерінің» рухани қызметі. Жоғарыда айтылған «тану», «меңзеу» және көп жағдайларда «тую», «талғау» сөздерінің аспектісі ең алдымен рухани ұғымға жақын. Яғни, болмысты санамен түсіну: В. В. Кожиновтың айтуынша: «тіпті форманың қарапайым компоненттері де эпитет немесе метафора, баяндау және диалог түсіну кезінде ғана санаға қонбақ. Осыған орай, ең бастысы сөз өнерінің мұндай саналы қасиеті адамдардың іс-әрекеті және ойлары мен мінездеріне жалпы алғанда қатысты екенін кезінде Аристотель тайға таңба басқандай атап көрсеткен».

А. Байтұрсынұлының: тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түйгенін түйгенінше айтуға жарау», - деген тұжырымға келдім. «Әдебиет танытқыш» – қазақ әдебиеттану ғылымы жөніндегі тұңғыш көлемді еңбек. Ондағы барлық атаулар мен терминдер қазақ әдебиетінің түсінігіне сай келіп, оқырмандарға ыңғайлы жазылған.

Белгілі бір ғылым саласын жасаушы, дамытушы, ел игілігіне жаратушы тұлғалардың болатыны анық. Қазақ әдебиеттану ғылымын өзіндік ерекшелігімен байытып, елеулі еңбектер бере білген, ұлтымыздың мақтанышына айналған ғалымдар

бар. Солардың бірі, әрі бірегейі – бүкіл қазаққа тұлға болып танылған, академик, әдебиеттанушы ғалым, фольклорист, жазушы Қ. Жұмалиев. Ғалым қазақ әдебиетінің фольклорлық жанрындағы ғылыми зерттеулерді қалыптастырып қана қоймай, әдебиет тарихы (XV–XIX) саласында өлшеусіз қызмет етті. Ғалымның негізгі көзқарасы бойынша, қай халықтың әдебиеті болмасын, көш басында халық ауыз әдебиеті тұрады. Жазба әдебиеттің негізін салушы-Абай, ал оған дейінгі халық ақындары ауыз әдебиетінің ықпалында болды. Ол Қобыланды батыр, Алпамыс батыр, Ер Тарғын, Қозы Көрпеш-Баян сұлу, Қыз Жібек, Айман-Шолпан сынды эпостық және лиро-эпостық дастандар мен тарихи поэмаларды зерттеумен айналысты. Қажым Жұмалиев өз зерттеулерінде қазақ әдебиетінің тарихы XVII–XVIII ғасырлардан бастау алғанын алға тартады да өмірде болған тарихи тұлға – Бұқар жырау деп түсінеді, сол себепті тарихи әдебиетіміздің басы болып саналады. Ал оған дейінгі Сыпыра, Асан қайғы, Қазтуған, Жиёмбет, Доспамбет сынды жыраулардың тарихи тұрғыдан аты аталғанымен, аңыз түрінде сақталған деп түйеді. Тарихта аты мәлім, халық ақындары XVIII ғасырдың екінші жартысы мен – XIX ғасырдың бірінші жартысында дүниеге келген. Соның бірі – Махамбет деп түйеді. Қажым Жұмалиев батырлар жырының ішінен «Қобыланды», «Ер Тарғын», «Қамбар», «Алпамыс» жырларын алып, оларға идеялық және көркемді жағынан талдаулар жасайды. Қазақ батырлар жырының көбіне оқиға «басты қаһарманның айналасында болады да, басқалар сол негізгі қаһармандардың ерлігін, патриоттығын немесе басқа психологиялық жақтарын толықтыра көрсетіледі» әдей келіп, осыған орай зерттеуші қазақтың батырлар жырына тән екінші бір ерекшелігін айтады. Қай жырдың идеясын алсақ та, негізінде ел тілегі, ел қорғау мәселесі сөз болады. Қ. Жұмалиев – Махамбет шығармашылығын бірінші рет кең көлемде зерттеген ғалым. Бұл саладағы қызметін, ол – ақын өлеңдерін жинап бастырудан бастады (1938). 1948 жылы «Махамбет» атты монографиясын жариялады. Қ. Жұмалиев кітабының қазақ әдебиеттануындағы орнын тек мектеп оқушылары ғана емес, қалың көпшіліктің эстетикалық талғамын қалыптастыруда ондаған жылдар бойы атқарған рөлін де ешкім жоққа шығармайды. Алайда, бұл әдебиет теориясының түбірлі, түбегейлі мәселелерін кеңірек және тереңірек зерттеу міндетін күн тәртібіне қойды.

Қ. Жұмалиев – қазақ әдебиеттану ғылымда ең алғашқы болып 1946 жылы «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының

тілі» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғаған ғалым-ұстаз. 1946 жылы жазылған «Абай поэзиясының тілі» атты ғылыми монографиясы ғалымның үлкен жеңісі болды. Оның «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» (1946) еңбегі абайтануға қосылған үлкен үлес болып қабылданды. Онда Қ. Жұмалиев Абайдың өмірі мен шығармашылығына кең талдау жасаған. Қазіргі таңда ақынның еңбектерін күнделікті сабақта оқып, талдап жүрміз. Соның бірі Абайдың «Сегіз аяқ» өлеңі. «Сегіз аяқ» өлеңінде ақын өз кезіндегі өмір шындығын көрсетуден туған өлеңдерінің бірі, мұнда бір жағы – сын, сықақ болса, екінші жағы – өсиет, ғибрат беру. «Сегіз аяқ» өлеңі:

«Алыстан сермеп,
Жүректен тербеп,
Шымырлап бойға жайылған.
Қиуадан шауып,
Қисынын тауып,
Тағына жетіп қайырған –
Толғауы тоқсан қызыл тіл,

Сөйлеймін десең, өзін біл, – «Сегіз аяқ» өлеңіне Абай тыннан қосқан шумақ өрнегін көріп отырмыз. Өлеңнің әр шумағы сегіз жолдан тұрады. Өлеңнің ырғақтық құрылысы өзгеше өрнектелген. Шумақ 5 - 8 буынды, алдыңғы 6 тармақ тезис есебінде болса, соңғы 2 тармақта қорытынды ой айтылады. Бұл өлең қазақ поэзиясында жаңа туынды. «Сегіз аяқ» өлеңінің өлшемін, шумақтың өрнегін Ш. Құдайбердиев, А. Байтұрсынов т. б. ақындар да қолданған. «Сегіз аяқ» өлеңі – өз заманындағы өмір шындығы көрсетілген өлеңдерінің бірі. Абай өзінен бұрын ешкім таппаған қиын ұйқасты шебер қолданып, ән де шығарған.

Елбасы Н. Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында «Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодты сақтай білу», – деп атап көрсетті. Ұлттық кодтың басты тірегі – тіл, әдебиет, тарих, ұлттық мәдениет, ата-баба дәстүрі болып табылады. Қазақ халқының айбынын асқақтатып, ұлттық болмысымыз бен рухани құндылықтарымызды дәріптеген, білім мен ғылым жолын тең ұстап, даналығымен танылған Қажым Жұмалиев мұраларының орны қай кезеңде де құнды болмақ!

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақ әдебиеті энциклопедиясы 2011.
2. Жұмалиев Қ. Егеулі найза.- Алматы: «Арыс», 2003.- 280 б.
3. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. Оқу құралы. Алматы, 1997
4. Ісімақова А.А. Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» мен Қ. Жұмалиевтің «Әдебиет теориясы».
- 5 Н.Ә. Назарбаев. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру «Егемен Қазақстан» газеті. – 2017. – 12 сәуір. – 1-2 бб

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІН ОҚИТУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

МАРТА ДАУЛЕТ

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, № 16 лицей-мектебі, Павлодар қ.

Қазақстандық білім беру жүйесіндегі аса өзекті әрі жоғары маңызға ие мәселенің бірі – мемлекеттік тілді меңгерту бағыты. Бұл бағыттың жоғары маңызға ие болуының бірнеше аспектілері бар. Ұзақ жылдар бойы кеңестік басқару жүйесінің құрамында болған ұлтымыздың тілі өз дамуында күрделі жағдайларға тап болды, қоғамдық ортадағы сұранысы мен қажеттілігінен ажырап кетуге шақ қалды, тіпті, сол тұстары «қазақ тілі бола ма, әлде әбден тоза ма» деген сұрақ алдыңғы орынға шықты. Ұлттық әдебиетте ана тіліміз көркемдіктің биік өресінен танылғанымен, жалпы қоғамдық қарым-қатынастағы орны мен мәртебесі айтарлықтай құлдырап кетті. Міне, осының барлығы қазақ тілін, әдебиетін оқытып-үйретуде жанаша мақсаттар мен міндеттер қоюға, әдістемелік тұрғыда ұтымды шаралар қабылдауға түрткі болды.

Еліміз дербестік алған соң тілдің құлдырап кеткен күйін жақсарту жолында жаңа бетбұрыстар жасала бастағаны белгілі. Тәуелсіз ел атануымызбен бірге тілдің мәртебесін арттыру бағытында да сең қозғалғанын айтуға тиіспіз. Қазақстанның тәуелсіздігі – ең әуелі ұлттың азаттығы, тілдің дербестігі һәм қанат жаюы. Қай кезеңде болмасын ұлттың тағдыры ана тілімен ғана байланыстырылады. Ал тілдің тағдыры тұтас ұлттың болашағымен үндесіп жатыр.

Жалпы алғанда, Тіл қатып қалған құбылыс емес, керісінше, дамып, жасап, түрленіп отыратын жанды организм. Тілдің қоғамдағы

мықты іргетасы тұрақты дамуында, жаңарып-жаңғыруында. Тілдің грамматикалық құрылымы, ұлттың сөз байлығы, дыбыстық жүйесі, мағына-мазмұны, атқаратын қызметі, емлесі, әдеби нормасы, стилі жетіліп, дамып отыруға тиіс әрі бұл бағыт аса күрделі құбылыс саналады.

Әрине, қоғам һәм қоғами даму болған жерде тіл де, тілге деген сұраныс пен қажеттілік те бар. Қағидаға жүгінсек, тіл – адам қатынысының аса маңызды құралы. Сондай-ақ ол кез келген ұлттың бедер-бейнесі, рухани күш-қуаты, елдіктің тірегі болып табылады. Осы себепті де қоғам арасындағы тілдің орнының, мәртебесін айқындау, қолданыс аясын кеңейту бағытында қолға алынатын, маңыз берілетін тұстар жеткілікті. Қазақ тілін еліміздегі жергілікті ұлт өкілдері ғана емес, сонымен бірге осы мемлекетті мекендеген өзге ұлт өкілдерінің де құрметтеп, үйренуі, меңгеруі – мемлекеттік тұрғыда іске асырылатын маңызды шаруа. Міне, осы мәселе елімізде кезек күттірмей дұрыс жолға қойылуы тиіс.

Жас ұрпақты жаңа заманның талаптарына сай тәрбиелеу-ана тілінің ғасырлар бойы жиналған байлығын игерту, сол арқылы ұлттық сезімдерін ояту, ұлт патриоттарын тәрбиелеу, жаһандау кезеңінде Қазақстанның мемлекет ретінде сақталып қалуының бір негізі тілді сақтау екенін ұғындыру. Міне, дәл осы бағыттар қазіргі уақытта аса өзекті әрі басым міндетке айналып отыр. Сондықтан да, қазақ тілі мемлекеттік тіл ретінде қанат жайсын десек, бір күндік акциялармен алданбай, нәтиже беретін іс-шараларды көптеп жүзеге асырған жөн. Соның ішінде тілді, тіл арқылы әдебиетті оқыту бойынша қолданыстағы әдістемелерді заманауи талаптар мен қажеттіліктерге сәйкес түзуіміз аса қажет. Айналып келгенде, барлығы әдістеменің тиімді таңдалуына келіп тіреледі.

Еліміздің білім саласының 12 жылдыққа көшуі білім мазмұнын еліміздің әлеуметтік-экономикалық, рухани-мәдени жағдайын нығайтуға, ұлттық құндылықтарымызды бағалай білуге, мемлекеттік тіліміздің қолданылу аясын кеңейтуге қабілетті азамат тәрбиелеуге құрылуы зор маңызға ие. Білім жүйесінің бұл жаңа моделінің басты ұстанымы – оқыту үрдісін ұлттық құндылықтарға негіздей отырып, оқушыларға көп деңгейлі білім беруді ұйымдастыру.

Тіл үйрену сол тілдің сөздік құрамындағы барлық лексиканы түгелдей білумен өлшенбейді. Бұлай ойлау, пайымдау нәтижелі қадамға бастай алмайды. Керісінше, бір оқу жылында тілдің сөздік қордан сөйлеу үшін қажетті лексикалық минимумды сұрыптап таңдап ала білуі керек.

Мысалы, қолданыста лексикалық материалдарды оқыту барысында қойылатын талаптар төмендегідей өріледі:

1 Сөздік минимумды іріктеп алып, лексикалық қорды үнемі жетілдіріп отыру.

2 Лексикалық единицалармен нақтылы тілдік қарым-қатынасты жүзеге асыру.

3 Сөздердің бір-бірімен байланысу амалы мен лексикалық единицаларды іс жүзінде қолдана білу заңдылығын үздіксіз үйретіп отыру.

4 Лексикалық единицаны тіркестің, контекстің, текстін құрамында жұмсауға көңіл бөлу.

5 Ойды тиянақты, аяқталған сөйлемдер арқылы жеткізуге үйрету. Сөйлемдегі сөздердің орын тәртібіне мән беру.

6 Ауызша және жазбаша жаттығуларды түрлі әдіс-тәсілдерді пайдалана отырып, орындату және оқушылардың есте сақтау қабілетін дамыту.

7 Лексикалық материалға қатысты бақылау өлшемдерін жиі-жиі өткізу.

Лексикалық материалға оқыту тек лексикалық единицаларды жақсы білуімен де шектелмейді. Басқа ұлт өкілдерін қазақ тілінде сөйлеуге үйрету үшін сөздік қордың жиынтығын ғана емес, ондағы сөздердің қолданылу ерекшелігі мен ережесін де қатар үйрету қажет. Мұның өзі сөздердің тілдік қарым-қатынаста қолдану үшін грамматикалық ережелермен бірге лексикалық ережелердің де айрықша маңызды орын алатындығын аңғартады.

Сөз тіркесін айту, ойды сөйлем арқылы жеткізу тек грамматикалық заңдылықтар ғана қатысты емес, лексикалық заңдылықтармен тікелей байланыста. Сондықтан тіл үйрену үшін оларды лексикалық ереже, грамматикалық заңдылық деп бөліп қарамай, біртұтас пайдаланып, бірге оқытқанда тиісті нәтижеге жетуге болады деп ойлаймын.

«Қазақ әдебиеті» пәнін оқытуда көркем шығармалардың табиғатын таныту, оның мазмұндық-құрылымдық сипаттарын ажырата білу және әдебиеттің сөз өнері ретіндегі құдіретін дәйектеу алу дағдыларын меңгерту – қазіргі бағдарламада қарастырылады.

Әдебиетті оқып үйрену арқылы оқушылар әлеуметтік өмірге бейімделіп, қоршаған орта, замана келбетін түсінуге қажетті білім-білік дағдыларымен қаруланады.

«Қазақ әдебиеті» пәнін тиімді оқыту жолдары мынадай бағыттарға негізделсе, оқушының іскерлік қатынасы артады және білім сапасының халықаралық деңгейлерге көтерілуін реттейтін болады.

1 Қазақ әдебиетінің классикалық көркем туындыларын өз халқының төл мәдениеті ретінде меңгерге алу;

2 Алған білімдерін әлеуметтік мәні бар мәселелер мен әр түрлі жағдаяттарда пайдалана алу;

3 Көркем әдебиетті оқудың негізгі түрлерін ажырата алу;

4 Көркем шығарманың негізгі мазмұнын, тақырыптық мәнін рухани қажеттілік пен төзімділік сияқты нысандарда отырып, көркем мәдени құндылықтар жөнінде пікір алмаса алу;

5 Көркем шығарма кейіпкері жайлы бір мақсатты көздей отырып қойылған сұраққа жауап беруде өзіндік көзқарасы білдіре алу;

6 Көркем шығарма кейіпкерлерінің әрқайсының жекелік және жалпылық сипаттарын анықтай отырып, бас кейіпкер бейнесін аша білу және оқиға мен кейіпкерлер арасындағы байланысты қоршаған орта, әлеуметтік жағдаяттарда тани білу.

Қорыта айтқанда, оқушының алған білімі мен дағдылары тәжірибеде, күнделікті өмірде қандай да бір теориялық әрі практикалық жаңалықтарды шешуде қолдана алу қабілеттілігі болып табылады.

Өкінішке қарай, қазіргі уақытта балалардың көркем кітаптарға деген қызығушылығы пәс болып кетті. Тіл де, ой да, таным да, көркемдік те кітапта деген ұстанымды компьютерлік, сандық технологиялар алмастырған осынау кезеңде біз ұрпақты кітап оқу қажеттілігінен мүлде айырып тастамау үшін жанталасуымыз керек деп ойлаймын. Міне, білім саласының, мектеп пен мұғалімнің басты міндеті – балаларды көркем әдебиетке, сол арқылы тілге жетелеу. Бүгінде бұл міндетті оңтайлы әрі нәтижелі, бір сөзбен айтқанда, табысты іске асыру оңайлықпен болмай отыр. Ол үшін бала қызығушылығын оятатын тың әдіс-тәсілдер керек. Кітапқа деген ықыласты арттырудың түрлі формаларын – кештер, семинарлар, шығармашылық басқосулар, пікірталастар, әдеби кездесулер жиі ұйымдастырылып, олардың өзі баланың ішін пыстырмайтын, керісінше, белсенділігін арттыратын деңгейде болуы керек деген тұжырымға келіп тірелеміз. Әрине, мұғалімнің міндеті – сабақ бағдарламасын меңгерту екені мәлім. Дегенмен, сабақ барысындағы білімді негіздеудің, берік етудің, арттырудың маңызы ешқашан сұраныстан шықпайтынын санаға орнықтыратын уақыт жетті. Әсіресе, өзге ұлт өкілдерін мемлекеттік тілге, ұлттық

әдебиетке ынталандырудың дәл қазір қаншалықты қажет екенін айтып жатудың өзі артық. Өкінішке қарай, бізде бірыңғайланған әдістемелік үлгілер жоқтың-қасы. Әр педагог өздік тұрғыда жоспар-жоба жасап, пайдаланып жүр. Олардың тиімділігі бар ма, жоқ па оны терең талдауға бетбұрыс жасалмай отырғанын да мойындаған жөн.

Сондықтан да, тілд санаға мықтап орнықтырудың төте әрі тиімді жолдарын іздестіріп, айналысқа енгізетін уақыт әлдеқашан болды. Әсіресе, тіл мен әдебиетке тарту, қызығушылықты еселеу, сол арқылы сөйлеу дағдыларын қалыптастырып, дамыту практикалық жұмыстарға байланысты нәтиже береді. Біз практикалық тұрғыда оқытып-үйрету бағытына да мықтап көңіл аударуымыз керек. Тәжірибе арқылы дағды қалыптасады, дағды арқылы бірізді ұстаным орнығады. Міне, тілдің қолданыс аясын арттыруға осындай бағыттар басты маңыз әкеледі. Ең бастысы – күнделікті оқыту үрдістерінде шәкірттің тіл мен әдебиетке деген ынта-ықыласын еселеуге негіз болатын жүйелі құралдардың қолданыста болуы. Алдағы уақытта оққылық жиі кездесетін осы бағытты ел болып ретке келтіруге тиіспіз. Онсыз, тілді, әдебиетті жүйелі әрі сапалы үйрету жолға қойылмайды.

Қазіргі таңда мемлекеттік тілді оқытуда жаңа әдістерді әр сабақта қолданып, оқытудың тиімді жолдарын тауып, жүйелі түрде қолдану – заман талабы. Қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне үйрету үдерісін оқу-әдістемелік тұрғыдан тиісті дәрежеде қамтамасыз етудің қажеттілігін өзінің Қазақстан халқына 2008 жылғы Жолдауында Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н. Ә. Назарбаев ерекше ескертіп өтті. Елбасымыз: «...Халықаралық тәжірибелерге сүйене отырып, қазақ тілін оқытудың қазіргі заманғы озық бағдарламалары мен әдістерін әзірлеп, енгізу қажет. Мемлекеттік тілді тиімді меңгерудің ең үздік, инновациялық әдістемелік, тәжірибелік оқу-құралдарын, аудио-бейнематериалдарын әзірлеу керек», – деп атап көрсетті [52, 7 б.].

Ал ҚР Мәдениет министрлігі Тіл комитетінің төрағасы Б. Омаровтың: «Мемлекеттік тілді үйретуді жандандыруға жанаша талап, қарымды құлшыныс қажет. Қолда бар оқу құралдарын орынды пайдалана отырып, оларды әрі қарай жетілдіруге ерекше көңіл бөлу керек. Бұл орайда әдіскер мамандардың ең алдымен озық технологияларды қолдану арқылы үйрету үлгілерін әзірлеуге ұмтылуы тиіс» <http://www.inform.kz/> деген пікіріне келісе отырып, мемлекеттік тілді әр түрлі әдістер арқылы оқыту және оны меңгеру

үшін стимулды жоғарылатудың жаңа жолдарын іздеу – тілді меңгерудің негізгі жолдары деп есептейміз.

Қазақ тілін меңгеруге құлшыныстары бар адамдар оны меңгеру үстінде бірнеше мәселелерге тап болды. Біріншіден, тілді қызықты жолдармен оқыту әдістемесі бар оқулықтарының аз болуы, сонымен қатар, оқушылардың танымдық қабілеттерін, танымдық процестерін (есту, көру, қимыл және т.б.) дамытуда қолданып жүрген әдіс-тәсілдердің заман талабына сай болмауы. Екіншіден, белгілі бір жүйеге келтірілген сөздіктің осы күнге дейін шығарылмауы, үшіншіден, тілді меңгеру үшін қазіргі кездегі шығып жатқан әр түрлі ауылда тұрып мемлекеттік тілді меңгеру әдістемесіне байланысты белгілі бір қоршаған тілдік ортаға әрбір өзге ұлт өкілінің қол жеткізе алмауында [1]. Осы мәселелерді шешу үшін тиімді жолдарды қарастыру қажет.

Жиырма бірінші ғасырдың басынан бастап бүгінгі күнге дейін жалғасып келе жатқан бұл кезеңде қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне оқыту әдістемесіне қатысты практикалық қажеттілік арта түсті.

Мемлекеттік тілді меңгеру барысындағы кейбір келеңсіздіктердің алдын алып, тіл үйретудің сапалы деңгейіне көтерілуге ықпал жасау үшін көп еңбектену қажет.

Өткен онжылдықта жергілікті тұрғындардың ғана емес, сонымен қатар елімізде тұратын әр түрлі диаспоралардың мемлекеттік тілді меңгеру қажеттілігі түсінігінің қалыптасқанына және мектепте қазақ тілін оқыту үшін аптасына әлдеқайда басым сағат саны берілгеніне қарамастан өзіміздің жастарымыз қазақ тілінде сөйлеп кеткен жоқ.

Қазіргі таңда қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту әдістемесінің мәселелері қарастырылып жатыр, бірақ ағылшын тілін оқыту сияқты нақты әдістеме жүйесі әлі де кеңінен таралмаған.

Көптеген мектеп жүйесіне арналған оқулықтарымыздың оқыту әдістемесі күрделі және оқыту жүйесінде бірізділігі жоқ. Ғаламтор материалдарына сүйенсек, ағылшын тілін 16 сағатта үйрету, өз бетімен ағылшын тілін меңгеруге арналған видео-сабақтар, практикалық жаттығулар, ағылшын тілін ән арқылы үйрену, фильмдерден үзінді арқылы үйрену деген практикалық жаттығулар өз бетімен тілді меңгерушілер үшін толып жатыр.

Қазақ тілін оқыту әдістемесінде әлі де фонетика, лексика, әліпби, көптік жалғау, үндестік заңы, өлең жаттау деген тапсырмалар жылдан жылға жалғасып, көптеген мектеп бағдарламасындағы бөлінген сағаттар арқылы оқытылып келе жатыр, ал жоғарыда

келтірілген ағылшын тілін оқыту сияқты тәсілдерін ғаламтор кеңінен сирек кездестіреміз.

Ғалым Қ. Қадашева: «Оқу процесін жеделдету дегеніміз – осы оқу пәніне берілген сағат санын көбейтпестен оның әсерлілігі мен өндірімділігін арттыруға қол жеткізу. Бұл тереңдетілген жеделдету мәні жағынан рационалды оқыту әдісімен тең болып келеді» – деп, қазақ тілін оқытудың мәселелеріне тоқталған екен. Шынымен де, мемлекеттік тілді меңгеру кезінде тек қана сөздерді, сөз тіркестерді, ережелерді жаттап алуға болады, бірақ нақты сөйлесу мүмкіндігі пайда болған жағдайда адам меңгеріп алған базаны қолдана алмауы да мүмкін [2]. Себеби, жылдан-жылға оқытатын оқу материалымыз мынадай тақырыптар шегінен аспайды:

- жергілікті халықтың салт-дәстүрімен таныстыру;
- қазақ халқының тамыры тереңдерде жатқан мәдениетімен таныстыру;
- тарихи тұлғалардың өмірі мен шығармашылығы мағлұматпен таныстыру;
- Қазақстанның атақты адамдары жайында (ақын-жазушы, әнші, күйші, ғалым, еңбек ардагері, ғарышкер, спортшы, т.б.) мәлімет беру;
- Қазақстанның жер жүзінде саяси, әлеуметтік, экономикалық тұрғыдан алатын орны жайлы мәліметтер беру;
- Қазақстанның бай табиғатымен таныстыру;
- ел өміріндегі тарихи кезеңдер жайлы мәлімет беру;
- қазақ тілінің фразеологизмдерімен таныстыру;
- мақал-мәтелдер мен қанатты сөздерді сөздік қорына енгізу.

Ғаламтор кеңістігінде қазақ тілін үйретуге арналған көптеген практикалық әдістермен салыстырғанда, жоғарыдағы алынған материалдардың тізімі неғұрлым күрделі, не қызықсыз болып көрінетіндіктен бе, тілді меңгеру мақсатын қойған адамның алдына психологиялық барьер келеді. Сондықтан да, қарапайымнан күрделіге деген тәсілдің әлдеқайда тиімділігі зор деп ойлауға тура келеді.

Тіл күрделілігі тілді үйренемін деушілер үшін жағымсыз ынталандыру негізі. Сондықтан тілді үйрену неғұрлым қарапайым болса, адамның тілге деген ынтасы соғұрлым жоғары болады.

Белгілі орыс лингвист-ғалымы Д.Петров, шетел тілдерін оқыту әдістемесінің авторы, қазақ тілін меңгерудің мотивациясын жоғарылату мақсаты - іс қағаздарын мемлекеттік тілге көшіру дегенмен келіспейді. Ол ғалымның шетел тілін оқыту әдістемесі өте тиімді және оңай әдістемелерінің бірі. Шынымен де, ол өзге

тілмен таныстыру кезінде қарапайым сөздерден тілдің негізін құрайтын күрделі конструкциялар құрастырып, кез-келген адамның тілге деген қызығушылығын туғызады. Сол сияқты, біздің тілді де, мемлекетімізде тұратын басқа ұлт адамдарына үйретудің оңай жолдарын іздеу қажет. Жоғарыда келтірілген мысалдарды жылдан-жылға қайталай бермей, адамның өз өміріне қажет лексикалық минимумы негізінде құрастырылған жаңа оқулықтарын көбейтіп шығару қажет. Сұраққа жауап, ситуация арқылы сөйлесу, өз ойын айта білу, пікір алысу, салыстыра отырып әңгімелесу тәсілдерін видеоматериалдарға түсіріп, ғаламторға көбірек енгізу керек. Күрделі мәтіндерді заман талабына сай құрастырып, фильмдерден үзінді алып сұхбат құрастыру, тілдік ортаны қамтамасыз ету тәсілдерін қолдану, тілді үйрену үшін ынталандыру дәрежесін жоғарылату – тілді жедел түрде оқытудың басты жолдары.

Қорыта айтқанда, оқытудың жаңа технологияларын пайдалану, іздеу – бұл практик-оқытушылардың басты мақсаты. Осы мақсатты іске асыратын басты тұлға - мұғалім. Қазіргі кезде шығармашылық ізденіс қабілеті дамыған, жаңа педагогикалық әдістемелерді жете меңгерген, мамандық шеберлігі қалыптасқан мұғалім қажет [3]. Ендеше, тілді үйретуші-оқытушының мақсаты – мемлекеттік тілді өзге ұлт өкілдерін жедел сөйлету деңгейіне жеткізу жолында қарапайым тәсілдерді қолдану болып отыр.

«Өзге тілдің бәрін біл, өз тіліңді құрметте» – деп, Қадір ағамыз айтқандай, әркім ана тілі – мемлекеттік тил деген ұғымның құндылығын түсінгенде ғана, тілді білуге талпыныс арта түседі.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы А., 1992ж.
- 2 Осман А.Ә. Тіл тәуелсіздігі - ел болашағы. - Алматы: Өлке, 2011. - 480 бет.
- 3 Тіл туралы толғам. Құрастыр. /д. Дүйсебай. Т 93- Астана: Ер- Дәулет, 2007. - 160 бет.
- 4 Оразбаева Ф. Тілдік қатынас А., 2005 ж.

СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ АЙТЫЛЫМ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МЕН ДАМУЫ

МУСАЛИМОВА С. Р.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, №21 ЖОББМ, Павлодар к.

Білім берудің өзекті мәселелерінің бірі – «кең ауқымды дағдыларды» дамыту. «Кең ауқымды дағды» негізінде бүгінгі өмірге қажетті сын тұрғысынан ойлау, білімді шығармашылық тұрғыда қолдана білу, проблемаларды шешу қабілеті, ғылыми-зерттеу дағдылары, қарым-қатынас дағдылары, жеке және топпен жұмыс істей білу қабілеті, АКТ саласындағы дағдыларын дамыту көзделген. Бұл дағдылар ХХІ ғасыр адамына аса қажетті, табысты өмір сүруінің кепілі деп дәлелденген. Әлем елдерінің барлығы да білім жүйесін осы дағдыларды дамытуға негіздеп өзгертуде. Біздің елімізде де «Балаларға қалай, нені, не үшін оқытамыз?» деген сұрақ туындағанда «өмірге қажетті дағдыларды» дамыту қажеттілігі туралы айтылып та, жазылып та жүр. Бұл өмірге қажетті дағдылардың ішінде – тілдік дағдыларды ерекшелей атап өткіміз келеді. Тілдік дағдылар – тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым дағдыларын қамтитын үнемі қозғалыста болатын үдеріс. Бұл дағдылардың қай-қайсысы болсын маңызды. Дегенмен, біз бүгінгі жалпы орта білім беру ұйымдарында өзекті мәселе болып табылатын айтылым дағдысына ерекше назар аударғымыз келеді. Себебі біз «киіміне қарап қарсы алып, сөзіне қарап шығарып салатын» халықтың ұрпағымыз. «Сөз қадірі – өз қадірің» дейді тағы бір халық даналығы. Сондықтан да бүгінгі оқушылардың сөйлеу тілін дамыту, ойларын еркін әрі әсерлі, нақты жеткізуге дағдыландыру орта білім беру жүйесіндегі түйткілді мәселелердің бірі деп айтуға толық негіз бар. Айтылым туралы мәселелерді біз 2 түрлі аспектіде қарастырамыз:

1 Қазақ мектептеріндегі оқушылардың айтылым дағдыларын дамыту мәселелері.

2 Орыс тілді мектептердегі оқушылардың қазақ тілінде айтылым мәселелерін жақсартудың тиімді тәсілдері мен жолдары.

Бұл мәселелерге жеке-жеке тоқталмас бұрын, айтылым дағдысының өзінің мәнін ашып алған дұрыс болады. Отандық ғалым Ф. Оразбаева: «Айтылым – адамдар арасындағы тілдік қатынасты жүзеге асыратын сөйлесім әрекетінің бір түрі. Ол – тілдік қарым-

қатынас барысында адамның өз ойын жарыққа шығару процесі, өз сөзін екінші біреуге ұғынықты етіп жеткізуі»деп анықтама берсе, Ресей ғалымы В.М.Филатов айтылым мен тілдесімді бір категория ретінде қарастыра отырып, оларға тән бірнеше белгілерді көрсетеді:

– Айтылым уәжге негізделген. Оның ішінде коммуникативтік уәжге ерекше басымдық беріледі.

– Айтылымның мақсаты айқын, ол қандай да бір мақсатқа жетуді көздейді.

– Айтылым белсенді әрекетке негізделеді. Онда әрекет иесінің қоршаған ортаға деген қарым-қатынасы көрінеді. Сөйлеушінің сөйлеу әрекетіндегі бастамашылдығы мен белсенділігі қарым-қатынастың мақсатына жетуін қамтамасыз етеді.

– Айтылым адамның барлық әрекетінің түрлеріне ортақ қызмет түрі болып табылады. Тілдік әрекет үдерісі ойлау әрекетімен тығыз байланысты. Кез келген коммуникативтік міндеттер тілдік ойлау әрекетінің нәтижесі болып табылады.

– Айтылым ол тұлғамен тығыз байланысты. Себебі тұлғаның өмірлік көзқарасын көрсетіп береді.

– Айтылым әрекет ретінде алгоритмдене алмайды, себебі сөйлеудің бағдарламасын оның авторы өзі жасағандықтан, ол эвристикалық және даралық деңгейде болып табылады.

– Айтылым белгілі бір қарқынмен сипатталады, кейде ол белгіленген нормадан жоғары немесе төмен болып кетуі мүмкін [6].

Бұл тұжырымдар айтылым дағдысының күрделі үдеріс екендігін айқындап береді. Айтылым тілдік дағды ғана емес, ол тұлғаның негізгі дамуын қалыптастыратын маңызды аспектілердің бірі екендігін көруге болады. Ендеше, алдымен, өзге ұлт өкілдерінің қазақ тілінде айтылым дағдыларын жақсарту мәселелеріне назар аударып көрейік. Осы бағытта біз бұрыннан бері таптауырын болған грамматикалық білімдерді екінші орынға шегеріп, оқушының мемлекеттік тілде шапшаң сөйлеп, еркін қарым-қатынас жасауына мүмкіндік беретін әдіс-тәсілдерді қарастырамыз. Ол үшін айтылым мақсаттарына назар аударайық.

Кесте 1

Оқу мақсаттары	Тілдік дағдылар 5-сынып бойынша	Ұсынылатын әдіс-тәсілдер
A1. Сөздік қорының алуандылығы	5. A1. Тақырып бойынша меңгерген жаңа сөздерді олардың синонимдерімен, антоним, омонимдерімен қатар қолдану, ойын жеткізе білу	«Прожектор» моделі, Лексикалық құрам, тұжырымдамалық кесте
A2. Сөз мәнері мен сөйлеу этикеті	5. A2. Қазақша амандасу мәнері мен ұлттық этикет формаларын пайдалану	Диалог, жағдаяттық мәселелер, сөйлеуге арналған құрылымдар
A3. Орфоэпиялық нормаларды сақтау	5. A3. Ауызша мәтіндер құрауда қазақ тіліндегі төл дыбыстардың дыбысталуын, үндестік заңын ескеріп айту	Рөлдік ойындар, әріптер сөйлейді
A4. Мәтіннің негізгі аспектілерін анықтау және талқылау	5. A4. Шағын көлемді мәтіндердің мазмұнына жоспар құру, соған сүйеніп баяндау	Венн диаграммасы, дара диаграмма, Хикаят картасы, уақыт тізбегі
A5. Сенімді және еркін жауап беру	5. A5. Берілген сұрақты дұрыс түсініп, лайықты жауап беру, шағын диалогке қатысу	Жылдам дебаттар, ыстық орындық, автор орындығы, үш қадамды сұхбат, мен айтсам, сіз сенбейсіз
A6. Визуалды материалдар арқылы тілді дамыту	5. A6. Тірек сөздерді дұрыс қолданып иллюстрацияларды сипаттау	Өңгіме құрастыру, Галереяға саяхат, т.т.

Бұл әдістер оқушылардың айтылым дағдыларын жақсартуға қолдау көрсетіп қана қоймай, дамытуға негіз болады. Алайда әдіс-тәсілдерді қолдану кезінде алдымен мұғалім бірқатар талаптарды ескеруі қажет:

1 Мұғалім қарастырылатын тақырып төңірегінде оқушылардың мүмкіндіктерін ескере отырып, ресурстар дайындап алады. Ресурстар оқушылардың жас ерекшеліктеріне сай болуы қажет.

2 Мұғалім оқушыларды тапсырманы орындауына алдын ала жағдай жасайды. Тақырыпты хабарлап, сол тақырып бойынша оқушылардың бар білімдерін жаңғыртады.

3 Тақырып бойынша нақты нұсқаулар беріп, орындалатын тапсырманы түсіндіреді.

4 Оқушылардың тапсырманы табысты орындауы үшін олардың топтық, жұптық жұмыс түрлеріне біріктіреді.

5 Оқушылардың тапсырманы орындау уақытын белгілейді.

6 Топтағы оқушылардың тапсырманы дұрыс орындап отырғанын бақылап, көз жеткізеді, қажет болса қолдау көрсетіп, бағыттады.

7 Оқушылардың топтағы талқылау нәтижелерін жинақы әрі нақты қорғауы үшін ресурстарды ұсынады.

8 Айтылым аяқталған соң алдағы уақытта дағдыларын жақсарту үшін қажетінше түзету жұмыстарын жүргізеді.

Мұғалім тарапынан болатын бұл іс-әрекеттер айтылым дағдыларын жақсартып, оқушылардың білімдерін жетілдіруге мүмкіндік береді. Соның нәтижесінде оқушы келесі білім, дағдыларды меңгереді:

– сөздік қорының алуандығы: сөздік жұмыстар, сөздік қорашалар, сөздердің синоним, антонимдерін таптыру, жаңа сөздерді мәнмәтінге қарап ажырату;

– сөз мәнері мен сөйлеу этикеті: оқушылардың сөйлеу мәдениетін сақтауы, коммуникативтік жағдаятқа сәйкес сөздерді қолдануы, тақырыпқа сәйкес түрлі тәжірибелік тапсырмаларды орындауы, диалог құрастыра алуы, қатысуы;

– орфоэпиялық нормаларды сақтау: сөздерді дұрыс айту, дұрыс тіркестіріп қолдану;

– мәтіннің негізгі аспектілерін анықтау және талқылау: негізгі акцент түсіретін ойлар мен пайымдарды талқылау, өз пікірлерін айтқызу, қорғату, талқылату;

– сенімді және еркін жауап беру: оқушылардың ресурстарды дұрыс әрі тиімді қолданғанына көз жеткізу, сұрақтар қою арқылы нақты мәселені түсінгенін ұғыну;

– визуалды материалдар арқылы тілді дамыту: графитік мәтінді суреттеуге не талдауға қажетті сөздерді (сөйлемдер, модельдер) үйрету, тәжірибелік жаттығудың көмегімен үйретілген сөздерді белсенді қолдандыру, сұрақ қою арқылы графитік мәтін бойынша не түсінгенін тексеру [3, 12].

Ал енді қазақ мектептерінде айтылым жеке қарастырылмай, тыңдалыммен қатар жүреді. Себебі ана тілін оқытуда бұл дағдыларды жеке-жеке қарастыру өзектілігі болмайды. Қазақ мектебінің оқушысы кез келген тыңдалған мәтіннің мазмұнын бір тыңдағаннан-ақ түсінеді. Оларда бұл екі үдерісті тұтастықта қарау нәтижелі болады. Мәселен, болжау жасау дағдыларын дамытуда оқушыларға «Миға шабуыл», «Суреттер сөйлейді», «Стоп-кадр», «Конверттегі сұрақ» сияқты тәсілдерді қолдану оқу мақсатына тиімді қол жеткізуге мүмкіндік береді. Аталған тәсілдер тірек сөздер мен ұсынылған иллюстрациялар немесе мәтін үзінділерін тыңдай отырып, оқиғаның дамуы мен аяқталуын болжау үшін өз ойларын айтуға ықпал етеді. «Суреттер сөйлейді» тәсілі оқушылардың тақырып бойынша өз ойларын білдіріп, идеяларды ортаға салуына, ал «Стоп-кадр» оқушыларды сюжет бойынша ойларын дамытуға, өз болжамдарын жасауға, дәлелді пікірлер айтуға, салыстыруға, детальдап қарастыруға, сонымен қатар ары қарай болатын сюжетті көруге деген ынтасын оятуға түрткі болады. «Конверттегі сұрақ» әдісі сабақты жоспарлау кезінде мұғалімнің жеткілікті деңгейдегі дайындығын қарастырады, бұл сұрақтарды қолдау қажет ететін оқушыларға сөйкестендіру немесе тірек сөздер арқылы да ұсынуға болады. Оқушылар осы тәсілдер негізінде аудиомәтінді мұқият тыңдауға, өз ойларын еркін жеткізуге және ары қарай оқуға түрткі алатын болады. Жоғарыда аталған тәсілдердің барлығы оқушылардың жеке жауап беру мүмкіндігін қарастырса, енді топ болып, тындап, берілген ақпарат туралы өз ойларын еркін жеткізуі үшін «Үш қадамды сұхбат», «Аквариум», «Пікірлер сызығы», «Сана саяжолы» сияқты әдістер оқушылардың болжаған ақпараттары туралы өз пікірлерін ортаға салуын, талқылауын қарастырады. «Аквариум әдісі» – балаларға мәселені «қоғам алдында» талқылауға ұсынғандағы диалог формасы. Шағын топ белгілі бір мәселе бойынша диалогті жүргізуге кімге сеніп тапсыруға болатынын тандайды. Кейде тілек білдірушілер бірнеше болуы мүмкін. Қалған барлық оқушылар көрермен рөлін атқарады. Сондықтан да мұны «аквариум» деп атайды. Барлық сынып алда өз пікірін білдіргені болмаса, ыстық орындық сияқты. Олар алтын балыққа арналған аквариумда, басқалары оларға сұрақ қойып түсініктемелер сұрай алады және т.б. Мұндай тәсілдер оқушылардың еркін сөйлеп, өз ойларын дәлелді жеткізуін қарастырады, сол арқылы оқу сауаттылығын арттырады, айтылым дағдыларын жетілдіреді. Оқушы жай ғана қарапайым деңгейде өз ойларын жеткізіп қана

қоймай, сыни тұрғыда ойлана отырып, өз пікірлерін таразылап, нақты ұсыныстар негізінде білдіруге машықтанады. Айтылымның жоғары деңгейі – сыни тұрғыда пікірін білдіру болып табылады. Психолог Диана Ф. Халперн сын тұрғысынан ойлауды күтілетін нәтижеге қол жеткізу мүмкіндігін арттыратын танымдық тәсілдер мен стратегиялар ретінде қарастырады. Себебі сын тұрғысынан ойлау – қадағалау, тәжірибе, ойлану нәтижесінде алынған ақпараттың мағынасын тануда, оны бағалауда және талдауда аналитикалық тәсілдің қолданылуын көздейтін ойлау түрі [3, 67]. Айтылым дағдыларын дамыту білім алушыларға келесі мүмкіндіктерді дамытуға қолдау көрсетеді:

- сөздік қоры мен тілдік сауаттылығын дамытады;
- тілдің қоғамдық-әлеуметтік қызметін түсінеді;
- ойлау және танымдық қабілеттерін дамытады;
- коммуникативтік дағдыларын жағдаятқа сай дұрыс қолдана біледі;
- өзгелермен еркін қарым-қатынас жасауды үйренеді;
- қазақ халқы мен мемлекеттік тілге деген құрмет сезімін қалыптастырады, қызығушылығын арттырады [3, 11].

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Негізгі білім беру деңгейінің 5-9-сыныптарына арналған «Қазақ әдебиеті» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлігілік оқу бағдарламасы, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2017 жылғы 25 қазандағы № 545 бұйрығына 3-қосымша Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2013 жылғы 3 сәуірдегі № 115 бұйрығына 193-қосымша

2 Қазақ тілді мектептердегі «Қазақ тілі» және «Қазақ әдебиеті» пәндері бойынша педагог кадрлардың біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасы, Мұғалімге арналған нұсқаулық, «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016.

3 Орыс тілді мектептердегі «Қазақ тілі мен әдебиеті» пәні бойынша педагог кадрлардың біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасы, мұғалімге арналған нұсқаулық. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2015

4 Ф. Оразбаева. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі, Алматы, 2000.

5 Ф.Қ. Резуанова, В.А. Шайдер Коммуникативті қазақ тілі: рөлдік ойын арқылы оқыту. (14, 17 б.)

6 Филатов В.М. Говорение как речевой вид деятельности <https://mydocx.ru/5-84358.html>.

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ МЕН ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

МЫРЗАХАНОВА Г. Қ.

мұғалім, Юрий Гагарин атындағы мектеп-лицейі, Тараз қ.

Мемлекеттік тіл мәселесі – өте маңызды мәселе. Қазақстандық білім беру жүйесіндегі өзекті мәселелердің бірі мемлекеттік тілді меңгерту мәселесі. Ел тағдыры – тіл тағдыры. Тіл қатып қалған құбылыс емес. Ол өмір бойы дамып отырады. Қазақ тілі – Қазақ елінің мемлекеттік тілі. Мәңгілік еліміздің тұрақтылығын қалыптастырушы басты дәйектеме. Қазақ тілі қазіргі таңда қоғамдық қатынастағы жоғары рөлге ие болып отыр. Қазіргі таңда қазақ тілі – білім мен ғылымның тілі.

Бүгінгі күні қазақ тілін кімдерге оқытамыз емес, қалай оқытамыз, оқыту сапасын қалай көтереміз деген мәселелер төңірегінде пікір алмасуымыздың өзі қол жеткен жетістіктер деп білемін. Сондықтан бүгінгі күннің талабы да қазақ тілін оқытудың озық технологияларынан мағлұмат беріп, саралау болып отыр. Заманымыздың өзі технологиялар кезеңі болғандықтан, қазіргі таңда оқыту технологияларының түрлері өте көп. Атап айтсақ: ынтымақтастық технологиясы, ойын арқылы оқыту технологиясы, білім беруді ізгілендіру технологиясы, дидактикалық бірліктерді ірілендіру технологиясы, оқытудың модульдік технологиясы, дамыта оқыту технологиясы, ақпараттық-коммуникативті технология, деңгейлеп саралап оқыту технологиясы, тірек – сигналдар арқылы оқыту технологиясы, проблемалық оқыту технологиясы.

Тіл байлығы – сөз байлығы. Ал сөз байлығы әр адамның лексикасындағы қолданылатын сөздердің санымен байланысты болғанымен, негізгі байлық – ой байлығы, сол сөздерді қиюластырып, әсем де әсерлі ой мұнарасын қалай білуде. Себебі сөзді көп біліп, бірақ оны орындай, ойлы, образды жұмсай алмасаң, одан не пайда? Ал сөзге көп мағына сыйғызып, әр сөздің мән – мазмұнын, стильдік

баяуын дөп басып беру ойлау қабілетімен, оның шығармашылық сипатымен ұштасып жатады. Ал ой байлығына жету үшін тіл дамуының кешегісі мен бүгінгісі, лексикалық қабаттың баю, толығу жолдарын, тілде пайда болған жаңа құбылыстардың өміршеңдігін, бір сөзбен айтқанда, тілдің ішкі, сыртқы мүмкіншілігін жақсы меңгеріп, оған қамқорлықпен, жанашыр көзбен қадағалап отыру керек.

«Қазақстан – 2050» ұзақ мерзімді даму стратегиясына болашақ ұрпаққа білім берудің біздің қоғамымыздағы айқын басымдықтардың бірі екендігі аталып, білім беруді сапалы жүзеге асыру ел болашағы үшін маңызды фактор ретінде тұжырымдалған болатын. Әсіресе жоғары білім беру жүйесі біздің елімізде жаңа өндіріс және ғылым салалары бойынша білікті мамандар даярлау ісін қамтамасыз етуі тиіс.

Шоғырландыру, біртұтас ақпараттық, экономикалық кеңістік құру бағыттарының жүргізіле бастағанына байланысты қазіргі кезеңде барлық мемлекет білім беру мәселесіне айрықша назар аударып отыр. Өйткені қазіргі заманның талабы бойынша жоғары білікті, бәсекеге қабілетті мамандарды даярлау – қай мемлекетте болмасын білім беру технологияларының жоғары дәрежеде жетілгендігінің көрсеткіші.

Кәсіби білікті мамандарды мемлекеттік тілде дайындаудың алғы шарты – жоғары оқу орнында оқып жүрген студенттер өз мамандықтары салаларындағы ғылыми терминологияны толық игеруі тиіс. Егер студент жоғары оқу орнында мамандық негіздерін ғылыми тұрғыда меңгермесе, онда нағыз біліктілік деңгейіне жете алмайды. Бұл – қазіргі өмір шындығы. Қазіргі таңдағы тіл саясатының басым бағыттарының бірі – мемлекеттік тілді дамыту мен оның қолданылу аясын кеңейту болса, оның кешенді тармағы – тәуелсіз мемлекетіміздің болашағына адал қызмет ететін мемлекеттік тілді жетік меңгерген кәсіби мамандар даярлау болып табылады. Мамандандырылған жоғары оқу орындарында мемлекеттік тілді оқыту – студенттердің тілді болашақ кәсіптік қызмет бабында және жеке қарым – қатынасында қолдана алатындай іскерлік пен дағдыларды игерту. Әсіресе, студенттердің кәсіби сөйлеу тілін мәтіндер арқылы дамытуды жүзеге асыру мақсатын көздейді.

Тілдерді толық игергенде ғана жас маман күнкөрісіне қажетті еңбекке орналаса алады және өз мамандығы бойынша кәсіби толысуға, кемелденуге мүмкіндік алады. Кәсіби қалыптасуын

жетілдіреді, дамытады, тереңдетеді. Жоғары оқу орындарындағы техникалық, экономикалық т.б. мамандықтар бөлімдері студенттері үшін кәсіби – ғылыми терминдер жүйесі ұсынылады. Осыдан келіп мемлекеттік тілдің негізінде мамандарды дайындайтын ғылыми тіл қалыптасады.

Ғылыми ойлау – ғылыми тіл жүйесіндегі терминдерді керек етеді. Сондықтан ғылыми тілді игерудің шынар биігі – ғылыми ойлауды дамыту. Бұны ескермеген маманның сөйлеу тілі қалыптаспаған, түсініксіз, сөйлемдерді шұбалаңқы, тұжырымдары күңгірт келетіні ақиқат. Ғылыми тілді үйрену – ғылыми ойды дамыту, ғылыми ойды ана тілінде қалыптастыру болашақ маманнан шеберлікті қажет етеді. Заманауи білім беру үдерісі ең алдымен жеке тұлғаға бағытталып, студенттің іскерлігін, коммуникативтік құзыреттілігін дамыту міндеттерімен ұштасып жатқандығын ескере отырып, қазақ тілінің білім мазмұнын құрудағы әдіснаманы дұрыс тандап алу қажеттілігі туындайды. Ол үшін қазіргі заман талабына сай мемлекеттік тілді меңгертуде озық технологияларды, ұтымды әдіс-тәсілдерді пайдалану, білім беру саласында жүйелі жұмыстар атқару – еліміздегі ең маңызды әрі кезек күттірмейтін ауқымды мәселелердің бірі болып отыр.

Мемлекеттік тілдің әлеуметтік-қатысымдық қызметін кеңейту мен дамытуда оның ғылымда, өндірісте, елдің халықаралық байланыстарында қолдану аясының кеңі түсуі студенттердің болашақ мамандығымен де байланысты екендігін көрсетеді. ЖОО-ны бітірген жас маман еліміздің өндірісі мен экономикасын ілгері дамытатын кәсіпкер. Оның алдыңғы қатарлы маман болуы өз елінің мемлекеттік тілін жоғары деңгейде білуімен де терең сабақтасады.

Осыған орай кәсіби бағдар бере отырып оқыту қазақ тілінде сөйлеу тілін қалыптастыру мен дамытудың ең маңызды факторы болып табылады. Кәсіби бағдарлық дегеніміз – оқыту үрдісінде болашақ маманды қалыптастыру үшін қолайлы жағдай туғызу, студенттің мамандығына сәйкес оқыту, мамандықтарына қатысты лексикалық минимумды игерту.

Ғалым Ф. Оразбаева: «Тілдік қатынас – жай ғана қарым-қатынас дегеннен гөрі тамыры тереңге кеткен, өмірде өзіндік орны бар, қоғамның дамуы үшін қажетті қоғамдық-әлеуметтік ақпараттардың жиынтығы арқылы адамдардың бір-бірімен пікір алмасуы, адамдар қатынасының түп қазығы дегенді білдіреді» – дейді. Берілген анықтама бойынша тілдік қатынас – тек сөйлеу тілі арқылы тілдесу ғана емес, сондай-ақ, ол жалпы адамзатқа, қоғамға қызмет ететін,

оны қоғамның өзі тудырған, оның әлеуметтік қажеттігін өтейтін күрделі құбылыс.

Жастар ұлттың болашағы, қоғамның әлеуметтік байлығы, біз олардың адамзаттық жоғары парасаттылығын, ақылдылық пен білімділігін, адамгершілік негізін қалыптастыра білуіміз керек.

Қорыта айтқанда, тілдік ахуал уақыт өткен сайын жақсарып келеді. Тәуелсіздік тілді тығырықтан шығарып қана қойған жоқ, оның ғұмырын ұзартты, тынысын кеңейтті. Кеңестік кезең мен қазіргі уақыттың айырмасы жер мен көктей. Тілдік орта қазақылана бастады, тіл үйренуге ықылас артты. Екі тілде еркін сөйлейтін жастар қатары көбейе бастады, қос тілді қос қанатына айналдырған жас билингвист – журналистер ақпарат саласының ажарын аша түсті.

Қадыр Мырза Әли атамыз: «Өзге тілдің бәрін біл, өз тіліңді құрметте!» – деп айтқандай, жан-жақты болуға ешкім қарсы емес, тек ана тілге деген құрметтің аздығына көптеген тіл мамандары уайымдауда. Егер өзіміз ана тілімізді құрметтемесек, өзге ұлттардан қандай құрмет күтеміз? Өзіміз құрметтемей, кім құрметтейді? Бұл мәселені өзіміз қолға алмай, кім алады? Сондықтан бір-бірімізге итере бермей, өзімізден бастауымыз керек. Ең болмаса, қазақ қазақпен қазақша сөйлесуден бастаса, жылжу байқалады. Мұны байқап өзгелер қызықпай ма? Осы мәселені шешуді қолға алып, өзектілер қатарынан алып тастайық дегім келеді. Біз, жас ұрпақ, тілімізді тек жақсы жақтарынан көрсетуіміз керек. Шетел азаматтары «бұл қандай тіл?» деп қызықтыратындай етсек те, бұл біздің қолымыздан келеді деп санаймын. Және, сөз соңында айтып кеткім келгені – қазақ тіліміз латын қарпіне көшсе, ол тілімізді бүлдірмейді, тіліміз бұдан жоғалмайды. Бұл – тіл мәселесі жайындағы бастапқы қадамдардың бірі.

Мемлекеттік тіл тәуелсіздігіміздің жырын жырлап, мемлекетіміздің бұғанасын қатайтты. «Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тіл» деген Ахмет Байтұрсыновтың қасиетті қағидасына сүйенсек, Ата Заң аясында бақ – берекеміздің сақталып отырғаны тіл саясатын да дұрыс жүргізудің жемісі екені анық. Жалпы, тіл жеке адамның шаруасы емес. Мемлекеттік де басыбайлы дүниесі емес. Тіл – халық қазынасы, ұлттық жаны. Тілдің мәселесі – ұлттық мәселесі. Мерейін асыратын да өзіміз, құтын қашыратын да өзіміз. Тіл отбасынан бастау алады, отан аясында дамиды. Отбасы өзіміз де, Отанымыз Қазақстан! Елбасымыз айтқандай,

«Қазақстанның болашағы – қазақ тілінде». Ендеше, тілімізді, ұлтымызды отбасымызды қадірлегендей қадірлейік!

ӘДЕБИЕТТЕР

1. О.Төлегенов «Қазіргі қазақ тіліндегі жалпы модельді және мақсат мәнді жай сөйлем типтері». Алматы; Мектеп, 2002. 178-б.
2. Ф.Ш.Оразбаева, Р.С.Рахметова «Қазақ тілін деңгейлік оқытудың ғылыми –методологиялық негіздері», Алматы, 2001
3. Ф.Ш.Оразбаева «Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі», Алматы, 2000.207-б
4. Ф.Ш.Оразбаева Ф.Ш. Тілдік коммуникация негіздері, Алматы, РБК, 1995
5. 2012 жылғы 14 – желтоқсандағы Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтің «Қазақстан – 2050» «Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауы.

С. ТОРАЙҒЫРОВТЫҢ ПУБЛИЦИСТИКАСЫНЫҢ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНЕ ӘСЕРІ

САХИМЗАДИНОВА А. С.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ТҰРЫШЕВ А. Қ.

ф.ғ.д., профессор, академик, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

С. Торайғыров – халық ішінде орын алған дүрбелең сілкіністер мен төтенше өзгерістер дәуірінде тарих сахнасына көтеріліп, ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде өзіндік дара жол салған, шығармаларына тұтас бір дәуірдің шындығын сыйғызған қаламгер. Өлең-жыр, поэмалар, әңгімелер, яғни көркем шығармалар жазып қана қоймаған. Мақалалар жазып, публицистикамен айналысып, журнал редакциясында қызмет еткен, жаңа өмір үшін күресте баспасөздің мүмкіндігін барынша пайдаланған. Мақалалары «Қазақ», «Сарыарқа» газеттерінде, «Айқап», «Абай» журналдарында жарияланған.

Торайғыров публицистикасы – ХХ ғасырдың басындағы қазақ қоғамы шындығын, ондағы жаңашыл ой-пікірдің дамуын танытатын үлкен белес. Оның ізденістері «шындықтың ауылын іздеумен» байланысты, оның реализмі бұлтақсыз, жалтақсыз айтылған шындыққа, әлеуметтік тіршіліктің шынайы суреттеріне негізделген, оның тенденциясы да сыншыл.

Заманына лайық С. Торайғыров өмір бойы жарғақ құлағы жастыққа тимей, «қараңғы қазақ көгіне өрмелеп шығып күн» болуды қалады, өзіне, өз халқына өнер, білім, еркіндік, бақыт іздеді. Есенгіреген, дәрменсіз халыққа өз білімімен, суреткерлігімен көмек қолын созғысы келді. Жауаңкөз жасықтық, енжарлық, ынтасыздық пен жалқаулықты бір жола жойып, қазағымыздың мәртебесін асқақтатуға барын салды.

С. Торайғыров өзінің публицистикасында материалға ерекше әлеуметтік, саяси тереңдік бере отырып, публицистикалық бастамаға басты орын береді. Сұлтанмахмұттың 1913 жылдары жазған публицистикалық туындылары қазақ халқының өмірінде болып жатқан сан қилы оқиғалар, заманның рухани көркі туралы болып келеді. Ол публицист ретінде өз кезеңіндегі өмірдің өзекті мәселелеріне үн қосып қана қоймай, журналистиканың күрделі жанрларының бірі – очерк жазуда да өзінің білімділігін, әдеби әзірлігін байқата алған талант иесі. Саяси қайраткер қыруар қоғамдық жұмыстармен қатар, публицистикалық еңбектер жазып қана қоймай, редакторлық, баспагерлік жұмыстарды да қоса атқарған.

1912–1913 жылдар аралығында «Оқып жүрген жастарға», «Тәліптерге» («Шәкірттерге»), «Ендігі беталыс», «Оқудағы мақсат не?», «Анау-мынау», «Мағынасыз мешіт», «Жарлау», «Досыма хат», «Шығамын тірі болсам адам болып», «Түсімде», «Жазғы қайғы», «Қымыз», «Кешегі түс пен бүгінгі іс», т.б. өлеңдерін, «Зарландым» атты ұзақ очеркін жазды. 1913 жылдың күзінде Троицкіге қайтқан Торайғыров «Айқап» журналына жауапты хатшы болып жұмысқа орналасып, «Өлең-һәм айтушылар», «Ауырмай есімнен жаңылғаным», «Қазақ тіліндегі өлең кітаптары жайынан», «Қазақ ішінде оқу, оқыту жолы қалай?», т.б. әңгіме, мақалаларын осы журналда жариялайды.

Сұлтанмахмұт болмысының бір ғажап тұсы – ол өзінің тәлкекті тағдыры үшін, тауқыметі ауыр тұрмысы үшін ешкімді кінәлаған жоқ. Өзі өмірінде қиын-қыстау сәттерді басынан өткерсе де, еш мойымаған. Байлар кедейлердің есебінен байып жатқанын сезсе де, оларға қызғана да, қызыға да қарамады. «Жақсылық көрсем өзімнен» [1; 93] атты өлеңінде:

*Жақсылық көрсем өзімнен,
Жамандық көрсем өзімнен.
Тағдыр қылды деулерді
Шығарамын сөзімнен,*

– деп, пендешіліктен гөрі үлкен адамгершілік, парасаттылық танытты.

XX ғасырдың басында қазақ әдебиетіне, қазақ шығармаларына жаңалық енді. Әдебиеттің биік өресін көрсете алатын «роман» жанры өркен жая түсті. Алғашқы қазақ романдары М. Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» (1910) және С. Көбеевтің «Қалың мал» (1914) сияқты, Сұлтанмахмұттың «Қамар сұлуы» (1914) мен «Кім жазықтысы» (1915) әдебиетіміздің тарихындағы өлеңмен жазылған тұңғыш романдардың қатарында саналады.

Өлеңмен жазылған «Қамар сұлу» романы тілі шұрайлы, ұғымға түсінікті, қарапайымдылығымен ерекшеленеді. Мысалы, автор Қамар сұлудың образын жасап, ішкі дүниесін ашып көрсетуге келгенде, нәзік лириканың ішкі мүмкіндіктерін шебер пайдалана білген [2]:

*Жіңішке сымға тартқан әні қандай,
Балаусыз балбыраған тәні қандай.
Ақыл, ой, мінез, көрік түгел келіп,
Толықсып толып тұрған сәні қандай...*

Бұл еңбекте негізгі сюжет басты кейіпкер Қамар төңірегінде құрылған. Романның тақырыбы – қазақ әйелінің бас бостандығы, еркіндігі, теңдігі, әлеумет қайраткері болу мәселесі. Автор сол кездегі қазақ арасында етек алған ескі әдет-ғұрыптарды қатал сынап отыра, ендігі жастардың келешегі оқуда, еркіндік тұрмыста екенін Қамар мен Ахметтің трагедиялы халдері арқылы мезгеп көрсетеді. Қамар сұлу – ауыз әдебиетінде жасалынған Қыз Жібек, Баян сұлу сияқты қазақтың көркем қыздарының қатарынан орын аларлық үлкен табыс болып есептеледі.

Октябрь революциясы алдындағы кейбір прозалық шығармаларда ауыз екі сөйлеу тілінде кездесетін қарапайым сөз қолданыстар да жоқ емес. Бұл әсіресе авторлық ремаркада көріну. Мысалы, «Қамар сұлу» романындағы автор тілінде «сорын қайнатып, саудасын бітіріп қойды», «іс-міс жоқ», «жатып-тұрып», «бақсы-екең одан сайын», «қасында оншақты құдай ұрғандар бер», «төңір алғырды», «ал кеп шулатты», «ал кеп сойды» тәріздес қарапайым сөз киюларын осыған жатқызамыз [10, 79 б.].

Авторлық ремаркадатағы бір ерекшелік – прозаның кейде екі кісі арасында болатын мәслихат әңгімеге ұқсауы. Бұл да, сөз жоқ, сөйлеу тілінің элементі. Мысалы, «Қамар сұлу» романының біраз беттері өзара бір әңгіме тәрізді болып кетеді. Автор бұл әдісті, яғни сөйлеу тілі жүйесін таза стильдік мақсат тұрғысынан әдейі пайдаланған болу керек. Әдетте оқиғаның, жалпы сюжет желісінің әсерінің дамуы көп жағдайда айтушыға, автордың

баяндау ерекшелігімен байланысты. Осы ретте тындаушыны өзіне тартып, еліктіріп отыру үшін айтушы әртүрлі сөз орамдарын, әсіресе ауыз екі тілдегі сұрау түрінде, немесе таңырқау, құмарту тәріздес мағынадағы шылаулармен айтылатын сөйлемшелерді жиі пайдаланады. Осы әдіс «Қамар сұлу» романынан кей-кейде кездесіп отырады. Мәселен, «Осынша түсіндірейін-ақ десе де, манағы манағы ма, аспанға шалқыды; сол екен деп қою қою қайда; қыдырып жүріп әйгілетпесі бар ма; қоя қоятын біздің қазақ па; әй, не сұрайсың, жыпылдақтардың күні туды; қатындардың пыш-пышы қала ма; от алып, ораққа түспесі бар ма; ...шырқырап, қиналғандағысын құдай мұсылман баласының басына бермесін; көзің жамандық көрмесін! Жұлынып алды кетті, алды кетті» т. б.

Роман жанрындағы С. Торайғыровтың үлкен жеңісі – «Кім жазықты?» деген өлеңмен жазылған шығармасы. Романда ішкі, сыртқы қайшылықтары жегідей жеген қазақ қоғамының әлеуметтік ортасы өте шынайы көрініс тапқан. Бұл – Пушкиннің өлеңмен жазылған «Евгений Онегин» романы типіндегі әдебиетіміздің алтын қазынасына қосылған еңбек болып табылады.

Бұл романында Сұлтанмахмұт қазақ халқының сол кезеңдегі қоғам, әлеуметтік тіршілігінің қалпын, суретін әдемі кескіндеген. Қазақ арасындағы түрлі тап, топ өкілдерінің тұрмысын, қазақ әйелдерінің ауыр хал-жайын, халқымыздың мінез-құлқын, ғұрып-әдетін, дүниеге көзқарасын – бәрін толық және шебер көрсеткен.

Ақиық ақын қазақ халқы тағдыры хақында сұрау салады, соған жауап іздейді. Мысалы, қазақ білім-ғылымнан кенде, өнерге, ел билеуге шорқақ. Оған кім жазықты? Қазақ халқы саясат, мәдениет, шаруашылық, кәсіпорын ашу, сауда-саттықпен шұғылдануда, елдермен бәсекеде басқа халықтардан кенжелеп қалған. Оған кім жазықты? Сонда өстіп іріп-шіріп жата береміз бе, жоқ әлде бұл жағдайдан шығудың жолын бірігіп іздеуіміз керек емес пе деген ой тастайды оқырманға автор.

С. Торайғыровтың журналистік шығармашылығындағы назар аударатын, рухани мұра ретінде қабылдап, қызығып оқитын бір саласы – оның тарихи-әлеуметтік мәселелерге байланысты жазған публицистикалық очерктері дер едік. Публицистикалық очерктерінде алған тақырыбын терең зерттеп, көрген, білген, көкейіне түйгендерін оқушысына ұсынып отырған. С. Торайғыровтың шығармашылығына филология ғылымдарының докторы, профессор Ә. Марғұлан былай деп баға береді: «...Ауылған келгенде өзін басқадан жекелеп, ылғи ойға батумен, бір мәселелерді

іздеумен уақытын алатын. Сұлтанмахмұтта ешбір жеңілтектік, бос сөзге үйір болу деген жоқ еді. Ол оқымаған жай халықтың арасында отырса да, ылғи мәдениет мәселесі туралы әңгіме айтып отыратын» – дейді.

Өз кезеңінде автор әрбір тарихи оқиғаларға байланысты жеке көзқарасын білдіріп, қазақ халқының ұлттық мүддесін әр қырынан алып, ХХ ғасыр басындағы төңкерістердің шиеленісуін, қазақ халқына тигізіп отырған әсерін нақты ғылыми тұрғыдан дәлелдеп береді. Торайғыровтың «Қазақ ішінде оқу оқыту жолы қалай?» [3] деген шығармасы оқу, мәдениет, қоғам, ғылым тақырыбына жазылса, 1918 жылы жазған «Социализм» [4] деген публицистикалық очеркінде заман талаптары, Қазақстандағы саяси ағымдардың құрамы, мақсат-мүддесі кеңінен талқыланған. Онда әлеуметтік-саяси құбылыстарға, қазақ халқының түйінді мәселелеріне байланысты ой қозғау, пікір айту, қарапайым халықпен сыр шертісу формасын таңдаған. Оларда автор қазақ халқының ілгері дамуы, мәдениетті болуы, адам баласының жеңіл күн көруіне қажет ілімдерді – техниканы тез үйренуі туралы бағалы пікірлер айтады. Мысалы, осы мақалада ақын: «Адамның жаратылғаннан осы минутке шейін өмір тәжірибесімен тама-тама жасалған нәрсе дария болса, тамшыдай таныстығы аз жұрттың бірі – біздің қазақ. Қазаққа ілгерілеу керек болса мұны аз қалыпта қалдырмай, көбірек тұрсын, бәріне танысып жетілген жұрттардың қатарына қосылу керек. Олармен бірге адам баласының жеңіл күн көруіне, тегіс бақытты болуына жол табысу керек, іздесіп атсалысу керек. Жол іздесіп, атсалысу сол жетілген жұрттардың қатарына келіп алғаннан кейінгі болатын жұмыс. Әзіргі бізге керегі қайткенде солардың білімін тез үйреніп, қайткенде сол қатарға тез қосылу камын қылу» деп толғанады.

С. Торайғыровтың «Зарландым» [5], «Ауырмай есімнен жаңылғаным» [6] деген шығармалары – көркем очерк. Бұл шығармалар ел ішіндегі ескі салт, жайсыз мінез-қылық, қараңғылық салдары, қазақтың ұлы, қызының еркіндігі туралы очерктер қатарына жатады. Бұл шығармалардың тілін қарасақ та, қазақ тіліне енген өзгерістерді көруге болады. «Зарландым» фельетонында әдеби теориялық ұғымдарды, кірме сөздерді ұтымды пайдаланған. Мысалы, «соқыр болса – көңіл көзі» метафора, «ғазиз», «ассалаумағалейкум» – араб сөзі, т.б.

Сұлтанмахмұттың оқиғалы очерктерінің қайсысын алсақ та, қазақ елінің тұрмыс-тіршілігін, кең байтақ өлке, небір батыр,

қарапайым адамдар туралы, олардың басынан кешкен оқиғалар, талай қызық тағдырлар жайлы толғайды. Өмір құбылыстарын үңіле зерттеген очеркші жаңалық пен жақсылықтың жаршысы болу мақсатында оқиғалы, мазмұны тартымды очерктерді өмірге әкеліп отырған.

Сұлтанмахмұт тілінің өзіндік ерекшелігі мол. Мәселен, XX ғасырдың басындағы жазба нұсқалардың тілін сөз еткенде –мақ тұлғасының қолданылу ерекшелігіне тоқталған жөн. Бұл Абай тұсынан ғана емес, одан да әріректен келе жатқан тұлға. Әрине, -мақ конструкциясының XIX-XX ғасырлардағы жазбалардың ішінен әсіресе Абай шығармаларында жиі ұшырасатынын бөлек айту керек. Ол тұлғаның өз алдына стильдік өң алуы негізінен осы Абай шығармаларының тіл ерекшелігімен байланысты, Оның осы стильдік, көркемдік функциясы Сұлтанмахмұт Торайғыров өлеңдерінде де біраз дами түседі.

Бар адам жерден тамақ *алмақ* үшін,
Жиылып бірге күшін *салмақ* үшін.
Бірі еңбек қып, бірі оны жатып жемей,
Теп-тегіс бұл жұмысқа *бармақ* үшін.

-мақ тұлғасының қолданылу ерекшелігін көрсететін мұндай өлең жолдарын Торайғыров шығармаларынан, әрине, көптеп келтіруге болады.

Сұлтанмахмұт Торайғыров шығармаларының тақырып аясына, көркемдік кемелдігіне байланысты болу керек, оның өлеңдерінде лексикалық ерекшелік мол. Рас, осы кезеңдегі жазба нұсқалардың қай-қайсысынан да орыс тілінің игі әсері айқын сезіледі. Мысалы, Торайғыровтың тілінен бірсыпыра орыс тілінің элементтерін кездестіруге болады: *пальто, галош, закон, медаль, капиталист, шалунья, стипендия, агроном, идея, атом, пожалуйста, форм, начальник* т. б. Бұлардан сырт жаһаннан, бәт тәріздес араб, парсы тілдерінің сөз өрнегі де ішінара лап ұшырасып отырады.

Сұлтанмахмұт Торайғыров әдеби тілімізде бұрыннан бар кейбір морфологиялық тұлғалардың қолданылу аясын кеңіте түседі. Бірер сөз әуелі -ла/-ле жалғауының қолданылу ерекшелігі жөнінде. Ойла, байла тәрізді сөздерге ғана жалғанып отыратын бұл қосымша Торайғыров өлеңінде дағдыдан тыс мүлдем жана ми сөзіне жалғанып қолданылған.

«Ол сенікі» деп мені нанғыза алмас,
Жүз әулие, мың пір кеп милағанмен...

(«Кедей») [10, 59 б.]

С. Торайғыровтың осы ізді неологизмінің тағы бір қыры *олмиш* сөзінің қолданылу орайында аңғарылады. Бұл сөздің, әдетте, *олермен* түрінде жұмсалатыны мәлім. Ақын оны *олмиш* түрінде жұмсайды. Мұнда да еш тосындық жоқ сияқты, Әдетте, салттық сөздердің ауыс мағынасы қара сөз үлгілерінен гөрі өлеңде көбірек те, көрінеу де. Сондай-ақ, жекелеген морфологиялық тұлғалардың дағдыдан тыс сөздерге жалғанып қолданылатын жері әсіресе – осы поэзия тілі. Бұл жалпы өлең табиғатының ерекшелігі. Сұлтанмахмұт Торайғыровтың өлең тіліндегі морфологиялық тұлғалардың қолданылу ерекшелігін талдағанда мына бір тұлғаның жұмсалыуы айрықша көңіл аударады. Әдеби тіліміздегі *қонақжай* сөзін ақын «Кім жазықты» поэмасында басқашарақ алып, -жай компонентінің орнын – қам есімін алады да, *қонаққам* түрінде қолданады. Бұл сияқты жалпы тіл ерекшеліктері Сұлтанмахмұт Торайғыров поэмаларының қай-қайсынан да кездесіп отырады. Торайғыров шығармаларының тілі XX ғасырдың бас шамасындағы көркем әдебиет тілінің бір жібіндей өз алдына оқшау тұрады, дараланып көрінеді [10, 60 б.].

Торайғыров публицистиканың жанрларын жаңа арнада дамытты. Ол өз публицистикалық мақалаларында өмірдегі сан түрлі мәселелерді кеңінен қамтып, өршіл ой-түйіндерін бүкпестен, өткір де ашық насихаттауға тырысты. Алғашқы «Таныстыруда» Алашорда қозғалысы өкілдерін елге таныту мақсатын көздеді. Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатовтарды таныстырып, олардың «бірі – күн, бірі – шолпан, бірі – ай» екендігін жазады, алаштықтардың қазақ халқының тәуелсіздігі жолындағы еңбектерін саралады. Алаш өкілдерімен қоса, қазақтың көрнекті тұлғалары Абай мен Шәкәрімді ерекше атап көрсетеді.

Публицистика – Торайғыров шығармашылығының табысы. Мұнда автор аз ғұмырында көзімен көріп, ойымен түйген, білім-білігімен таныған тұрмыс өткелдерін өзіне ғана тән үнмен ашына, ақтара жазады. С. Торайғыров публицистикасына арқау болған кейіпкерлер түрлі кәсіппен шұғылданған әділетті қоғам құрғысы келетін адамдар.

Мұра – құрметті, қасиетті. Оны барынша қадірлеу керек. Тек қадірлеп қана қоймай, зерттеп білу, дамытып отыру – міндет [11]. Сұлтанмахмұт Торайғыров – тәуелсіздік ісіне, халықтың прогресс пен мәдениет жолымен дамуына зор үлес қосқан ақын. Өткір сыни бағыттағы, әділетсіз өмір бет пердесін ашатын, надандық пен қараңғылықты түйрейдін тамаша туындылар жазып, аз ғұмырында

артына талай-талай мұра, із қалдырған, қаранғы қазақтың өшпес күні болған дара тұлға.

ӘДЕБИЕТТЕР

Торайғыров С. Сарыарқаның жаңбыры: Өлеңдер. – 1-к. – Алматы: Жазушы, 1987. – 160 б.

2. Торайғыров С. Қамар сұлу (роман) / Қазақ прозасы: Хрестоматия. – Үш томдық. – 3-т. – Алматы: Ғылым, – 214-б.

3. Торайғыров С. Қазақ ішінде оқу оқыту жолы қалай? / Қазақ прозасы: Хрест. Үш томдық. – 3-т. – Алматы: Ғылым, 2001. – 284–286-б.

Торайғыров С. Социализм / Қазақ прозасы: Хрест. – Үш томдық. – 3-т. – Алматы: Ғылым, – 300–306-б.

Торайғыров С. Зарландым / Қазақ прозасы: Хрест. – Үш томдық. – 3-т.– Алматы: Ғылым, – 275–284-б.

Торайғыров С. Ауырмай есімнен жаңылғаным / Қазақ прозасы: Хрест. – Үш томдық. – 3-т. – Алматы: Ғылым, – 288–292-б.

Сұлтанмахмұт Торайғыров шығармалары. Алаш мұрасы. - Алматы: Алаш, 2005.

Кенжебаев Б. Сұлтанмахмұт Торайғыровты зерттеу, тану мәселесі. Алматы: Қазақ университеті, 1968

Ыдырысов Т. Очерк туралы ойлар. - Алматы: Жазушы, 1976.

Е. Жанпейісов Қазақ прозасының тілі. Қазақ ССР-інің ғылым баспасы Алматы – 1968. 265 бет.

Торайғыров С. Шығармалары. 3 том. – Алматы: Алаш, 2005

Кенжебаев Б. Сұлтанмахмұт Торайғыровты зерттеу, тану мәселесі // Жұлдыз. – 1993. – № 10. – 27-б.

ҚАЗАҚ ДЕТЕКТИВІНІҢ НЕГІЗІН ҚАЛАУШЫ – КЕМЕЛ ТОҚАЕВ

СОВЕТ Е.

докторант, 3 курс, «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы,
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Тоқаев Кемел 1923 жылы 2 қазанда Алматы облысы, Қаратал ауданында дүниеге келген. Жиырмаға толар-толмас шағында Ұлы Отан соғысына аттанып, 226-атқыштар дивизиясында, кейінірек 7-гвардиялық танк полкінің құрамында Сталинград, Белоруссия, Украина жерлерін азат етуге қатысқан. Майданда екі жарым жыл

шайқасқан ол оң аяғынан ауыр жарақат алып, II топтағы мүгедек болып елге оралған. С. М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің филология факультетін бітірген соң Жамбыл облыстық газетінде қызмет еткен, кейін Алматыға келіп, «Лениншіл жас», «Қазақстан пионері», «Социалистік Қазақстан» газеттерінде жұмыс істейді.

Аудармашы, детектив жанрының жанкүйері Заманбек Әбдешовтің жазбаларына жүгінсек, шығармалары кезінде Ішкі істер министрлігінің шытырман оқиғалы детектив жанрына тағайындаған арнайы сыйлықтарын иеленген Кемел Тоқаевтың бір кітабы 450 мың данамен шыққан кезі де болыпты. Соған орай сол кездегі баспа ісі саласының басшысы Шерияздан Елеукуенов «Әуезовтің шығармалары да мұндай тиражбен шықпаған» деген екен [1, 6].

«Кемел Тоқаев – қазақ детективінің негізін қалаушы» деген тұжырымнан шындық ұшқыны төбе көрсететіні сөзсіз. Неге десеңіз, шығармашылық жолын бірыңғай осы жанрға арнап, өмірінің соңына дейін сол бағытта жұмыс істеп кеткен өзгедей қазақ қаламгері жоққа тән. Басқа жанрда еңбек етіп жүрген жазушылардың арасынан арақидік детективке қарай ат басын бұрып қоятындардың кездесіп қалатыны рас. Немесе бірыңғай осы жанрда жазғысы келген талапкерлер болса, көркемдік талаптарының тиісті деңгейінде көріне алмай жатады.

Тұңғыш кітабы – «Жұлдызды жорықты» жазушы республика пионерлерінің өміріне арнаған. Одан кейін Кемел Тоқаев милиция қызметкерлерінің ауыр еңбегі туралы «Тасқын» атты көркем туынды жазады және ол тек қазақ оқырмандарының ғана емес, Қырғызстан, Өзбекстан, Моңғолия оқырмандарының да жүрегіне жол табады. Артынша жазушының кеңес чекистері тақырыбына арналған 10-нан астам кітабы, сондай-ақ «Қызыл комиссар», «Қылмыскер кім?», «Сикырлы сырлар» пьесаларының, «Қыс қарлығаштары», «Болашақ туралы ойлар», «Түнде атылған оқ» повесі, «Ұясынан безген құс», «Соңғы соққы», «Солдат соғысқа кетті» іспетті басқа да романдары қазақ және орыс тілдерінде басылып шықты. Қазақстанның Халық Қаһарманы, әйгілі партизан, жазушы Қасым Қайсенов баспасөзге берген бір сұхбатында: «Маған үйір боп, табандылық танытып, мен туралы қазақша, орысша кітап жазған Кемел Тоқаевтың еңбегін жоғары бағалаймын», – деген екен [2, 3]. Қасым Қайсенов туралы кітабын жазу үшін Кемел Тоқаев ержүрек жауынгермен тіпті Украинаға дейін бірге барып, партизан достарымен кездесіпті. Бұл жазушының еңбекқорлығы мен табандылығының дәлелі

іспеттес. Жүз мыңдаған тиражбен шықса да, Кемел Тоқаев туындылары кітап сөрелерінде тұрмайтын. Себебі оның еңбектері оқырмандардың үлкен сұранысына, қызығушылығына ие болатын және шығармалары жас талғамайтын деседі замандастары [3, 4].

Детектив – шытырман оқиғалы сюжетке құрылып жазылған шығарма. Ал көркем әдебиеттің байыпты сыншылары, тіпті, байсалды прозаны қаузап жүрген қаламгерлер де бұндай үрдіспен өмірге келген туындыларды талдап, сыни айналымға кіргізуге онша ықыласты да бола бермейді. Оған себеп – бұндай шығармалардың басым бөлігінде шытырман оқиға алдыңғы қатарға шығып кетіп, кейіпкер образының солғын суреттелуі, әлеуметтік-моральдық тартыстардың аздығы, идеялық-эстетикалық астарлардың жоқтығы, мәтін тілінің қасандығы, шынайы бейнелі суреттердің кездесе бермейтіндігі. Бір сөзбен айтқанда, негізгі көркемдік факторларының әлсіздігі. Кенес өкіметінің идеологиялық талаптарымен қарапайым оқырманның талап-тілегі үнемі үйлесе берген жоқ, оқырман қашанда өзінің рухани сұранысын сусындатуға ынталы. Осы жағынан келгенде Тоқаев кітаптары қолдан қолға тимей, қызығушылықпен оқылатын. Таралымдары да мол болды. Детективтік дүниені тек қасаң сөздермен емес, көркем тілмен де өрнектеуге болатынын Тоқаев шығармалары дәлелдей алды. Жазушы туындыларының өзіндік сипаттары қандай деген мәселеге келетін болсақ, ең алдымен мынандай жайттарға назар аударамыз. Біріншіден, кейіпкердің адами болмыс-бітімі мен мінез-құлқының қоса ашылып отыруы. Оған дәлел – мына төмендегі бір-екі мысал. «Өңі жұқалау келген ақ құба әйел. Реңі бөтен емес. Қыр мұрынды әдемішенің өзі. Көк бастоннан белін қынамалап тіккізген пешпенті бар, етегі кеңдеу. Иегін көтеріп, қасын керіп, кербез сөйлейді» деген қысқаша суреттеуде кейіпкер әйелдің тұрпаты оқырманның көз алдына елестей алатындай деңгейде. «Сұңғақ бойлы, арықша келген жас жігіт. Киімі де, жүріс-тұрысы да бірқалыпты, өзгермейді. Үстінде сәнмен тіккен жалпақ қалталы, қысқа пальто, алтын түйме қадалған ақ көйлектің жағасы пальто омырауынан көрініп, өңін ашып, тұла бойын жинақылап, жарасты көрсетеді» деген суреттеу арқылы кезекті кейіпкерді оқырманның танып алатынында сөз жоқ. Екі үзінді де артық-ауыс сөздерден ада, сурет дәл де ықшам. Бұдан шығатын қорытынды – жазушының сөзбен сурет салуға да назар аударған, көркемдіктің мәнін түсініп, игере білген жазушы екендігі. Біз суреткердің бір ғана шығармасы арқылы оның детективтік жанрды игеру барысындағы кейбір ізденістеріне ғана тоқталып өттік

[4, 9]. Нақ осы айтылған жағдаяттарды «Сарғабанда болған оқиға», «Түнде атылған оқ», «Таудағы жаңғырық», «Таңбалы алтын», «Соңғы соққы» және басқа шығармалардың композициялық-сюжеттік құрылымдарына қарата айтуға болар еді.

Кемел Тоқаевтің детектив жанрында жазылған кей туындылары Шерлок Холмсқа арнап жазылған әңгімелер цикліне ұқсайды. «Қастандық», «Сарғабанда болған оқиға», «Түнде атылған оқ» повестерінде бір оперативтік топтың түрлі қылмысты әшкерелеу барысындағы әрекеттері суреттеледі. Яғни, детективтің полициялық түріне жатқызуға болады, ішінара тыңшылық детектив элементтері де кездеседі. Үш повестің экспозициясы біріне-бірі ұқсамайтын өзгеше. «Қастандықты» өзімізше алғашқы оқиға деп түйдік. Оған дәлелдер де жоқ емес.

«Қаудырлақ көнетоз плащ киген, шүңірек көз, жирен сақал, арық адам қылмысты іздеу бөлімінің бастығына келді. Есікті ашып, босағада бір сәт тұрды. Қабырғаға тақау қойылған стол басында біреу шұқшиып қағаз жазып отыр. Бұл майор Кузьменко екенін жирен сақал айнымай таныды» [23, 98]. Оқиға бірден жұмбақ оқиғадан басталып кетті. Жазушы екі маңызды кейіпкермен әдегеннен таныстырды. Кузьменкоға келіп тұрған Петрушкин Александр Алексеевич. Алдағы уақытта тек Петрушкин деп баяндалады. Әйелін жоғалтып, арыз жаза келген түрі. Автор оны контузия алған Ұлы Отан соғысы ардагері екенін оқырманына таныстырып өтеді. Оқып отырып еріксіз көзіңе жас аласың. Майор Кузьменконың күмәні орынсыз деп есептейсің. Алайда, кереметі сол – қылмыскер біз жапа шеккен кісі деп ойлаған Петрушкин болып шығады. Бұл жоғарыда айтылған Э. Понның пікірлерімен сай келеді. Қылмыскеріміз өте әккі, актерлық шеберлігі тамаша кісі болып шығады, оқып отырып өтірік-шынын ажырата алмай қаласың. Рас, туындының алғашқы бетінен ойландыратын жайттар бар. Оқиға Конан Дойль мен Эдгар Подағыдай жеке-ізкесушінің бөлмесінен бастау алмаса да, полициялық детектив болған соң майор кабинетінен өрбиді. Алдымызда қылмыскер отыр, арыз беруші. Шаңқай түсте жасы үлкен кісі Петрушкиннің әйелі Матрена Онуфриевна жоғалып кетеді. «Кузьменконың сезіктенгенін аңғарғандай Петрушкин лезде құбыла қалды. Тағы жылап-сықтай бастады. Сөзін ұғу қиын. Әйелінің атын атаса, боздап қоя береді. Мұнын жеткізе алмай қиналады. Әлгінде ғана айбар көрсеткен Петрушкинге ұқсамайды. Петрушкиннің ұзақ әңгімесінен оның ұққаны мынау болды: Петрушкиннің әйелі екі кештің арасында

ың-жынсыз ғайып боп кетеді. Алғаш Петрушкин мән бермейді. Күн өтеді, іздей бастайды. Таныс үйлерден сұрау салады. «Көрдік, білдік» деген жан кезікпейді» [23, 16]. Петрушкиннің айтуы бойынша жұбайы екеуі базарға барып, ертерек үйге қайтып кетеді де, әйелі бір келіншекпен сөйлесіп тұрып қалып қояды. Осы жерден Эдгар По көрсеткен тағы бір тармаққа сәйкес келетін жала жабылған адамды кездестіреміз. Ол Матренаның сөйлесіп қалған кісісі.

«– Бұл кім? – деп дауыстады да: – Ә-Ә, Майлыбаевпысың? Амансың ба, Талғат? Мына отырысыңнан өзінді тану қиын. Көзілдірік салғанда кәдімгі ғұламаға ұқсап қалады екенсің? Кәне, не оқып отырсың? – деді.

Кузьменкоға амандасып, орнынан атып тұрған Майлыбаев:

– Жәй, әншейін, майор жолдас. Қызмет алдында көз жүгіртіп шығайын деп едім, - деп көзілдірігін алып, төс қалтасына салды» [23,142]. Осылайша біз негізгі ізкесушімен танысамыз. Ары қарай оның ой ұшқырлығы мен индуктивті, дедуктивті әдістері әр қырынан көріне бастайды. «Шарбақтан үй жаққа қарап тұрған Кузьменко мен Байкин қақпаны аша беріп, кілт тоқтады. Өз көздеріне өзі сенбеген секілді. Ағаш көлеңкесінде, сәкі үстінде, лейтенант Майлыбаев үй иесі Масловамен рақаттанып шай ішіп отыр. Ақ самаурын столға жаңа қойылған тәрізді. Буы бүркырап тұр. Тамақ түр-түрімен қойылған. Алдарында жылтырауық ыдыстар көп. Өздері ұзақ көріспеген жандардай қызық әңгімеге кіріскен. Әйелдің сыңғырлаған күлкісі жиі естіледі» [23, 144]. Талғат әңгіме-дүкен құрып отырған әйел Матренаның жоғалуына басты күдікті. Майор мен полиция қызметкері Байкин де аң-таң. Екеуі қылмыскерді таптық деп келгенде, біздің ізкесуші оны тауып қана қоймай, мәселенің ақ-қарасын ажыратып та үлгерген. Оның мұндай әрекеті Шерлок Холмсқа да ұқсайды. «Кузьменко Талғаттың балбыраған жүзіне кейіген түрмен:

– Пәлсапашым, өмірді әлі зерттеп жүрмісің? Кәне, не білгенің бар? – деді.

Майлыбаев тіке жауап қатпады. Қасын керіп, сәл езу тартқандай болды. Күлкі белгісінен гөрі реніш, мысқыл бар тәрізді. Мұндайда қисық қасын тіліп өткен тыртығы қабыршақтанып, жиырыла қалады» [23, 150]. Холмс секілді бұл да мысқыл білдіре алады. Милиция қызметкерлері тек фактімен ғана жұмыс істейтініне қарамастан, Талғат түйсігіне көбірек сенім артады. Маслованың кінәсіз екеніне көзі жетіп, ақтап алғысы келді. Шерлоктың ақылын көрсетуге қажетті полиция офицері Лестрейд болса, мұнда да

осындай кейіпкер бар. Ол – Қожаш Байкин. Басқаша айтқанда «Жеңілдің асты, ауырдың үстімен жүретін» образ. Кемел Тоқаев та бұл кейіпкерді Талғаттың артықшылығын көрсету үшін енгізген тәрізді. Маслованың үйін де Талғаттың арқылы тауып, майор Кузьменкоға өзі жақсы іс тындырып жүргендей етіп көрсеткісі келді. Айтқандай біздің ізкесушіде Холмстағыдай темекіге әуестік жоқ. Темекі демекші заманы бөлек, ортасы бөлек бұл туындыда Шерлок Холмсқа қарағанда темекі түрлерінен таңдау мол. Талғат өзі шекпесе де, қалтасынан тастамайды. «Майлыбаевтың өз басы темекі тартпайтын. Сонда да папиростың біреуін алып, қыршып бөлді де, болымсыз темекі қалдырып тұтатты» Тағы бірде:

– Сіріңкеңіз бар ма?

Хакім Талғаттың бас-аяғына состиа қарады. Қалтасынан сіріңке алып шықты.

– Темекі тартатын кісінің қалтасында сіріңке жүруі керек.

Талғат сигаретаны үсті-үстіне сорып, түтінін жұтпай сыртқа шығарды» [23, 156]. Керек кісісімен осылайша қарым-қатынас орнатуға болады. Әрине, ол күдік те тудырмайды. Талғаттың ақыл-ойын танытатын тағы бір тамаша көрініс. Петрушкиннің шаштаразға мөлшерден тыс төрт сом отыз тиын төлеуінің шешімін табатын тұста көрінеді. Әрине, Майлыбаев пен Кузьменконың долбары дұрыс болып шығады.

Автор оқиғаның байланысы мен дамуында біраз түсініксіз оқиғаларды баяндайды. Дегенмен шиеленісуінде-ақ нағыз қылмыскер Петрушкин екенін, әйелін өзі өлтіріп, күдік келтірмес үшін іздеу салып, арыз жазғанын баяндайды. Автор Конан Дойлдай оқырманын түрлі шешім шығаруға мүмкіндік бермей өзі айтып салады. Және іскесушінің өзінен де емес, өз тарапынан баяндайды. Сол себепті оқиғаның шешімі күтпеген, таңқаларлық әсер бермейді. Қылмыс себебі айқын, қылмыскер анық тек оны нақты дәлелдермен қолма-қол ұстап алу керек. Оқиғаның шарықтау шегі сондай әрекеттерден тұратын бірнеше оқиғаларды жинақтайды. Сол оқиғалар негізінде Талғаттан бөлек Кузьменконың да образы нақтылана түседі.

«–Мен Петрушкиннің үйіне кіргенде шифоньерден сол жақ қолдың таңбасын көрдім. Ал оның сол қолы жоқ қой. Олай болса, оған біреу келген. Онда басқа біреу болды. Кім болуы мүмкін?» [23, 159].

«Петрушкин жан-жағына ұрлана қарап, жапсырылған қағаздың біреуін жұлып алды. Онда төрт кісілік әсем, жарық бөлме

өткізілетіндігі, үй иесіне студент болғаны қолайлы екені жазылған. Қағазды алғаннан кейін көп аялдамай, кенеп қабын қолтығына қысып, көк базарға бет алды. «Динамо» магазинінің алдында кідірді. Магазин іші жөнделіп жатқандықтан қызу сауда сыртта, лавка үстінде болатын. Екі аңшы қосауыз мылтықтың ұңғысына үніліп, шаппасын, шүріппесін ұстап көріп, сынасып таласып жатқанда, Петрушкин олардың қасына келді. Қарамен қапталған құс мылтыққа қолын созып:

– Бері әкелші, көрейін! – деп киліге кетті. Әрі-бері аударып, ұңғысын сығалады. – Шіркіннің бұрандасында мін жоқ екен. Жарқырап тұр. Оғы қаңғымай дәл тиетін шығар». Осы жұмбақтың шешуін Талғат Кузьменконың көмегімен шешеді.

Әлден уақытта майор Кузьменко:

– Сондай бөлме пәтерге беріле ме, анықтадың ба? – деді.

– Білдім. Бірақ үй иесі ол бөлмені бұдан екі жарым ай бұрын пәтер берсе керек. Онда салт бастылар тұрады. Үй иесі «Студент болғаны жөн» деген сөзді жазбаған.

– Таңқаларлық жай екен бұл. – Майор Кузьменко қағаз бетін шимайлап біраз отырды. – Шаштараз сенің төрт рет, түсіндің бе, төрт кісілік бөлме емес, төрт рет шаштаразға барғаныңа қатты күдіктенген. Сигалов: «Студент болса жақсы, ал аңдушыға ұрынсақ қайтем?» деп Петрушкиннен ақыл сұраған. Әрине, бастығы бұл іске қалай болса солай қарай алмайды. Шаштараздың әшкереленуі оның өзіне қатер. Сигаловты шартты жерге шақырып, мылтықты көрсету арқылы жауабын айтады. «Ұңғысында мін жоқ. Жарқырап тұр. Оғы қаңғымай дәл тиетін шығар» дегенін «Жаңа дәрінің әсерінде мін жоқ, айнымай дариды» деп жоруға болады. Шартты белгімен тілдесуге бұрынғы хабарландыруды пайдаланған. Осылай ұғысқан соң, олар сөйлесіп қайтеді?» [23, 170]. Кузьменконың ақыл-ой ұшқырлығының күәсі боламыз. Детективте ақылсыз әрекет мүмкін де емес.

«Бұл күні Нәсір Кузьменконың кабинетінде ұзақ отырып, Петрушкиннің жеке ісімен танысып шықты. «–Әрбір фактіні бал жинаған ара секілді терген екенсіздер. Мына жігіт табиғатында қылмысты ашуға жаралған ғой. Қараңызшы, дүкеншінің Петрушкинге сигаретаны берген кезеңін айнытпай қалай дәл жазған. Әрбір қимылын қалт жібермеген. Бұл кезде мен де дүкен маңында жүрген едім. Бірақ бөгде адамды байқамаған сияқты едім. Ал ол мені байқап қалыпты, –Нәсір Талғаттың жазған анықтамасына тәнті

болып отырды» [23, 171]. Басты қаһарманымызға тән байқағыштық қасиетті автор өте ұтымды жеткізе білген.

«Буфетші жесір әйел. Петрушкин астына қабын төсеп отыра бастағанда ол қасына жетіп келіп, столдың үстін реттеп, Петрушкиннің мұнда келгенін теріс көрмейтінін сездіретін. Петрушкинді қаланың қай тұсынан іздеу керек дегенде Талғат осы буфетші әйелді есіне алған еді.

Әншейінде кеудесін керіп, тайтандап жүретін менмен әйел жасқаншақ, қорғаншақ боп қалған. Баяғыдай емес, келім-кетім кісілерге күдіктене, сескене қарайды. Мұның бәрі бекер емес екенін Талғат бірден аңғарды. Петрушкин буфетшінің үйіне жасырынғанын сезді. Буфетші үйінен бір қадам шықса есігін кілттеп, жан-жағына көз салып абайлап қарайды. Әр жолы терезені тықылдатып белгі береді. Оперативтік топ бірнеше күн буфетшінің үйін бақылауға алды. Бірақ ішке кіре алмады. Көршілеріне де есігін ашпайды. Не істеу керек? Буфетші жеке меншік үйде тұрады. Қора-жайы бөлек. Жалған өрт шығаруға ұйғарысты. Сырыққа мақта орап, керосин құйып, от қояды. Терезе тұстан әрі-бері бұлғайды. Лаулаған жалын көтерілгенде «өрт!» деген айқай-шу шығуға тиіс. Үйде жатқандар аңдамай, атып шығатыны айқын. Қылмыскерді осындай қапылыста ұстамақ болды. Талғатқа мұндай тәсіл қызық әрі баланың ойыны сияқты көрінді. Қараңғы түнде лапылдаған от кәдімгідей өртке ұқсаған еді. Буфетші әйел бажылдап, есіктен тұра қашқанда, Петрушкин терезені бұзып, қиратып шыққан еді. Сол сәт ол өрттің жалған екенін ұққан секілді. Көзіне қара көрінсе талғамай атып, бақ ішіне жасырынғысы келді. Талғат үлкендердің ісін тамашалап, көрші үйден жүгіріп шыққан баланы денесімен қорғаштап, нақ түптен атылған оққа кеудесін тоса берді. Құлап бара жатып өзі де атып қалды» [23, 183]. Талғаттың Холмс секілді логикалық ойлауының алғашқы нышандарын осы қастандықтан байқаймыз. Оның бойында тек толысқан ақыл-ой ғана емес, қиналған сәтте көмекке ұмтылатын мейірімділік пен ержүректіліктің де жоқ емес екенін аңғарғандаймыз.

Ең бірінші жазушының қазақы ұғымдар мен сол кезеңдегі жаңалықты үйлестіріп сипаттай алғанына сүйсіндік. Оқиғалары шынайы, боямасыз. Адамның өмірде кездесетін түрлі пиғылдары мен қатігездіктері бүкпесіз баяндалады. Шығармаларының әр жолын оқығанда отанына, еліне деген сүйіспеншілікпен қатар, қоғамдағы жат мінез-құлықтардан жиренуге шақырғаны тайға таңба басқандай білініп тұрды. Нұрлан Оразалинше айтсақ: «Қаламының

желі бар қарапайым қара бала қараша қазағына тосын – детектив жанрын әкеліп, осынау тың бағытты жоғары деңгейге шығарды. Және сол биіктен ешбір аласармай, жазушылық ісіне көлеңке түсірмей, жауапкершілік жүгін абыроймен көтеріп, өскелен ұрпаққа шынайы шеберлік үлгісін көрсетті», – дегеніндей Кемел Тоқаевтың өнегелі өмір жолы, еңбекқорлығы мен адами қасиеттері жас ұрпаққа үлгі болуға лайық. Ал оның туындылары әдебиет тарихындағы асыл қазына, өшпес мұра болып қала бермек.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Ақыш Н. Кемел Тоқаев – қазақ әдебиетінің атасы // Қазақ әдебиеті. – 2009. - № 17–18. – Б. 6–7.
- 2 Сәттібайұлы К. Жауынгер, жазушы Кемел Тоқаев // Ақ жол. – 2015. – 2 ақпан. – Б.3.
- 3 Едіге Б. Тау алыстаған сайын алып көрінеді // Түркістан. - 2004. - 25 сәуір. – Б.4-5
- 4 Нұрғазыұлы А. Қазақ детективінің ізашары // Егемен Қазақстан. – 2014. – 26 сәуір. – Б. 9-10
- 5 Түнде атылған оқ: повестер. – А.: Елорда, 2007. – 220 б.

ЖАС ҰРПАҚТЫҢ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ МЕН БАСЫМДЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУЫ – БІЗДІҢ БАСТЫ МІНДЕТІМІЗ

ТАТКЕНОВА Г. Х.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, № 2 мектеп-лицейі, Қостанай қ.

Президентіміз Н. Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» бағдарламасына арналған мақаласы әр қазақстандықты толғандыратын мәселелерге арналған деп ойлаймыз. Атап айтатын болсақ, халқымыздың рухани дамуы, болашаққа қадамы, мәдени құндылықтарымыздың сақталуы, елімізді бар әлемге таныта алатын жолдығысына білді. Жанару жолында бүкіләлемдік дағдарыс аясында бізге жаңа күш, жаңа қуат, жаңа сенім, жаңа рух бергендей-ақ.

Елбасымыздың айтуы бойынша, тек сауатты, рухани бай тұлғалар ғана қоғам дамуындағы түрлі өзгерістерге төтеп бере алады. Сондықтан келешек жас ұрпаққа үлкен сенім артады. Себебі, өскелең ұрпақ еліміздің, ұлтымыздың – болашағы. Ал аталмыш бағдарлама болашақты тәрбиелеуге бағытталған.

Еліміздің болашақ азаматтары мектепте, отбасында қалыптасады. Мектеп оқушыларына патриоттық сезім дарыту ең басты құндылық болып саналады. Патриотизм дегеніміз, біздің ойымызша әр тұлғаның басты рухани құндылығы және ол өз Отанына белсенді қызмет ету барысында ғана байқалатын қабілет. Рухани жаңғыру бағдарламасына арналған мақала Қазақстандық патриотизмді тәрбиелеуге байланысты мәселелерді шешуге арналған жаңа әдіс іспеттес.

Рухани құндылықтармен біріге отырып, патриотизм ұлттық идеяға ие болады. Бұл байланыста патриотизм мемлекеттің ұлттық стратегиясының бөлімі ретінде қарастырылады және оның негізі - туған жеріне, шағын Отанына, мемлекетіне деген сүйіспеншілігі. Сол үшін ұлтымызды ұйыстырып, бірлігімізді сақтап тұрған патриотизм біз үшін өте маңызды, басты мәселе.

Патриоттықты қалыптастыру негізінен үш тұғырдан қарастырылады деп ойлаймыз: білім – сенім – іс-әрекет. Бұл ретте маңызды рөлді оқу үдерісі алады. Дәл осы үдеріс білім алушылардың патриоттық көзқарастары мен сенімдерін қалыптастырушы база болып табылатын білімдер негізін меңгереді. Патриоттық сезімнің тиімділігін арттырудың бірден-бір жолы оның мазмұнын бүгінгі күннің шынайылығымен байланыстыра ұсыну. Бұл ретте, назарда ұстайтын бір мәселе адамның көзқарасы, көңіл-күйі оның жетістіктері арқылы ғана қалыптаспайды, сонымен қатар кемшіліктер мен қиыншылықтарды ескеру арқылы қалыптасады. Сондықтан біздің қоғамда «Жаңа патриоттық сезім» болу керек. Жаңа патриоттық сезім қалыптастыру бұл – ұлттық идеяны жүзеге асыру деп ойлаймыз. Кез келген ұлттық идея мемлекет азаматтарын біріктіреді, сонымен қатар ұлтшылдықтың өсуіне де әкелуі мүмкін. Ұлттық рух пен ұлтшылдық ұғымдары екі түрлі түсінік екендігін естен шығармауымыз керек. Ұлтшылдық қай мемлекет, қай ел болсын қоғамды зорлық-зомбылыққа, аумақтық басып алуларға, шовинизмге әкелетіні сөзсіз. Ал ұлттық идея бір шаңырақтың астында 130-дан астам ұлт өкілдерінің татулықта өмір сүруін көздейді.

Елбасы өзінің Қазақстан Халқына Жолдауында «Жаңа қазақстандық патриотизм – біздің көпұлтты және көпконфессиялы қоғамымыз табысының негізі» дей келе, «Өз бойымызда және балаларымыздың бойында жаңа қазақстандық патриотизмді тәрбиелеуіміз керек. Бұл ең алдымен елге және оның игіліктеріне деген мақтаныш сезімін ұялатады» дегенді шегелеп тұрып айтқан болатын. «Отан – отбасыдан басталады» дейтін дана халқымыздың

сөзіне еш шүбә келтірместен, елін сүйген баланы тәрбиелеп шығару үшін, Отанның қадірін туғаннан бастап бала санасына сіңіруіміздің қажеттілігін айқындау – уақыт талабы болып отыр. Сондықтан, Отанды сүюді қалыптастыру әр баланың отбасынан да, уақытының көбін өткізетін мектеп керегесінен де басталады.

Шоқан Уалихановтың ұлы сөзі бар: « Ұлттың кемелденіп өсуі үшін ең басты екі дүние қажет. Оның бірі – азаттық, екіншісі – білім». Сондықтан, ұлттың, халықтың азаттығы үшін алаштың зиялылары да, одан кейінгілері де, одан дейінгілері де талмай күресті. Сондықтан да Шоқан Уалиханов айтпақшы, елімізге, ұлтымызға азаттық керек, ол үшін әрқашанда күресу керек. Бүгінгі азаттық деген ол тек ту, елтанба, әнұран ғана білу емес, бүгінгі ұлттық азаттық дегеніміз ол білім де, ол ғылым да, ол экономика да, ақпараттық тәуелсіздік те, тіпті әлемдік деңгейдегі спорттық жетістіктер де. Біздің ойымызша өскелең ұрпақ осының бәрін білуі керек, азаттықты қорғай білуі керек, бағалай білуі керек. Азаттығымызға мәңгілік керек. Ал мәңгілік болу үшін білім, ұлт – сананың жаңғыруы қажет. Жаһандану дәуірінде, яғни қазіргі қоғамда баласы үшін ағайынымен араласпауға бар заманда, көрші қазақ көршісін, қазақ бауырын танымайтын заманда жаңғырудың өзегі – бұл келешек ұрпаққа өзіміздің ұлттық кодымызды, тарихи санамызды әр заманның басты байлығы болатын білім арқылы сіңіру деп білеміз. Оның бәрін Абайдан табуға болады. Балаларды бес нәрсеге асық болуға, бес нәрседен қашық болуға, өнерің, ісің болса ғана ойна, күл, надандықтан аулақ жүріп, жақсылыққа, адалдыққа ұмтыл деп шақырған ұлылықтың осы күнге дейін мәні зор.

Абай атамыздың тағылымында заманға кінә тақпа, дейді. Әрі: «Әркімді заман сүйреме, заманды қай жан билемек, заманға жаман күйлемек, замана оны илемек» дейді. Бұл ұғым бойынша заман мен адамның қоғамдағы ара қатынасын қазақы түсінік тұрғысынан пайымдай аламыз. Абай ұғымында заман екінші жақтан «уақыт» деген де ұғымды білдіреді. Атамыз қазақ: «Елу жылда ел жаңа, жүз жылда қазан жаңа» дейді. Елу жыл дегеніміз адам баласы үшін бір ұрпақтың толық алмасу кезеңі. Жүз жылда заман алмасады. Осыған байланысты жаңа құндылықтар пайда болады, жаңа мәдениеттер туып

Бұл заманың ыңғайын тауып, оқушыны сол заманның оқу біліміне жетілдіріп, сол білімді көңіліне тоқыту және білім арқылы Отанға, туған елге, халыққа деген сенімдерін ұялатсақ, ол өсе келе, барлық ісін, білімін, күшін тек туған жеріне ғана жұмсайды, парасат биігіне көтеріледі, болашақтың бейбіт жолын жалғастырады.

ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДА БЕЙНЕЛЕНГЕН САКРАЛДЫ-ҒҰРЫПТЫҚ ОРЫНДАР

ТІНІҚҰЛ З. Н.

магистрант, 2 курс, «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

ДӘРІБАЕВ С. Д.

жетекші, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

Киелі орын, қасиетті жер деген ұғымдар сонау ерте заманнан келе жатыр. Қазақстанда киелі орындар өте көп. Олардың әрқайсысының ерекше қасиеті мен қадірі, ел тарихындағы орны бар. Барлығы өзіндік аңыз, ерекше оқиғалардың өзегіне айналған, елдің рухани өмірінде орын алған киелі жерлер. Олар ғасырлар бойы, уақыт бедерінде тұлғалар, аңыздар кейіпкерлері ретінде дәріптеліп ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырды. Бұл қадірлі орындар елдің саяси-этникалық даму үрдісімен, экономикалық өркендеуімен байланыста қалыптасты.

Мифолог, ғалым С. Қондыбай зерттеулерінде «киелі кеңістік» ұғымына мынадай анықтама берілген: «Киелі қазақтың мәңгі елі – реалды географияда, дархан далада емес, біздің санамыз бен түйсігімізде, яғни әрбір қазақтың ішінде орналасқан, әбден тұмшаланып, шаң басқан, табылмай жатқан «ішкі елімізде». Мұндағы автордың «ішкі ел» деп отырғаны – арғықазақтың танымы, рухани әлемі, ішкі кеңістігі. «Кие» ұғымы өз бойына діни, мифологиялық ұғымдарды сабақтастырып жататындықтан «киелі кеңістікті» түйсіну мен пайымдау күрделі құбылыс.

Сакралды (ағылшын тілінен «sacral» және латын тілінен «sacrum» - қасиетті, құдіретті) – белгілі бір объектіге бірегей мағына беретін, ерекше құндылыққа айналдыратын, күнделікті түсініктер мен заттардан өзгеше иррационалды, мистикалық мән беретін дүниетанымдық категория. Сондықтан да пәнаралық ғылымдарда «қасиетті», «киелі», «құдіретті» сөздері тұтас «сакралды» деп қолданылады [1, 221]. Демек, сакралды-ғұрыптық орындар – халық түсінігінде киелі деп саналған, қандай да бір заттың не тіршілік иесінің ерекше қасиеттілігін білдіретін орындар.

Ал энциклопедиялық түсіндірмелерде «киелі орын» дегеніміз – ерекше мәні бар қайталанбас объектілері бар орын. Онтологиялық тұрғыда «киелі» күнделікті болмыстан ажыратылатын шынайылықтың жоғарғы деңгейі; гносеологиялық тұрғыдан ақыл жетпейтін ақиқат білім; феноменологиялық тұрғыда

танқалдыратын ғажап дүние; аксиологиялық тұрғыда абсолютті, императивті құбылыс [1, 222]. Ислам дініне дейінге мифтік танымда кие мотиві алғашқы орында тұрған. Барлық заттың иесі мен киесі бар деп ұғатын халық «кие ұрады» деп қорыққан. Ал күнә туралы түсінік қазаққа исламның келуімен, діни ұғымдармен толықты. Қазақ санасында күнә туралы білімдер ислам дінімен келген халық жадындағы Құран аңыздарындағы білімдермен байыды. Осыдан-ақ қазақтардың түсінігіндегі «кие» ұғымы арғықазақтардың танымында берік орныққан үлкен сенімге барып тірелетінін байқаймыз.

Ә. Марғұлан атындағы Археология институтының ғылыми қызметкері, Түркістан археологиялық экспедициясының жетекшісі Е. Смағұловтың пікірі бойынша «әр елде, әр халықта өзінің киелі, әулие орындары, белгілі тарихи немесе мифологиялық нүктелері бар. Олар мемлекет аумағында өмір сүріп жатқан әр халықтың этногенезі үшін, түсінігі үшін маңызды. Бұл адамды жерге, мәдениетке бекітетін негіз деп аталатын тірек нүктелері» [2].

Жоғарыда айтып өткеніміздей, сакралды-ғұрыптық орындардың негізгі белгілері халық арасында айтылатын өзіндік аңыз, ерекше оқиғалармен тығыз байланысты. Кез келген киелі орын туралы сөз болғанда оған тән аңыз не әсерлі әңгіме қоса айтылатыны ақиқат. Қазақ прозасында аңыздық сюжеттерді өз шығармаларына арқау еткен жазушыларәдебиеттегі жаңашылдықты тудырды.

Көркем шығармадағы миф-аңыздардың көрінісі ең алғаш рет Мұхтар Әуезов шығармаларынан бастау алды. Аңыздық сарынның ұшы көрінген шығарма деп – Мұхтар Әуезовтің «Қорғансыздың күні» атты повесі аталады. Көркем шығармаларда аңыздық сюжеттердің бой көрсетуі жазушылар шығармашылығындағы ерекше бір құбылыс, тың әдіс екендігі мәлім. Суреткер ел аузындағы халыққа кең танымал «Күшікбай батыр» туралы аңызды шеберлікпен пайдаланған. Шығармада қатал табиғаттың ызғарлы сипаты мен Күшікбай батыр туралы аңыздың көркемдік қызметі жан-жақты беріледі.

Сондай-ақ жазушы М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының үшінші томында суреттелетін «Еңлік-Кебек» моласы да шығармадағы ескі мен жаңаның тартысын шебер баяндауға арналған ұтымды эпизод. Ералы жазығында Абайдың жастармен келе жатып, Еңлік пен Кебектің қос моласына тоқтап, қос ғашықтың қайғылы оқиғасын баян етеді. Абайдың қосыла алмаған ғашықтарға деген ақындық қарызын айта келе, бұзылмас ел заңының қайшы тұстарын баса көрсетеді:

«Жастардың жүзінде Абайдың бұл молаға тоқтағанына таңырқау бар. Олар осы ескі екі моланың кімнен қалған көне белгі екенін білмеуші еді. Абай атының басын өзгелерден оздырыңқырап кеп, қос молаға көз жіберіп, көп үнсіз тұрып қалды.

– Осы жалғыз мола осынау елсіз жотаға пайда болғалы, міне, биыл жүз рет жадырап жаз, кірбең тартқан күз кепті. Сол бір ықылымнан бергі көп буындар тіршілігінің үнсіз куәсі осы мола. Бұл қос мола – ішіне аса бір ауыр сыр бүккен молалар. Шанда бір осы тұсқа соғып өткенде, әлдебір арылмаған қарызым бардай боламын. Ақындық қарызым сияктанады. Бұнда жатқан бірі – қыз, бірі – жігіт. Жігіт – Кебек, қызы Еңлік атанушы еді! – деген кезде Абайдың үні ажарланып, машықты қалпына ауысып, қатаң сөйледі.

– Осы екеуін махаббат үшін өз елінің қатал үкімі, өз замандастарының қолымен, зорлықпен өлтірткен болатын. Жүз жылдан бұрын да, содан кейін де, дәл бүгінгі күнге шейін де ұлға тұсау, қызға бұғау болған ел заңы осы екеуін ат құйрығына байлатып, сүйретіп өлтірткен.

– Еңлік пен Кебек қуғыннан қашып, аңдай боп, мына Орда тауын паналап, азғантай ғана дәурен сүрген-ді. Сол бұйырмаған махаббат, достықтан біткен екеуінің баласы, жөргектегі нәрестесі – жас ұлан, әкесі мен шешесінен айрылған күні жөрегінде жылаған күйінде мынау шеткі Ақшоқының ессіз биігінің басына апарып тасталды. Дәл сол қаза күні байып батқанша шегі қатып, жылап жатты. Суық дүние, тылсым дүние ортасында, тас бауыр адамнан алыс, жалғыздықта... үні өшті! Мәңгі өшті!... – деді де Абай сөзін бітірді» [3, 8].

Мәңгілік махаббат мекені, қос ғашықтың аттары аңызға айналған «Еңлік-Кебек» мазары бүгін де бар. Мұнда да өткен, кеткен жолаушылар тоқтап, зиярат етеді. Тиын-тебен тыстап, немесе ырым етіп алып жатады. Абай осы қайғылы уақиғаны ақын-шәкірттеріне баяндап беріп, поэма етіп жазуды тапсырған. Мағауия ақын «Еңлік-Кебек» атты поэма жазған.

Әбіш Кекілбайұлы да – аңыздық желілерді көркем шығармаға арқау етіп, оны шебер әрі онтайлы киюластыру арқылы әдебиетте өз қолтаңбасын қалдырған жазушы. Әбіш прозасындағы ең бір таңдаулы шығармаларының қатарында «Күй» повесі ерекше аталады. Шығармада адай мен түрікмен елінің арасындағы даулы қақтығыс, сол қақтығыстан жазықсыз жапа шегіп қаза болатын Абыл күйшінің тағдыры суреттеледі.

Шығармада баяндалатын «Қараман ата» туралы аңыз дауласқан екі жақты бітімге шақыратындықтан Қараман атаның екі халыққа да ортақ әулие екендігін танимыз. Шығармада автор аңыздық сюжетті ұтымды пайдалану арқылы көптен бері екі халықтың да ығырын шығарған жаулықтың нүктесін қоятын Қараман атаның әулиелік қасиетін үлкен символдық мәнге айналдыра білген: «Әулие қараны атсаң, қара атты ат, біз айыпты десең, бізді ат!» – депті. Сонда ердің басындағы біз анадай жерге ұшып кетіпті, қара ат табанда қатыпты. Әулиенің өзі де кінәні адайға да, айладырға да артпай тар заман, қысталаң қалға аударып, көрін қара атпен бізге түсірді, енді екі елдің жауласатын жөні жоқ! – деп бітімімен тарасыпты», - дейді аңыз. Бұл жерде аңыздың көшпелі түркі халқына тән ерекшелігін де ескерусіз қалдыруға болмайды. Ата-баба бейітін кие тұту, әуаққа сенімшілік ара-жігі ажырап, жауласып отырған қазақ пен түрікменге бірдей ортақ. Екі жақта соғысудан әбден титықтаған, бірақ намыс қай-қайсысының болмасын кішіретоіне, жеңілгендігін мойындауына жол бермейтін үлкен бөгет. Сол тосқауылды ыдыратып, бейбітшіліктің орнауына себеп болған өмірден өткеніне талай жыл болған Қараман ата әулиенің күдіретті кесімі. Тарихи оқиға басқаша болуы да мүмкін, бірақ соның өзін кейінгі ұрпаққа жеңіс ретінде танытып тұрған – ол аңыз.

«Күй» повесіндегі әпсананың осындай кереметтілік ғажайыптылық элементтері Темірбаба әулие мен Шопан атаның арасындағы күдірет сайысы арқылы көрінеді. Қазақ ұғымындағы әулиелік – адам бойында кездесетін ерекше қабілет қасиеттермен бағаланады десек, шығармада ол Шопан атаның текені пышаксыз бауыздап, терісін сыпырып жайратып тастаған соң бір сипап өткенінде қайтадан маңырап, шауып ала жөнелетінімен көрінсе, Темірбабаның көк теңізге қарсы жүргенде жүрген жерінің бәрінің қара жер болып қала беруі арқылы автор әпсананың күдіреттілік қасиетін суреттейді. Бірақ автордың бұл аңыздық сюжетті шығармада берудегі басты мақсаты – түрікмендердің шекара межесін белгілеу болып табылатынын байқау қиын емес. Көк теңізге сұғына кіріп жатқан түбек осындай кереметтіліктен дүниеге келген деген аңыздың түйінін де көруге болады.

Қорыта келгенде, кие, киелілік – түркі тілдестердің әсіресе қазақ халқының менталитетіне тән қасиет, болмыстық, жаратылыстық ерекшелік. «Сақралдылық» анықтамасын тек қана діни объектілер мағынасына таңып қоюға болмайды. Кең мағынасында бұл термин барлық маңызды құндылықтарын, халықтардың тарихи-

мәдени мұрасындағы маңыздылығын білдіреді. Қазақстандакиелі орындарының территориясын белгілеу барысында қазіргі таңда бірнеше жобалар атқарылып келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ермағанбетова Қ.С., Макимбаева Ж.М. Киелі орындар территорияны брендiлеу құралы ретiнде. ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. №1 (59). 2017.

2. Қазақ жеріндегі киелі жерлер географиясының қалыптасу кезеңдері. https://el.kz/news/sakral_nii_kazahstan_/kazak_zherindegi_kieli_zherler_geografiyasinin_kaliptasu_kezenderi/

3. Әуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. Үшінші кітап. – Алматы: «Жазушы» 2013. – 384 бет.

ТІЛ ТАҒДЫРЫ – ЕЛ ТАҒДЫРЫ

ТӨЛЕШ Г. Б.

бастауыш сынып мұғалімі, Мамандандырылған «Зерде» дарынды балалар мектебі, Екібастұз қ.

«Тіл тазалығы үшін күрес – ешқашан толастамайтын мәңгілік күрес».

Бауыржан Момышұлы

«Тіл» деген сөздің өзінде бірнеше мағына бар:

Тіл – жан-жануарлардың дәмді сезетін және адамның сөйлеу дыбысын атқаратын мүшесі;

Тіл – соғыста жаудан алынған хабар немесе тірідей қолға түскен тұтқын;

Тіл – уақытты көрсетіп тұратын көрсеткіш;

Тіл – адамдардың бір-бірімен қатынас жасауына, пікір алысуына, өзара түсінісуіне мүмкіндік беретін құрал және осы қатынас құралының заңдылықтары мен ерекшеліктерін оқытып үйрететін, зерттейтін ғылым [1, б. 9].

Ал менің бұл мақаламда тілді әлеуметтік қызметіне, қатынас құралы ретіндегі қызметіне тоқталамыз. Тіл – адамның адамдық белгісі, жұмсайтын қуаты. Осы дүниедегі адамдартілінен айырылып сөйлеуді ұмытса қиындыққа түсері анық. Осы күнгі адамдар жазуда жаза алмайтын күйге ұшыраса тіпті қиын. Қазіргі таңда

тіліміздің тазалығы мен сауаттылығымыз өзекті мәселенің біріне айналды. Қазақ тілі – аса бай, өте құнарлы тіл. Соған қарамастан, қазіргі таңда сол құнарлы тіліміздің бұзылып бара жатқаны бізді қынжылтады. Оның себебі мен салдары да өте көп. Шын мәнінде, ұлттың болашағы – тілінің дамуында, көркеюінде.

Тіл – біздің басты байлығымыз. Біздің заманымыз – жазу заманы. Ана тілі – туған өкеннің, анаңның тілі. Шыр етіп дүниеге келген сәттен, есіміміз кіре бастағаннан-ақ адамдық қасиетті қалыптастыратын әдептілікті, халықтың ізгілік пен ізеттілікке толы нұрлы, асыл сөздерін, тілдің жан тербетер әсер-күшін ана тілінде ұғып үйренеміз.

Халық – тіл мұрасын бар байлығымен, көркемдік қуатымен ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші, әрі қарай өркендегіп дамытушы, қозғаушы зор күші. Қазақ халқын құраған ру мен тайпалар тарихта өте ертеден, біздің жыл санауымыздан бұрын-ақ мәлім болған. Содан бастап тіл халқымыздың қарыштап алға басуының бірден-бір қуатты құралы болып келе жатыр [1, б. 13].

Тіл жоқ жерде адамдар бірлесіп жұмыс істей алмайды, қоғамдық өндірістің қай саласын болса да ұйымдастырып, дамытуы мүмкін болмайды. Қоғамның қандайда бір түрі болмасын, ол тілсіз өмір сүре алмайды. Ал тілдің өзі тек қоғам бар жерде ғана пайда болып, дамып жетіледі. Яғни тілді адамдар ұжымы – қоғам дүниеге келтірсе, тіл сол адамдардың бір – бірімен қатынас жасау қызметін атқарады.

Тіл адамзат ісінің барлық саласында және күнделікті тұрмысында бірлесіп жұмыс істеуіне, бір-бірін түсінуіне мүмкіндік беретін құрал. Алайда, осы керемет тіліміздің бара-бара ұмытылып бара жатқаны да адамды қынжылтады. Әрбір елдің өз ішінде мемлекеттік маңызы бар іс-қағаздары осы елдегі көбірек тараған тілде жүргізіледі. Мұндай тілдерді мемлекеттік тілдер деп атайды. Қазіргі қазақ тілі мемлекеттік тіл. Мемлекеттік тілімізде ұмытылып бара жатыр. Әсіресе жас жеткіншектер арасында мұндай жағдай өте жиі кездеседі. Өз тілімізде не сөйлей алмайды, не жаза да алмайды.

Тұңғыш елбасымыз Н. Ә. Назарбаев «Қазақстанның болашағы – қазақ тілінде» деген тұжырымдаманы үнемі айтып келеді. Қазақ тілі мәселесі мемлекеттік деңгейге көтерілгеннен кейінгі жылдары бұқара жұртшылық та ана тілі үшін. Ата заң бойынша бізде бір мемлекеттік тіл болғанымен, шын мәнінде, мемлекеттік екі тіл бар. Оның үстіне, қазақ тілі қазіргі қоғамда аударма тілі ретінде қалып

қоюда. Яғни, кез келген құжат әуелі орыс тілінде дайындалады да, кейін барып қазақ тіліне аударылады [3].

Ұлт тәуелсіздігінің ең басты белгісі – оның ана тілі, ұлттық мәдениеті. Өзінің ана тілі, ұлттық мәдениеті жоқ ел өз алдына мемлекет болып өмір сүре алмайды. Дүниедегі барлық халық тәуелсіздікке, ұлттық қадір-қасиетін, мәдениетін, ана тілін сақтап қалу үшін ұмтылады. Сондықтан кез келген мемлекет өзінің ұлттық салт-дәстүрін, ана тілін ерекше қорғауға барын салады [3].

Н. Назарбаев сөзінде: «Қазақ тілі – біздің рухани негізіміз. Біздің міндетіміз – оны барлық салада белсенді пайдалана отырып дамыту. Біз ұрпағымызға бабамыздың сандаған буынының тәжірибесінен өтіп, біздің де үйлесімді үлесімізбен толығы түсетін қазіргі тілді мұраға қалдыруға тиіспіз. Бұл – өзін қадірлейтін әрбір адам дербес шешуге тиіс міндет. Мемлекет өз тарапынан мемлекеттік тілдің позициясын нығайту үшін көп жұмыс атқарып келеді. Қазақ тілін кеңінен қолдану жөніндегі кешенді шараны жүзеге асыруды жалғастыру керек. Біз 2025 жылдан бастап әліпбиімізді латын қарпіне, латын әліпбиіне көшіруге кірісуіміз керек. Бұл – ұлт болып шешуге тиіс принципті мәселе. Бір кезде тарих бедерінде біз мұндай қадамды жасағанбыз. Балаларымыздың болашағы үшін осындай шешім қабылдауға тиіспіз және бұл әлеммен бірлесе түсуімізге, балаларымыздың ағылшын тілі мен интернет тілін жетік игеруіне, ең бастысы, қазақ тілін жаңғыртуға жағдай туғызады» – деген болатын. Тұңғыш елбасының осы ой-пікірін мемлекеттік тіл – қазақ тілін еркін меңгеруге зейін қойып, ертеңгі күні мемлекеттік тілде еркін сөйлеуді мақсат еткен ұлты қазақ азаматтары ғана емес, Қазақстанда тұратын өзге ұлт өкілдері де қостайды деген сенімдеміз. Адам баласы төрткүл дүниені қарасөз арқылы құбылтып, өмірдің барлық шындық құпия-сырын тек абстракциялы ой, ұғым арқылы топшылап қана қоймайды. Сонымен қатар, қолмен ұстап, көзбен көрер нақты затты бүге-шүгесіне дейін бейнелейді. Мұның барлығы тіл құдіреті арқылы жүзеге асады. Адам табиғатынан нәзік, ерік құмар, бостандық сүйгіш екені белгілі. Міне, дәл осы арада әдебиет оқырманға бұрын беймәлім болған оқиғаны, шындықты, бейтаныс заманды танытады. Бұдан адамның көзі ашылады, көкірегі ояу жүреді. Әлемді басқа қырынан көреді. Жеке тұлға өмірін жандандыра түседі. Осы тұста әдебиеттің де қоғамдағы орнын айтпастан бұрын оның жұрт алдындағы маңыздылығын арашалап алуымыз қажет. Әдебиеттің қоғамдағы атқаратын рөлі зор. Көркем әдебиет саласында тұрмыс-салт жыры, шешендік сөз өнері, айтыс,

мақал-мәтел, жұмбақ, ертегі, батырлық эпос, тарихи жырлар ауқымды дамыған. Олар өз кезіндегі қазақ халқының көркемдік ойлау жүйесін көрсетеді. Онда халықтың тұрмыс-тіршілігі мен дербес идеясы жырланған. Осыны жастарымыз санасына құйып оқыса, нұр үстіне нұр болар еді.

Әдебиеттің мәні – негізінен тәрбие, ізет, өнеге, көркемдікке сүйеніп, «әдеп» түбірінен тарайды. Мұнымен қоса, көбіне ол дүниетанымға қатысты рухани өмірдің жаңа сырларын ашуға себеп болады. Әдебиетіміз осы жерде тағы тілмен байланысты. Ұзақ жыл бойы қызыл империяның бұғауында болып келгендіктен, қазақтың тең жартысына жуығы өз тілінен айырылып, не орыс емес, не қазақ емес болып қалды. Оларды ешқандай әдіс-айла, ешқандай күш қазақ ете алмайды. Сондықтан сондай қандастарымыз келешекте «таза қазақ» болып қалыптасса дейміз. Ол үшін барлық қазақ баласының тілін ана тілінде шығарып, ана тілінде тәрбиелеп, білім беруі тиіс. Балабақшада ұлттық рухта тәрбиелеп, мектептерде қазақша оқытса ғана оң нәтиже берері сөзсіз. Сонда ғана ана тілінде сөйлейтін, қазақтың бай мәдениетін, салт-дәстүрін бойына сіңіріп, таза қазақша өмір сүретін ұрпақ өсіп шығады, Мәңгілік ел – Қазақ жұрты ұлан-байтақ даласында көсіле күн кешіп, бай табиғатын өзі игеріп, күшті қуатты мемлекет болып қалыптасады деп сеніммен айта аламыз. Елімізде ұлт рухының алтын қазығы – қазақ тілінің мәртебесі үстем болса дейміз. Сол арқылы мәдениетімізді, өнерімізді қазақша өркендетіп асқақтатсақ, ұлттық рухымыз биіктей түсер еді. Алпауыт көршілес ел Ресей мемлекетінің ғана емес, БҰҰ-ның ресми тілі болып отырған орыс тілі ешқашан құрып кетпейтіні бесенеден белгілі. Ал Қазақстаннан басқа жерде толыққанды дамуы мүмкін емес ана тіліміздің (қазақ тілінің) тағдырын кім ойлауы тиіс? Міне, осы мәселе ұлт тағдырына бейжай қарай алмайтын әрбір Алаш перзентін аландатады.

Бүгінгі қазақ қоғамында қазақ тіліне деген мынадай көзқарас бар:

- бойында ұлттың қаны бар, рухани өресі биік – шын жанашырлар;
- қасиетті қазақ тілінің өркені өсіп, өрісі кеңісе деген тілекшілер;
- екі ортада қалып, яғни қай тіл бел алса, соның «сойылын» соғуға әзір жүргендер;
- қазақ тілінен мүлде хабарсыздар [2, б. 36].

Осы көзқарастар түйісіп, бір мүддеде бас қосатын күн туса ғана қазақ тілінің бағы жанар еді...

Алаш арыстарының бірі – Халел Досмұхамедов ХХ ғасырдың басында: «Тіл – жұрттың жаны. Өз тілін өзі білмеген ел болмайды. Тілінен айырылған жұрт – жойылған жұрт. Мектеп пен баспаның тілі дұрыс болса, елдің тілін көркейтіп, байытып, гүлдендіреді, мектеп пен баспада қолданудан қалған тіл – шатасқан тіл. Ол ел – сорлы ел, мұндай елдің тілі бұзылмай қалмайды... Ана тілін білмей тұрып, бөтенше жақсы сөйлесең, ол – күйініш. Ана тілін жақсы біліп тұрып, бөтенше жақсы сөйлеу, бұл – сүйініш. Өз тілін білмей тұрып, жат тілге еліктей беру – зор қате», – деген екен. Осыны әрбір қазақ баласы жүрегімен сезініп, терең түсінер, сезінер уақыт жетті. Тіліміз бен әдебиетімізді құрметтеп, оны ары қарай дамыту кейінгі өсіп келе жатқан ұрпақ қолында. Осы мәселелерді шешудің бірнеше жолдарын қарастырса:

- тек қана қазақ тілін меңгертіп оқытатын телеарналар ашылса;
- ақын – жазушылар, ғұлама ғалымдар жайлы арнайы телеарна ашылса;
- мекемелерде тек қазақ тілінде сөйлеу ұстанымдарын ұстанса;
- мектептегі қазақ тілі мен әдебиеті пәнін дәстүрлі оқыту түріне айналдырса;
- ғаламтор желісі ақпараттарын қазақ тілінде (Whatsapp, youtube т.б. әлеуметтік желілерін) жазса;
- дүкендерде, қоғамдық орындарда қазақ тілінде сөйлеу басты назарда болса;
- ақын-жазушылар мен ғұлама ғалымдар суреттері көшедегі үлкен телеэкраннан көрсетіліп тұрса әркімнің есінде қалары анық.

2019 жылы 5 қыркүйекте өткен Алматы қаласындағы тілдер күніне арналған «Тіл – татулық белгісі» атты республикалық ғылыми-практикалық конференция аясында Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасы «Тіл – ұлттық белгі, халықтық мұра» атты көшпелі кітап көрмесі ұйымдастырылған болатын. Сол конференцияның видеосын халыққа таратып хабардар етсе, тілімізді қайта жаңғыртатын жақсы бір жол болар еді [3]. – Көптеген мерекелік іс-шараларға кетіп жатқан қаражатқа кітап тар шығарылып халыққа таратылса өте жақсы бір бастама болары анық. Kitar.kz онлайн кітабы да көп септігін тигізер еді.

Еліміз егемендік алғалы бері тіліміз мемлекеттік мәртебеге ие болып отыр. Мемлекеттік мәртебеге ие болу деген сөз – мемлекеттік құжаттар, іс-қағаздарды толығымен қазақ тілінде іске

асты деген сөз. Енді осы ие болған мәртебелеріміз арқылы жұмыс жасасақ өте орынды болары анық.

Осындай істер мемлекет тарапынан жүзеге асырылса, талай қандастарымызды өз ана тілімізбен әдебиетімізге баулитын едік.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. А.Байтұрсынов «Тіл құралы»
2. Kitap.kz (онлайн)
3. Ш.К. Бектұров «Қазақ тілі»

ХОРЛАН СҰЛУДЫҢ ЖҮЗІГІ КІМДЕ?!

ТҮСІПБАЕВА М. Б.

п.ғ.к., аға оқытушы, Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы,
Алматы қ.

*«Десе-дағы ел дәстүрі ерге сын,
Қарттарға ескерт – қарсыласа көрмесін.
Қорланымның көзі болған жүзікті,
Өтінемін, өзіммен бір жерлесін!
Серт пен сөзге ұмытшақтау өлкеде
Ғашық болып өлу – қандай мәртебе!
Тірлігіме шабыт берген бұл жүзік
Жарық беріп жатсын маған көрде де!».*

Мұхтар Шаханов

«Хорлан берген жүзік шынымен де ақын аманаттағандай, өзімен бірге көмілді ме? Көмілмесе, қайда?» деген сұрақ әркімнің көңіл терезесін қаққан болар.

Жалпы, осынау қызықты жайтты анықтау үшін ең алдымен «Бұл жүзік өзі әсем қиялдың жемісі ме, болмаса Естайдың саусағында шынымен де болған ба?» деген сұраққа жауып беріп алу маңызды.

«Естай жасы алпыстың жетеуіне келгеннің өзінде «Хорланды» айтарда қолына домбырасын алып, біраз уақыт үнсіз тұнжырап, терең ойға шомып, бір күрсініп қойып, көзіне іркілген жасты жібек орамалымен бір сипап қойып, әнді бастап кетеді екен. Баяу басталған домбыраның шегіне дауысын қосқанда бір түрлі күніренген, көп дүниені көз алдына елестетіп, Исаның «Құралай сұлуындағы» тоқсанға келген Келденбайдың арманындай үлкен,

тозбайтын, көнермейтін, өлмейтін армандай үн шығады екен. Естайдың домбыра қаққан оң қолынан аты жоқ саусағындағы алтын жүзік «Мен Хорланның көзімін» деп тұрғандай жарқ-жүрк етіп, әннің ырғағымен қозғалғандай болады екен. Әншінің өзі де «Хорланның соңында өмірдің «талисманындай» жүзігіне қарап: «Я, шырақтарым, мынау сол күндердің куәсі, Хорланның көзі» деп ұзақ уақыт жаңа көргендей тесіліп қарап біраз отырып қалады екен» деген екен Ахмет Жұбанов өзінің «Замана бұлбұлдары» кітабында [1, 36].

Жалпы, Естай Беркімбауұлының өмірдерегіне шолу жасар болсақ, ол қазіргі Екібастұз өңіріне қарасты Аккөл-Жайылмада кедей шаруа отбасында дүниеге келген. Жастайынан сауық кештерінің көркі болған Естайдың Исаның Қабышымен жолдас болуы оның әншілік өнерінің өрістеуіне септігін тигізеді. Иса Бәсентінің қабырғалы Қазанғап әулетінен. Қазанғап Баянауылдағы Шорман, Шоң билерге деңгейлес әрі дәулетті, беделді адам болған. Исаның өзі Кереку төңірегіне аты мәлім, қадірлі адам болса, оқыған, көзі ашық баласы Қабыш та ақындық өнерден құралақан емес екен.

Сол Қабыш Маралды деген жердегі бір бай адамның қызына үйленбекші болады. Иса баласының жанына күйеу жолдас боп барар жігіт іздейді. Талай өнерпаздың ішінен Естайды таңдап, әкесі де, Қабыш та оған қолқа салады. Сөйтіп, Естай күйеу жолдас болып Маралды-Ұрық жаққа барады. Ойын-сауыққа сол құда түскен үйдің аталас туысы Солтанбектің Хұсни-Хорлан деген сұлу қыздары келеді. Естай өзінің әнімен тойдағы көпшілікті аузына қаратады. Жұрттың қолқалауымен Арқаның талай әнін тамылжытады. Хорланның да бар ықыласы әнші жігітке ауса керек. Бұл жайында әнші-ақын Естай: «Көз көңілдің сырын шертеді» дегендей, Хорланмен менің базарым күн санап қыза түсті. Хорлан жоқ жерде менің домбырамның құлақ күйі келмей, әні де қанаттанбай, берекем болмайтын күйге ұшырадым. Хорлан да сондай күйде» деп жан сырын ашқан [2, 70].

Естай жайлы деректердің бәрінде екі ғашықтың бір-біріне ынтызар болып, серт беріскені туралы айтылады. Алайда Хорлан сұлу ол кезде айттырылып қойған болатын. Ғашық сағынышы, сүйген жанның серті Естайды Маралдыға жетелейді. «Арада біраз уақыт өткеннен кейін, - деген екен Естай өз естеліктерінде, – Маралды елінің шетіне жеттік. Біз келерден бір күн бұрын Хорланды атастырып қойған адамы алып кетіпті. Менде ес қалмады. Ақыры сүйікті домбырамды қолға алып, баяулатып шертіп басылдым».

Бұл хикаяны сипаттап жазған жазушы Төлеутай Ақшолоақов өз еңбегінде аңызға айналған жүзік туралы былай депті: «...бірақ ол Хорланын өмір бойы ұмытқан емес, жүрегін алтын сандығында мәңгілік сақтаған. Қолындағы қара ала күміс сақина Хорланның өз көзіндей, оның ескерткішіндей, өйткені оны Хорланы сыйлаған еді. Ақын ешуақыт сол сақинаны қолынан алған емес. Ән саларда ол аруақ шақырғандай, сақинасына бір қарап алатын еді».

Естайдың туған ағасы Нұрмағамбеттің баласы Кәрібай Нұрмағамбетов өзінің 1970 жылы жазған естелігінде «1946 жылы ақындар айтысына шақырылған Естай ағамыз «Өлеңті» совхозының «Қаражар» участогінен аудан орталығына келеді. Осы сапарында қатты науқастанған ол Краснокутск селосында жатады. Маған хабар үш күннен кейін жетті. Ол кісіні қолма-қол Чкалов атындағы совхоздағы өз үйіме алып келдік. Арада жеті күн өткеннен кейін таңертең ол ауылдағы замандасы Әпеш Тәшовты шақыртып алды. Шай жасатып, семья мүшелерін дастархан басына шақырды. Өзі де дәмнен аздап ауыз тиді. Өсиетін айтты. Сонан соң төсегіне жатты. Бірер минуттан кейін ол мәңгілік көз жұмды. Естай ағамызды өзінің өсиеті бойынша Чкалов атындағы совхоздың бірінші бөлімшесінде жерледік» деген. Осы тұста айта кетерлік жайт, Естай ағамыздың Хорланнан кейінгі сүйгені - жары Зағишаны Бозтай Жақыпбаев Естай қайтыс болған күннің ертенінде көз жұмған деп жазса, Естайдың немере інісі Қыздарбек Әміренов: «Ауырып жатып Естай: Зағиша да көп жүре қоймас. Бірдеме болып кетсем сүйегімді елге сүйремей, осында қойындар», - деп аманатын айтады. Бірақ Зағиша жеңгем Естай ағадан бір күн бұрын ауырып қайтыс болған еді. Ағайындар ақынға ауыртпалық түсірмейін деп естіртпеген» деп естелік шертеді [2, 130].

Естайдың көзін көрген, аралас-құралас болған, туыс адамдар айтты деген осындай деректерді зерделесек, Естай ақынның аңыз-жүзікті тағып жүргені және оны Хорланның көзі екенін тілге тиек етіп отырғаны ақиқат. Ал Мұхтар Шаханов ағамыздың «Ғашықтық ғаламаты» дастанында айтылғандай, Естайдың дәл көз жұмар шағында досы Нұрлыбектің бақұлдасуға келгені туралы дерек өзін қарастырған мәліметтерден кездеспеді. Естай ақынның аулына Біржан келгенде оның алдында ән салғаны, басқа да өнер көрсеткен кезеңдері жазба деректерде сипатталғанымен, Нұрлыбек атты досымен қарым-қатынасы жайлы көп айтыла бермеген. Алайда Қимадиден Нығманұлының «Естай» атты дастанында және Рамазан Тоқтаров жазбаларында Естайдың сол қаза болатын сапарында

Нұрлыбек атты ақынмен айтысқа бара жатқаны ауызға алынады. Бұл – ақынның Май ауданында тұрған замандасы Нұрлыбек Баймұратов атты ақын.

Журналист Айтжан Бөделханов құрастырған «Естай» атты кітапта мынадай дерек бар: «Ақын қайтқан кезінде ішінде болған сол ауылдың тұрғын қарттары 82 жастағы Әлқұлова Қауа, Нұрғалиев Мамырқан, Қабанғалиев Кәрім қарттардан 1989 жылы мән-жайды сұрастырғанымызда: «Естай қызуы көтеріліп, ес-түсін білмей қатты ауырып келді. Бір жұмадан кейін дүниеден өтті. Соғыстан кейінгі таршылық уақыт. Көктемгі аласапыран кез. Ақкөлге хабар беру мүмкін болмады. Біз ол кезде жас болғандықтан жабдыққа онша араласа қоймағанымызбен, «Өлең шығарды», «Нұрлыбек ақын келді» дегенді естіген жоқпыз. Ондай оқиға болса естілер еді ғой. Тегі бертін шыққан сөз болар десті» [3, 25].

Жалпы, ақыл таразысына салсақ, қатты ауырып жатқан адамның өз басымен қайғы болатыны белгілі. Оның үстіне, Естай қайтыс болған кез – соғыстан кейінгі таршылық уақыт, байланыс, қарым-қатынастың қат шағы. Басқа ауданнан Нұрлыбекті шақыртып алдырудың мүмкіндігі де аз. Демек, Естайдың көз жұмарында Хорлан берген жүзікті өзімен бірге көмуді аманаттап тапсырып кетті деген халықтың қиялынан туындаған сәтті аңыз болса керек. Бірақ жүзіктің өзінің негізі Естайда болғаны рас. Олай болса, ол қайда кеткен?

Қабжан Ыбыраев атты жерлесі 1970 жылы жазған «Естайдың сақинасы» атты естелігінде «1946 жыл болатын. Естай ауыр науқастан кейін біздің ауылда дүние салды. Ескі салт бойынша Естай марқұмның киім-кешегін замандастарына таратты. Ал оның жүзігін «Естайдың ғұмырын берсін, бір шаңырақтың жалғызы ғой» деп маған ұйғарды. Талай ойын-тойларда, шілдеханада қыз-бозбалалар менен оны киылып сұрап жүрді», – дейді. Ал Кеңес Төkenов атты азамат 2002 жылы «Хорланның сақинасы туралы осы күнде әртүрлі сөз болып жүр ғой. Чкаловта 1990 жылы болған Естай тойында Әпешев Қараша қаншама адамдардың көзінше «Естайдың сақинасы менде» деп жар салды ғой. Кім білсін оның қолына қалай түскенін. Естай қайтқаннан кейін сүйегіне бес адам түсті. Олар – Әпеш, Дүйсенбек, Биғожа, Ыбырай, бесіншісін ұмыттым. Сақинаны осылардың біреуі алуы мүмкін, әрине. Ол кезде сүйекке түскендерге киім берілетін еді ғой. Ал сол сақинаны Қабжанның қолынан өз көзіммен көрдім» деп әңгіме ағытқан.

Естайдың өмірі мен шығармашылығын зерттеп, ол жайлы естеліктерді «Естай» кітабына шоғырландырған зерттеуші Айтжан Беделханның да Хорланның жүзігі жайлы ақиқатқа жеткісі келген. «Әнші туралы жаза отырып кейбір авторлардың лирикалық сезім ырғағына құлай беріліп кететіні соншалық, кейде көпшілікке мәлім ақиқат жайттардың өзін құрыққа сырық жалғап, өңін айналдырып жібереді. Мысалы, олардың біреуі Хорлан Естайға күміс сақина беріп еді десе, екіншісі оны жүзік, үшіншісі алтын сақина, төртіншісі ол әдемі көк жауһары бар алтын жүзік еді деп жазады. Осы сыйлықтың соңғы тағдыры да аңыздай бұлаңдап, шырғалаңы мол сонардай болып, ұстатпай кетеді. Бір жазушы әнші жүзігін иесінің өсиеті бойынша өзімен бірге көміп еді деп жазды. Мұның бөрінен әншіге деген үздік ілтипатты сезінесің. Әркім де әншіден ырым алып қалғандардың қатарында болғысы келеді ғой, тегі», – деп түйін жасайды Айтжан аға.

Кей деректердегі тұжырымдар «Естай Хорланға жүзікті жас кезінде емес, бертін, егде тартқан шағында берген» дегенге де саяды. Хорланның өз ұрпақтарының да осы пікірді ұстанатынын ескерсек, бұл да жарасымды көрінеді [4].

Шын мәнінде Хорлан өзінің қосағымен сыйластықта ғұмыр кешкен. Оның жұбайы Нұрмағамбеттің және балаларының саяси қуғынға ұшырап, көп қиындық көргенін ескерсек, Хорланның Естаймен шүйіркелесіп сыр айтысатындай көңілде болуы мүмкін де емес. Бұл сөздеріміздің дәлелі ретінде Рамазан Тоқтаровтың мына жазбасын келтірейік:

«Естай Хорланның қолынан да ұстамаған. Көзбен ұғысып, жүрепке ғана табысқан. Хорланның толық аты – Хорлығайын. Аға-жеңгелері еркелетіп Қорыш атандырып жіберген. Естай онымен ашына-жай қатынасқа бармаған, қалжың-наз төңірегінде ауызша ғана тілге келген. «Сенің Қорыш атың келісімсіз ғой. Қорлау болып естіледі. Онан да «Хорлан» болсын деген. Қазақта бұрын-соңды ондай есім кездеспеген. Хорлан оны естігенде жай ғана жымылып қоя салған».

Осыдан бірер жыл бұрын елімізден 200 адамға жуық делегация барып, Ресейдің Алтай өлкесіндегі Бөрлі ауданы Қаранай ауылындағы Хорланның мәңгілік мекеніне тәу етіп, белгітас орнатып қайтты. Онда «Мұнда қазақтың хас сұлуы Қорлығайын Әйіпкеліні жатыр» деген жазу бар. Сол сапарға барғандар Хорлан өмірі жайлы деректерге қанығып қайтты.

Хорлан келін боп түскен Құлынды даласының бір пұшпағын жайлаған Әйіптің (Хорланның қайын атасы) әкесі Қуат та дәулетті

кісі екен. Сол байлығының арқасында орыстар ауыстырамыз деп келгенде қыруар малын шашып, ауылының атын сақтап қалады. Сол ауыл күні бүгінге дейін «Село Куатовка» деп аталатын көрінеді. Ұрпақтарының айтуынша, Хорланның күйеуі Нұрмағамбет ата Естайдың өз әйеліне інкәрлігі туралы сөзді онша ұнатпаған. Сол себепті олардан тараған балалар да бұл әңгімені әспеттеуге құштар емес [5].

Хорлан апамыз Ғабдулжәппәр, Ғабдулмәжит, Зейнелғабиден, Назымбек, Нәсіполла атты бес ұл табады. Ең кенжесі жастай шегінейді. Нұрмағамбет болса бай тұқымы ретінде қудаланып, Қиыр Шығысқа, анда-мұнда бас сауғалап қашудан көз ашпаған. Ақыры баласы Зейнелғабиденнің ерлігінен кейін ақталады. Ал Хорлан ана отыз жетіде елу тоғыз жасында дүниеден қайтыпты.

2019 жылы Екібастұз қалалық «Отарқа» газетінде белгілі ақын, ауыз әдебиеті мұраларын зерттеуші Қимадиден Нығымановтің әнші-сазгер Естай Беркімбаев туралы естеліктері жарияланды. Қимадиден Нығыманов көзі тірісінде ақынның өмір жолын жете зерттеп, ауыл-ауылды аралап ақсақалдардан естелік жинап, кейіннен «Естай» атты деректі поэмасын жазған. Бірақ барлық деректерді әдеби шығарманың талаптарына сәйкес пайдаланбаған. Ол деректерді ақынның қолжазбалар қорынан тауып, жария еткен – журналист Бейбіт Бөжен. Бұл тарихи мұра 1967 жылы М. О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтына да тапсырылған екен. Қолжазба ішінен табылған «Қорланның жүзігі» естелігі көп жайтты анықтап берді десе болады:

«–Қорлығайын туралы тағы бір деректі былай деуші еді, – дейді одан әрі Рақан.

– 1929 жылдың қысы «Қызыл жалау» қорына түскен салықты төлеу үшін көп адамдар ішке барып, астық сатып әкелетін. Сондай сапардың бірінде Естай Славгород жақтан астық алып, алыс жолдан шаршап келе жатқанда бір ауылға кездеседі де, бір үйдің қорасын қалап түспек болады. Үй иесі онша құп ала қоймағанымен Естай озбыр еркелікке басып, қораға шанамен кіріп жайғаса бастайды. Үйге кіріп, шайға отырған соң Естайдың көзі төрде ілулі тұрған әдемі добыраға түседі. Үй иесіне:

– Домбыра тартушы ма едіңіз? – дейді. Жактырмаған үй иесі:

– Немене үйге басып қонасың, енді өзіме өлең айтқызаң деп пе едің, добыраны біздің қатын тартады, – дейді.

Естай шай құйып отырған ақ бәйбішеге анықтап қарайды. Бәйбішенің жүзінен бір жылылық, таныстық сезінгендей еді.

Шай жиысымен тұрып домбыраны өзі алады да, отырып өз-өзінен «Қорлан» әнін тартады. Самаурынды орнына апарып оралған ақ бәйбіше үстелге сүйеніп, сазға елітіп тыңдап отырып қалады.

– Білетін бе едіңіз? – деп сұрайды ол.

– Білгенде қандай, өзімнің «Қорланым» емес пе, – дейді Естай.

– Естайсыз ба? – дейді ақ бәйбіше. Осы кезде: – Естай болсаң айт андағы әнді! – дейді үй иесі бұйырып.

«Қорланды» бастап жібергенде ақ бәйбіше жылап келіп Естайды бас салып көріседі.

Жә, арланым, біздің бәйбішенің жақыны екенсіз, ол күнде болса қызғанар едім, ендігі Қорлан мынау, қызығар ештеңесі қалған жоқ. Енді, қонағым, жаңа түзелдің, қазір қой соямын, ауылға хабар беремін, – деген үй иесі әзіл араластырып жауап беріп, қалбаңдап орнынан ұшып тұрып кетеді.

Естай Қорланның ауылында үш қонып, мәжіліс ашып өлең айтады, сауық құрады. Жүрерде Қорлан Естайға бір жүзік беріпті. Естайға Қорлан сол жолы берген жүзік бұл. Оны кейбіреу Естайға қыз кезінде берген дейді, ол бекер, – дейді Рақаң (Рақымжан Татымбаев)».

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Жұбанов А. Замана бұлбұлдары. – Алматы: Жазушы, 1975. — 464 б.

2 Бәделхан А. Естай. – Павлодар, 2002.

3 Ибраев М. Әні кетпес құлақтан // Семей таңы. 19 қыркүйек 1958 жыл, №34.

4 Бегалин С. Естай есімнен кетпес. – Алматы: Қазақстан, 1976 – 167 б.

5 Аупбаев Ж. Тарих: Естай ғашық болған Қорлан ашаршылық жылдарында азап шегіп қайтыс болған // [Электрондық ресурс]. – URL: <https://stan.kz/estay-gashyk-bolgan-korlan-asharshylyk-zh/> [Сайтқа жарияланған күні 11 Шілде, 2018].

ТІЛДІҢ УАҚЫТ КЕЗЕҢДЕРІНДЕГІ ӨЗГЕРІСТЕРІ (ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ 1960–2020 ЖЖ. МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ) ЖӘНЕ ОНЫ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

УНҢЙБАЕВА А. Ж.

магистрант, I курс, «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы,
Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Жалпы ғылымда қандай да бір ұғым не болмаса затты белгілей отырып, дыбыстауы бар барлығына ортақ қабылданған таңбалардың жүйесін тіл деп атайтыны белгілі. Тіл туралы қалам ұстаған жанның барлығы дерлік өзіндік пікір қалдырып, ой салатын дүние де айтқаны рас. Әр ұлттың өзінің тілінің ерекшелігімен қоса, тек өзіне ғана тән белгілері де болатыны мәлім. Тіл өзінің өзге салалар сияқты бір ережемен ғана шектелмей, үнемі даму мен өзгерістің үстінде болатынын да жаңалықтардан хабардар етіп отырады. Өзіндік қызмет жасаған соң тілдің де атқаратын міндеттерінің бар екені, тіл бірліктерінің бір-бірімен байланысып, өзара ара қатынаста анықталатыны жайлы ғылымда көп жазылады.

Тіл адам баласының сөйлеу құралы ретінде алғашқы міндетін алса, ойлаудың да тікелей шындығын білдіре отыру арқылы өзінің жұмысын атқарумен қатар сезім мен эмоцияны білдіретін құрал ретінде де қызмет жасайтыны да рас. Жоғарыда айтқан үнемі даму мен өзгерудің үстінде болатын тілдің мәселесі – жалпылама тілтанудың күрделі жұмыстарының бірі болып табылады [1, 15]. Уақыттың кезеңдеріне қатысты болып отыратын тілдің құбылыстарының сырын танып-білмейінше, оның өзіне ғана тән сипатын, мәні мен мағынасын түсіну мүмкін емес болатыны да белгілі. Осындай мәселеге де қарамастан тілдің дамып, өзгеруі туралы мәселенің аса қатты мән беріп қарала бастағанына да көп уақыттың бола қоймағаны белгілі.

XIX ғасырға дейін көптеген мәселелерімен таныс болса да, тіл жүйесіндегі бірталай өзгерістерді басқаша етіп көрсеткен дәлелдердің кері әсері сол ғасырдың өзінде де қалмағаны белгілі. Сол кездегі тілдің тарихы жайында айтылған көптеген концепцияның жолы болмай, жаңа бастаулардың да сол бетінде жабылып қалуына әкеліп соқтырған еді. Айталық тілдің үнемі дамып әрі өзгеріске ұшырап отыратын құбылыс екенін мойындағанымен, тілдің табиғатын толық ашып қарастыратын дәлелдер жеткіліксіз болып еді.

Жалпы тіл өзінің жеке жаратылысынан өзгеріс пен дамуға жақын құбылыс болып келетіні мәлім. Оның барлық жағдайда болатын күйіне байланысты қасиеті – ғылыми тілде «динамизм»

деп аталады [1, 29]. Тілді белгілі бір қатынастың құралы ретінде қолданушы адамдардың барлығы дерлік өзін қоршаған дамудың үстіндегі өмірімен тікелей байланыста әрі қарым-қатынаста болары белгілі. Демек, үнемі дамып отыратын ойдың көрсеткіші ретінде айтылатын баға – тілдің бір қалыпта тұрып қалмайтынын табиғи жайт ретінде бағалау болып табылады. Дегенмен, бұл жерде айтылатын түсініктен тілдің синхрондық қалыптағы қозғалысымен, диахрондық эволюция жағдайындағысы бірдей болып келетіні туралы қорытынды шығаруға болмайтыны да шындық. Яки шартты түрде алғашқысын қозғалыс ретінде танып, кейінгісін өзгеріс деп те атауға болатынын естен шығармаған абзал.

1960 жылдардан бастау алатын жалғасын бүгінгі күнге дейін дамытып келе жатқан тілдің уақыт кезеңдерімен анықталған өзгерістері жайында айтылатын ой да, ізделген мәлімет те, табылған деректер де жетерлік. 1960–80 жылдары аралығында салғастырмалы тілдің білімі көбінесе үдете түсіп, дамыған еді [2, 28]. Көрсетілген уақыт негізінде тарих толқындарының қандай жаңалықтарымен толысып жатқаны жөнінде мәліметтер де жетерлік. Кеңес Одағының көп ұлтты болып отырған жағдайына байланысты орыстың тілімен әрі басқа да Батыс Еуропа елдерінің тілдерімен біздің ұлттық тілдерді салғастыра отырып оқытудың тәжірибесі халықтың мәдениетін, тілдің мәдениетін арттырудың үнемді әрі тиімді жолы ретінде белгіленгені де рас.

Жалпы бұл дәуірде лексикологиялық зерттеулерге басты назар аударылып, талай жетістіктерге жеткен еді. Түрлі тілдерге байланысты атау теориясы мен оның негізгі принциптерімен қатар сөздің мағынасының түрлері де жіті зерттелген болатын. Синтаксистік зерттеулер барысында қамтылатын негізгі мәселе ретінде танымал сөйлем мен сөз тіркесі болып еді. Ал фонетика мен фонология екеуі тілдің дыбыстық құрылысының екі түрлі саласы ретінде қарастырылған болатын [3, 91]. Сондай-ақ, Кеңес дәуіріндегі тіл білімінің кезінде фонологиялық жүйенің өзіне тән принциптерін дамытып, анықтау барысында психологизмнен түбегейлі бас тартқан болатын. Зерттеу барысында табылған қызықты мәліметтердің ішінде әлеуметтік тіл білімінің яғни социолингвистиканың жалпы өз уақытында тілдің қоғамдық атқаратын қызметінің заңдылықтары туралы жеке ғылым ретінде пайда болған екен-ді. В.Виноградов бастаған Б.Лариннің қалыптастыруымен жасалған ғылымның өзіндік қоғамға тигізген пайдасының да көп болғаны жөнінде хабар бар. Демек одақта

болған тілдің өзіндік тәуелсіздігі болмай, жоғарыда нақтыланған салғастырмалы тіл білімінің жұмыс атқарғаны жөнінде деректерге негіз табылды.

Сексенші жылдардан өтіп, тоқсаныншы жылдарға аяқ басқан кезде де тіл білімі аралас тілдің ортасында болып, өзіндік тіл мәртебесінің биіктеуі мен шындалуына аса жол таба алмағаны белгілі. Тек 1989 жылы «Тіл туралы» заң қабылданып, тілге қатысты жұмыстардың да орын ала бастаған шағы болатын-ды. Тіл білімінің негізін қалаушы лингвист Кәкен Ахановтың да 1973, 1978, 1993, 2002 жылдары шығарылған оқулығының жылдарына сай мәліметтері толықтырылып, кеңінен дами бастағаны белгілі. Жалпы тіл дамуының өзіндік заңдылығы да бар екені мәлім және оның өзгеріп отыруына себепші немесе түрткі болатын факторлар үнемі кездесіп отыратыны мәлім. Айталық, тілде қамтылатын өзгерістердің барлығы оны қолданатын адамдардың еркінен тыс, өзінің ішкі даму заңдылықтарына байланысты да жүзеге асу арқылы өзгеріп отырады. Көбінесе тілді біртіндеп, эволюциялық жолмен дамығаны ерекше жүзеге асатыны рас.

Ал кейбір жағдайға байланысы біркелкі дамымай керісінше, әр түрлі салада өзінің даму нәтижесін көрсетіп тұрады. Ертеде тілді тарихқа дейін әрі кейін деген ұстаным бойынша екі кезеңге бөліп қарастырғаны жөнінде қазіргі ғалымдар жоққа шығарып, мәліметтің дұрыс еместігі жайында үнемі айтып отырады. Кәкен Аханов үнемі тілді қоғаммен байланыстырып, өзіндік даму заңдылықтарына байланысты да пікірлер легін қалдырғаны шындық. Автордың сөзінің бұрыс жағы да бар, себебі, тіл мен қоғамның бірдей дамуы болғанымен, әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері де жетіп артылады. Жалпы тілдің өзінде қоғамның өмірінде болатындай қандай да бір революциялық секіріс немесе ескіні жаңа бір дүниенің күшімен жойып тастау деген сияқты мәселелер болмайды. Сондықтан тілдің өзіне енетін белгілі бір жаңалық бірден кіріп кетпей, біртіндеп келіп сінетіні ғылымда дәлелденген.

Мысалы, қазір хаттама толтыру барысында жиі айтылып жүрген жарыссөз сөзі, адамдардың бір-бірлеріне үлкен сәлемін жолдау барысында қолданылатын жалынды сәлем сөзі, белгілі бір мәселені шешуге арналған арнайы жағдаяттық ашық немесе жабық жиналыстар сияқты сөздер қазіргі таңда өте жиі қолданылады. Аталмыш сөздердің қатарын өндірістік бағдарлама, демалыс күн, су қоймасы, тәжірибе алмасу сынды көптеген сөз тіркестері толықтырады. Өткен ғасырдың жазбалары мен ғылыми мәліметтеріне сүйенсек, аталған сөздердің

бірде біреуі кездеспейді. Дәл осындай сөздердің тізбегі ХХ ғасырдан бері қарай, әсіресе Кеңес үкіметінің орныққаннан кейінгі дәуірді қамтып отырғаны мәлім.

Дегенмен, аталмыш сөздердің енуін керемет жаңалық етіп қабылдау да дұрыс емес. Себебі, тілімізде тіркес ретінде жүрмесе де жекелей өзінің мағынасын бұрындары да бергені анық. Тілдердің өзгеріп ары қарай дамуына байланысты болатын ортақ құбылыс ретінде аналогиялық принциптің мәні ерекше. Аталмыш тәсіл бойынша берілген тілде бұрыннан бері белгілі бір амал немесе тәсілге сүйене отырып дәл соған ұқсас жаңа туынды пайда болған болатын. Қазақтың әдеби тілінде бірді-екілі сөйлемшеде ғана болмаса, -ман, – мен қосымшалары арқылы көп дүние жасалмағаны белгілі. 1980 жылдарға қарай уақыттың ағымымен қазақтың сөздерінің қатарын «көрермен», «оқырман», «қадірмен» сөздеріне аналогиялық тәсіл арқылы «жұмыскер», «балалық», «қаламгер» сынды сөздердің пайда болуымен ерекшеленген болатын. Мысалы сол сияқты орыс тіліндегі «активизация» сөзіне байланысты аналогиялық әдіспен «советизация» сөзі, «ипподрам» мағынасымен қатыстырып «аэродром» сөздері жарыққа шыққан еді. Демек, оның өзі де тілдің уақыт кезеңдері бойынша өзгерудің нәтижесін көрсетері анық [4, 65].

2000 жылдардан кейін көрші елімізден келген туыстарды қарсы алуда, олардың жағдайларын жасау барысында көптеген жағдайлар кездескені анық. Мысалы, оларды «оралман» деп атау дұрыс саналса, биылғы яки 2020 жылы аталмыш сөзді «қандас» сөзімен алмастырды. Сол сияқты «қыркүйек» сөзі фонетикалық өзгеріске душар болып, «қыргүйек» болып ауысып жатқан жайы бар. Тізе берсе тілдің өзгеруі мен сөздің ауысуы – тіл білімінде болып тұратын жиі құбылыс болып саналады. Ауысатын, өзгеретін тілді тек біліп қана қоймай, оларды оқыту да баса назарда тұрған құбылыс. Сондықтан да білім алушыларға мәліметті дұрыс жеткізуге көмектесетін әдіс-тәсілдердің де өзіндік ерекшеліктері бар.

Жалпы жаңа технологиялардың басты міндеті білім алушының оқу-танымдық әрекетін жандандыра отырып, алға қойған мақсатқа толықтай жету болып табылса, педагогикалық технология кәсіптік қызметтің ерекше түрі болып есептеледі. Оқытудың жаңа технологияларын меңгеру мұғалімнен орасан зор іскерлік пен шығармашылыққа негізделген ізденістерді қажет етеді. Осындай мақсат көздеген жүйелі ізденістер мұғалімнің жаңа технологияны меңгеріп, инновациялық әдіс-тәсілдерді меңгеру арқылы жетілуіне әкеледі. Кез келген педагогикалық технологиямен жұмыс істеу

үшін келесідегідей алғышарттар қажет болатынын ескерткен жөн. Біріншіден, оқу үрдісін интенсификациялауды жаппай қолға алу қажеттілігі туатын болса, екіншіден білім алушылардың сабақтастылығын болдырмау шараларын кешенді түрде қарастыру болып табылады. Сонымен қатар, оның ғылыми-әдістемелік, ұйымдастырушылық себептеріне үнемі талдау жұмыстарын жасап, назарда ұстау қажеттілігі де тууы керек.

Жобалап оқыту технологиясын жоғарыдағы мәліметтерді түсіндіру барысында қолданып көрген жөн. Аты айтып тұрғандай бұл технологияны игеру барысында білім алушылар міндетті түрде шығармашылық жұмыс, яғни ғылымилаңған жобамен айналысады. Тілдің өзгеруі жөніндегі тақырып аясында сөз болатын мәліметтердің барлығын меңгеріп болғаннан кейін ғана білім алушы аталмыш әдіспен яки технологиямен айналыса алады. Алған білімін тереңдету мақсатында жүзеге асырып, оларды қалың көпшілік алдында шағын жоба ретінде де қорғауға болады.

Аталмыш технологияны пайдалану арқылы шығарма мазмұнын толық меңгеріп алғаннан кейін төмендегідей тақырыптарда жұмысты жазуға болады. Мысалы:

- Тілдің уақыт кезеңдеріне байланысты өзгеруіне әсер ететін факторлар;
- Тілдің атқаратын қызметі мен пайдасы туралы;
- Жаңа ғасыр – жаңа сөз;
- Жаһанданған елдегі тілдің жай-күйі;
- Әлем өзгерістерінің қазақ тіліне әсер етуі жайында.

Тізбектей берсек, дәл осындай тақырыптардың мынын құрастыруға болады. Білім алушы осы тақырыптардың бірін қарастыра отырып, берілген жұмыстың мазмұнын толықтай зерттейтіні бар, сонымен қоса қосымша ізденудің арқасында көптеген мысалдар келтіру үшін бірталай ізденетіні де жалған емес.

Тағы да өзінің ерекшелігімен көзге түсетін әдістің бірі – белсенді оқыту екендігін ескертпесек де белгілі. Оның өзі бірнеше бағыттарды қамтитынын да үлкен мәселе. Ең алдымен нұсқау беру және айтуды кезін қарастыруға болады. Білім алушылардың тобына оқыту немесе оқу мақсаттарын хабарлап, олардың не істеу керектегін түсінетініне және ерекше назар аударуы қажет мәселелерге көңіл бөлетініне көз жеткізу болып табылады [5, 11].

Мысалы, «Тіл – асыл қазына» деген тақырып бойынша тілге қатысты мәселелерді қозғауға байланысты жұмыс жасау қажет. Білім алушылар тілдің адам өміріндегі алар орнын қарастыра

отырып, берілетін негізгі тарихи құндылықтармен танысып, ондағы ерекшеліктерді талдайды. Аталмыш белсенді оқытудың тағы бір нұсқасы көрсету мен модельдеу болып табылады. Айқын, жақсы құрылымдалған көрсетілімдерді ұсыну негізгі қызметі болып табылады. Үлестірмелі материалдарда біз сөз етіп отырған дүниені көбінесе жаратылыстану бағытындағы пәндерге арналғандай делінеді. Дегенменен де әдебиеттануда да қолдануға негіз бар. Сұрақ қою мен талқылау әдісін де осы тұста айтуға да негіз бар. Шебер ойластырылған, өңделген және мақсатқа бағдарланған ашық және жабық сұрақтарды қолдана отырып, қабілеті жағынан әртүрлі білім алушылардың пікірталасқа қатысып отырғандарына көз жеткізуге болады.

Білім алушылар жоғарыда айтылған екі-ақ әдісті пайдалану арқылы тақырыпты толықтай меңгеріп, әрбір адамның өзіндік жай-күйімен жіті жеке танысуға мүмкіндік туады. Сондықтан да жоғарыда көрсетілген барлық тәсілдердің оқыту кезінде алар орны ерекше болып табылады. Топтық және жұптық аясында, сондай-ақ бүкіл топ орындайтын жұмыста бағытталған оқыту мен өзара қарым-қатынастың маңызы зор. Тілдің адам баласы үшін құндылығы жақсы белгілі, оны зерттеу, өзгерсе де қаз-қалпында келер ұрпаққа жеткізу – әрбір адамның міндеті.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. Алматы, 1993 ж
- 2 Дүсіпбаева Қ. Тіл біліміне кіріспе. Өскемен, 2000 ж
- 3 Хасенов Ә. Тіл білімі. Алматы, 2002 ж
- 4 Манкеева Ж. Қазақ тіліндегі байырғы түбірлерді жаңғырту. Алматы, 2010 ж
- 5 Мұғалімдердің біліктілігін арттыру бағдарламасы, екінші басылым, «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, Педагогикалық шеберлік орталығы, 2017 ж.

ХАЛЫҚТЫҚ ТАНЫМДАҒЫ УАҚЫТ ӨЛШЕМДЕРІНІҢ КОГНИТИВТІК СИПАТЫ

ҮСЕМХАН Қ.

магистрант, «Тұран-Астана» университеті, Нұр-Сұлтан қ.

ЗАЙСАНБАЕВА Г. Н.

ф.ғ.к., доцент, «Тұран-Астана» университеті, Нұр-Сұлтан қ.

ШНАЙДЕР В. А.

ф.ғ.к., доцент, «Тұран-Астана» университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Адамзат қауымында бір ұлтты басқалардан өзгешелеп тұратын, оның сан-қилы жаратылысты танып-білудегі өзіндік ой-санасын қалыптастыратын, әлемдік сана жүйесін өз бояуымен толықтыратын, оның ғасырлар қойнауынан тірі қалуына рухани негіз болатын басты құндылығы – тілі. Халықтың тілі оның бар болмыс-бітімін, салт-дәстүрін, тұрмыс-тіршілігін, таным-түсінігін, қазірет-қайғысын, қуанышы мен сүйенішін жинақтаушы, жер бетінде өз бет-бейнесін жоғалтпай тірі қалуына нәр берер рухани қуат көзі болып табылады. Сондықтан да бұл мақаламызда тілімізде көрініс тапқан халықтың танымын құраушы негізгі ұғымдардың, соның ішінде уақыт өлшемдеріне байланысты қолданылатын тілдік бірліктерге ерекше тоқталып, олардың ішкі мағыналық құрылымына, қолданысына талдау жасаймыз.

Уақыт өлшемі – күнделікті тұрмыстағы оқиғаларды, құбылыс пен болмысты бейнелеуде, сипаттауда қолданылатын маңызды өлшем. Сол себепті ол мейлі тіл саласында болсын, әлде ғылым саласында болсын адамзаттың тұрмысымен біте қайнасқан аса маңызды іргелі өлшем деп қарауға болады. Басқаша айтар болсақ, ол қас-қағым сәттер мен ғасырлар немесе миллион жылдар арасындағы шекті және шексіздік ұғымына саятын аса маңызды категория. Ал қазіргі тілімен айтқанда, уақыт өлшемі жаһандық атомдық сағатқа бағынған зырлаған секундтардың есебі болып табылады.

Бүгінгі таңда уақыт өлшемінің маңыздылығы артқаны сонша, ең кіші уақыт өлшем бірлігіне дейін халықаралық деңгейде қадағаланып отыр. Яғни бұрын адамзат уақытты жыл, ай, апта, күнмен есептесе, ал қазіргі адамдардың уақыты секундына дейін санаулы. Уақытқа қатысты осындай көзқарас адамзаттың тұрмыс ритмін қалыпқа түсіріп ғана қалмай, экономиканың, қоғамның дамуына да айрықша ықпал етуде. Әрине, қазіргі атомдық уақыт өлшеміне бағынудан бұрын адамзаттың әр түрлі уақыт өлшемдері

болған десек, соның жанды мысалы ретінде қазақтың дәстүрлі уақыт өлшемдерін атауға болады.

Халықтық танымдағы уақыт өлшемдері қазақ ұлтының ұзақ тарихи дәуір барысында қалыптасқан, тіл мәдениеті мен ұлттық сана-сезімде әбден орныққан маңызды өлшем саналады. Қазақ тіліндегі байырғы уақыт өлшемдері басқа халықтардың түсінігіндегі суреттерге ұқсамайтын айқын даралыққа ие. Мысалы, қазақ тілінде үнемі қолданылатын ет пісірім, шәй қайнатым, құдағи қайтқанша деген тұрақты тіркестерді қазақтың тұрмыс-салтын танымайтын өзге ұлттың дөп басып түсіне алуы екіталай. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ тіліндегі уақыт өлшемдерін ұлтымыздың тілі мен мәдениетіндегі даралық ретінде қарастырудың мәні зор. Қазіргі таңда қазақтың уақыт өлшемдеріне байланысты Н. Уәли, Ә. Қайдар, Г. Смағұлова т.б. зерттеуші-ғалымдар еңбектерінде сөз етілгенімен, танымдық тұрғыда оның маңызды ерекшеліктері толық зерттеліп, қазіргі қолданысындағы когнитивтік-прагматикалық сипаты жағынан жан-жақты талдау жасалды дей алмаймыз.

Халықтың танымдағы уақыт өлшемдерінің кейбірі халқымыздың тұрмыс-тіршілігімен және адамның сыртқы ортаны психологиялық қабылдау өзгешелігімен байланысты болса, ал кейбір уақыт өлшемдері діни наным-сеніммен тамырласып жатады. Мәселен, қазақ тіліндегі баяғыдан, ертеден бері деген ұғымды білдіретін әлмисақтан деген сөз исламдық наным бойынша адамзаттың атасы адам ғалиассаламмен байланысты («Әлмисақтан бері мұсылманмын») [1, 115]. Тіліміздегі осындай ерекшеліктерді негізге ала отырып, қазақтың уақыт өлшемдерін:

- *Ғасыр, жыл, ай, апта ұғымын білдіретін уақыт өлшемдері;*
- *Маусым, мезгіл өлшемдері;*
- *Күн, түн ұғымын білдіретін уақыт өлшемдері;*
- *Мезеттік уақыт өлшемдері;*
- *Өлшеусіз, яғни нақты шегі жоқ уақыт өлшемдері;*
- *Уақыт өлшемдерін атаудағы кірме сөздер.*

Ғасыр, жыл, ай, апта ұғымын білдіретін уақыт өлшемдері.

Қазақ халқы уақытты табиғи үрдістерден тыс қарастырмаған. Ертеден ата-бабаларымыз ғалам жаратылысындағы айдың атын, күннің сәтін жұлдызнама арқылы ғылыми тұрғыдан дәлелді тани білген. Оған арап, парсы, шығыс халықтарының астрономиялық ілімдері де ықпал етіп, халықтық танымды толықтыра түскен. «Жыл жылқы аунап тұрғанша, ай ат басын бұрғанша», – деп білетін халқымыз ғасырдан ұзақ жылдарға байланысты әлмисақтан,

ықылым заман (одан бері ықылым заман өтті) деген сөздерді қолданады. Әлмисақтан сөзінің мағынасын жоғарыда айттық. Ал ықылым сөзі кейде «Жеті ықылымнан бері» деп те айтылады. Бұл қазақ ұғымында жеті қат әлем түсінігімен астасып жатыр [2]. Ал жылға қатысты өлшемдерге келсек, қазақта жылды он екі мүшел бойынша атау кең етек алған.

Күлтегін ескерткішінде «Күлтегін қой жылының он жетісі күні үшты» деп жазылғанын ескерсек, он екі мүшел бойынша жыл санау қазақ халқына сонау көк түрік заманынан, тіпті одан да ары дәуірлерден жалғасып келеді. Ал он екі айды наурыз, тамыз, қараша атауларымен танбалағанда қалыптасқан деп білеміз. Оның үстіне, қазақтың қазіргі ай аттары мен амал аттары өзара араласып, өзге тілден енген ай аттарымен де кірігіп кетті. Мәселен, қазақтар бұрын ежелгі халық күнтізбесінде қыркүйек айын мизан, қазан айын желді, қарашаны үштің айы, желтоқсанды тоқсан деп атаса, қалған айлар бірдің айы, ақпан, тоқпан, көкек деп жалғасқан [3, 24]. Сол көкек айы қазіргі қазақ тілінде арап тілінен енген сәуір сөзімен алмасса, арап тілінде шілде айы немесе шілінгір ыстық деген ұғымды білдіретін тамыз сөзі саршаның (кейде сарша тамыз деп те қолданады) орнын басты.

Маусым, мезгіл өлшемдері. Көшпелі шаруашылықпен шұғылданған халқымыздың күн көрісі, тыныс-тіршілігі малмен қатысты болғандықтан, жылдың төрт маусымының басты сипатын және төрт маусымдағы ауа райының өзгерісіне байланысты амалдарды өте жақсы зерттеген. Бұл арадағы амал дегеніміз бір жыл ішінде тұрақты түрде қайталанатын ауа райындағы өзгерістерді бейнелейтін мезгіл атауы. Ы. Алтынсаринның келтірген дерегіне қарағанда, есепшілер амал бойынша есептеп, жұттың болатынын алдын-ала біліп, елді сақтыққа шақырып отырған (Ы. Алтынсарин, «Жұт туралы»). Демек, халық күнтізбесінде атауларды тек уақыт өлшемі ғана емес, халқымыз өз тұрмыс практикасынан жинақтаған астрономиялық бақылауы нәтижесі деп те сипаттауға болатын.

Қазақ тілінде жаз, қыс, көктем, күз атауларына байланысты айтылатын жазғытұрым, көк өзек шақ, қара өзек шақ, ұзын сары, көк ішек, жазға салым, ала жаздай, ұлан жаздай, алты ай жаз, қоңыр күз, сары күз, күзек, күзем, күйек, қытымыр қыс, ала қыстай атаулар әр маусымның белгілі мерзіміндегі сипатына қарай айтылса, ал бөрі сырғақ, ұт, сары-атан зауза, құралайдың салқыны, отамалы сияқты амалдар төрт маусымның бір мезгіліндегі ауа райында өзгеріс болатын белгілі бір мезетті сипаттайды. Мәселен, бөрі сырғақ деп ақпан айында бір жағынан ұйтқып боран соқса, енді бір жағынан сырғақтап

күн жауатын мезгілді айтады. Ал үтті біреулер ақпан айының көне атауы десе, енді біреулер ақпан айының 22-сі басталып, 21- наурызда аяқтайтын кемпір шуақ мезгіл үт деп аталады дейді. Демек, мезгіл өлшемдері мен амал аттарында да ауыстырылып қолданып жүрген жағдайлар жоқ емес.

Күн, түн ұғымын білдіретін уақыт өлшемдері. Қазақ тілінде бір тәулік ішіндегі уақыт бедерін бейнелейтін сөздер аз емес. Мәселен, күні бойы, ертеден қара кешке дейін, ұзақ сары таң, таңсәрі, күзғын сәрі, алаң-елең, кешкұрым, көз байланған шақ, апақ-сапақ, сәске, талтүс, сиыр түс, түн жарымы сияқты сөздер уақыттың өлшемі сағат болған қазіргі таңда да қолданыстан қалған жоқ. Бұл сөздер былай қарағанда, бір тәулік ішіндегі уақытты мөлшерлеп айтып тұрған сияқтанғанымен, бұл сөздердің арасындағы уақыт айырмашылығы өте айқын. Мәселен, таңсәрі-шолпан жұлдызының туған мезгілі. Бозала таң күн шапағының белгісі, таңның ағара бастауы, таң ата күннің ұясынан шығар алдындағы мезгіл. Сәске – күн шығып, арқан бойы көтерілген кез. Ұлы сәске-тал түске таяған шақ. Талтүс күннің тас төбеге келуі болса, сәске түс-шаңқай түс мезгілі немесе күннің қиғаш 45 градуспен түсуі немесе қазақтың өзінің биіктігі мен көлеңкесінің ұзындығы теңескен кез деп түсінуге болады [4, 59].

Мезеттік уақыт өлшемдері. Қазақтың уақыт өлшемдерінің уақытты дәлдікпен әрі образды бейнелеуде атқаратын рөлі ерекше. Тілімізде ширек сағат өлшемін (25 минут) сүт пісірім деген сөз арқылы бейнелесе, бие сауымдай уақыт- биенің екі сауымының арасын, яғни бір сағат шамасындағы мезгілді меңзейді, ал ет асым уақыттың қамтитын ауқымы 2 сағат мөлшерінде болып келеді. Қазір кейбір мамандар ақпан айындағы күннің ұзаруын бейнелейтін ат адымды 38 минутқа, елік адымды (қаңтардың басынан ақпанның аяғына дейінгі аралықтағы күннің ұзаруы) 74 минутқа, қарға адымды (қаңтар айындағы күннің ұзаруы) 36 минутқа тең деп есептейді. Әрі уақыт өлшемі әрі ұзындық өлшемі болып саналатын бұл өлшемдер қазір халықтық тілде екі түрлі мағынада қолданылатынын ескерген жөн.

Өлшеусіз, яғни нақты шегі жоқ уақыт өлшемдері. Халық танымында шартты түрде өлшеусіз уақыт өлшемдері деп я нақты шегі жоқ уақыт өлшемдерін атадық. Бұл сипаттағы уақыт өлшемдеріне жататын өлшемдердің басты ерекшелігі белгілі бір уақытты жорта, мөлшерлеп айтуда қолданылады. Мәселен, «құдағи қайтқанша», «а дегенде», «азғантай уақыт», «көп уақыт», «ұзын уақыт», «осы шақта» т.б сөздердің өлшемдік шекарасы айқын емес. Мәселен, «Осы шақта арбадан мол денелі жолаушының өзі түсті» деген сөйлемдегі «осы

шақта» деген сөзді осы сөйлемнің бас аяғындағы сөйлемдерге қарап айырмаса, нақ қайсы уақыт екенін ажырату қиын [6]. Қазақ тілінде белгілі бір мерзімді меңзейтін, бірақ беретін ұғымы көмескі, басқа сөз, сөйлемдермен қатар қолданған кезде ғана мағынасы көрнектіленетін мұндай сөздер де аз емес. Осы топқа көптеген тұрақты тіркес арқылы жасалған атауларды жатқызамыз. Мысалы, түнеугүні (нақты қай күн екені белгісіз), «қырық күн қырғын,мың күн сүргін», «күн оқ бойы ұзарғанда», «қас пен көздің арасында» т.б. тіркестердің сөйлеу барысында мезгілді нақты көрсетуден, сипаттау, суреттеу мақсатында туындағаны байқалады. Дегенмен, бұл оралымдардың да уақытқа қатысы бар екенін аңғарғанымыз жөн.

Уақыт өлшемдерін атаудағы кірме сөздер. Қазақ тіліне өзге тілдік уақыт өлшемдері атаулары негізінен арап пен парсы тілінен енген. Арап тілінен енген сөздер діни наным-сенімдермен байланысты. Мәселен, бес намаздың (бамдат, бесін, екінті, ақшам, күтпан) уақыты мен сәресі өлшемдері ислам дініне байланысты арап тілінен еңсе, қазақ тіліндегі апта атаулары парсы тілінен енген. Кейде ай аттарының өзін шағыбан деген секілді арапша атауларменатайтын жағдайлар да кездеседі [7].

Әйткенмен, қазақ тіліндегі басқа тілден енген уақыт өлшемдерін бастапқыда діни таным-нанымға байланысты қолданылып, кейіннен мазмұны мен мағына өрісін кеңейткен сөздер мен тұрақты тіркестер деп қарауға болады. Мәселен, арап тілінен енген бамдат, сахар сөздері қазақтың эпостық жырларынан да кездеседі:

Ерте тұрып бамдатын үйінде оқып,

Сарыбай да сахардан аңға келді.

Қалың тауды қақ жарып келе жатса,

Ат қаңтарған бір жанды көзі көрді [8].

Бұл арадағы бамдат сөзі кейде азан, таң намазы, таңғы намаз деген сөздермен ауыстырылып айтылса, ал сахар сөзі таңсәрі, күзғын сәрі деген сияқты атаулармен де бейнеленіп жүр.

Қорыта келе, қазақтың уақыт өлшемдерінің қолданыс аясы өте кең. Оны зерттеп, зерделеп, ішкі мағынасын ашып, бүгінгі күннің кәдесіне жаратудың, тіл мәдениетіміздің асыл мұрасы ретінде жадымызда жаңғыртып отырудың маңызы зор.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Мухитдинов Р. С. Діни терминдер сөздігі. – Алматы, 2012. - 140 б.

- 2 «Бабалар сөзі»: жүз томдық.- Астана: Фолиант, 2010. – 56 том, 408 б.
- 3 «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі». – Алматы, 2014, –728 б.
- 4 Таукей С. Ата таным, Бейжиң: Ұлттар баспасы, 2015,- 428 б.
- 5 Құралұлы А. Қару-жаракқа, құрал-жабдыққа, өлшемге, ойындарға байланысты терминдер мен сөз тіркесінің түсіндірме сөздігі.– Алматы: Өнер, 2007.- 64 б.
- 6 Әуезов М. Абай жолы.– Алматы: Жазушы, 2006, - 591 б.
- 7 Шүкіров С. Балама – сөз байлығы //Қазақ әдебиеті, – 1978.-№ 2 (51). 24 ақпан.
- 8 Қозы Көрпеш-Баян сұлу.- Алматы: Мектеп, 2006, - 168 б.

С. ЖҮНІСОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ-ИДЕЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

ХАМИТОВА Ә. М.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, М. Әуезов атындағы ЖОББМ,
Павлодар қ.

Қазақ әдебиетінде өзіндік орны мен айрықша қолтаңбасы бар жазушылардың бірі – Сәкен Жүнісов. Әдебиетке жастайынан құмар болып өскен ол Қазақ мемлекеттік университетінің филология бөлімінде оқып жүргенде-ақ дарынымен көзге түседі. Тырнақ алды туындысы «Бір шофердің әңгімесі» атты балаларға арналған шағын әңгімесі 1953 жылы республикалық «Қазақстан пионері» газетіне жарияланған. Тұңғыш кітапшасы да балаларға арналып «Сонарда» деген атпен 1959 жылы жарық көреді. Бұдан кейін іле-шала «Әжем, емші және дәрігер» (1961), «Кімнің мекені жақсы?» (1962), «Сақау бәткенке» (1983) сияқты кітаптары жарық көреді. Бүгінгі өмір тынысын бейнелейтін «Өшпейтін іздер» повесі (1968), «Жапандағы жалғыз үй» романы 1965 жылы жарық көреді.

Әңгіме жанры – Сәкен Жүнісовтің әдебиет әлеміндегі әбден меңгеріп, игерген көркемдік қазынасы. Осы орайда шығармашылық жолының бастапқы кезеңінен қазіргі уақытқа дейін толассыз жазып келе жатқан көптеген әңгімелері осы сөзімізге дәлел болып келеді. Әңгіме жазуда жазушы белгілі бір әлеуметтік мәселені көтере отырып, кейіпкер тұлғасын сол негізге бағыттайды. Қандай әңгімеде болмасын, кейіпкер тұлғасы қоғам өзгерісіне сай дамып, түрлі қырынан ашылып отырады.

Кезінде әңгіме жанрын зерттеуші С. Шарабасов: «1960 жылдардағы әңгімелер өмірді қаз-қалпында көріп, оны көшіріп қойған жоқ, сонымен қатар уақыт, еңбек, адам және мінез (характер) сияқты әртүрлі проблемаларды бір-бірімен тігісін білдірместен қарастыра білді» [1,49], – деп жазғандай Сәкен Жүнісов шығармашылығында да аталмыш мәселелер кеңінен қамтылған.

Әр жазушының өзіндік стилі болатыны белгілі. Ғалым З. Қабдолов «Біз жазушының күллі творчествосының өн бойынан идеялық-көркемдік негіздің (идея – тақырып – тіл) тек сол жазушыға ғана тән ерекшелігін аңғарамыз. Міне, стиль – әр суреткерге тән осындай творчестволық ерекшелік» [2, 331], – деп жазады.

Кез келген туындының тілдік-стильдік сипаты шығарманы оқу барысында әр қырынан көрінеді. Әр қаламгердің басты мақсаты – ой еркіндігі мен шығармашылық ізденісінің жемісі болып табылатын жаңа тәсілдер арқылы жүзеге асады. Автор өзіндік ұстанымдарын жеткізу үшін көркем мәтіннің тақырыбы мен түзілу ерекшеліктерін көрсетуде алуан амал-тәсілдерді қолданады.

«Повесть – әңгіме мен романның аралығындағы жанр. Ол көркем прозаның кіші формасынан үлкен эпикалық формасына қарай өтетін кезеңде тұр» [3, 16]. Жазушының шығармаларының көркемдік әлемі жаңашылдығы әлеуметтік үрдістер нәтижесінде өмірде болатын мәселелер жиынтығын шынайы тұрғыдан суреттеуден аңғарылады. Жазушы шығармаларында кейіпкерлер іс-әрекеттері, мінез-құлығы, өмірлік ұстанымдарын жан-жақты суреттеп, олардың қоғамдағы атқаратын ролін анық көрсетеді. Осының бәрі жазушының шығармаларындағы сюжет пен композиция құрылымы мен стильдік ерекшелігі арқылы айқын көрініс тауып, жалпы идеясында автор ой-мақсаты сезіліп отырады.

Жазушы шығармаларының шынайылығы әр кейіпкерінің жиынтық бейнесін нанымды суреттеп, оқиға желісін де тартысты көрсете білуінде. Бұл орайдағы жазушының тақырып таңдауда, кейіпкерлерінің кескін-келбетін беруде, мінез-құлқын ашудағы, көркемдеу құралдарын қолданудағы талантын ерекше атап өтуге болады.

С. Жүнісов повесть жанрын жан-жақты байытты. Терең ой мен мағыналы тағылым, өнеге мен өсиет жазушының әрбір туындысынан табылады. Әбден толысқан қаламгердің әңгімелері өмірге құштарлық, болмысқа деген өзіндік көзқарастарымен қызықтырады. Жазушы шығармаларынан салт-дәстүрдің де халықтық сипаты өрісін тауып, жастарды ұлттық тәрбиеге

шақырады. Үлкенді сыйлау, кішіге қамқорлық отбасы жарастығы мәселелері де назардан тыс қалмайды. Бүгінгі күн тынысын бейнелеген шағын туындыларында жаңаша көркемдік әдістерге бойлау бірден байқалады. Сондықтан да оның шығармалары терең этикалық-философиялық толғамға толы болып келеді.

С. Жүнісов «Әжем, емші және дәрігер» повесінде балалықпен ерте қоштасып, мейірімді көп көрмей, ерте есейіп еңбекке араласқан бала мен соғыс өртіне шарпылған замандастарының мұңдылау, романтикалық тіршілік әрекетін баян етеді. Повесте автор баланың дүниетанымын, ой-өрісін, психологиясын нанымды жеткізеді. Соғыс кезіндегі ауылдың тұрмысын суреттеу арқылы қарапайым жандардың қарекеттерін бедерлі бейнелейді. Жазушының кейіпкерлері тағдырдың тауқыметіне, тұрмыстың қиындығына қарамастан, төзімділік пен қайсарлық танытады. Автор олардың жан-дүниесіндегі өзгерістерді психологиялық тұрғыдан дәлелдеуге ұмтылады.

С. Жүнісовтің қаламынан шыққан сәтті туындыларының бірі – «Заманай мен Аманай» повесі жиырмасыншы ғасырдың басындағы зобалаң шақтың шындығын сипаттайды. Жиырмасыншы жылдардағы ақ пен қызылдардың тартысы, ұжымдастыру, қызыл қырғыннан шетел асып бас сауғалаған қазақ жұртының трагедиялық азапты ғұмыры осы шығармаға арқау болады. Осындай аласапыран заманда ауа көшкен Балзия ел ауған шақта Заманайының баласы Аманайды туған жеріне жеткізіп барып, өмірмен қоштасады. Сол бір тар жол, тайғақ кешулерден бүгінгі заман көшіне сенделіп келіп қосылған Аманай бала қыруар жұрттан тірі қалған жетім бала, бүгінде бір әулеттің, қуғынға ұшыраған өңірдің халқының соңғы тұяғы екен. Өзге топырақта күн кешіп, өзге судан ішіп, өзге ауамен тыныстаса да, жүрегі темірқазық туған жері үшін соғып, кіндік қаны тамған өлкені бір сәтке болсын естен шығара алмауы оқырманның тұла бойын нәзік сезімге толтырып, ұлтын, жерін сүйеге үндейді. Повестің өскелең ұрпаққа берері мол. Отанын сүйеге, патриоттық сезімге тәрбиелейтін повесть қазақ прозасындағы шоқтығы биік туынды болып қала бермек.

С. Жүнісовтің «Заманай мен Аманай» повесінде жазушы махаббат желісін әлеуметтік, таптық тартыстар арнасымен шебер астастырап суреттейді. Басты кейіпкердің бірі – оқыған қыз Балзия, әкесі ауқатты. Табиғатында өр мінезді, қайсар. Повестегі оқиғаны жазушы нанымды түрде өрістетіп, шиеленістіре дамытады. Кеңес өкіметі кезінде қаза тапқан әкесінің орнын басып, соңынан

ерткен елін көздеген деріне жеткізеді. Тектілігін дәлелдеп, өз туыстары үшін көп жақсылық жасайды. Жалғыз ұлы Заманайды туған еліне жеткізе алмаса да, одан қалған немересі Аманайды кіндік қаны тамған Отанына оралту үшін бар күшін салады. «Қоғам мен адам өміріндегі жаңалық, өзгерістерді, дәуір тынысын танытатын жайттарды суреттеу – негізінен повесть жанрының табиғатына, соның көркемдік ерекшелігіне тән құбылыс» [4, 104], – деп, ғалым Д. Сапарбекова айтқандай, С. Жүнісовтің прозалық еңбектерінің тақырыбы өмірді нанымды суреттеуімен құнды. Бұл жағдай қарастырып отырған повестен де айқын байқалады. Өмірде көрген қиындығы көп кемпірдің қартайғанда тау асып, тас кешуі – Отанға деген махаббаттан туған жанкештілік деп санайды. Бұдан елу жыл бұрынғы жіберген кемшілігін түзеу үшін тым болмаса немересінің туған жеріне оралуын қалайды. Н. Рымғали: «Шығарма қай тақырыпты, қайсыбір мәселені қозғаса да, әңгіме оның көркем жазылып нанымды шығуында ғой. Көркемдіктің ар жағында оқырманды иландыратын пәрменді ой, мақсат, дәрменді сөз жатуы керек-ақ. Онсыз шығарма көркем туынды бола алмас» [5, 240], – дейді. Бұл пікір С. Жүнісов шығармашылығына лайықты айтылғандай. Басты кейіпкер Балзияның жан әлемі, өмірге көзқарасы, характері түрлі бояулармен оқырманын өзіне баурайды. Повесте Балзиядан басқа да кейіпкерлер бар, солардың бірі – Атымтай бейнесі. Ол трагедиялы образ. Оның Балзияның елге қарай бет алғандағы шарасыз кейпі былайша суреттеледі: «Атымтайдың қол-аяғын матап, миын шағып қинайтын да осы Балзия. Тап жауларына деген қаталдығымен есімі елге жайылып, осы төңіректегі ауылдар мен бұрынғы казак-орыс станцияларының тұрғындарына дейін Атымтай десе сілтіеді тынып, бет қаратпайтын қаһарынан ғана емес, сырттай атынан-ақ үркіп, ығып жүретін өрттей жанған, қайратты қайсар жігіт қазір амалсыз жуасып, қажып тұо. Кеше ғана әкесін өлтіріп, бүгін қызын өлтіру – аяусыздық жолы емес пе?» [6, 280]. Сол заманның қызыл белсенділерінің жиынтық образы Атымтайдың бойынан байқалады. Кешегі коммунистік жүйеге имандай иланған ол асыл жарын да, дүние есігін әлі ашпаған шарана ұлын да оңай қиып қала береді. Дәл осындай жайлардың ақиқат екендігін аталмыш бейне арқылы байқауға болады.

С. Жүнісовтің тағы бір туындысы «Ақ қасқырлар қамаған қызыл керуен» деп аталады. Повесте ХХ ғасырдың басындағы халықтың басындағы қиыншылықтар арқау болған. Байлар, кулактар, ақ гвардияшылар қалдығы ол кезеңде талап жеуге

даяр тұратын. Владимир Ильич Ленин, П. К. Жуков бастаған сол кезеңдегі басшылардың атқарып жатқан істері арқау болады. Бас кейіпкердің бірі – Жақай Тойшиев. Петрокок жол құрылысына келіп, қатысқалы отырған азаматтардың бірі. Олар үшін алда тұрған басты міндет мынадай болатын: «Бізге Петрокок темір жолын тез салу қандай үлкен міндет болса, осы жолға азық-түлікті тез жеткізіп, орталыққа жұмысшы қалаларға еш кедергісіз жөнелтіп тұру да бірдей міндет». Қазақ байлары мен станица кулактары бірлесіп халыққа деп жолданған азық-түлік керуендерін жоқ етіп отырғаны мәлім болады. Жақай бастаған жігіттер жоқ болып кеткен керуеннің үстінен шығады. Сол көрініс повесте былайша суреттеледі: Түйелердің маңдайынан қан сорғалаған, ашық қалған мойылдай жылтыраған қап-қара көздерінде мөлтілдеп тұнып қалған жас, еттеріне жабысқан терілері тілім-тілім жара, аузын ашып өлген өгіздердің көздері алайып кеткен. Тілін тістей құлаған аттар. Көпшілігінің көздеріне, жарылған қарындарына кимелеп құжынаған көк шыбындар. Аударылған, сынған арбалардың қасында, айнала төңірегінде шашылған бидай, тары, тағы басқа іске алғысыз азық-түлік» [6, 405]. Сол кезеңдегі аяусыз жандардың істеген тірліктерінің нәтижесінде осындай күйге ұшыраған керуеннің жағдайына жолға шыққандардың барлығы шошына қараған еді. Еділ бойындағы балалардың аштан қырылу мәселесі де күн тәртібінде тұрған өзекті мәселе болатын. Бірақ бұндай ауыр жағдайлар Матай сияқты байлар мен Христороубов сияқты кулактардың басын ауыртпайды. Кулактар мен байлардың қоймаларынан аппақ ұн қаптары, тай-тай канарлар, көп мөлшердегі тығулы азық-түлік жасырылғаны байқалды. Матай бай Жақайды ұстап әкеп бергеніне бір тайтұяқ алтын тігемін – деп, еш тайсалмастын кісі өлтіре алатындығына сенімді түрді ұсыныс жасады. Повесть соңында Жақайды ұстап, қасындағы көп жолдастарын кулактар мен Матай сияқты байлар өлтіреді. Жақайдың повесть соңында көп ұзамай бостандық таңы ататындығына сенімі мол, бірақ көп жолдастарынан айырылған көңілі де күпті болатын. Жалпы, повесте ХХ ғасырдың басындағы ел ішіндегі орын алған бүліктер, кулактардың озбыр тірліктері, байлардың зұлымдығы арқау болады. Повесть Жақайдың мына бір сөздерімен тәмам болады: «Жолдас Ленин! Владимир Ильич, жермізде өліара бітті. Көгімізде жаңа ай оңынан туды. Қазақ даласында жаңа керуен – отарба жүре бастады!».

Бұл шығарма да дәуір шындығын сипаттаған туындылардың қатарынан орын алады. Сол кезеңдегі тарихи шындық, халықтың

басындағы ауыр жағдай, кулактар мен байлардың әлі де болса жаңалыққа жаны қас, тек үнемі қастандық жасап, аяқтан шалуды ойлайтын теріс қылықтары арқау болады.

С. Жүнісов – талантты драматург. Бұл жанрдағы еңбегін «Бәсеке» атты шағын пьесадан бастаған. «Ажар мен ажал» драмасы да заман шындығын суреттеген туындылардың қатарынан орын алады. ХХ ғасыр басындағы қазақ әйелдерінің басындағы әлеуметтік теңсіздік, ескі салттың құрбаны болған қазақ әйелінің тағдыры арқылы қоғамдық қайшылықты ашқан.

Одан кейінгі жазған «Қызым, саған айтам» драмасында адамгершілік-әдеп мәселесін көтереді. Ол бір отбасының күйреуі бүкіл жас отбасына сабақ боларлықтай тіршілік тауқыметінің әр қырынан көрсетеді. Пьеса кейіпкерлерінің монологынан, шегіністен тұруы – ұлттық драматургияда сирек кедесіп отыратын құбылыс.

С. Жүнісовтің бірқатар пьесалары бұрын жазылған өзінің прозалық шығармаларының негізінде туған. С.Жүнісов прозалық шығармаларының желісін драмалық туындыға айналдырған. Атап айтқанда, «Жапандағы жалғыз үй» романы негізінде «Қос анар» драмасы, «Ақ қасқырлар қамаған қызыл керуен» повесі бойынша «Өліара» деректі-документтік драма жарық көрді. «Заманай мен Аманай» повесі арқауында «Төгілген қандар, шашылған жандар» трагедиясы өмірге келді. «Қос анар» драмасының негізгі көтеретін мәселесі – қазақ жерінің мәселесі. Тың игерудің алғашқы жылдарында қазақ халқына келген зардаптар туралы бүкпесіз шындықты ашады. Пьесаның басты кейіпкері Қарасай бейнесі өмірден түйгені мол, терең, жан-жақты, мінез-айласыбір басына жетерлік, сонымен бірге отбасының қамқоршысы, табиғатты аялаушы бейне ретінде ашылады. Большевизм мендеген уақыттағы заманда-ақ Қарасай арқылы ішкі қайшылықтарды жеріне жеткізе сынайды.

«Кемеңгерлер мен көлеңкелер» – автордың драматургтік талантын танытқан туынды, сол сияқты қазақтың біртуар ұлдарына арналған бүгінгі күннің жемісі әрі жариялылықтың заңды жемісі. Пьесадағы негізгі тартыс қазақ жазушылары М. Әуезов, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов араларында. Халықтың біртуар ұлдарының қарым-қатынасындағы көпшілікке беймәлім жайттарды көркемдік шеберлікпен, сахналық шығармаға айналдырған.

Ең алдымен жазушы шығармаларында жақсылық пен жамандықты нысан етіп ала отырып, адами, рухани құндылықтарды жоғары қойып, дәріптейді. Сонымен бірге С. Жүнісовке тән қасиет – шығармаларының психологиялық, лирикалық сарындарымен

қатар философиялық ой дарыту да басым болып келеді. Сондай-ақ драматизм, трагедиялық тағдыр, жаратылысы қызық характерлер ұтымды көрініп отырады.

С. Жүнісовтің драмалық шығармаларынан 1970–1990 жылдардағы қазақ драматургиясының басқа пьесаларымен салыстыра қарағанда, тақырып жағынан да, бейне жасау, тартыс тудыру, мінез сомдау тұрғысынан да назар аударарлық бір идея байқалады. Жазушының шығармашылық лабораториясындағы басты ерекшеліктің бірі – қазақ прозасының классикалық шығармалары мен автордың төл прозалық туындыларының сабақтасып, өзіндік соны драмалық шығармаға айналуды айтуға болады.

1960–80-ші жылдардағы әдеби процесте қаламгерлердің көркемдік ізденістері көбінесе кейіпкерлердің жан-дүниесіндегі тылсым сырлардың сырын ашуға ұмтылыстарынан байқалады. Сол ізденістер С. Жүнісовтің еңбектерінен де айқын байқалады. Суреткер сомдаған кейіпкерлердің қай-қайсысы болмасын өзіндік мінез, сөз, ой қайшылықтарымен ерекшеленеді. Сонысымен де олар оқыған адамның есінен кетпестей жатталып қалады.

Ұлттық діліміздің негізгі өзегі болып саналатын ұлттық құндылықтарымызды өз туындыларына арқау етпеген қаламгерлер жоқтың қасы. Сөз өнерінің майталманы С. Жүнісов те осы болмыс құндылығын шығармашылық мұраларының темірқазығына айналдырды. Ұлттық болмыстың игі көрінісі болып саналатын игі де ізгі дәстүрімізді өз прозасының алтын арақуына айналдыра бірген қаламгер туған халқының насихатшысы бола білген ұлт перзенті. Бірлікке, бостандыққа жұмылған ұлттың бағын байлап, мұратына кедергі болар теріс мінез-құлықтарын, кемшіліктерін де туындыларына нысана етіп, ондай адамдардан жирену қажеттілігін тілге тиек етеді.

С. Жүнісов прозасына арқау болған тақырыптардың ауқымы кең. Әр түрлі өзекті тақырыпты туындыларының негізгі темірқазығына айналдыра білген қаламгер, проза әлемінде поэтикалық қуаты мықты еңбектерді дүниеге әкеліп, ұлт руханиятына мағыналы еңбектерімен зор үлес қосқан қаламгер. Әр шығармасына үлкен жауапкершілікпен қарайтын қаламгердің шығармалары өзекті мәселелерді арқау етуімен бірге, өміршең мұраттарды алға тартатын жазушы шығармашылығы қашанда оқырманға ыстық.

Қорытындылайтын болсақ, аталмыш зерттеуде С. Жүнісовтің шығармаларына жан-жақты тоқталуға тырыстық. Әңгіме, повестерінің, драмалық туындыларының арқау еткен тақырыптары,

шығармаларындағы заман шындығы, сол кезеңдегі шындықты сипаттайтын «Ақан сері» сияқты романы – қай-қайсысын алсақ та қаламгердің қаламының жүйрік, шығармаларының шоқтығы өте биік екендігін аңғартады.

Әдебиет адам әлемін, қоғам сырын, өмір мәнін ашады. Қазақ халқының ұлттық мәдениеті мен әдебиетінің қалыптасып даму кезеңінде өшпес өнеге қалдырып, рухани болмысымызды жетілдіру жолында таусылмас терең тағылым көрсетіп, әдебиет әлеміне ұлттық нәр, сан қырлы нақыш сыйлаған жазушыларымыздың бірі – Сәкен Жүнісов. Әдебиетімізге өзіндік қолтанбасымен келген қаламгердің шығармашылық жаңалығы, өзіндік үні, әлем әдебиетімен иық тірестіре алатын келбетімен өлшенеді. Бұл баға өзін арқау етіп отырған қаламгердің шығармашылығына лайықты баға.

Зерттеу жұмысымыздың өзегі болған С. Жүнісовтің шығармашылығы қазақ әдебиетінде өзіндік орын алып отыр. Қандай туындысын талдасаң да, бүгінгі заманымыздың немесе өткен уақыт оқиғаларының я тарихи жағдайлардың көркемдік шындығы өз қалпында көз алдымызға келеді. Тіршіліктен туындайтын кейбір қайшылықтар сол қалпында жеткізілген.

Сәкен Жүнісов прозаик, драматург, публицист, әдебиет сыншысы, қоғам қайраткері ретінде туған әдебиетінің өте маңызды кезеңдерін бейнелеген сүбелі шығармалар берген, халық өмірінің көркем шежіресі секілді сыр шерткен. Ол – ел-жұртына кеңінен танылған, халықтың сері азаматы, қадірменді ұлы, шын мәніндегі халық жазушысы. Оның қаламынан шыққан әрбір еңбегі үнемі халықтың жүрегіне жол тауып, рухани асыл қазынасына айналып отыр. Ол әдебиет пен өнер шеберлерінің ішіндегі аса дарындыларының бірі екені сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Шарабасов С.Ф. Қазақ әңгіме жанрының поэтикасы. Оқу құралы. – Алматы: «Шартарап», 2010. -152 б.

2 Қабдолов З. Жебе (әдеби толғаныстар). – Алматы: «Жазушы», 2007. –380 б.

3 Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. — Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010 жыл. – 480 б.

4 Сапарбекова Д. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасының көркемдік танымы // Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Сүлеймен Демирел атындағы университет. 2010. – Б.15-22.

5 Нұрғали Р. Әдебиеттегі ұлттық рух. Көмекші оқу құралы. – Алматы, «Санат», 1997. – 432 б.

6 Жүнісов С. Жапандағы жалғыз үй. Роман. Заманай мен Аманай: Повестер. – Алматы: «Жазушы», 1990 жыл. – 624 б.

МАЗМҰНЫ

2 Секция. Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар 2 Секция. Гуманитарные и социальные науки

2.1 Филологияның өзекті мәселелері 2.1 Актуальные проблемы филологии

Абдырова А. О. Ғалым Қ. П. Жүсіптің ғылыми-әдістемелік зерттеулерінің тиімділігі мен ерекшелігі.....	3
Айтуған Т. Н., Атанязова А. К. Латиница в тюркоязычном мире	7
Ақорұп А. How can our students become more independent life-long learners?	12
Алимбаева Г. К. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологизмдер ұқсастығы мен айырмашылығы.....	15
Алшанов Р. К. Анализ факторов применения стратегий компрессии и декомпрессии в процессе синхронного перевода совместной пресс-конференции Дональда Трампа и Владимира Путина	20
Асабаева А. М. Қостілді тұлғалардың тілдік санасындағы ерекшеліктер.....	30
Вафеев Р. А., Қаратаева Б. С. Этнические стереотипы и их отражение в русских и английских языках.....	35
Вафеев Р. А. Дискурс и текст	41
Вафеев Р. А. Соотношение «текста» и «дискурса»	50
Дерунова Е. Н. Эффективные методы и приёмы обучения написанию эссе на уроках русского языка и литературы	61
Жаукенова Д. Е. Концепт брексит в современном британском медиа дискурсе	67
Жиенбаева А. Ж., Тайбупенова К. К. Этнические стереотипы сквозь призму языка в казахской, русской, американской лингвокультурах.....	71
Жолдасова Д. С., Жумабаева А. М. Ұлттық колөнер тақырыбында чат-бот құрастыру барысында семантикалық категорияларды анықтау	75

Zhumasheva A. Sh., Kabyzbekova A. M.	
The features of working with non-equivalent vocabulary on english lessons	80
Иост О. А., Савчук М. И.	
Портреты князя Мышкина и Дориана Грея: имагологический подход как проявление метафизики	83
Ищанова Г. М.	
Речевые стратегии и тактики в политическом новостном дискурсе современных британских СМИ	90
Кулахметова М. С., Айгумусова С. С.	
Проблема культуры речи молодого учителя иностранного языка в школах с государственным языком обучения	99
Нурмагамбетова Н. С.	
Овладение различными видами чтения на русском языке в казахской аудитории	107
Попович О. А., Сагындыкова Г. М.	
Особенности аргументации и манипуляции в рекламе упаковочных текстов	112
Рысалды Қ. Т., Серикова А. С.	
Футуралдылық категориясы лингвосинергетикалық аспектінде	119
Sagyndyk E., Iskakova D. S.	
Language policy, language planning and the problem of choice of language of education in the development of multilingualism in the Republic of Kazakhstan	123
Сейлханова А. А.	
Значение слова как знание о мире (К постановке вопроса)	127
Сүтжанов С. Н., Сарсенбаева Б. Ф., Құрманғажая Э. С.	
Алаш зиялыларының ағартушылық көзқарастары	131
Шаикова Г. К.	
Речевые стратегии и тактики говорящего в рекламном дискурсе	137
Шахметова Н. А.	
Системно-синергетическое основание художественного дискурса	140
2.2 Тарих, археология және этнографияның өзекті мәселелері	
2.2 Актуальные вопросы истории, археологии и этнографии	
Айдаркенова К. Б.	
Проблемы консервации археологических памятников Кимакской культуры	148
Алинов А. А., Каирбеков Ж. Н.	
Восточный Туркестан в истории казахско-китайских отношений	153
Артель А. Қ.	
Қанлы қайдан шыққан?	157
Ауезова Ф. Ж.	
Роботтарды археологиялық зерттеуде пайдалану: маңызы және болашағы	162

Батталов А. Б.	
Великое наследие историка А. Х. Маргулана	168
Бейсембаев Д. А.	
Немцы в Восточном Казахстане – наши дни	171
Икласов А.	
Сравнение военных преступлений воюющих сторон на Балканах 1940-х годов и во время Алжирской войны 1954–62 годов	176
Кальгулова Ж. А.	
Вклад М. М. Чумбалова в развитие медицины дореволюционного Казахстана	183
Леонов П. Ф.	
Общие направления краеведения на Северо-Востоке Казахстана XIX – начале XXI веков	187

2.3 Психология ғылымы дамуының өзекті мәселелері

2.3 Актуальные проблемы развития психологической науки

Бурдина Е. И., Уахитова А. К.	
Понятие психологического барьера в овладении иностранного языка	192
Василенко Ю. А.	
Индивидуальность, её эмоционально-личностные и интеллектуальные свойства	196
Досмагамбетова Т. С.	
«Психология для всех!» – рекламный ход или возможная истина?	201
Жумадирова К. К., Барнаулова Г. Т.	
Объективные тесты личности	205
Каирбекова Б. Д., Зекен Г. Қ.	
Көркем әдебиет құралдары арқылы жасөспірімдердің позитивті Мен-концепциясының қалыптасуының психологиялық-педагогикалық негіздері	211
Кожаметов Н. С.	
Қабылдаушы отбасыларды психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу	218
Кударова Н. А., Ксембай М. М.	
Эмоциялық интеллект феномені	222
Mirbekov B. S.	
Types of stress and methods of stress management in sports	228
Нургожина Б. В.	
Адаптация и развитие предпринимательских компетенций личности в период пандемии	233
Семенова Л. А., Попов А. А.	
Психологические особенности коммуникации в футбольной команде с игроками-легионерами	236

Тулжова Г. М., Базилова А. Б. Ажырасу және қарым-қатынастың тұрақсыздануы кезінде отбасыны психологиялық-педагогикалық қолдау.....	241
Тулжова Г. М., Исей А. М. Изучение особенностей взаимоотношений родителей и детей в религиозных семьях.....	249
Тулемисова Н. К. Некоторые особенности характера неслышащих учащихся с нарушением интеллекта.....	254
2.4 Қазақ тіл білімі мен әдебиеттанудың өзекті мәселелері 2.4 Актуальные проблемы казахского языкознания и литературоведения	
Абылхасова Р. Д., Ералиева Н. Е. Мектепте қазақ тілі мен әдебиеті пәнін оқытудың әдістемелік ерекшеліктері.....	261
Ағатаева Б. Ж. Қазақ тіл білімі мен әдебиеттанудың өзекті мәселелері.....	265
Асқарова Ш. У. Шешендік сөздің құдіреті.....	271
Байтленова А. А. Латын графикасына көшу жағдайындағы қазақ тілі әліпбиі.....	274
Батяшова Д. В., Садвакасова З. С. Будущее Казахстана – в казахском языке.....	278
Джакаева Г. Б. Жалғыз ғана оқумен теңелмейсін.....	281
Әбішева Г. К. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы мифтік антропонимдер.....	290
Әнуарбекова А. А. Қазақ тіліндегі алғыс және қарғыс мәнді сөздердің лингвомәдени сипаты.....	296
Ибраева А. Т., Зейнулина А. Ф. Фольклорлық дәстүр қисыны.....	301
Кайрова Н. Ж., Трушев А. К. С. Торайғыров шығармалары тілінің әдеби тілге ықпалы.....	309
Қайрат А. Қ. Ұ. Есдәулет, К. Мырзабеков, Е. Раушанов шығармаларындағы метафоралық ойлау өзгешелігі.....	314
Малдыбаева Ж. А., Туребекова Д. Ж. Қазақ тіл білімі мен әдебиеттанудың өзекті мәселелері.....	321
Марта Даулет Қазақ тілі мен әдебиетін оқытудың өзекті мәселелері.....	329

Мусалимова С. Р. Сын тұрғысынан ойлау технологиясы арқылы айтылым дағдыларын қалыптастыру мен дамыту.....	337
Мырзаханова Г. Қ. Қазақ тіл білімі мен әдебиеттанудың өзекті мәселелері.....	343
Сахимзадинова А. С., Тұрышев А. Қ. С. Торайғыровтың публицистикасының қазақ әдебиетіне әсері.....	347
Совет Е. Қазақ детективінің негізін қалаушы – Кемел Тоқаев.....	354
Таткенова Г. Х. Жас ұрпақтың рухани құндылықтары мен басымдықтарын қалыптастыруы – біздің басты міндетіміз.....	362
Тінікүл З. Н., Дәрібаев С. Д. Қазақ прозасында бейнеленген сакралды-ғұрыптық орындар.....	365
Төлеш Г. Б. Тіл тағдыры – ел тағдыры.....	369
Түсіпбаева М. Б. Хорлан сұлудың жүзігі кімде?!.....	374
Уныйбаева А. Ж. Тілдің уақыт кезеңдеріндегі өзгерістері (қазақ тілінің 1960–2020 жж. материалдары негізінде) және оны оқытудың әдіс-тәсілдері.....	381
Үсемхан Қ., Зайсанбаева Г. Н., Шнайдер В. А. Халықтық танымдағы уақыт өлшемдерінің когнитивтік сипаты.....	387
Хамитова Ә. М. С. Жүнісов шығармаларының тақырыптық-идеялық ерекшелігі.....	392

**ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
60 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН
«XII ТОРАЙҒЫРОВ ОҚУЛАРЫ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК
КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

ТОМ 2

Техникалық редактор З. Ж. Шокубаева

Корректор: А. Р. Омарова

Компьютерде беттеген: З. С. Искакова

Басуға 12.11.2020 ж.

Әріп түрі Times.

Пішім $29,7 \times 42 \frac{1}{4}$. Офсеттік қағаз.

Шартты баспа табағы 23,36. Таралымы 500 дана.

Тапсырыс № 3676

«Toraighyrov University» баспасы

«Торайғыров университеті» КЕАҚ

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64.